

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Львівська політехніка”

На правах рукопису

ДИБА
Юрій Романович

УДК 7.033.4/.5:711.42:72.01:7.033.4/.5:930.23

ЗАКОНОМІРНОСТІ ФОРМУВАННЯ
АРХІТЕКТУРИ РУСІ
(за джерельною базою X-XIV ст.)

18.00.01 – Теорія архітектури,
реставрація пам’яток архітектури

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора архітектури

Науковий консультант
Бевз Микола Валентинович,
доктор архітектури, професор

Львів – 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	5
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЯ АНАЛІЗУ ДЖЕРЕЛ X–XIV СТОЛІТЬ З ІСТОРІЇ АРХІТЕКТУРИ РУСІ У СВІТЛІ НАДБАНЬ ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА.....	15
1.1. Стан методики і практики використання джерельної бази X–XIV століть у вивченні історії архітектури Русі.....	15
1.2. Класифікація історичних джерел, традиційні методи та новітні підходи у їх опрацюванні.....	32
1.3. Принципи використання джерел з історії архітектури Русі та вимоги забезпечення об’єктивності наукової інтерпретації джерельних свідчень.....	51
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.....	55
РОЗДІЛ 2. ДОХРИСТИЯНСЬКА АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА РУСІ ЗА СВІДЧЕННЯМИ ЛІТОПИСІВ ТА ЗАРУБІЖНИХ ДЖЕРЕЛ	58
2.1. Сакральні об’єкти східнослов’янського та руського язичництва у висвітленні руських книжників.....	58
2.2. Сакральні язичницькі об’єкти Русі у світлі проблеми Khazaro-Slavica.....	67
2.3. Деміфологізація повідомлення Аль-Мас’уді про будинки вшановувані у слов’ян та його українські фольклорні ремінісценсії.....	73
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2.....	115
РОЗДІЛ 3. ВІДОБРАЖЕННЯ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ НА	120

РУСІ В УРБАНІСТИЧНИХ ЗАХОДАХ СЕРЕДИНИ X СТОЛІТТЯ...

3.1. Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги середини X ст., як заходи з освоєння міжнародних торговельних шляхів	120
3.2. Процеси урбанізації Русі у контексті проблеми датування початків Новгород на Волхові	149
3.3. Південноруська локалізація Немогогарда-Новгорода X ст.	154
3.4. Новгород на Лузі в опосередкованих джерельних свідченнях	165
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3	180

РОЗДІЛ 4. “ТРАНСФОРМАЦІЇ” ЛІТОПИСНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ЗАСНУВАННЯ ГОРОДА ВОЛОДИМИРА У СЛОВЕНСЬКІЙ ЗЕМЛІ .....

4.1. Заснування Володимира на Волині у літописах та історіографічній традиції	183
4.2. Новгородські урбаністично-етногенетичні легенди та їх західноволинські аналоги	183
4.3. Свідчення про запустіння і відновлення Словенська/Славутина та етапи урбанізації Побужжя VI–X ст.	200
4.4. Найдавніші храми Володимира і звітка про передання Будятиного села церкві Богородиці	206
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4	215
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4	224

РОЗДІЛ 5. ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЮЖЕТІВ, ОБРАЗІВ І СЕМАНТИКИ ПОВІДОМЛЕНЬ НЕРЕЧОВИХ ДЖЕРЕЛ X–XIV СТ. ТА ЛЕГЕНДАРНИХ СВДЧЕНЬ

5.1. Давньоруські будівничі в джерелах XI–XIV століть та легендарній традиції.....	228
5.2. Роль замовників: генеалогічний аспект у дослідженні архітектурних об’єктів Русі	228
5.2. Роль замовників: генеалогічний аспект у дослідженні архітектурних об’єктів Русі	263

5.3. Християнська семантика писемних звісток про пам'ятки архітектури Русі	270
5.4. Малі форми в архітектурі Русі	276
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 5	281
ВИСНОВКИ	286
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	292

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

Н1Л – Новгородський перший літопис.

Н3Л – Новгородський третій літопис.

Н4Л – Новгородський четвертий літопис.

ПВЛ – Повість временних літ

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей.

РЛ – Радзівіллівський літопис.

С1Л – Софійський перший літопис.

СЛЗ – Скорочені літописні зводи.

ВСТУП

Українське архітектурознавство дедалі частіше ставить перед собою складні пізнавальні завдання, що не обмежуються прикладними проблемами, які виникають на основі натурних досліджень матеріальної структури архітектурних творів минулих часів, збережених до сьогодні чи введених у науковий обіг зусиллями археологів. Чимало проблемних питань нагромадилися у дослідженні періоду давньої Русі, який будить наукові зацікавлення істориків, археологів, культурологів, літературознавців та мистецтвознавців, надихає архітекторів-практиків, а його звершення стають взірцем для формування і вдосконалення актуальних політичних ідей. Перед дослідниками архітектури цього періоду постає низка важливих питань, вирішення яких вимагає не лише ретельного опрацювання архітектурних артефактів, але й глибшого освоєння історичних, філософських та загальносоціологічних знань, уміння їх трансформувати у сферу наукового опрацювання конкретних історично-архітектурних джерел. Розширення методологічного спектру міждисциплінарних досліджень неминуче призводить до уточнення й перегляду усталених поглядів, що своєю чергою створює чимало суб'єктивних труднощів для архітектурознавців, які зауважують недостатню аргументованість низки історичних положень, що виявляються при глибшому аналізі процесів формування архітектури Русі. Подолання цього бар'єру неминуче передбачає не лише підвищення теоретичного рівня досліджень, але й втручання в етичну проблематику, яка вимагає такту від авторів новітніх ідей та витримки від опонентів, що відстоюють традиційні погляди.

Актуальність теми дослідження визначається такими положеннями:

1. Сучасний стан досліджень архітектури періоду давньої Русі виразно демонструє тенденцію звуження проблематики. З поля зору істориків архітектури випали питання, пов'язані із сакральною архітектурною спадщиною дохристиянського періоду, які опрацьовують здебільшого археологи та релігієзнавці. Поза науковими інтересами архітектурознавства опинилися й початкові процеси урбанізації Русі у їх зв'язку із поступовим формуванням та розширенням території, розвитком міжнародних торговельних зв'язків і освоєнням трансконтинентальних маршрутів. Ці питання здебільшого вивчають історики та археологи. На особливу увагу

заслуговують питання локалізації згадуваних у писемних джерелах населених пунктів, що відіграли ключову роль в історії Русі, та дослідження причин їх появи з фізично-географічної, історичної та інших точок зору. Назріла необхідність розглянути ключові проблеми становлення та розвитку архітектури Русі у максимально повному тематичному спектрі.

2. Повноцінне висвітлення процесів становлення та розвитку архітектури давньоруського періоду не можливе без аналізу ролі її творців. Проте професійні навички архітекторів, форми та методи засвоєння й передачі професійних знань, процедури формування корпоративних об'єднань та оформлення їхньої ієрархічної структури також вивчають здебільшого історики. Недостатня увага архітекторів до цих питань суттєво збіднює архітектурознавчу проблематику й спонукає до систематизації свідчень про персоналії архітекторів та будівничих Русі.

3. Загальна картина формування та розвитку архітектури Русі виразно виявляється у своїй територіальній, морфологічній, стилістичній, технологічній і типологічній розмаїтості. Проте ці складові історично-архітектурного дискурсу вкладаються у суттєво спрощену та узагальнену до звичних штампів логіку історичних процесів. Архітектурознавці зазвичай сприймають *a priori* теоретичні концепції та наукові домисли, що перебувають в науковому обігу медієвістики. Безпосереднє звернення до історичних джерел X–XIV ст. розкриває перед істориками архітектури перспективи незалежної інтерпретації окремих історичних фактів та дає підстави для критичного осмислення закономірностей формування архітектури Русі.

4. Історичне джерело досі розглядають таким, що придатне лише для атрибуції пам'яток (визначення автора (школи) та часу створення). Поза увагою істориків архітектури залишаються новітні напрями історичної думки, які виходять зі зміни погляду на носії історичної інформації. Назріла потреба змінити ставлення архітекторів до самого джерела й освоєння новітніх методик опрацювання зображальних, писемних, усних та лінгвістичних джерел.

Навіть найретельніші дослідження матеріальної структури архітектурних об'єктів не дають повноцінного уявлення про характер процесів формування архітектури та потребують від архітектурознавців незалежного опрацювання джерельної

бази. Відомі в історичній літературі суперечливі трактування історичних подій, що прямо стосуються архітектурної проблематики, спонукають до поглибленого контекстного аналізу історичних джерел X–XIV ст. та їхньої оцінки з точки зору наукового архітектурознавства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є підсумком тривалих досліджень автора, які були проведені з 2001 р. у Національному університеті “Львівська політехніка” та у Львівській обласній організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Тема дисертації відповідає таким міжнародним та державним документам і напрямам планових досліджень: Міжнародній конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини, що прийнята на Генеральній конференції ЮНЕСКО в Парижі 2003 р.; Закону України “Про охорону культурної спадщини” (8 липня 2000 р., № 1085) із змінами 2002–2012 рр.; Міжнародного науково-дослідницького проекту “Історичний атлас європейських міст” в Україні. Дисертація пов'язана із вирішенням завдань, що випливають з Указу Президента України “Про пріоритетні завдання у сфері містобудування”. Тематика кореспондується з програмою внесення українських дерев'яних церков у список архітектурних пам'яток ЮНЕСКО (подання № 5494 від 28. 01. 2010 р.). Дисертацію виконано у межах наукового напрямку кафедри реставрації та реконструкції архітектурних комплексів Національного університету “Львівська політехніка”: “Архітектурна спадщина та її збереження. Реставрація та реконструкція будівель: Методологія проведення передпроектних досліджень в реставрації, реконструкції, ревалоризації архітектурних комплексів, історія розвитку архітектури та містобудівельних комплексів”.

Основна суперечність відомих досліджень архітектури княжої доби полягає у їх односторонньому ухилі у візуально-об'єкту сферу. Виклад досліджень з історії архітектури Русі спирається здебільшого на практику статичного аналізу матеріальної структури архітектурних об'єктів, через що наявна у назві історична складова не має наукового підкріплення, а історичні джерела трактуються лише пасивним сховищем атрибутивної інформації.

Гіпотеза роботи впливає із постулату, що українське архітектурознавство в галузі дослідження періоду давньої Русі перебуває нині в застійному стані, у значній мірі спровокованому неувагою до історичного джерелознавства та його сучасного методологічного підґрунтя. Безпосереднє звернення дослідників архітектури княжої доби до аналізу історичних джерел дасть можливість не лише висвітлити історію архітектури Русі у вигляді хронологічного переліку атрибуцій пам'яток княжої доби, але й розглянути її у системі світоглядних і ціннісних орієнтирів сучасників та інтелектуального багажу авторів джерел.

Мета дослідження – обґрунтувати теоретико-методологічні основи аналізу неречових історичних джерел X–XIV ст., продемонструвати ефективність розробленої методики на конкретних прикладах інтерпретації ключових джерельних свідчень про архітектуру Русі та визначити закономірності її формування.

У відповідності з поставленою метою вирішуються такі основні **завдання дослідження**:

- проаналізувати методичний рівень і виявити проблеми сучасної практики використання історичних джерел у дослідженнях історії архітектури Русі;
- узагальнити наукові підходи до класифікації історичних джерел та визначити перспективні методики їх опрацювання;
- сформулювати принципи використання джерел з історії архітектури Русі, методологічні вимоги забезпечення об'єктивності їх наукової інтерпретації та визначити критерії ефективності застосованої методики;
- виявити літературні моделі та образні відповідники літописних повідомлень про язичницькі сакральні об'єкти, проаналізувати ключові питання з історії дохристиянської архітектури Русі, що впливають із аналізу свідчень неречових джерел X–XIV ст., з'ясувати їх походження та базовий культурно-історичний контекст;
- розкрити причини та географію адміністративно-урбаністичних реформ середини – другої половини X ст., визначити роль цих подій у державотворчих процесах на Русі та значення у формуванні сучасних політичних концепцій;

- продемонструвати характер і логіку процесів трансформації джерельних фактів та свідчень, визначити причини та підґрунтя таких змін і відновити первинний зміст повідомлення на прикладі літописної звістки про заснування Володимира;
- виявити паралельні легендарні свідчення, продемонструвати процеси формування “бродячих сюжетів” та географічної міграції урбаністичних легенд на прикладі походження “Сказания о граде Словенске”;
- продемонструвати перспективи розвитку історично-архітектурних досліджень періоду давньої Русі на конкретних прикладах вирішення джерелознавчих питань;
- визначити закономірності формування архітектури Русі, що впливають з аналізу неречових історичних джерел X–XIV ст.

Об’єкт дослідження – факти, сюжети, образи та семантика повідомлень неречових джерел X–XIV ст. з історії архітектури Русі.

Предмет дослідження – процеси формування архітектури Русі, висвітлені в історичних неречових джерелах X–XIV ст.

Хронологічні межі дослідження: нижня межа – X ст. – визначається датуванням найстарших джерел, що зберегли історичні свідчення, придатні для реконструкції процесів становлення та розвитку архітектури Русі; верхня межа – кінець XIV ст. відповідає періоду радикальних змін у політичному устрої Русі, коли правляча династія Рюриковичів згасла на більшості її земель і вони увійшли до складу сусідніх державних утворень.

Територіальні межі окреслюють землі, що протягом зазначеного періоду входили до складу Києво-Руської держави та пізніших удільних князівств.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є герменевтика, як область знання, предметом вивчення якої є розуміння текстів і правильне тлумачення зрозумілого. Методика базується на комплексному використанні даних і методів джерелознавства, класичної текстології, генетичної критики, і герменевтичного аналізу. Вихідним пунктом дослідження став аналіз та інтерпретація окремих фактів, сюжетів, образів та семантики повідомлень джерел X–XIV ст., верифікація результатів їх тлумачення і використання у реконструкції процесів формування архітектури Русі. Зважаючи на ту обставину, за два з

половиною століття вивчення таких джерел було запропоновано безліч найрізноманітніших (аж до взаємовиключних) інтерпретацій, в дисертації розглядаються лише основні з них, висловлені дослідниками з приводу аналізованих сюжетів. Жодна з таких історіографічних ретроспекцій на претендує на вичерпну повноту. Мова йде лише про принципово важливі точки зору на історично-архітектурні процеси і порівняння їх з тими варіантами розуміння тексту, які дозволяє запропонувати використовувана методологія.

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертації пропонується і апробується принципово новий погляд на методологію аналізу та викладу процесів формування архітектури Русі, який спирається на комплексний аналіз джерельної бази X–XIV ст. Такий підхід не витісняє традиційного погляду на історично-архітектурну проблематику, що базується на трактуванні самої пам'ятки історичним джерелом, чи підмінює інші точки зору на свідчення неречових джерел, а має за мету їх доповнити, обмеживши водночас сферу застосування відверто політизованих чи виразно фальсифікованих інтерпретацій, дотичних до проблематики історії архітектури Русі.

Комплексне вивчення ряду ключових літописних сюжетів, паралельне опрацювання західних, арабських та візантійських повідомлень, а також аналіз семантики просторово-часових вказівок, що трапляються в історичних джерелах, дали можливість:

- спростувати ряд наукових стереотипів, що стосуються інтерпретації джерельних свідчень про язичницькі сакральні об'єкти на Русі;
- на конкретних прикладах продемонструвати хибність політизованих теорій, які початки урбанізації Русі пов'язують із Новгородом на Волхові, заснування якого датується у літописах 1044 р., що підтверджується археологічними датуваннями;
- обґрунтувати нову гіпотезу про початки державних заходів з урбанізації Русі у середині X ст., що кореспондуються із освоєнням міжнародного широтного торговельного шляху Булгар–Київ–Регензбург, у зв'язку з чим локалізовано ряд населених пунктів, що відіграли ключову роль в ранній історії Русі, зокрема: 'Немогард' ('Νεμογαρδάς') – населений пункт X ст., згаданий у творі Константина Багрянородного як центр уділу Святослава та 'Будятине село /

Будутину весь / Будотине село' – літописне місце народження князя Володимира Святославовича;

- скласти повний іменний перелік відомостей про архітекторів, майстрів та будівничих Русі, виокремити гіпотетичні та достовірні свідчення і розшифрувати історичний зміст легендарних повідомлень про майстрів-будівничих;
- окреслити перспективи вивчення архітектури Русі та визначити закономірності її формування.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що: застосовану у дослідженні методику доцільно впровадити у навчальний процес і використати в системі вищої освіти задля підвищення теоретичного рівня підготовки фахівців у галузі теорії та історії архітектури та у вдосконаленні методики передпроектних досліджень; отримані автором висновки щодо формування та розвитку архітектури Русі розширюють предметну та світоглядну базу лекційних курсів з історії вітчизняної архітектури; результати роботи можуть бути використані у розробці навчальних програм, підготовці посібників і підручників.

Особистий внесок здобувача в опублікованих працях разом із співавторами полягає в тому, що у публікації [16] зі списку фахових та закордонних видань автор опрацював першоджерела та брав участь у формуванні висновків; у публікаціях [10; 13] зі списку інших видань автор проаналізував емпіричний матеріал і сформулював висновки; у публікації [4] переліку тез і матеріалів конференцій внесок автора полягає у постановці завдання, опрацюванні першоджерел та участі у формулюванні висновків.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційної роботи були оприлюднені автором у доповідях на 31 конференції та семінарах різного рівня.

Публікації. Основний зміст та висновки дисертації були висвітлені в індивідуальній монографії, трьох колективних монографіях та 20 наукових публікаціях у фахових виданнях (у тому числі – чотири публікації у закордонних виданнях), з яких 19 виконано без співавторів. Матеріали дослідження представлено

також у 19 додаткових наукових публікаціях, 13 опублікованих матеріалах і тезах конференцій та одному навчальному посібнику.

Структура роботи. Дисертаційна робота складається з основного тексту обсягом 291 с., який включає вступ (9 с.), п'ять розділів (43, 62, 63, 45, 58 с.) та висновки (6 с.). А також – списку використаної літератури загальною кількістю 510 позицій та 60 ілюстрованих таблиць.

У розділі 1 “МЕТОДОЛОГІЯ АНАЛІЗУ ДЖЕРЕЛ X–XIV СТОЛІТЬ З ІСТОРІЇ АРХІТЕКТУРИ РУСІ У СВІТЛІ НАДБАНЬ ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА” систематизовано та проаналізовано літературу, що розкриває процеси формування архітектури Русі, у хронологічній повноті. Висвітлено методологічний рівень сучасної практики використання історичних джерел та виявлено наукові лакуни у джерельному підкріпленні викладу та висновків. Перспективною основою вивчення джерельної бази з історії архітектури давньоруського періоду визначено методологію, що спирається на комплексне використання даних і методів історичного джерелознавства, класичної текстології, генетичної критики, герменевтичного аналізу та застосування центонно-парафразного методу дослідження літописних джерел. Сформульовано принципи використання джерел з історії архітектури Русі, методологічні вимоги забезпечення об'єктивності їх наукової інтерпретації та визначено критерії ефективності застосованої методики.

У розділі 2 “ДОХРИСТИЯНСЬКА АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА РУСІ ЗА СВІДЧЕННЯМИ ЛІТОПИСІВ ТА ЗАРУБІЖНИХ ДЖЕРЕЛ” продемонстровано розбіжності між книжними уявленнями про язичницьку архітектуру та реаліями сакрального будівництва язичників, відомими за археологічними дослідженнями; виявлено літературні моделі та образні відповідники літописних повідомлень про язичницькі сакральні об'єкти. Простежено морфологічно-технологічні особливості київських святилищ, які дають підстави розглядати їх у світлі проблеми Khazarо-Slavica; виявлено агіографічні джерела повідомлення Аль-Мас'уді про будівлі, вшановувані у слов'ян, здійснено локалізацію згаданих об'єктів та простежено

відображення житійних свідчень про майстрів-будівничих цих будівель в українських фольклорних текстах.

У розділі 3 “ВІДОБРАЖЕННЯ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ НА РУСІ В УРБАНІСТИЧНИХ ЗАХОДАХ СЕРЕДИНИ X СТОЛІТТЯ” проаналізовано літописні тексти, що інформують про державні заходи з урбанізації Русі часів княгині Ольги, обґрунтовано хибність політизованих трактувань цих фактів та їх безпідставне пов’язування із Новгородом на Волхові; доведено, що адміністративно-урбаністичні ініціативи середини X ст. спрямовувалися на досягнення контролю над міжнародним широтним торговельним шляхом Булгар-Київ-Регензбург, одержавленням кордонів Русі по Західному Бугу та освоєнням водного балтійського шляху Бугом та Віслою.

У розділі 4 “ТРАНСФОРМАЦІЇ” ЛІТОПИСНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ЗАСНУВАННЯ ГОРОДА ВОЛОДИМИРА НА ‘СЛОВЕНСЬКІЙ ЗЕМЛІ’ ” простежено характер і логіку процесів перелицювання історичних повідомлень на прикладі видозмін фактів та свідчень літописної звістки про заснування гóрода Володимира на Словенській землі; встановлено першоджерело цього повідомлення, визначено причини та підґрунтя трансформацій літописного тексту у пізніших списках і відновлено його первинні географічно-часові орієнтири; доведено зв’язок цього повідомлення із етногенетичними легендами про ‘град Славенськ’ та ‘славний город Славоя’, у яких відображено процеси урбанізації слов’янських земель у VI–X ст.

У розділі 5. “ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЮЖЕТІВ, ОБРАЗІВ І СЕМАНТИКИ ПОВІДОМЛЕНЬ НЕРЕЧОВИХ ДЖЕРЕЛ X–XIV СТ. ТА ЛЕГЕНДАРНИХ СВІДЧЕНЬ” висвітлено перспективи джерелознавчих досліджень. Зокрема продемонстровано доцільність опрацювання історично-архітектурних сюжетів з точки зору аналізу творчості окремих майстрів чи ремісничих спеціальностей. На конкретних прикладах окреслено перспективні напрями історично-архітектурних досліджень періоду давньої Русі, що впливають із безпосереднього аналізу генеалогічних зв’язків замовників та дослідження християнської семантики історичних повідомлень. Продемонстровано перспективи тлумачення літописних згадок про малі архітектурні форми.

РОЗДІЛ 1
МЕТОДОЛОГІЯ АНАЛІЗУ ДЖЕРЕЛ X–XIV СТОЛІТЬ З
ІСТОРІЇ АРХІТЕКТУРИ РУСІ У СВІТЛІ НАДБАНЬ
ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

1.1. Стан методики і практики використання джерельної бази X–XIV століть у вивченні історії архітектури Русі.

Достовірність історично-архітектурного дослідження й надійність його історичних висновків залежать від методичного рівня опрацювання теми на всіх її етапах, починаючи від виявлення і залучення джерела в дослідження і до осмислення місця якогось пов'язаного із архітектурою факту чи явища у певній історичній системі та їх співвідношення із загальною концепцією розвитку архітектури в конкретних хронологічних рамках. У цьому зв'язку питання, пов'язані із первісними стадіями отримання історичної інформації, та її використання у науковому викладі історично-архітектурних процесів певного замкнутого у собі історичного періоду має безсумнівний інтерес. У руслі задекларованої теми дослідження це особливо стосується тих випадків, коли згадані питання розглядаються на основі конкретних праць з історії архітектури давньої Русі, а спостереження та висновки перевіряються результатами таких робіт.

Поєднання аналізу літератури із джерелознавчими студіями, збирання матеріалів та їх осмислення, виявлення конкретних фактів та розуміння історичного процесу – єдине комплексне завдання будь якого історичного дослідження й історично-архітектурного зокрема. Різноманіття джерел, зарубіжних та вітчизняних (різномовних та різнохарактерних), потребує вироблення та застосування конкретних методик їх опрацювання та набуття практичних навиків їхньої інформаційної репрезентації у наукових текстах з архітектурознавчої проблематики. У цьому контексті необхідно з'ясувати, на якому методологічному рівні джерельну базу репрезентовано у дослідженнях історії архітектури Русі, що розглядають її як цілісне явище у широких хронологічних рамках від X по XIV ст.

Дослідження XIX ст. Перші спроби наукового вивчення архітектурної спадщини давньої Русі належать до початку XIX ст. Зацікавлення архітектурними творами X–XIV ст. виникало, здебільшого, із прагматичної необхідності виконання ремонтних робіт, реконструкцій чи перебудов збережених сакральних об'єктів. Науково-пізнавальний інтерес до цих пам'яток пробуджувався насамперед у Російській імперії. Прагнення відірватися від стилістичної практики доби класицизму, спонукали до виникнення академічного інтересу до періоду давньої Русі та практичного вивчення її архітектурного спадку. На початку XIX ст. зафіксовано перші приклади любительських археологічних досліджень та наукові відрядження архітекторів та художників російською Академією мистецтв для фіксації давньоруських храмів Києва, Новгород, Чернігова, Володимир тощо.

Фіксацією пам'яток України займалася, зокрема, й створена в 1843 р. у Києві Археографічна комісія (Тимчасова комісія для розбору давніх актів). У 1845–1846 рр. співробітником цієї комісії був Т. Шевченко. Як художнику йому було доручено відвідати різні місця Київської, Подільської, Волинської губерній. Т. Шевченко зробив неабиякий внесок у дослідження українських старожитностей, у його нотатках та графічних роботах зафіксовані також і архітектурні пам'ятки княжої доби.

Зі середині XIX ст. зацікавлення руською архітектурною спадщиною відзначено на території Австро-Угорщини. Перші польові археологічні дослідження пов'язують з іменем історика церкви А. Петрушевича. Як археолог-аматор у 1847–1850 рр. він провів поверхневі обстеження ще помітних у той час залишків руїн церков княжих часів, а також земляних укріплень. У 1882–1888 р. вивчення пам'яток княжого Галича продовжили дослідники-аматори – професор історії Львівського університету І. Шараневич та священник із Залукви Л. Лаврецький, які спільно почали перші розкопки ще достатньо помітних на поверхні землі руїн давніх галицьких храмів.

У 1894 р. було опубліковано “Историю русской архитектуры” авторства А. Павлінова [342]. Цю працю можна вважати першим синтетичним викладом історії архітектури Русі. Княжій добі відведено два перші найвагомші розділи цього

видання. Очевидно саме праця А. Павлінова започаткувала звичний хронологічний поділ давньоруської архітектури на період “домонгольський” і наступний, названий умовно “монгольським”, які й склали основу двох перших розділів. Аналіз архітектури дослідник розпочинає у тексті з цитування різних літописів [342, с. 2–6]. З Никоновського літопису дослідник почерпнув свідчення про запрошення Володимиром грецьких майстрів для будівництва Десятинної церкви [36, с. 57], з Лаврентіївського – повідомлення про існування кам’яного терему княгині Ольги [30, с. 23], зі Зведеного літопису Л. Лейбовича – звістку про закладення мурів Переяслава та спорудження переяславським єпископом Єфремом “банного строения” [32, с. 165–166], з Новгородського третього літопису (НЗЛ) – свідчення про закладення Новгорода 1044 р. [55, с. 181]. Кілька наведених дослідником цитат є згадками літописів про будівничих. З НЗЛ (зі старшого видання) дослідник запозичив цитату про новгородського будівничого Петра [54, с. 214], з Новгородського четвертого літопису (Н4Л) – звістку 1196 р. про майстра Корова Яковича [56, с. 18], з Іпатіївського літопису – повідомлення 1199 р. про будівничого київського князя Рюрика – Петра Милоніга [20, с. 152–153], з Лаврентіївського та Тверського літописів – свідчення про запрошення Андрієм Боголюбським майстрів із різних земель [30, с. 150; 37, стлб. 233]. З неконкретизованого Волинського літопису (вірогідно – Хлебниківського чи Іпатіївського списків Галицько-Волинського літопису [118; 226]) А. Павлінов запозичив згадку про обнову Суздальського собору, для якої єпископ Іоан не шукав майстрів від німців. Уривок Тверського літопису дослідник цитує, згадуючи про початки спорудження церкви Спаса у Чернігові, закладеної до смерті Мстислава Володимировича [37, стлб. 146]. Ця підбірка різних за походженням цитат із праці А. Павлінова доводить, що дослідник не мав на меті вичленовувати найстарші свідчення, а цитував випадкові літописні звістки, дотичні до історії певної пам’ятки, запозичені, вірогідно, із праць попередників. Такий підхід демонструє вторинне відношення до літописних джерел та їх використання як пасивного сховища дат та імен, що мають відношення до пам’яток архітектури княжої доби.

Систематизація знань про архітектуру Русі у працях початку ХХ ст.

Наукове вивчення пам'яток давньоруської архітектури активно продовжувалося і на зламі ХІХ та ХХ ст. Зокрема на поч. ХХ ст. було здійснено археологічні та фіксаційні дослідження і проведено масштабні реставраційні роботи на окремих пам'ятках (П. Покришкін, Д. Мілеєв), які мали вже не практичний, а, в значній мірі, науковий характер. Публікації присвячені окремим пам'яткам у другій половині з'явилися у працях археологічних з'їздів та російській архітектурній періодиці.

У 1903 р. вийшла друком “История русского искусства” О. Новицького, перший том якої присвячено архітектурі княжої доби [336]. Автор видавав її як популярне видання і не ставив собі за мету аналізувати історичні джерела. Проте О. Новицький опрацював чималий бібліографічний перелік опрацьованої літератури, хоч і не використовував систему наукових покликів. Разом з тим, дослідник згадує імена науковців у тексті праці, а іменний покажчик на початку видання дозволяє легко знаходити авторів використаних публікацій.

Нагромадження нових фактичних матеріалів дало підстави для їх нової масштабної систематизації. У 1909 р. вийшов перший том “Истории русского искусства” за редакцією І. Грабара. Співавторами цього видання стали відомі науковці Г. Павлуцький, О. Щусєв та В. Покровський тощо [181, с. 143–321]. Ця колективна праця, що підсумувала результати вивчення пам'яток княжої доби, стала взірцем для подібних праць пізніших часів. “Историю” І. Грабара структуровано за територіально-хронологічним принципом. Частину першого тому під назвою “Древнейшее каменное зодчество” присвячено становленню та розвитку архітектури княжої доби. Автори аналізують вплив візантійської архітектури на Русі, характеризують найстарші храми Києва і Чернігова, розглядають особливості еволюції візантійських форм у Києво-Чернігівській Русі. У окремому розділі акцентовано увагу на архітектурі новгородської Софії. Кілька розділів присвячено найстаршим храмам Новгорода, зокрема акцентовано увагу на так званому спрощеному типі новгородських храмів та висвітлено епоху розквіту новгородської церковної архітектури 2 пол. ХІV ст. В наступних розділах висвітлено розвиток новгородської архітектури в пізніші часи, що виходять за хронологічні рамки княжої

доби. Окрім того, у кількох розділах проаналізовано церковне будівництво Пскова та висвітлено особливості архітектури Володимиро-Суздальського князівства у XII–XIII ст.

Виклад “Истории” базується на описі форм, конструкцій матеріалів та декорування існуючих пам’яток княжої доби. Писемні та зображальні джерела у тексті практично не висвітлюються. Поодинокі поклики на документи є у цій монументальній праці радше виключенням із загального правила, ніж регулярною практикою аналізу історичних текстів. Звернення до авторитету джерельних свідчень на перевірку часто виявляється трансформованим переказом думки попередників. Так, зауваження, що київські храми “были украшены мозаиками и мраморами, которые восхваляет летописец” [181, с. 146], підкріплюється у тексті покликом на працю М. Покровського. Проте, звернення до вказаних сторінок цієї праці не знаходить підтвердження цитованої думки у джерелах. У тексті М. Покровського немає вказівок на хвалебні оцінки літописцем мозаїчного та мармурового оздоблення київських храмів. Спираючись на свідчення Лаврентіївського літопису М. Покровський згадав про грецьких майстрів, запрошених Володимиром для будівництва та оздоблення Десятинної церкви а, нагадуючи повідомлення Києво-Печерського патерика, сповістив про чудесне прибуття грецьких живописців, які розписували лаврську Успенську церкву [362, с. 274–275]. Згадка в “Истории” про найдавнішу київську церкву св. Іллі, відому з літописного договору князя Ігоря з греками 944 р., супроводжується покликом на дослідження М. Сементовського про церкву Спаса на Берестові [406, с. 5]. Звістку про церкву св. Миколи в “Истории” доповнено літописною цитатою 882 р., проте, цитованою не за літописом, неодноразово на той час опублікованим, а з коротких хронологічних витягів [403, с. 4].

Ці витяги з літописних текстів стали в “Истории” єдиним джерелом літописних свідчень, пов’язаних зі спорудженням храмів давньоруського Півдня. У викладі процесів становлення та розвитку архітектури Новгородської землі у тексті “Истории” використано також свідчення НЗЛ. З цього літопису, зокрема, почерпнуто відомості про спорудження 989 першим новгородським єпископом

Йоакимом дубового рубленого храму Софії “о тринадцати верхахъ” та кам’яної церкви Йоакима та Анни [181, с. 165–166]. У поклику фігурує лише назва цього літопису без вказівки на видання та сторінки його тексту, який було опубліковано у ПСРЛ у 1841 [54, с. 208] та 1879 [55, с. 173–174] роках й знаного під назвою “Лѣтописецъ Новгородской вѣкратцѣ, церквамъ божіимъ”. У тексті “Истории” згадано й взорування новгородської Софії на одноіменний київський храм, споруджений Ярославом мудрим 1037 р. Ця дата подається за працею Архімандрита Макарія [297, с. 42], хоч вище, з покликом на праці П. Лебединцева [284, с. 53–93], М. Петрова [354, с. 129–146] та М. Закревського [221, с. 760–830] спорудження київської Софії датувалося 1036 р.

Аналіз найстарших храмів Новгороду супроводжується покликами на відомості НЗЛ. Щойно на початку цього розділу в зносках з’являються вихідні дані цього джерела. Його текст, насичений важливими деталями з історії церковного будівництва Новгороду ліг у основу всіх наступних вказівок про дати спорудження храмів чи їх перебудови. З цього джерела походить згадка про будівничого початку 12 ст. Петра, автора церкви св. Георгія новгородського Юр’євого монастиря. У цьому контексті згадано й Корова Яковлевича – будівничого церкви Афанасія та Кирила Кирилового монастиря. До переліку новгородських будівничих залучено також новгородського тисяцького і посадника Мироніга, вперше ототожненого із Київським зодчим Петром Милонігом, автором підпірної стіни Видубицького монастиря у Києві [181, с. 171].

Якщо текст про архітектуру Новгородської землі насичено покликами на “Лѣтописецъ Новгородской вѣкратцѣ, церквамъ божіимъ”, який по праву вважають літописом церковного будівництва, то джерелознавча складова розділу, присвяченого псковському будівництву, є більше ніж скромною. Основою формування джерельних відомостей цього розділу стали краєзнавчі праці попередників – В. Смиречанського [413] та О. Князева [252] та дослідження новгородсько-псковської архітектури В. Сулова [418]. Прямі поклики на свідчення псковських літописів в аналізі псковських храмів вибірково з’являється лише

стосовно дати спорудження церков Петра і Павла 1373 р. [56, с. 193], Василя Великого 1413 р. [56, с. 201] та Миколи Чудотворця 1371 р. [56, с. 301; 64, С. 16].

Розділ присвячений Володимиро-Суздальській архітектурі XII–XIII ст. розпочинається покликанням на праці С. Строганова [417], О. Уварова [441, с. 252–266], Д. Бережкова [134] та літописну цитату про церковне будівництво Юрія Довгорукого [181, с. 303], хоча ця розлога цитата з пізнього Ніконовського літопису залишилася не підтвердженою вихідними даними видання. Подібно, без вихідних даних, далі за текстом розділу, при згадці пожежі у Володимирі-на-Клязьмі цитується Лаврентіївський літопис [181, с. 310]. Попри те, що опрацювання історичних джерел в “Истории русского искусства” І. Грабара не можна вважати системним та логічним, у цій праці, все ж, фігурує доволі розлогий перелік літописних текстів і зацікавлений читач має змогу звіряти та опрацьовувати докладніше літописні документи.

Література просвітницького характеру початку ХХ ст. До окремої групи належать праці просвітницького характеру з історії давньоруської архітектури та мистецтва, що вперше отримали виразно проукраїнську орієнтацію. Окремий розділ, присвячений архітектурі Русі, зокрема – старокіївській, суздальській та новгородській архітектурі, є у популярній праці В. Щербаківського “Архітектура у різних народів і на Україні”, що вийшла у світ 1910 р. [467]. Архітектуру княжої доби у цьому дослідженні розглянуто у контексті розвитку архітектурних традицій різних часів і народів. У 1019 р. у Харкові вийшла праця Ф. Шміта “Искусство древней Руси Украины” [463]. Видана в революційні часи російською мовою ця невелика за обсягом праця також має науково-популярний характер. Все ж, її заслугою є введення історії мистецтва княжої доби в український контекст, що продемонстровано вже у назві. Бібліографічні вказівки праці структуровано за тематичними підрозділами, проте історичними джерелами автор не оперує. Таку ж просвітницьку роль відіграла й праця М. Голубця “Начерк історії українського мистецтва”, опублікована у Львові в 1922 р. [175]. Подібною за суттю є й праця “Архітектура старокнязівської доби”, видана В. Січинським у Празі в 1926 р. [408].

Перелічені праці мають компілятивний характер і тому їхнє джерельне підґрунтя відсутнє у бібліографічних переліках.

Архітектурознавчі праці міжвоєнного періоду не можуть похвалитися масштабністю. Проте натурні дослідження пам'яток не припинялися. У 20–30-х рр. ХХ ст. розпочалося фахове вивчення окремих об'єктів у Києві, Чернігові, Полоцьку, Смоленську. В 30-х рр. розпочалися професійні археологічні дослідження архітектурних об'єктів Володимиро-Суздальщини (М. Воронін), Києва (М. Каргер) та Галича (Я. Пастернак). Дослідницькі та реставраційні заходи повоєнного періоду охопили велике коло об'єктів. Окремі пам'ятки відновлювалися в натурі. Практичні реставраційні роботи виконувалися у Смоленську (П. Барановський), Чернігові (М. Холостенко), Новгороді (Г. Штендер) Володимирі (О. Столетов) тощо.

Систематизація знань про архітектуру Русі у працях другої половини ХХ ст. У повоєнний час науковий дискурс по проблематиці історії архітектури Русі збагатили праці, що стосувалися пам'яток окремих регіонів: Київська, Чернігівська та Переяславська землі; Новгородська земля; Галицька та Волинська землі; Смоленська, Полоцька земля та Гродненщина; Володимиро-Суздальська та Рязанська землі. У другій половині ХХ ст. з'явилися й монументальні академічні праці енциклопедичного, систематизуючого характеру з розділами присвяченими архітектурі Русі у виданнях: “История культуры древней Руси” (1951); “История русского искусства” (1953); “Всеобщая история искусств” (1955); “История русской архитектуры” (1951; 1956); “Всеобщая история архитектуры” (1966); “История українського мистецтва” (1966), “Нариси з історії українського мистецтва” (1966); “История искусства народов СССР” (1973); “Истории русского искусства” (1979) тощо.

У 1953 р. під редакцією І. Грабара вийшов у світ перший том нової тринадцятитомної “Истории русского искусства”. Робота початку століття вже не відповідала запитам часу. Масові археологічні дослідження та результати натурних досліджень пам'яток повоєнного часу давали підстави розглянути архітектуру давньоруського періоду у значно ширшому контексті. Три перші томи цієї масштабної праці присвячено саме княжій добі [233]. Разом з тим, робота має

видимі вади. У порівнянні із попереднім виданням вона отримала обов'язкове на той час ідеологічне забарвлення. Очевидною є також диспропорція на користь вивчення спадщини північно-східних земель Русі. Висвітленню архітектури Галицько-Волинської землі відведено 2 сторінки тексту проти 55 – для Володимиро-Суздальської Русі. Звертає на себе увагу і антиісторичне за своєю суттю акцентування терміну Русь лише стосовно Володимиро-Суздальщини, а інші території Русі послідовно називають землею чи князівством. У порівнянні з виданням 1909 р. значного спрощення набула джерелознавча складова цієї праці. Датуючи ту чи іншу пам'ятку втори покликаються лише на назви літописів, а не на конкретні літописи у ПСРЛ. Але застосування таких покликів є виразно не систематичним. Висвітлення архітектури Галицько-Волинської землі (включно із Гродненським князівством) взагалі виявилось позбавленим джерельного підкріплення. З поля зору авторів випав навіть унікальний за своєю інформативністю літописний опис будівництва Холма. У підрозділі присвяченому Полоцькому князівству знаходимо лише одинокі покликання на Степенну книгу. У аналізі архітектури Смоленського князівства – лише дві джерельні згадки з Іпатіївського літопису. Дещо ширшою є джерельне підґрунтя аналізу архітектури Володимиро-Суздальщини. Але один десяток покликів на Лаврентіївський та Іпатіївський літописи та одноразові звістки із Києво-Печерського Патерика та Типографського літопису не можна вважати системною роботою із документами. Дивує скромне джерельне підкріплення аналізу розвитку архітектури Новгородської землі, найкраще підкріпленого літописними згадками. У тексті фігурують одиночні поклики на дати з Н1Л, Н3Л, Н4Л, Іпатіївського літописів та Уривок літопису по Воскресенському Новоєрусалимському списку. У розділі “Зодчество Пскова” знаходимо єдиний поклик на перший Псковський літопис. Вихідні дані згаданих літописів та конкретні сторінки згадок відсутні і в бібліографічних переліках “Истории”. Скромна за обсягом джерельна база значно меншого за обсягом видання 1909 р. виглядає вагоміше.

Описовий характер (без наукового апарату та джерелознавчої бази) має і виклад “Всеобщей истории искусства” М. Алпатова, у третьому томі якої висвітлюється

мистецтво Київської Русі, мистецтво Новгород та Володимиро-Суздальського князівства й мистецтво Русі після монгольської навали. До того ж, відсутність окремих розділів, присвячених мистецтву південно-руських земель можна трактувати завідомо упередженою практикою [110].

Негативна тенденція до звуження джерелознавчого підґрунтя поглиблювалася і в суто архітектурознавчих працях. Історичні джерела періоду давньої Русі відсутні у бібліографічному переліку “Истории русской архитектуры”, перше видання якої вийшло друком у 1951 р. [234], а друге, доповнене у 1956 р. [235, с. 11–77]. Перший розділ цієї багато ілюстрованої праці присвячено архітектурі доби давньоруської держави та періоду роздробленості Русі. Значним досягненням радянського архітектурознавства став вихід дванадцятитомного видання “Всеобщей истории архитектуры”. У 1966 р. вийшов наклад третього тому, присвячений середньовіччю Східної Європи, 9–12 розділи якого присвячено аналізу регіональних проявів архітектурних традицій давньої Русі [165, с. 516–660]. Проте заледве кілька згадок у тексті цього видання про літописи підтверджують думку про виникнення і толерування практики ігнорації історичних джерел у історично-архітектурних дослідженнях.

У 1970 р. опубліковано невелику за обсягом, але інформативну книжку П. Раппопорта “Древнерусская архитектура”, у якій у короткій формі автор виклав історію архітектури Русі та Московської держави. Невеликий об’єм праці не був орієнтований на джерелознавчі дослідження, проте, у прикінцевому списку рекомендованої літератури подано основну літературу за темою [373].

Компілятивний характер текстів, використання тих самих ілюстративних графічних матеріалів та відсутність наукового апарату з покликами на документи стали характерною ознакою узагальнюючих енциклопедичних видань з історії мистецтва та архітектури Русі. Не стала виключенням і дев’ятитомна “История искусства народов СССР”, у другому (1973) та третьому (1974) томах якої розглянуто також архітектуру давньої Русі [231]. Згадки про джерела у бібліографічному переліку цієї праці також відсутні. Такої ж концепції притрималися й автори та укладачі шеститомної “Історії українського

мистецтва” [237]. До позитивів цієї колективної праці слід віднести ширший перелік аналізованих пам’яток з українських теренів, адже у порівнянні із іншими давньоруськими територіями південно-західні землі висвітлювалися тенденційно скромно з своєю маніпуляцією терміном “Русь”. Для порівняння, у згаданій вище “Истории искусства народов СССР” термін “мистецтво давньої Русі” прикладається до всіх пам’яток, датованих до XIII ст. З XIV ст. вже фігурують розділи “Искусство Украины” та “Искусство Белоруссии”. Натомість тогочасне мистецтво Московської держави й надалі розглядається під заголовком “мистецтво давньої Русі”.

Серед праць середини 80-х років XX ст. необхідно відзначити дослідження А. Якобсона “Закономерности в развитии средневековой архитектуры” (1986) [471], у якому архітектуру Русі розглянуто в широкому контексті середньовічної архітектури різних регіонів Європи та Азії. Робота не мала джерелознавчого характеру, поклики на документи у ній відсутні, проте подана у прикінцевих примітках література дає підстави для вивчення зовнішніх зв’язків архітектури Русі. Не можна оминати і тогочасну працю П. Раппопорта “Зодчество древней Руси” (1985) [378]. На відміну від праці автора 1970 р. це дослідження обмежувалося хронологічними рамками власне давньої Русі і не включало в себе екскурсу у розвиток архітектури московської держави. Незважаючи на невеликий об’єм і звичну для подібних науково-популярних текстів тенденцію не вказувати джерельну базу дослідження, автор висвітлює архітектуру Русі у її повноцінному розвитку з врахуванням регіональних особливостей та стилевих ознак. Розширений варіант публікації П. Раппопорта 1970 р. вийшов друком 1993 р. [379]. П. Раппопорту належать й важливі з джерелознавчого боку дослідження, що вийшли друком у рамках серійного видання “Археология СССР. Свод археологических источников”. У 1975 р. опубліковано зведення матеріалів по історії давньоруського житла [374], зібране на основі систематизації археологічних матеріалів від VI–VII по середину XIII ст. А у 1982 р., у тій самій серії, вийшов катало пам’яток руської архітектури X–XIII ст. [376], що презентує монументальну архітектуру домонгольського періоду. У цей каталог увійшли всі, на той час відомі, пам’ятки мурованої

архітектури, як збережені, так і ті, від яких збереглися хоча б незначні залишки. По кожній пам'ятці вказані бібліографічні відомості, підкріплені звітками з історичних джерел, якщо такі відомі. По своїй суті ця робота мало відрізняється від узагальнюючих праць історично-архітектурного характеру, що також побудовані на об'єктному викладі матеріалів, проте без сумніву виграє з погляду на розгорнутий науковий апарат. Каталог монументальної архітектури П. Раппопорта доповнює видана 2000 р. праця І. Антипова “Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в. Каталог памятников” [114], у якій опрацьовано пам'ятки княжої доби післямонгольського періоду.

Належить згадати й невелику за обсягом оглядову працю І. Могитича “Нариси архітектури української церкви” (1995) [317], яка все ж охоплює архітектуру від VII по XIV ст. й окреслює загальні тенденції розвитку церковного будівництва княжої доби. У бібліографічному переліку серед джерел згадано “Чеську хроніку” Козьми Пражського, Никонівський та Іпатіївський літописи, Степенну книгу, український переклад “Літопису руського” та літопис Йоакима у викладі В. Татищева.

Дослідження архітектури Русі початку XXI ст. Відзначена практика нехтування джерельною базою в історично-архітектурних дослідженнях дотривала до початку XXI ст. Розділ присвячений архітектурі Київської Русі є у “Історії української архітектури”, що вийшла у світ 2003 р. під редакцією В. Тимофієнка [239, с. 62–113], проте у списку літератури історична база відсутня. Тим самим у літературі за темою тривалий час негласно декларується, що аналіз джерел з історії мистецтва та архітектури Русі є вичерпаним. Перспективи досліджень архітектури княжої доби зазвичай добачають у розширенні археологічних пошуків, аналізі матеріальної структури об'єктів, їх морфологічних та стилістичних особливостей.

Поступове поглиблення знань з архітектури Русі сприяло концентрації новітніх досліджень по окремих типах пам'яток: хрестово-банних (Ю. Лукомський), ротондових (Ю. Діба), планувальній структурі городів (В. Петрик) тощо. Натурні дослідження пам'яток відкрили широкі проблеми, пов'язані із пропорціями споруд давньоруського часу. Дослідників цікавлять не лише художні та конструктивні

проблеми, але й питання розвитку типів та форм і пов'язані з архітектурою ідеологічні проблеми. Велику увагу науковці приділяли формування ремісничих об'єднань та будівельних артілей. Термінологічний апарат досліджував А. Поппе. Значна увага приділялася проблемам урбанізації Русі та містобудівному законодавству руського середньовіччя. Як джерело до вивчення історії руської архітектури вивчалася книжкова мініатюра та іконопис.

Новіші публікації, які відзначаються увагою до аналізу джерельної бази не мають узагальнюючого характеру, а їх результати розпорошено в науковій періодиці. У цьому контексті позитивно вирізняється п'ятитомна “Історія українського мистецтва”, у другому том якої (Мистецтво середніх віків), є низка вагомих за обсягом та змістом розділів, що висвітлюють мистецтво та архітектуру Русі [238, с. 271–1023]. Важливим досягненням укладачів “Історії” є якісний науковий апарат видання, що містить посторінкові поклики на літературу, джерела та джерелознавчі дослідження, згруповані по розділах наприкінці тому. Попри цей безсумнівний позитив, поклики на історичні документи у тексті є радше випадковими, ніж систематичними, а джерельна база представлена далеко не у повноцінному обсязі.

Дослідження архітектури Русі у світлі ремісничої діяльності.

Історіографічний аналіз досліджень, дотичних до практики будівництва давньої Русі був би неповним, якщо б не згадати низку праць, що акцентують увагу на технологічній, ремісничій стороні будівельного процесу та виробничій діяльності. Початок такому підходу був покладений працею М. Арістова 1866 р. “Промышленность древней Руси” [116, с. 83–132; 117, с. 69–105]. Прямо дотичним до теми будівництва є важливий другий розділ праці, що має назву “Промышленность, касающаяся жилища, построек, орудий и удобств домашней жизни”. Особливу увагу приділено теслярству. Автор наводить значну кількість літописних свідчень, що демонструють високий рівень деревообробної справи на Русі. Цитування автором писемних джерел є безпрецедентним для праць з архітектурно-будівельної тематики. Якщо автори історично-архітектурних розвідок, що мають характер об'єктного аналізу пам'яток, зверталися до джерел здебільшого

для підтвердження дати будівництва чи перебудов та причетних до спорудження осіб, то М. Арістов послідовно виділяв у літописах та деяких зарубіжних джерелах свідчення, що стосуються ремісничої термінології, назв об'єктів дерев'яного будівництва та ремісничого інструментарію, юридичних обставин найму ремісників на будівництво, системи оплати праці, соціального стану майстрів причетних до облаштування дерев'яного заощення шляхів та вулиць, будівництва мостів, зведення городів, церков, житлових будівель та їх деталей, виконання дерев'яного побутового та ремісничого начиння, сухопутних та водних транспортних засобів тощо.

Не обійшов увагою М. Арістов і будівельні традиції цегляного та кам'яного будівництва, що масово розповсюдилося з часу запровадження християнства в якості офіційної релігії на Русі. Дослідника цікавили джерельні згадки про технології мурованого будівництва, матеріали та інструментарій кам'яних будівель, цегляне та кам'яне виробництво. У праці також відзначено характер вживання будівельної та побутової кераміки. Не оминув автор і дотичне до будівництва металеве виробництво та ремісничі професії причетні до оздоблення храмів та виконання церковного літургійного начиння, зокрема золотих та срібних справ майстрів. Кожна думка автора, що важливо, підкріплюється цитуванням писемних джерел та фіксується необхідним науковим апаратом. Тривалий час ця праця була унікальною у своєму роді, зокрема через розлоге цитування джерел, що спиралося, насамперед, на матеріали словника давньоруської мови І. Срезневського [43] (словникові статті якого супроводжуються цитатами із документів) використуваного М. Арістовим у рукописі.

В якості зведення писемних матеріалів по ремісничій діяльності на Русі праця М. Арістова слугувала довідником для кількох поколінь істориків. однак, попри важливе значення цієї роботи для архітектурознавства, покликання на неї відсутні у бібліографічних переліках праць, що висвітлюють архітектурно-будівельну діяльність на Русі з об'єктного погляду. Історики архітектури обходять увагою і близьку за суттю працю М. Довнар-Запольського, який до ілюстрування ремісничої діяльності на Русі залучив такий багатий за своїм складом вид матеріальних джерел,

як археологічні артефакти [209, с. 254–285]. Оминають також розділи присвячені ремісничій діяльності слов'ян з праці Л. Нідерле [330, с. 248–269, 390–400]. Незапотребованим архітектурознавцями залишається і докладний та ретельний розділ “Побут і культура”, частину якого присвячено будівництву та ремеслу на Русі у третьому томі багатотомної праці М. Грушевського [182, с. 420–452].

За рідкісними винятками, не згадують і важливу монументальну працю Б. Рибаківа “Ремесло древней Руси” 1948 р., у якій проблеми розвитку ремісничої діяльності на Русі викладено через призму нових фактичних даних, новітніх археологічних свідчень та аналізу писемних та фольклорних джерел [388]. Так Б. Рибаків звернув увагу на ту обставину, що М. Арістов обійшов увагою важливе питання про організацію артілей та цеховий устрій, а також дуже обмежено використовував власне матеріальні пам'ятки та речі, які вже на той час мали свою літературу. До недоліків праці попередника Б. Рибаківа відніс і її хронологічну нерозчленованість з X по XV ст. та виправив цю ваду у своєму дослідженні, виділивши особливості ремісничої діяльності окремих періодів.

Вагомим досягненням у дослідженні княжої доби, зокрема й у історії архітектури цього періоду, стало видання у 1951 р. першого тому “Истории культуры древней Руси” [232]. Не лише назва цього тому (Материальная культура), але й її суть демонструють виразний ухил у дослідження матеріальної структури пам'яток княжої доби. Значну архітектурознавчу цінність мають такі розділи, як “Ремесло” (Б. Рибаків), “Поселення”, “Житло” та “Оборонні споруди” (М. Воронін). Разом з тим, джерелознавча складова цієї праці є доволі поверхневою. Автори покликаються у тексті на дати у вказаних джерелах, а також, залучають фольклорні матеріали, зокрема билинний епос.

Новою якісною сходинкою архітектурознавства, орієнтованого на дослідження виробничої сторони будівельної діяльності Русі стала праця П. Раппопорта 1994 р. “Строительное производство Древней Руси X–XIII вв.” [380]. Це видання є дослідженням, створеним на основі вивчення численних пам'яток архітектури давньої Русі та матеріалів археологічних досліджень. У ньому автор вперше описує загальну картину організації будівельної справи на Русі у X–XIII ст. У трьох

основних розділах автор аналізує будівельні матеріали та конструкції та вивчає питання організації будівництва на Русі. Матеріальний ухил праці є переважаючим, хоч автор покликається і на свідчення НІЛ, Лаврентіївського та Воскресенського літописів, Києво-Печерського Патерика, тексту подорожі ігумена Даниїла по Святій землі. Звертається П. Раппопорт і до пізніших будівельних звітів з доби Московської держави, а також порівнює практику княжої доби із вказівками Вітрувія. Ця праця стала своєрідним науковим проривом в архітектурознавстві княжої доби, що традиційно має описовий та об'єктний характер.

Нову якість та перспективи у дослідженні архітектури Русі продемонструвала перекладена російською праця Р. Остерхаута “Византийские строители” [341], у якій автор використовував також і руські матеріали. Розкриваючи візантійський храм як явище, дослідник пропонує розглядати його не з сучасної точки зору, а поглядом візантійця. Важливою передумовою такого аналізу є опрацювання візантійських текстів з описами храмів. Серед таких текстів є екфразис Константина Багрянородного та Інвентар Палацу Вотаніата. Дослідник цитує й інші візантійські джерела, низка з яких відома у російських перекладах. Це такі автори, як Продовжувач Феофана, Лев Диякон, Михаїл Псел, Анна Комнина тощо. Дослідник не обійшов увагою і житійні та апокрифічні тексти, що були корисними для висвітлення уяви візантійців про архітектурні твори. Ці джерела дають підстави зрозуміти стосунки між замовником та архітектором, простежити етап вимірювання та закладання фундаментів, виробництва будівельних матеріалів, глибше зрозуміти деякі конструктивні та технологічні вирішення і характер оздоблення будівель.

Перспективи дослідження архітектури Русі. Опрацьована література передовсім охоплювала праці, у яких архітектура Русі висвітлювалася у всіх регіональних проявах та повноцінному хронологічному обсязі. Як виняток – аналізувалися тексти з історії архітектури України княжої доби, у яких територію Русі представлено у вузьких рамках, у адміністративних межах сучасної України. Перегляд і критичний аналіз цих досліджень дозволив простежити суттєві зміни у відношення науковців до історичних джерел, передовсім писемних, від ХІХ до початку ХХІ ст. Перші спроби узагальнення інформації про архітектуру Русі

супроводжувалися хоч і скупими, проте наполегливими спробами кореляції описів об'єктів зі свідченнями писемних джерел. Можна було б сподіватися, що така практика приведе до комплексного аналізу писемних свідчень і їх системного поєднання з науковою інформацією, отриманою із натурних обстежень матеріальної структури пам'яток збережених до сьогодні чи виявлених археологами. Проте джерелознавча складова новіших архітектурознавчих праць ХХ ст. аж ніяк не поповнювалася. Навпаки, практика звернення до оригінальних історичних текстів поступово втрачалася. На цьому підґрунті виникала стійка тенденція до обмеження цитування джерел у текстах новіших праць. Навіть більше, укладачі та автори монументальних академічних праць радянської доби поступово відмовилися від покликів на джерела, хоча цитування класиків марксизму-ленінізму чи інших ідеологічно навантажених праць, стало обов'язковою вимогою будь-яких тогочасних досліджень. Найповніші за обсягом праці з історії архітектури Русі, опрацьовані академічними колективами, які об'єктивно слугують взірцями методичного підходу до висвітлення проблематики, дають підстави для помилкового висновку, що джерелознавчий аспект такого роду досліджень є вичерпаним. Безумовно, що тенденція до ігнорування джерел не поширювалася на публікації в періодичних виданнях, та дослідження джерел з історії Русі у суміжній історичній та літературознавчій сферах наукової діяльності. Проте ці дослідження здебільшого не стикувалися з архітектурознавчою тематикою і вирішували специфічні позаархітектурні, зокрема вузькотекстологічні проблеми.

До того ж, практика звернення до джерельних свідчень у викладі попередників досить часто призводила до їх хибного трактування. Та й оригінальні давньоруські тексти не є простими для читання, розуміння та тлумачення. Відтак наукова література мистецтвознавчого та архітектурознавчого характеру рясніє хибними трактуваннями, почерпнутими, здебільшого, ще з праць ХІХ ст. й тиражованими у новіших дослідженнях з додаванням чергових помилок та непорозумінь. Яскравим прикладом критичного переосмислення та якісно нової інтерпретації літописних повідомлень та пов'язаної з ними літературної традиції є спроба В. Александровича з прочитання мистецьких сюжетів Холмського літопису [104]. Подібні роботи

яскраво демонструють перспективи поновного прочитання низки сюжетів, повідомлень та згадок літописів та їх залучення до історично-архітектурної проблематики давньоруського періоду. Разом з тим, джерельна база історично-архітектурних досліджень не обмежується лише літописами. Існують інші типи джерел, використовувані в історично-архітектурних дослідженнях лише спорадично. І їх значення у вивченні архітектури лишається недооціненим. Сучасний стан дослідження історії архітектури Русі потребує акцентування уваги саме на своїй історичній, вужче – джерелознавчій складовій. Тому питання класифікації історичних джерел з точки зору пріоритетів їх використання в історично-архітектурних студіях та опрацювання методів відчитання таких джерел з метою сприйняття та інтерпретації їх змісту залишаються відкритими.

1.2. Класифікація історичних джерел, традиційні методи та новітні підходи у їх опрацюванні.

Відзначене у літературі ігнорування історичних писемних джерел в систематизуючих дослідженнях архітектури давньоруського періоду об'єктивно збалансовується пильною дослідницькою увагою до матеріальної структури архітектурних об'єктів. Постає слушне запитання: на якій підставі дослідження, що має матеріально-практичний ухил (зокрема й таке, що стосується періоду княжої доби) отримує статус не архітектурознавчого, а саме історично-архітектурного? Відповідь лежить у площині багатоплановості аналізу матеріальної структури архітектурних об'єктів.

Архітектурна пам'ятка, як історичне джерело. Науково-пізнавальний інтерес до архітектурних об'єктів охоплює їх у цілому та включає аналіз стратиграфії матеріальної структури пам'ятки (що відображають ремонти, перебудови та добудови) та стратиграфію археологічно досліджених нашарувань культурних шарів. Багатопланове архітектурно-археологічне вивчення будівель дає підстави трактувати їх в якості нерухомого археологічний об'єкту, створеного в певному місці, у певний час та за певних місцевих історичних умов. Протягом свого існування архітектура зазнавала низки змін, відображених у згаданих

стратиграфічних нашаруваннях. Їх виявлення та ретельний аналіз дають підстави розглядати будівлю у історичному розвитку та трактувати історичним джерелом.

На це питання в окремій публікації особливу увагу звернув М. Воронін [159] (табл. 1.1). На його думку наукова пізнавальна цінність археологічних пам'яток, до яких залучаються і твори архітектури в цілому, визначається тим об'ємом свідчень, який може дати його вивчення. Дослідник відзначив, що архітектурна пам'ятка, на відміну від інших, рухомих знахідок, є важливою для археолога як нерухомий археологічний об'єкт. По-друге, пам'ятка архітектури є результатом складного технічного та художнього процесу і являє собою багатогранне, комплексне джерело, яке дозволяє судити як про його виробничо-технічну, так і про ідеологічну, художню сторони.

До специфічних особливостей архітектури, що дають підстави відрізняють її від інших галузей мистецтва, і, разом з тим, визначають особливості її історичного розвитку, уточнюючи значення архітектурної пам'ятки як історичного джерела, належать:

1. зв'язок архітектурного об'єкту із розвитком виробництва;
2. втілення у його утилітарному цільовому призначенні мистецьких поглядів суспільства;
3. безпосередній зв'язок із поглядами та практичними потребами суспільства та держави і, зокрема, панівних верств;
4. вираження ідейного змісту не образотворчими засобами.

Зв'язок архітектурного об'єкту із розвитком виробництва, полягає у тому, що архітектура найтісніше пов'язана з розвитком матеріальних продуктивних сил суспільства, з рівнем розвитку техніки, які найяскравіше вираження знаходять у монументальному будівництві. Тісний зв'язок архітектури з виробництвом яскраво виражається у:

Забезпеченні тими чи іншими будівельними матеріалами, адже точний облік матеріалу даної споруди і різновидів його обробки дає дуже конкретну історичну картину, зокрема дозволяє визначити, кількість необхідної для цього робочої сили, розміри транспортних зусиль для його зведення на місце будівництва, кількість

АРХІТЕКТУРНИЙ ОБ'ЄКТ, ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Науково-пізнавальний інтерес до архітектурних об'єктів охоплює їх в цілому й включає аналіз археологічно виявленої матеріальної структури пам'ятки включно зі стратиграфією нашарувань культурних шарів. Відтак архітектурний твір трактується нерухомим археологічним об'єктом створеним у певному місці, в певний час, за певних місцевих умов та вивчається як історичне джерело.

Специфічні особливості архітектури, що дають підстави аналізувати її як історичне джерело:

5. зв'язок архітектурного об'єкту із розвитком виробництва;
6. втілення у його утилітарному цільовому призначенні мистецьких поглядів суспільства;
7. безпосередній зв'язок із поглядами та практичними потребами суспільства та держави і, зокрема, панівних верств;
8. вираження ідейного змісту не образотворчими засобами.

Характеристика архітектури

- існує в просторі, не змінюючись і не розвиваючись у часі;
- має предметний характер;
- створюється шляхом обробки речових матеріалів;
- сприймається глядачами безпосередньо і візуально

Сфери дослідження архітектури

- матеріальна структура
- конструкції
- технології
- композиція
- пропорції, співвідношення
- стилістика
- пластика
- форми
- колір
- фактури
- типологія
- стратиграфія нашарувань
- атрибуція (дати, імена, події)

- майстрів і часу, необхідних для його технологічної обробки начисто тощо. Окремий науковий інтерес має розвиток виробництва будівельної кераміки у Х–XIV ст. і зміна її типів та розмірів. Аналіз зв'язуючих розчинів, їх складу (наявність у розчині домішок – товченої цегли, вугілля, рубаної соломи тощо) і фізичних властивостей також формує уяву про культуру будівництва, свідчить про різноманітність технічної рецептури та, крім історично-технічного інтересу, дає порівняно точну шкалу для археологічних датувань.
- Застосуванні певних конструкцій, оскільки вивчення системи його фундаментів, системи мурування стін, конструктивних особливостей опор і перекриттів розкривають дослідникові суму нагромадженого будівничими технічного досвіду і етапи його удосконалення. Можливим дослідницьким завданням може стати й інженерний розрахунок пам'яток, який дозволив би визначити, якою мірою ті чи інші конструктивні рішення становлять регіональну специфіку, а також – регіональним сучасним нормам, що дає можливість визначити, якою мірою сукупність емпіричних навиків у давнину наближалася до сучасних будівельних вимог.
- Використанні певної організації будівництва, так як простеження технологічної специфіки виконання будівельних робіт, зокрема й вивчення своєрідності системи розбивки планів будівель на будівельному майданчику і побудови висотних величин, що являють собою ряд взаємопов'язаних простих операцій, дозволяють у логіці цифрових пропорційних співвідношень виявити індивідуальний почерк архітектора і порівняти його із атрибутованими архітектурними творами. Порівняльно-історичне дослідження окремих особливостей будівлі (її технологічних прийомів, форм, мотивів і їх поєднання) дозволяє встановити внутрішні і зовнішні зв'язки архітектурної творчості даного краю та часу.
- Забезпеченні будівельного процесу кадрами архітекторів та рядових будівничих, адже аналіз твору як результату складного виробничого процесу, з погляду організації виробництва і витрат праці, може сформулювати уяву дослідника уявлення про кількість робочої сили різних категорій, застосованої для спорудження цього

об'єкта та дозволить порівняти цю інформацію з відомим з джерел терміном його будівництва.

- Мобілізації для будівництва майстрів інших ремісничих спеціальностей, так як облік всіх свідоцтв про декоративне оздоблення будівлі і речових залишків таких робіт дозволяє скласти уявлення про кооперацію на споруді разом із будівельниками майстрів інших галузей ремесла і прикладного мистецтва, тобто сформуванню уяву про складний комплекс різних виробництв, залучених до певного процесу будівництва.

Цей перелік обумовлює особливо високу пізнавальну цінність пам'ятки архітектури як історичного джерела, адже саме аналіз матеріально-технічних якостей архітектурних об'єктів дозволяє формулювати судження про продуктивні сили суспільства, його технічне озброєння і теоретичні знання. Відновлення якомога повної картини характеризує не лише саме будівельне виробництво, але дозволяє поповнити новими даними уявлення про економічні і позаекономічні можливості певного замовника, фундатора чи добродія.

Трактуючи архітектурний твір історичним джерелом до уваги слід брати і те, що характер певного суспільства дуже яскраво відображають типи архітектурних пам'яток. Так типологічний розвиток давньоруської культової архітектури досить точно збігається з основними етапами історії Русі.

Слід пам'ятати, що й характер розміщення тих чи інших монументальних споруд всередині міста дає можливість для дуже важливих висновків про соціальний устрій та соціальну топографію певного населеного пункту. Саме у процесі археологічного дослідження давньоруського міста знахідка і розкриття монументальної пам'ятки багато в чому допомагає уточненню історії самого поселення і визначенню основних віх його життя. Топографічні факти слугують свідомством відмінності політичної структури різних населених пунктів. Так більш-менш рівномірне розміщення кам'яних храмів по всій території міста свідчить про перевагу у ньому демократичного громадського устрою, натомість концентрація монументального будівництва у добре укріплених дитинцях має переконувати у домінуванні централізованих соціально-політичних інститутів.

Перспективи дослідження історії архітектури Русі у контексті проблем класифікації історичних джерел. Досвід конкретно-історичного аналізу забезпечує розкриття об'єктивного змісту певного архітектурного твору або їх групи. Він полягає у паралельному історичному вивченні архітектури, літератури за темою та історичних джерел та дозволяє досліднику аналізувати такі пам'ятки, до яких письмові джерела не дають відповідного коментаря, тобто – користуватися прийомом аналогії. Проте, лише розкриваючи ті чи інші особливості архітектурної пам'ятки у контексті з даних письмових джерел дослідник має право говорити про їх історичну значимість та реальність.

Шляхи історично-архітектурного дослідження визначаються в першу чергу вивченням тих конкретно-історичних обставин, в яких виник архітектурний твір, встановленням напрямків тих внутрішніх і зовнішніх зв'язків, які реально, а не в фантазії дослідника, існували в той час. Така інформація поступово звужує коло наукових пошуків, закономірно спрямовуючи їх до наукової визначеності.

Уяву про загальні тенденції культури, про архітектурні смаки та художні погляди суспільства можуть сформувані не лише атрибутивні свідчення писемних джерел, але й вивчення літературних творів цього часу. Суттєвим зауваженням М. Вороніна є те, що дослідження давньоруської архітектури та писемних джерел, що висвітлюють її історію, дали підставу встановити, що одним із основних шляхів нагромадження досвіду майстрів було вивчення ними кращих взірців попереднього будівництва [160]. І мова йде не лише про регіональні взірці, адже майстри зверталися до книг Святого Письма, текстів Йосифа Флавія та інших перекладних авторів, що дало підстави стверджувати, що в практиці давньоруського будівництва була доволі звичною практика звернення до літератури у пошуках відомостей про давні шановані пам'ятки архітектури. Почерпнуті з цих творів описи чи мініатюри слугували архітекторам матеріалом для розширення їх світогляду та давали додатковий поштовх для їх творчих задумів.

Ці спостереження дають підставу для того, щоб звернути прискіпливішу увагу до класифікації історичних джерел та виявити їх значення у історично-архітектурних дослідженнях періоду давньої Русі. Багатовимірний інтерес істориків

архітектури до самих об'єктів і слушне трактування архітектурних об'єктів історичним джерелом, контрастують із недостатньою увагою до питань аналізу джерел неречового характеру, зокрема писемних. Їх звичне трактування пасивним сховищем атрибутивних характеристик виразно гальмує історично-архітектурну науку, яка залишається в тіні історичної медієвістики та опиняється полоні її наукових стереотипів. Безпосереднє звернення істориків архітектури до джерела стримується великою масою історичних джерел, а спроби якнайповнішого залучення джерел з певної теми і намагання визначити методи їх наукового вивчення стикається із неусталеністю класифікації історичних джерел та тривалими дискусіями з цього приводу в історичному середовищі [402, с. 95–104] (табл. 1.2).

Серед істориків, що займалися класифікацію історичних джерел наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., найчіткішу класифікацію джерел та збережених у них відомостей запропонували Е. Бернгейм, О. Лаппо-Данилевський, Ш. Сеньобос та Ш. Ланглуа. Так Е. Бернгейм всі джерела ділив на залишки і традиції, виділяючи серед традицій такі види [136]: 1. Усну традицію (пісні, оповідання, саги, легенди, анекдоти, крилаті слова, прислів'я); 2. Писемну традицію (історичні написи, генеалогічні таблиці, біографії, мемуари, брошури, газети); 3. Образотворчу традицію (іконографія, географічні карти, плани міст, малюнки, живопис, скульптура). Залишки він також розподіляє на такі види: дані мови; звичаї; твори всіх наук, мистецтв та ремесел; ділові акти, протоколи, адміністративні документи; законодавчі та ділові документи; монументи та написи (монети та медалі).

Історики-позитивісти виділяли дві групи – залишки історичних фактів і перекази про них. О. Лаппо-Данилевський не відмовлявся від такого принципу поділу джерел, але дійшов висновку, що не можна обмежуватися поділом джерел за однією ознакою, що цих ознак може бути декілька: за походженням, матеріальній формі, ступенем близькості до об'єкта вивчення [281, с. 285–315]. Залишки культури О. Лаппо-Данилевський ділив на: 1. Відтворення – мова, звичаї, перекази, тобто все те, що було раніше і може певною мірою повторитися, відтворитися знову; 2. Пережитки – деякі елементи мови, різні обряди, звичаї, установи – все те, що може жити в сьогоденні; 3. Твори культури – предмети старовини, твори літератури,

ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

<p style="text-align: center;">БЕРНГЕЙМ Е.</p> <p style="text-align: center;">А. Традиції:</p> <p>1. Усна традиція: пісні , оповідання , саги , легенди , анекдоти , крилаті слова , прислів'я.</p> <p>2. Писемна традиція: історичні написи, генеалогічні таблиці, біографії, мемуари, брошури, газети.</p> <p>3. Образотворча традиція: іконографія, географічні карти, плани міст, малюнки, живопис, скульптура.</p> <p style="text-align: center;">Б. Залишки:</p> <ul style="list-style-type: none"> • дані мови; • звичаї , звичаї , установи; • твори всіх наук, мистецтв, ремесел; • акти, протоколи, адміністративні документи; • законодавчі та ділові документи; • монументи та написи (монети і медалі). <p style="text-align: center;">1950. МОСКОВСЬКИЙ ІСТОРИКО-АРХІВНИЙ ІНСТИТУТ</p> <p>1. З соціально-економічної історії;</p> <p>2. З історії внутрішньої і зовнішньої політики;</p> <p>3. З історії суспільно-політичн. думки і культури.</p>	<p style="text-align: center;">КАРСАВІН Л.</p> <p style="text-align: center;">Класифікація інформації джерел</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Безпосередні відображення минулого; 2. Заяви автора законодавчих актів, маніфестів, договорів і т. п.; 3. Повідомлення автора джерела про його спостереження; 4. Повідомлення учасника про спостереження інших людей; 5. Повідомлення з других і третіх рук про сучасні автору події; 6. Такі ж повідомлення, як у попередній групі, але про минуле. <p style="text-align: center;">СААР</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. По історії держав та ідеологій; 2. По історії економічного розвитку суспільства; 3. По історії революційного руху. <p style="text-align: center;">1954. МОСКОВСЬКИЙ ІСТОРИКО-АРХІВНИЙ ІНСТИТУТ</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Письмові; 2. Речові; 3. Лінгвістичні; 4. Етнографічні; 5. Усні; 6. Кінофотофонодокументи. 	<p style="text-align: center;">ДОБІАШ-РОЖДЕСТВЕНСЬКА О.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Речові залишки (німі пам'ятники). 2. Писемні пам'ятки (символічні сліди). <p style="text-align: center;">ТИХОМИРОВ М.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Речові: археологічні, предмети побуту, нумізматичний матеріал, архітектурні пам'ятки; 2. Етнографічні; 3. Лінгвістичні: географічна номенклатура, розмовна і книжна мова; 4. Усні: усна розповідь, билини, пісні, прислів'я і т. д.; 5. Писемні: <ol style="list-style-type: none"> а) пам'ятки літературного характеру: літописи, хроніки, хронографи, житія, мемуари, памфлети і т. д.; б) пам'ятки актового характеру: грамоти або акти в широкому сенсі цього слова, законодавчі пам'ятки, листи, юридичні документи і т. д. <p style="text-align: center;">КОВАЛЬЧЕНКО І.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Речові; 2. Писемні; 3. Образотворчі (зображально-графічні, зображально-художні, зображально-натуральні); 4. Фонічні.
--	---	---

документи тощо. Історичні перекази вчений розподіляв на дві групи: 1. Чисті, засновані на особистому сприйнятті, – малюнки і розповіді очевидців, мемуари, написи, частково билини і оповідання тощо; які, в свою чергу, діляться на описові (аннали, щоденники) та оціночні (мемуари, оповіді); 2. Змішані, тобто засновані на опосередкованому сприйнятті, – життя, біографії, сказання, легенди, літописи, які, в свою чергу, діляться на похідні і складені.

Ш. Ланглуа та Ш. Сеньобос запропонували поділ джерел і фактів на безпосередні сліди минулого, які заслуговують особливої довіри, і непрямі сліди – “непрямий засіб осягнення” [280]. Російські дослідники на початку радянської доби (Л. Карсавін, С. Жебелев, О. Добіаш-Рождественська, В. Пичета) приєднувалися до систем розподілу джерел, виробленому Е. Бернгеймом або О. Лаппо-Данилевським. Так Л. Карсавін підкреслював принципову неможливість класифікації конкретних джерел, а тільки даних джерел [248, с. 284–292]. Ці дані він ділив на: 1. Безпосередні відображення минулого; 2. Заяви автора – законодавчі акти, маніфести, договори тощо; 3. Повідомлення автора джерела про його спостереження; 4. Повідомлення учасника про спостереження інших людей; 5. Повідомлення з других і третіх рук про події, сучасні автору; 6. Такі ж повідомлення, як у попередній групі, але про минуле.

С. Жебелев цілком приєднувався до ідей Е. Бернгейма [214]. Натомість О. Добіаш-Рождественська, розділяючи погляди Ш. Сеньобоса ділила джерела на дві великі групи: 1. Речові залишки (німі пам’ятки); 2. Писемні пам’ятки (символічні сліди).

Тричленну систему поділу джерел запропонував В. Пичета [358, с. 5–10]: 1. Речові (предмети археологічних розкопок, речові залишки); 2. Усні (билини, казки, історичні пісні, прислів’я, приказки, різні повір’я, народні легенди, вірші, частівки); 3. Писемні (літописи, хронографи, акти публічного і цивільного права, мемуари, листи, політичні твори, життя святих, документи з зовнішньої політики, історичні та історико-літературні друковані видання та збірники, записки іноземців тощо).

Розвиваючи класифікацію В. Пічети М. Тихомиров поділив історичні джерела на п'ять типів [428]: речові (археологічні матеріали, предмети побуту, нумізматичні матеріали, архітектурні пам'ятки); етнографічні; лінгвістичні (географічна номенклатура, розмовні та книжні мови); усні (усна оповідь, билини, пісні, прислів'я тощо); письмові: а) пам'ятки літературного характеру (літописи, хронографи, житія, мемуари памфлети тощо), б) пам'ятки актового характеру (грамоти або акти в широкому значенні цього слова, законодавчі пам'ятки, листи, юридичні документи тощо). Цей поділ увійшов у практику викладання джерелознавства у вузах. М. Тихомиров також вперше застосував хронологічний принцип систематизації письмових джерел. Він об'єднав їх у шість великих груп: з давньої історії; історії Київської Русі; з історії періоду феодальної роздробленості тощо. Вже всередині цих хронологічних груп джерела слід систематизувати за походженням і за видами.

Дискусії щодо класифікації джерел продовжувалися в 2 пол. ХХ ст. у профільному Московському історико-архівному інституті, який у 1950 р., за ініціативи О. Зиміна, запропонував ділити джерела базуючись лише на їх змісті: за соціально-економічною історією; за історією внутрішньої і зовнішньої політики; за історії суспільно-політичної думки і культури. Цей поділ не прижився і в 1954 р. джерела запропонували ділити на шість груп [366]: письмові; речові; лінгвістичні; етнографічні; усні; кінофотофонодокументи. Така класифікація неодноразово критикувалася, оскільки в ній змішані два принципи поділу джерел: 1) за способом передачі явищ (речові, усні, письмові), 2) за об'єктом дослідження різних наук (етнографічні та лінгвістичні). На думку І. Ковальченка, непослідовність цієї класифікаційної схеми полягає в неоднозначності принципів і критеріїв їх виділення: одні групи виділені за формою відображення дійсності; інші – за способом фіксування інформації; треті – за об'єктом відображення [236, с. 7–12].

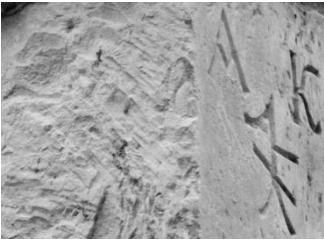

Видовий принцип отримав теоретичне обґрунтування в низці праць кін. ХХ ст. і використовується сьогодні практиці викладання джерелознавства в українських ВНЗ [240, с. 165–455]. Джерела з історії України пропоновано розділяти на п'ять основних груп: речові (нумізматичні джерела, архітектурні пам'ятки, предмети

озброєння, предмети одягу); зображальні (графічні книжкові зображення, портретні зображення, жанрові та історичні зображальні джерела, кінофотовідеодокументи, картографічні джерела, боністичні джерела (зображальний аспект), народні картини); усні (прозові усні джерела, віршовані усні джерела, усні історичні твори); лінгвістичні (антропонімічні джерела, топонімічні джерела, слова іншомовного походження); писемні (літописи, актові і діловодні документи, статистичні джерела, матеріали соціологічних досліджень, судово-слідчі документи. документи громадських об'єднань та політичних партій, періодична преса, як історичне джерело, джерела особового походження, агіографічна, наукова та художня література) (табл. 1.3).

Середньовічне минуле залишило нам різні джерельні свідчення. Споруди, які є основним об'єктом дослідження історика архітектури, належать до речових джерел. Але для дослідника архітектури важливі й інші речові свідчення, зокрема ремісничий інструментарій та технологічні засоби. Медієвісти, спеціалісти в області середньовічної архітектури, найчастіше використовують писемні джерела, тобто тексти. До середини ХХ ст. історична наука майже виключно вивчала тексти. Для істориків архітектури поклики на писемні джерела [369; 299] є доволі звичними. Класифікація писемних джерел опрацьована в історичній науці найдетальніше, проте в історично-архітектурних дослідженнях цей тип джерел використовується поверхнево, переважно – з метою визначення дат побудов і перебудов архітектурного об'єкту та причетних до будівництва осіб.

Першорядне значення для історика архітектури мають візуальні або художньо-образотворчі джерела. Одним з таких документів є рукописна мініатюра. До зображальних (іконографічних) джерел дослідники архітектури Русі звертаються найохочіше. Проте, на узбіччі наукових зацікавлень лишаються етнографічні свідчення (старовинні технології, стереотипи мислення, фольклор). Поза увагою істориків давньоруської архітектури перебувають лінгвістичні (антропонімічні та топонімічні джерела). Історики архітектури обходять увагою і усні (фольклорні) джерела.

**КЛАСИФІКАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ І МОЖЛИВІСТЬ ЇХ ВИКОРИСТАННЯ
В АРХІТЕКТУРОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ КНЯЖОЇ ДОБИ**

НЕРЕЧОВІ			НЕРЕЧОВА ІНФОРМАЦІЯ РЕЧОВИХ ДЖЕРЕЛ	
РЕЧОВІ	НЕРЕЧОВІ	НЕРЕЧОВІ		
РЕЧОВІ	ПИСЕМНІ	26	АГІОГРАФІЧНА, НАУКОВА ТА ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА	<p style="text-align: center;">НУМІЗМАТИЧНІ</p> <p style="text-align: center;">Зображення архітектурних об'єктів. Денар Болеслава II. (1042-1081)</p> <p style="text-align: center;">АРХІТЕКТУРНІ</p> <p style="text-align: center;">Знаки каменярів (гмерк)</p> <p style="text-align: center;">АРХІТЕКТУРНІ</p> <p style="text-align: center;">Портретні зображення</p> <p style="text-align: center;">АРХІТЕКТУРНІ</p> <p style="text-align: center;">Зобр. архітектурних об'єктів. <i>Графіті</i></p> <p style="text-align: center;">САРУЖИЛЬ ЦРКВЪ</p> <p style="text-align: center;">ц. у Смоленську XII ст. <i>Графіті</i></p>
		25	ДЖЕРЕЛА ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ	
		24	ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА	
		23	ДОКУМЕНТИ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ І ПОЛІТ. ПАРТІЙ	
		22	СУДОВО-СЛІДЧІ ДОКУМЕНТИ	
		21	МАТЕРІАЛИ СТАТИСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	
		20	СТАТИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА	
		19	АКТОВІ ТА ДІЛОВОДНІ ДОКУМЕНТИ	
		18	ЛІТОПИСИ	
	ЛІНГВІСТИЧНІ	17	СЛОВА ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ	
		16	ТОПОНІМІЧНІ	
		15	АНТРОПОНІМІЧНІ	
	УСНІ	14	УСНІ ІСТОРИЧНІ	
		13	ВІРШОВАНІ УСНІ	
		12	ПРОЗОВІ УСНІ	
	ЗОБРАЖАЛЬНІ	11	НАРОДНІ КАРТИНИ	
		10	БОНІСТИЧНІ	
		9	КАРТОГРАФІЧНІ	
		8	КІНОФОТОВІДЕОДОКУМЕНТИ	
7		ЖАНРОВІ ТА ІСТОРИЧНІ ЗОБРАЖЕННЯ		
6		ПОРТРЕТНІ ЗОБРАЖЕННЯ		
ЗОБРАЖАЛЬНІ	5	ГРАФІЧНІ КНИЖКОВІ ЗОБРАЖЕННЯ		
	4	ПРЕДМЕТИ ПОБУТУ		
	3	ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ		
	2	АРХІТЕКТУРНІ		
	1	НУМІЗМАТИЧНІ		

джерела, використувані в архітектурознавчих дослідженнях княжої доби

Відтак, саме неречова джерельна база потребує найприскіпливішої уваги дослідників давньоруської архітектури. Проте, методика опрацювання таких джерел є для архітекторів своєрідною “Terra Incognita”. Поза сферою наукових досліджень історії архітектури Русі перебувають сучасні методики аналізу найуживаніших архітекторами писемних та зображальних джерел.

Розвиток історичного джерелознавства і проблеми дослідження джерельної бази історії архітектури Русі. Сучасне джерелознавство (насамперед, джерелознавство давньої Русі) базується на текстологічних дослідженнях, що проводилися О. Шахматовим та його послідовниками. Текстологія (від лат. *textum* – зв’язок слів, і грец. *lógos* – слово) – прикладна філологічна дисципліна, що вивчає прийоми аналізу тексту літературних творів в цілях його критики (рецензії), виправлення (емендації) і видання (публікації) [287, стлб. 224–227]. Систематичний виклад основних принципів філологічної критики тексту було здійснено Б. Томашевським. Дослідник запропонував і нову назву для цієї дисципліни: текстологія. На відміну від філолога, специфіка роботи історика з вербальними текстами, її теоретичні та емпіричні підстави, категоріальний апарат і методологічні принципи мають свою специфіку, яку розкриває історична текстологія.

Переорієнтація текстології в джерелознавче і конкретно-історичне дослідження, дозволило визначити можливості застосування її методів і висновків у роботі історика. Робота історика з текстом джерела орієнтується не просто на з’ясування формальних взаємин текстів, класифікацію списків і редакцій (з кінцевою метою: визначити список, за яким буде публікуватися даний твір), а на вивчення еволюції, розвитку тексту як такого, у зв’язку зі зміною його смислової структури – з метою виявлення його інформативних можливостей для реконструкції досліджуваної історичної реальності [187; 188].

Запропонований на зламі XIX–XX ст. О. Шахматовим метод прийнято характеризувати як порівняльно-текстологічний, порівняльно-історичний, історично-текстологічний, чи як історико-філологічний метод, або метод логічно-смиислового аналізу. Відповідно до цього методу, єдиною гарантією отримання достовірного знання при роботі з літописними джерелами служить їх попередній

текстологічний аналіз. Особливо великий внесок О. Шахматов вніс у розробку текстології давньоруського літописання, зокрема – “Повісті временних літ” (ПВЛ). Звірення різних редакцій цієї пам’ятки дало підстави досліднику прийти до висновку, що текст, що дійшов до нашого часу, є за походженням багаточасовим і має кілька стадій формування. Він зауважив, що логічні нестиковки та текстові вставки, які розривають текст ПВЛ, відсутні в НІЛ, що, на думку О. Шахматова, є свідченням існування гіпотетичного Початкового зводу, створеного приблизно в 90-х рр. XI ст. Так у тексті НІЛ відсутні договори Русі з греками X ст., а також – всі прямі цитати з “Хроніки” Георгія Амартола, якою користувався укладач ПВЛ. Зважаючи на ці й інші логічні невідповідності дослідник робив висновок про те, що в основі Початкового зводу лежав якийсь літопис, складений між 977 і 1044 рр., названий Найдавнішим зводом. Після масштабної редакторської праці над виданнями збережених літописів і численних попередніх студій О. Шахматов дав синтетичний огляд – реконструкцію первісних літописів у таких працях, як “Разыскания о древнейших русских летописных сводах” (1905) [456], “Повесть временных лет” (1916) [458] і “Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв.” (1938) [459].

О. Шахматов не формулював своєї методології. Цим зайнялися його послідовники та критики [407]. Історичний аспект методології О. Шахматова зводять до трьох основних завдань: 1) побудови історії літописання (генеалогічний аспект); 2) встановленню, який текст із тих, що повідомляють про досліджуваний період або подію, стоїть ближче до епохи, про котру він повідомляє і яка ступінь цієї близькості (критико-джерелознавчий аспект); 3) з’ясуванню кутів зору, під якими історичні обставини відображені в текстах, або стали предметом замовчування (смісловий).

Вирішуючи ці завдання О. Шахматов послідовно керувався низкою постадійних принципів:

1. Вивчення літописів починається зі співставлення споріднених за складом рукописів, близьких за часом їх завершення. При цьому визначаються ступені їх спорідненості, розрізняючи спорідненість походження від спільного предка (як

результат дивергенції) та спорідненість, що виникла в результаті взаємних впливів паралельних традицій (як результат конвергенції).

2. Співставлення палеографічних даних з датами останніх записів та палеографією приписок дозволяє розрізнити датування кодекса і датування тексту. Це дає можливість розташувати списки на стеммі (родовій гілці) за ступінню спорідненості та хронологічними співвідношеннями.

3. Співставлення різночасових кодексів по змісту та виявлення споріднених текстів дає можливість з'ясувати давність текстів (чи частин текстів) незалежно від віку списків, в яких вони збережені. Тому пізніші літописи можуть містити давніші тексти.

4. Співставлення в середині групи споріднених чи близьких за часом літописів доводить, що все середньовічне східнослов'янське літописання являє собою єдину систему, єдиний системний (сімейний) феномен.

5. Достатньо повне порівняння літописів, що перетинаються дає можливість виділити набір розділів, спільних ряду літописів. Поєднання таких розділів із логічно та текстуально поєднаними з ними розділами призводить до реконструкції відсутнього попередника кількох зводів – їх протографа. Таким чином О. Шахматов реконструював навіть протографи другого порядку, тобто – протографи гіпотетично реконструйованих протографів, і був нещадно критикований за далекосяжні припущення, хоч він сам реконструкції першого порядку називав науковими фікціями, що мають велике наукове значення і одночасно гіпотетичність.

6. Коли місце певного зводу досить певно визначене на стеммі, коли можна побачити його подібності та відмінності, як по відношенню до паралельних за часом зводів, так і до їх попередників, виникає можливість його індивідуальної характеристики, хоча ступінь визначеності характеристики ніколи не може бути абсолютною.

7. Критика джерел вирішується через співставлення подібних звісток та залучення позалітописних джерел, що дозволяє визначити достовірність повідомлень даного зводу, характер спотворень фактів чи повідомлень, отриманих з інших джерел і, в кінцевому результаті, визначити тенденцію, якою керувалася свідомість літописця.

8. Спільність подібних текстів більшості збережених літописів представлена у ПВЛ. Для ПВЛ порівнюваний матеріал вкрай звужується, так, що метод на цій території є порівнюваним в дуже обмеженому смислі. На цьому рівні переважає змістовий аналіз та зростає ступінь гіпотетичності побудов.

9. Реконструкцію ПВЛ О. Шахматов вважав головним завданням у вивченні літописів. У його працях кожна частина, присвячена певному літопису, завершується висновками, що стосуються ПВЛ.

10. Зважаючи на системну єдність літописів О. Шахматов дотримувався ще одного принципу вивчення літописання – необхідності розпочинати вивчення від найпізніших літописів і від них рухатися в глибину часів.

Сформульовані титанічною працею О. Шахматова принципи дослідження літописних текстів можуть бути взяті на озброєння історика архітектури Русі. Звичайно, дослідник архітектури не має потреби аналізувати і порівнювати повні тексти кодексів і зводів. На сьогодні є низка праць, виконаних на підставі наскрізного аналізу літописних текстів чи тексту ПВЛ, з якого вицлюють та аналізують свідчення на певну тематику, виділяючи сюжети та згадки про природні, соціальні, культурні чи ідеологічні явища. Подібного наскрізного дослідження ПВЛ, Київського та Галицько-Волинського літопису не існує. До такого дослідження дещо наблизився хіба В. Петрик, який користаючись сформованим Л. Махновцем географічним показником до Літопису руського систематизував звістки про складові елементи літописних стольних городів Галицької землі, до яких входили оборонні споруди, комплекс адміністративних споруд та пов'язаних з ним об'єктів (княжий двір, єпископський двір або вотчинні монастирі, боярські двори та ін.), зокрема монументальних, світських та церковних споруд, господарського комплексу тощо [352]. Застосована О. Шахматовим методологія може бути корисною при дослідженні та порівнянні фрагментів чи цілісних уривків літописних текстів, об'єднаних сюжетами, що пов'язані архітектурною чи урбаністичною тематикою.

Аналізуючи порівняльно-текстологічну методологію О. Шахматова не можна не згадати праці двох наукових предтеч такого підходу. Першим є В. Ключевський, який у книжці “Древнерусские жития святых как исторический источник”

(1871) [251], дійшов до важливого висновку, який можна прикласти і до всього руського літописання, яке створювали ті ж автори, що й агіографічні тексти. Спостерігаючи за тим, як житійні тексти нехтують реаліями життя святого, підмінюючи їх легендою та теологічною схемою, й доходячи висновку, як мало фактів історичної дійсності може з них вичленувати історик, він, все ж, ствердив, що житія є важливим історичним документом, який містить свідоцтва про конкретні факти життя святих, є документом про духовне життя людей. що їх створили та документом духовного життя епохи. Чимало фактів з життя святих стосуються заснування храмів та монастирів та містять важливі деталі та термінологічний апарат з будівельної діяльності, що потребують вивчення історика архітектури.

Іншим попередником методологічного підходу О. Шахматова був М. Нікольський, який дискутував із ним з приводу поглядів на літопис як літературну компіляцію та на духовне життя літописця як на гру політичних пристрастей. У праці “Повесть временных лет, как источник для истории начального периода русской письменности и культуры” (1930) [334] дослідник протиставляв думці О. Шахматова про роботу літописця як виконавця зводу, уявлення про його історіографічну роботу, вважаючи, що літописець керувався історичним сприйняттям.

Критичні зауваження на адресу методології О. Шахматова звучать і до сьогодні. При всіх її безсумнівних перевагах, дослідники, що її використовують докоряють О. Шахматову за відхід в його історико-літературних побудовах від “чистої” текстології, то історики, навпаки, вважали, що дослідник занадто вузько підходив до літописів, замикаючись виключно в текстологічних побудовах, й опиняючись поза історичним середовищем, яке їх породило. І все ж, шахматовські принципи текстологічного аналізу, є актуальними й до сьогодні, адже констатація фактів текстуальних розбіжностей і подібностей певної звітності у розташованих на стеммі літописах за ступенем спорідненості та хронологічними співвідношеннями, дає підстави для виявлення первинного тексту повідомлення, зокрема й такого, що містить корисну для архітектора інформацію.

Але методологія аналізу тестів з часів О. Шахматова не стоїть на місці. З початку ХХ ст. почали формуватися уявлення про складніші процеси відображення реальності у джерелах та змінюватися уявлення про систему відношень “реальність – історичне джерело”. Мова йде не стільки про пояснення процесів, що відбувалися в історії культури, скільки про розуміння чужої культури. Такий підхід дозволяв істотно розширити репертуар відомостей джерел, які могли бути використані в історичних реконструкціях. До їх числа тепер залучалися збережені в джерелах дипломатичні формули, приватні роздуми тощо. Вважалося, що вони відповідають особливостям колективної свідомості свого часу. Відтак багато з уже відомих джерел могли бути розглянуті з принципово інших точок зору.

По-новому історики починають розглядати й структуру інформації про минуле, закладену в історичних текстах, а також форми її кодування. Хоча шахматовський текстологічний аналіз спирається на визнання тексту літопису твором, проте будь-який давньоруський твір практично завжди постає перед дослідником у низці варіантів, що не збігаються один з одним. Зважаючи на таку варіативність цілком можна вважати, що перед дослідником – певна послідовність своєрідних чернеток тексту твору. Подібний погляд на літописання дозволяє використовувати для його дослідження постструктуралістського методологію, на якій, зокрема, і базується методологія так званої генетичної критики, запропонована новою “французькою теорією” на зламі 60-70-х років ХХ ст. [170; 328] Представники “генетичної критики” сконцентрували увагу на всіх етапах еволюції тексту, що знайшли втілення в так званому “генетичному досьє”, під яким розуміють якомога повний набір рукописів, які фіксують його розвиток. Генетична текстологія розкриває перед дослідниками складний процес народження й становлення тексту, де залежно від реконструкції тієї чи іншої величини, наші знання щораз змінюються [171; 172, с. 16–22]. Такий підхід дає можливість підійти до вирішення проблеми еволюції задуму (авантексту), яким керувався у своїй роботі автор. Генетичні критики на підставі аналізу видимих слідів дії творчого механізму – максимально доступного досліднику числа рукописів твору, розкладених в певному порядку – намагаються реконструювати передісторію. У свою чергу, роздуми про чорнові операції над

текстом приводять генетичного критика до гіпотез про ту ментальну діяльність, яка за ними ховається.

Генетичні критики, що відновлюють задум (авантекст), фактично вирішують завдання реконструювати сам процес репрезентації образу, формулювання думки, прихованих в готовому тексті, з яким має справу інтерпретатор. Тим самим генетична критика закриває лакуну між класичною текстологією і літописним джерелознавством, створюючи сполучну ланку у цьому ланцюзі. Ґрунтуючись на результатах текстологічних спостережень, генетична критика гіпотетично реконструює сам процес створення тексту, рухаючись від його зовнішньої форми до форми внутрішньої, а від неї – до реконструкції самого образу події, реальності стоїть за текстом джерела. Саме на “генетичному” (а не на власне текстологічному) рівні стає можливою реконструкція “загальної характеристики” і задуму твору (у тому числі – літописного твору), що є необхідною передумовою використання його як історичного джерела. Комплексне використання даних і методів сучасної текстології та генетичної критики є основою для розробки підходу, що дозволяє перейти до власне історичної інтерпретації джерела.

Прийнятий за методологічну основу дисертації герменевтичний підхід (Від грец. ερμηνεύειν — тлумачити) ґрунтується на визнанні об’єктивного існування й осягнення смислу (чи смислів) тексту джерела, який, проте, не ототожнюється з буквальним значенням тексту. Як особливий науковий напрям герменевтика виділилася на межі XVIII–XIX ст. Її основи були закладені Ф. Шляєрмахером [462]. Відокремивши герменевтику від екзегетики, він зробив важливий крок у розробці методології розуміння і тлумачення будь-яких текстів, символів і практик минулого.

В. Дільтей [207] розвинув герменевтику як методологічну основу гуманітарних знань і став першим, хто чітко поставив питання про герменевтику як теорію історичного пізнання [461]. Звертаючись до розробки філософсько-теоретичних основ гуманітарного знання, В. Дільтей ставить низку засадничих питань: як можлива історична наука?; якими є принципи організації та категоріальна структура історичної свідомості?; чи може людина, сама будучи істотою історичною, пізнавати історію об’єктивно? Основоположна ідея концепції В. Дільтея полягає у

тому, що людина, яка досліджує історію, є людиною, яка творить історію. Саме це стає для Дільтея формою реального існування історичного світу. Основною проблемою, яка з цього постає, є те, що ми тут зустрічаємося все-таки із суб'єктивним самоосмисленням життя окремої особистості. Щоб вирішити це питання, філософ звертається до герменевтики, яка, на його думку, мала стати основою теорії пізнання в історичних науках. Важливою категорією, що тут з'являється, є категорія “розуміння”. Вільгельм Дільтей подає таку дефініцію цього поняття: розуміння – це процес, що у ньому з чуттєво даних виявів душевного життя ми приходимо до його пізнання.

Герменевтичні підходи розроблялися також в рамках семіотичних досліджень представників тартусько-московської школи (В. Іванов, Ю. Лотман, В. Топоров, Б. Успенский та ін.).

Виділяють низку аспектів герменевтичної теорії Шляєрмахера, які підхопили його послідовники та які розвинуті в контексті різноманітних теоретико-літературних студій [127]:

1. Співвіднесення граматичної та психологічної інтерпретації як похідне від розрізнення мислення, що є частиною духовного життя людини та її цілісного життя, й зафіксованого у тексті мовлення, яке є виявленням буття мови.
2. Увага до мови, її особливостей, зумовлених найрізноманітнішими чинниками: історичними, суб'єктивно-психологічними, власне лінгвістичними тощо. Вихід за межі прагматичного ставлення до мови, дослідження якої дає змогу досягнути прояснити так звані “темні місця” у текстах, що належать до інших епох.
3. Настанова на осягнення духовного досвіду автора, на те, щоб зрозуміти ініціатора мовлення ліпше, ніж він сам себе розуміє, усвідомити те, що він сам не усвідомлює.
4. Дослідження психології творчості, виникнення та розвитку художнього задуму його трансформації, узгодженої з перетворенням авторської медитації, спонтанно вільного духовного життя автора в композицію художнього тексту.
5. Погляд на художню форму як історично зумовлену, генетично пов'язану з попереднім розвитком культури, мистецтва, літератури, розуміння залежності митця

від результатів цього розвитку, свідомої й неусвідомленої участі суб'єкта творчості у його подальшому розгортанні.

6. Розуміння художнього тексту як надзвичайно складного явища, яке може бути розглянуте з різних поглядів й виступає як відправна точка для будь-якої інтерпретації. Усвідомлення того, що процес інтерпретації є нескінченним.

7. Характеристика діалогічної складової феномену тексту, без наявності якої текст просто не може відбутися. Акцентування уваги на взаєминах автора та читача, наявності обов'язкової розбіжності між ними та можливостях її подолання. Завдання полягає в тому, щоб точніше осягнути властивості й основи відмінностей між тим, хто говорить, і тим, хто розуміє. Окреслення проблеми об'єктивності розуміння, ствердження необхідності уникнути підміни авторського розуміння читацьким, формування у читача здатності "визволитися" від себе.

8. Філологічне формулювання ідеї герменевтичного кола, відповідно до якої саме уявлення про частину та ціле постійно уточнюються, змінюються в процесі інтерпретації, відкриваючи цей процес у нескінченність. У цьому разі ціле – це і текст, на тлі якого мають усвідомлюватися всі елементи його форми та змісту, і всі тексти певного автора.

Центонно-парафразний метод у дослідженні літописних звісток. В останні роки було запропоновано новий підхід до аналізу літописних текстів, який отримав назву центонно-парафразного методу дослідження. Як принцип текстологічного аналізу він був апробований І. Данилевським на матеріалах руського літописання. Вихідним пунктом дослідження став аналіз окремих сюжетів історичних текстів і їх тлумачення [184; 185; 186].

І. Данилевський передбачає, що текст середньовічного джерела, як правило, складається з набору інкорпорованих у нього частин інших творів чи прямих та опосередкованих цитат, які зберігають сенс первісного контексту, але в своєму сумарному поєднанні утворюють нове семантичне поле, підпорядковане задуму автора тексту. Крім буквального значення тексту, необхідно розглянути потенційне коло його ідейних джерел. Встановивши джерело цитати, можна визначити її первісний контекст, а також виявити роль і смислове навантаження запозиченого уривка у тексті

середньовічного джерела. Дослідник трактує літопис як мозаїчний твір, що складається з набору інкорпорованих до нього частин інших творів – прямих і непрямих цитат – центонів та парафраз. Під центоном (від лат. *cento* – клаптевий одяг) розуміють стилістичний прийом, який полягає в уведенні до основного тексту певного автора фрагментів із творів інших авторів без посилання на них, а парафраз або парафраза (від грец. *παράφρασις* – переказ) – різні види переробки тексту: докладне пояснення короткого тексту, скорочений виклад великого тексту (адаптація) чи спрощений виклад важкого для розуміння тексту. Щоб вийти за межі інтуїтивного розуміння джерела, в дисертації основна увага приділена методичним прийомам, за допомогою яких стає можливим виявлення тих сторін досліджуваного тексту, які самі могли б послужити джерелами смислів, “накидатися” на досліджуваний джерело. Тому робота з середньовічними текстами починається з встановлення відмінностей між звичним нам слововживання і слововживання тексту. Саме завдяки усвідомленню цієї культурно-історичної дистанції досягається розуміння тексту джерела.

На думку І. Данилевського витяги з різних джерел зберігають смисл первісного контексту, при цьому вони в своєму новому, сумарному поєднанні утворюють нове семантичне поле, підпорядковане задуму літописання. Встановивши джерело повідомлення чи цитати, можна визначити їх первісний контекст, а також виявити роль і смислове навантаження запозиченого уривка в творі середньовічного книжника. Такий підхід придатний для аналізу більшості середньовічних джерел (не лише літописних), зокрема й тих, що містять відомості про становлення та розвиток давньоруської архітектури.

Шлях виявлення задуму автора джерела – зворотний: від аналізу змісту текстів, на які спирався літописець (і загальних ідей творів, які він брав за основу викладу), через літературні форми, що зустрічаються в джерелі, слід відновити актуальне для його автора і потенційних читачів зміст окремих повідомлень, пам’ятки в цілому, а вже тоді намагатися вичленувати базову ідею, що покликала до життя даний твір.

Важливим джерелом образних уявлень авторів середньовічних текстів, зокрема й літописів, стали твори сакрального характеру, насамперед, Святе Письмо.

Буквальний смисл сюжетів та образів неречових джерел X–XIV ст. часто не збігається з повідомленнями, зашифрованими автором в прихованих підтекстах, зокрема й у біблійних контекстах, які добре розуміли сучасники, але не верифікують сучасні дослідники, з причини відмінностей не лише в ментальності та світогляді, але й у мисленні. Водночас, далеко не завжди ясно, в якому вигляді використовували літописці тексти Старого і Нового Завітів. Крім того, біблійні цитати пронизують всі грецькі хроніки, якими користувався літописець. Часом неможливо визначити, чи користувався він невідомим слов'янським перекладом чи оригінальним грецьким текстом. Навіть відносно прямих цитат неможливо встановити, лежав чи текст Святого Письма безпосередньо перед літописцем, коли той звертався до біблійної тематики, або ж він знав його напам'ять, або близько до тексту [241]. Навіть сучасні літописам списки Святого Письма не можуть гарантувати від серйозних помилок в ідентифікації текстів. Дослідники виходять з припущення, що літописець міг користуватися Біблією майже в повному обсязі. При цьому походження тексту Писання, на який у кожному конкретному випадку міг спиратися автор літопису, не встановлюється.

Залучення текстів Святого Письма, а також апокрифічних творів в якості основи аналізу середньовічних письмових джерел дозволяє істотно розширити можливості виявлення і адекватного сприйняття історичної інформації, досі прихованої від дослідників.

1.3. Принципи використання джерел з історії архітектури Русі та вимоги забезпечення ефективності наукової інтерпретації джерельних свідчень. У дисертації пропонується використовувати методологічний підхід до аналізу неречових джерел, що спирається на комплексне використання даних і методів історичної текстології, генетичної критики та герменевтичного аналізу (табл. 1.4), із залученням прийомів центонно-парафразного методу дослідження літописних джерел.

З арсеналу історичної текстології запозичено практику ретельного попереднього опрацювання джерела, яка дає можливість згрупувати списки по редакціях, співставити споріднені за складом рукописи, прояснити шляхи

МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

ІСТОРИЧНА ТЕКСТОЛОГІЯ	ГЕНЕТИЧНА КРИТИКА	ГЕРМЕНЕВТИЧНИЙ АНАЛІЗ
1	2	3
<p>ВИЗНАЧЕННЯ:</p> <ul style="list-style-type: none"> Текстологія – історично-філологічна дисципліна, що вивчає пам'ятки писемності, твори літератури і фольклору з метою їх КРИТИЧНОЇ ПЕРЕВІРКИ й встановлення на підставі наявних варіантів автентичності текстів. <p>ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ:</p> <ul style="list-style-type: none"> різноманітні списки давніх текстів, стиль і час їх написання <p>ЗАВДАННЯ виявити/встановити:</p> <ul style="list-style-type: none"> авторство; ідентичність /фальшування тексту; дати написання; виправлення (коньктури) підстави та умови створення тексту; особливості редакції тексту. 	<p>ВИЗНАЧЕННЯ:</p> <ul style="list-style-type: none"> Генетична критика – напрям текстології, що сконцентрував увагу на історії тексту як такого. Аналіз всіх етапів еволюції тексту, з метою його РОЗУМІННЯ: відтворює сам процес формулювання думки, «згаслий» в готовому тексті, з яким має справу інтерпретатор. <p>ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ:</p> <ul style="list-style-type: none"> Генетичне досьє – якомога повний набір рукописів, які фіксують його розвиток, приписки, цитати, скорочення, доповнення. <p>ЗАВДАННЯ:</p> <p>підійти до вирішення проблеми еволюції ЗАДУМУ – (АВАНТЕКСТА), яким керувався у своїй роботі автор</p>	<p>ВИЗНАЧЕННЯ:</p> <ul style="list-style-type: none"> Герменевтичний аналіз - напрям наукової діяльності, пов'язаний з дослідженням, поясненням, тлумаченням і РОЗУМІННЯМ текстів. через осягнення їх ЗВ'ЯЗКІВ З КУЛЬТУРНОЮ ТРАДІЦІЄЮ, розкриття духовного контексту, в якому виник твір. <p>ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ:</p> <ul style="list-style-type: none"> насамперед СМИСЛ, а НЕ ЗМІСТ, тому що саме вираз є втілення індивідуальності. <p>ЗАВДАННЯ:</p> <ul style="list-style-type: none"> зрозуміти автора і його текст краще, ніж він сам розумів себе і своє творіння з'ясування культурно-історичного змісту тексту

виникнення різночитань і збігів у текстах та використати навички системного аналізу виявлених різночитань та “загальних місць”.

Методичні прийоми генетичної критики дозволяють реконструювати генезу історичного тексту, відтворити авантекст. Відновлення авантексту дозволяє вирішити завдання розуміння документу, відтворити процес формулювання думки, “згаслий” в готовому тексті, з яким має справу інтерпретатор.

Прививання до історичного джерелознавства герменевтики, як методології розуміння, приводить до визнання об’єктивного існування смислу тексту, який не ототожнюється з буквальним значенням тексту.

Залучення до аналізу джерел центонно-парафразного методу дає можливість звернутися до “пам’яті контексту” цитат (зокрема зі Старого та Нового Заповітів), використаних у розробці конкретних сюжетів літописного оповідання, та отримати доступ до нових, раніше недоступних рівнів літописної інформації.

Системний аналіз та поєднання цих методичних підходів дали можливість сформулювати **принципи використання джерел** з історії архітектури Русі.

1. *Принцип сукупності* передбачає необхідність вивчення історичного джерела у сукупності усієї його археографічної традиції, а не одного чи кількох вибраних варіантів тексту, списків джерела.
2. *Принцип історизму* керується вимогою розгляду історичних фактів, явищ і подій відповідно до конкретно-історичних обставин, у їх взаємозв’язку і взаємообумовленості.
3. *Принцип розвитку* базується на усвідомленні необхідності, що будь-яке історичне явище потрібно вивчати у його розвитку: як воно виникло, які етапи у своєму розвитку пройшло, і чим в кінцевому рахунку стало.
4. *Принцип порівняння* керується необхідністю розглядати свідчення певного джерела у порівнянні з джерелами (та їх свідченнями) того ж часу, але які належать до інших традицій.
5. *Принцип об’єктивності* передбачає опору на факти в їх властивому смислі, не спотворені і не підігнані під схему. Цей принцип вимагає розглядати історичні

явище в його різноманітності і суперечливості, в сукупності як позитивних, так і негативних проявів

6. *Принцип соціального підходу* передбачає розгляд історичних процесів з урахуванням соціально-економічних інтересів різних верств населення, різних форм їх проявів у суспільстві.

7. *Принцип альтернативності* визначає ступінь вірогідності здійснення тієї чи іншої події, явища, процесу на основі аналізу об'єктивних реальностей і можливостей.

Застосування цих принципів у аналітичних оглядах історії архітектури Русі передбачає, що історичні джерела перестають трактуватися в якості своєрідного сховища дат та імен, пов'язаних із історією архітектури княжої доби, а використовуватимуться для створення розгорнутого історіографічного нарративу, присвяченого історії архітектури Русі. При раціональному підході розуміння тексту джерела зводиться до його максимально точного перекладу та переказу повідомлень джерела, що супроводжується концептуальними міркуваннями автора. Такий метод виправданий і значною мірою не втратив свого значення донині.

Проте далеко не всі повідомлення джерел можуть безпосередньо використовуватися в історичних реконструкціях, оскільки вони раз у раз суперечать повсякденному досвіду дослідника і, відповідно, потребують деякого пояснення. Інтерпретація подібних повідомлень, як правило, зводиться до більш-менш довільних побудов, заснованих на здоровому глузді і апіорних уявленнях про те, що може, а чого не може, або не повинно бути. Але в історично-архітектурних дослідженнях такого роду практика здебільшого не спирається на теоретичний багаж та світогляд автора, а некритично запозичується із історичних праць медієвістів.

Подолання негативної тенденції пасивного відношення дослідників архітектури до історичних джерел передбачає виконання низки таких *передумов*:

- знайомства з понятійним апаратом текстологічного дослідження;
- освоєння процедури текстологічного аналізу;

- набуття навиків текстологічного аналізу, фіксації, коректного застосування та використання отриманих результатів;
- знайомства з літературою з теорії та практиці текстологічного дослідження;
- набуття навиків критичного сприйняття та аналізу історичних текстів різних жанрів та епох.

Лише виконання цих передумов дає підстави істориком архітектури самостійно оцінювати історичний текст (повідомлення) зважаючи на його інформативність та дозволяє зрозуміти смисл, закладений у нього автором. Забезпечення об'єктивності наукової інтерпретації джерельних свідчень ґрунтується на дотриманні таких **методологічних вимог** (табл. 1.5):

По-перше – слід зважати на презумпцію релігійної семантики інтерпретованих писемних, усних та зображальних джерел, а це передбачає, що інтерпретація давньоруської пам'ятки (у тому числі й архітектурної) як твору, який втілює релігійні мотиви, є переважаючою.

По-друге – пропонована інтерпретація не повинна базуватися на тлумаченні окремого фрагмента тексту, а має враховувати ціле повідомлення.

По-третє – необхідно вписати аналізоване повідомлення у властиве їй семантичне оточення, смисловий контекст автора джерела і його сучасників, що використовували ту чи іншу пам'ятку або твір.

по-четверте – слід допускати, що аналіз джерела може також передбачати виявлення не лише реалій, але й закладених автором міфологем;

По-п'яте – важливою умовою інтерпретації є вибір соціально-культурного та політичного контексту, в якому повинно розглядатися джерело. Актуальний для сучасників зміст повідомлення відновлюється за результатами аналізу актуальних на той час паралельних джерел, і на цій підставі виявляється базовий смисл, що спричинив до виникнення аналізованого повідомлення.

Основними **критеріями ефективності методики** аналізу важливих дискусійних джерельних свідчень з історії архітектури Русі є такі, що дозволяють несуперечливо пояснити: причини, що спонукали автора створювати повідомлення, розпочати виклад і припинити його; структуру повідомлення; відбір матеріалів,

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА КРИТЕРІЇ ЕФЕКТИВНОСТІ МЕТОДИКИ

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	КРИТЕРІЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОПОНОВАНОЇ МЕТОДИКИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ
<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>по-перше</i> – слід зважати на презумцію релігійної семантики інтерпретованих писемних, усних та зображальних джерел, а це передбачає, що інтерпретація давньоруської пам'ятки (у тому числі й архітектурної) як твору, який втілює релігійні мотиви, є переважаючою; ▪ <i>по-друге</i> – пропонується інтерпретація не повинна базуватися на тлумаченні окремого фрагмента тексту, а має враховувати ціле повідомлення; ▪ <i>по-третьє</i> – необхідно вписати аналізоване повідомлення у властиве їй семантичне оточення, смисловий контекст автора джерела і його сучасників, що використовували ту чи іншу пам'ятку або твір; ▪ <i>по-четверте</i> – слід передбачати, що аналіз джерела може також передбачати виявлення не лише реалій, але й закладених автором міфологем; ▪ <i>по-п'яте</i> – важливою умовою інтерпретації є вибір соціально-культурного та політичного контексту в якому повинно розглядатися джерело. 	<p style="text-align: center;">ДОТРИМАННЯ ДОСЛІДНИЦЬКИХ ЗАСАД ДОЗВОЛИТЬ:</p> <ul style="list-style-type: none"> • пропонувати інтерпретації, що не піддаються фальсифікації • виробити критерії, які дають можливість перевіряти пропонувані тлумачення текстів: <p style="text-align: center;">Основними критеріями ефективності пропонуваної методики є такі, що дозволяють несуперечливо пояснити:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ причини, що спонукали автора створювати повідомлення, розпочати виклад і припинити його; ▪ структуру повідомлення; ▪ відбір матеріалів, призначених для викладу; ▪ форму його подачі; ▪ підбір джерел, на які спирався автор.

призначених для викладу; форму його подачі; підбір джерел, на які спирався автор. Саме у цьому і полягає основний показник ефективності пропонованої методики, яка використовувалася у аналізі важливих дискусійних джерельних свідчень з історії архітектури Русі від найдавніших язичницьких часів.

Ефективність опрацьованої методики апробувалася на конкретних прикладах вітчизняних та зарубіжних джерельних свідчень, що заторкують питання історії давньоруської архітектури. Вихідним пунктом дослідження став аналіз окремих джерельних сюжетів і їх тлумачення. Оскільки за два з половиною століття наукового вивчення таких джерел було запропоновано безліч самих різних (аж до взаємовиключних) інтерпретацій чи не кожного джерельного повідомлення, в дисертації розглядаються лише основні гіпотези, висловлені дослідниками з приводу аналізованих архітектурних сюжетів. Висновки, отримані в результаті такого дослідження, показують, наскільки ефективним і перспективним є пропонований підхід і, в той самий час, позначають межі його застосування.

ВИСНОВКИ ДО 1 РОЗДІЛУ

1. Аналіз стану методологічної бази та практики використання джерельної бази X–XIV ст. у вивченні історії архітектури Русі дозволив виявити серйозну лакуну у цій тематиці. Її подальший розвиток насамперед стримує вторинне відношення до джерельної бази та її звичне використання у якості пасивного сховища атрибутивних характеристик, передовсім – дат та імен, що мають відношення до пам'яток архітектури княжої доби. Через це праці з історії архітектури Русі переважно структуровано за об'єктним принципом. Автори аналізованих праць неохоче звертаються до оригінальних текстів документів, на сьогодні здебільшого опублікованих, переповідаючи відомості з джерел здебільшого за працями попередників. Дослідники вкрай некритично ставляться до джерельних звісток, дотичних до історії певної пам'ятки. Проаналізовані дослідження не демонструють системного підходу до аналізу джерельної бази, через що використовують популярні історичні концепції, почерпнуті з оглядових медієвістичних досліджень. Необхідно констатувати, що проаналізовані праці позбавлені концептуального

характеру, а історично-архітектурна наука зазначеного періоду перебуває в тіні історичної медієвістики.

2. Виявлено, що безпосереднє звернення істориків архітектури до вітчизняних джерел X–XIV ст. стримується передовсім незнанням мовної специфіки та великою масою історичних джерел. Системною причиною ухилу досліджень з історії архітектури Русі у практику статичного аналізу матеріальної структури архітектурних об'єктів та неуваги до історичних джерел є поверхнєве знайомство істориків архітектури з класифікацією історичних джерел та новітніми методиками їх аналізу. Практика використання історичних джерел і опрацювання методики їх наукового аналізу стикається із суттєвими розбіжностями в їхній класифікації, відображеними у тривалих наукових дискусіях в історичному середовищі, які проте залишилися поза сферою досяжності архітектурознавства. Такий стан не сприяв засвоєнню новітніх методів історичного джерелознавства, у яких відобразилися уявлення про складніші процеси відображення реальності у джерелах, які змінили погляди науковців на систему відношень “реальність – історичне джерело” та на принципи трактування історичних джерел, що спираються тепер переважно на уявлення самого автора джерела.

3. Проведений аналіз новітніх тенденцій у методиці дослідження історичних джерел дає підстави розробити методологічний підхід у використанні історичних джерел, що спирається на комплексне використання даних і методів історичного джерелознавства, класичної текстології, генетичної критики, і герменевтичного аналізу. Методика збагатилася залученням центонно-парафразного методу дослідження літописних джерел. Системний аналіз та поєднання цих методів дали можливість сформулювати принципи використання джерел з історії архітектури Русі: принцип сукупності; принцип історизму; принцип розвитку; принцип порівняння; принцип об'єктивності; принцип соціального підходу; принцип альтернативності. Подолання негативної тенденції пасивного відношення до історичних джерел передбачає виконання дослідником низки таких передумов: знайомства з понятійним апаратом текстологічного дослідження; освоєння процедури текстологічного аналізу; набуття навиків текстологічного аналізу, фіксації,

коректного застосування та використання отриманих результатів; знайомства з літературою з теорії та практики текстологічного дослідження; набуття навиків критичного сприйняття та аналізу історичних текстів різних жанрів та епох.

4. Забезпечення об'єктивності наукової інтерпретації джерельних свідчень ґрунтується на дотриманні таких методологічних вимог: слід зважати на презумпцію релігійної семантики інтерпретованих джерел; пропонована інтерпретація не повинна базуватися на тлумаченні окремого фрагмента тексту, а має враховувати ціле повідомлення; необхідно вписати аналізоване повідомлення у властиве їй семантичне оточення, смисловий контекст автора джерела і його сучасників; по-четверте – слід допускати, що аналіз джерела може також передбачати виявлення не лише реалій, але й закладених автором міфологем; важливою умовою інтерпретації є вибір соціально-культурного та політичного контексту, в якому повинно розглядатися джерело. Критеріями ефективності методики аналізу важливих дискусійних джерельних свідчень з історії архітектури Русі є такі, що дозволяють несуперечливо пояснити: причини, що спонукали автора створювати повідомлення, розпочати виклад і припинити його; структуру повідомлення; відбір матеріалів, призначених для викладу; форму його подачі; підбір джерел, на які спирався автор.

РОЗДІЛ 2

ДОХРИСТИЯНСЬКА АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА РУСІ ЗА СВІДЧЕННЯМИ ЛІТОПИСІВ ТА ЗАРУБІЖНИХ ДЖЕРЕЛ

2.1. Сакральні об'єкти східнослов'янського та руського язичництва у висвітленні руських книжників.

Питання пов'язані з архітектурною спадщиною Русі дохристиянського періоду практично випали з поля зору істориків архітектури. Ця тема опрацьовується здебільшого фахівцями-археологами та релігієзнавцями. До того ж, свідчення літописів про прояви язичництва на Русі та сакральні об'єкти дохристиянського періоду є, на перший погляд, малоінформативними з точки зору атрибутивної інформації, що стримує їх використання у архітектурознавчих дослідженнях. Для історично-архітектурного аналізу придатні лише кілька літописних повідомлень, зокрема ті, що супроводжуються мініатюрами Радзівіллівського (Кенінгсберського) літопису (РЛ), які демонструють уявлення мініатюриста про язичницькі святилища.

Мініатюри давньоруських літописів давно потрапили в поле зору дослідників і мають солідну історіографію. На початок XXI ст. налічувалося більше ніж 700 найменувань робіт з руської середньовічної книжкової мініатюрі [454]. З нечисельних “лицевих” (тобто забезпечених мініатюрами) давньоруських рукописів, що збереглися до наших днів, РЛ має найбільшу цінність для реконструкції різних сторін історії руського середньовіччя. Тип півуставного письма і філіграней дозволяє майже без коливань датувати цей ілюстрований рукопис 90-ми рр. XV ст. Неодноразово висловлене припущення, що він є копією більш ранніх зводів (можливо двох, що відрізняються один від одного характером мініатюр, або ж одного лицевого зводу 1206 р) або оригінальним твором, створеним в результаті творчої переробки декількох ілюмінованих літописів, дає підстави поглянути на його ілюстративний ряд з точки зору художника-мініатюриста зламу XII–XIII ст.

Мініатюри літописів неодноразово аналізувалися під різним кутом зору. Вивчалися зображення музичних інструментів та знамен, доспихів та зброї, тварин, купців, конкретних історичних персонажів, архітектури, розглядалися природничо-наукові уявлення, форми вираження сміхової культури, проблеми функціонування податково-данницької системи тощо. Серед іншого, в окремих працях досліджувалися і проявлення слов'янського язичництва та забобон. Так А. Чернецов вивчав зображення волхвів, ідолів і язичницьких обрядів у мініатюрах РЛ, Київського та Углицького псалтира і в Лицевому зводі [481]. А. Дмитришина досліджувала семантику та символіку кольору в зображеннях навій на мініатюрах РЛ [208]. Загальний стан слов'янського язичництва за мініатюрами РЛ аналізував А. Лушаков [291].

Є чотири літописні сюжети, проілюстровані в РЛ, що зображають язичницькі сакральні об'єкти – святилища (капища). Найстарший текст описує клятву князя Олега 907 р. перед ідолом Перуна під час укладання мирної угоди із греками: “а Сѡльга водиша и мужии его на роту . по Рускому закону . кляшася вружьемь своимь . и Перуномь бмь своимь . и Волосо^м скотьимь бгѡмь . и оутвердиша мирь...” [21, стлб 23]. На мініатюрі РЛ ідол Перуна, якому присягав князь Олег, поміщено на колону (табл. 2.1, а). Таке розташування божества відповідає звичайній античній практиці встановлювати скульптури на колонах і подібні малюнки неодноразово зустрічаються на мініатюрах середньовічних рукописів як візантійського, так і латинського походження, де зображають язичницькі святилища різних народів, греків, юдеїв, слов'ян (табл. 2.2). Так само, з ідолом перуна на колоні, мініатюрист проілюстрував і літописну звістку 945 р. про клятву князя Ігора: “и наоутрѣя призва Игорьъ сли . и приде на холмы кде стояше Перунъ . и покладоша вружья своя и щиты . и золото . и ходи Игорьъ ротѣ . и мужи его . и елико поганья Руси” [21, стлб 67] (табл. 2.1, б).

Таким чином, у середньовічному мистецтві колона слугує образним відповідником язичницького сакрального об'єкту а її зображення є трафаретною ілюстрацією слов'янського терміну “капище”. Отже, у семіотичній моделі комунікації

ЯЗИЧНИЦЬКІ САКРАЛЬНІ ОБ'ЄКТИ В МІНІАТЮРАХ РАЗВІЛЛІВСЬКОГО ЛІТОПISУ ТА ЛІТОПISНИХ ПОВІДОМЛЕННЯХ

Присяга князя Олега

а

У рік 6415 (907).

Отуж, цесар Леон з Олександром мир оба вчинили з Олегом, згодившись на данину і присягнувши межи собою. Цілувавши самі хреста, Олега і мужів його вводили вони до присяги по руському закону. Клялися ті оружжям своїм, і Перуном, богом своїм, і Волосом, богом скоту. І утвердили вони мир.

Присяга князя Ігоря

б

У рік 6453 (945).

*І на другий день прислав Ігор послів і прийшов на **пагорби**, де **стояв** Перун. І поклали руси оружжя своє, і щити, і золото, і присягнув Ігор, і мужі його, і скільки було поган русів. А християн-русів водили присягати в церкву святого Іллі, що є над ручаєм кінець Пасинчої бесіди...*

“Пантеон” князя Володимира

в

У рік 6453 (945).

*І став княжити Володимир у Києві один. І поставив він **кумири на пагорбі**, поза двором теремним: Перуна дерев'яного, - а голова його була срібна, а вус – золотий, - і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Симаргла. І Мокош. І приносили їм жертви, називаючи їх богами...*

Ворожіння новгородця в чуді

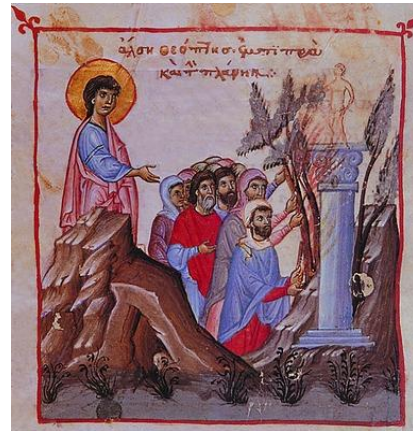
г

У рік 6577 (1069).

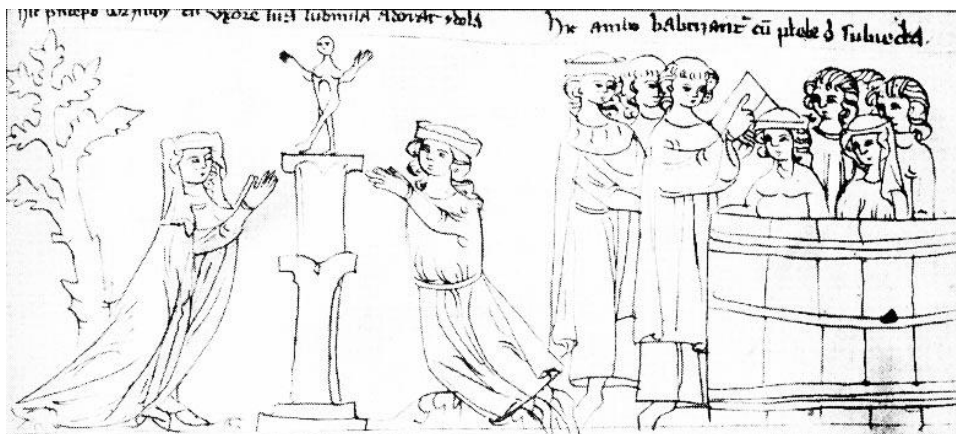
*... довелось одному новгородцю прийти в Чудь. І прийшов він до чаклуна, хочачи, щоб той поволхува, і той, за обичаєм своїм став прикликати бісів у **храмину свою**. Новгородець при цім сидів на порозі **тієї храмини**, а в стороні оціпеніло лежав чаклун. І вдарив ним біс.*

**ЯЗИЧНИЦЬКІ САКРАЛЬНІ ОБ'ЄКТИ
В КНИЖКОВІЙ МІНІАТЮРІ
(Зображення капища у вигляді колони)**

Сцени повалення ідолів

Сцени поклоніння ідолам

(КОРИСТУВАЧ→ЗНАК→ОБ'ЄКТ) зображення колони є знаком сакрального об'єкта (капища). Знак являє собою предмет, слово, зображення, символ, сигнал, річ, фізичне явище тощо (у даному випадку – колону), який заміщує, репрезентує інший матеріальний або ідеальний об'єкт в процесах пізнання та комунікації. Об'єкт, який репрезентує знак, одержав назву денотат (у даному випадку – капище), тоді як уявлення про об'єкт, яке склалось у суб'єкта знакової діяльності – концепт (або десигнат). У сучасного читача, що сприймає літописний текст та його ілюстративний ряд буквально, може скластися хибне уявлення (концепт), що й слов'янські ідоли могли розташовуватися на колонах.

Констатація факту, що язичницькі капища мініатюристи зображали у вигляді колони, на якій поміщували ідола, дає підстави розкрити сутність одного із незрозумілих для сучасного читача місць літопису, що повідомляє про трофеї, привезені із Корсуня та встановлені Володимиром біля Десятинної церкви. Серед іншого літописець згадує два мідні капища та чотирьох мідних коней: “взаша же ида мѣданѣ. вѣ. капищи . и . дѣ. конѣ мѣданы иже и нынѣ стоятъ за стѣю Бѣею . яко иже не вѣдуще мнатса. мрамораны суца” [21, стлб. 101]. Звично ці капища трактують як античні скульптури чи своєрідні таблиці із пам'ятним записом про Корсунську кампанію. Використання терміну ‘капище’ у біблійних перекладах як замітника грецького ‘στήλη’ та латинського ‘cippus’ – стовп підказує, що Володимир привіз до Києва дві колони. Семантика цієї акції відчитується у біблійній згадці про мідні стовпи – Яхин та Боаз, встановлені Соломоном біля єрусалимського храму (2 Хр: 3–15): “І зробив перед храмом два стовпи, тридцять і п'ять ліктів завдовжки, а маковиці, що на верху його, п'ять ліктів”. Зображення колон/стовпів неодноразово зустрічається в мініатюрах Радзівіллівського літопису, де символізує міський урбанізований простір чи маркує кордони держави в якості верстових стовпів (milliaires) (табл. 2.3–2.4). Зважаючи на есхатологічні мотиви, що пронизують текст ПВЛ, який описує навернення та хрещення Володимира (“живаше Володимиръ въ страсѣ Бжии”), логічно

СТОВП-КОЛОНА В МІНІАТЮРАХ РАДЗІВІЛЛІВСЬКОГО ЛІТОПІСУ

Арк. 205 зв.

Арк. 168

Арк. 26 зв.

Арк. 161 зв.

допустити, що четвірка привезених із Корсуня коней є алюзією на чотирьох коней апокаліпсису із Одкровення Івана Богослова.

Суттєві розходження з реаліями дослідники віднаходять і в інших літописних текстах, побудованих на взірці біблійних сюжетів. Такі літературні конструкції (біблійні кальки) добачають і в описі загальнодержавного “Пантеону” язичницьких богів (проілюстрованого ще однією мініатюрою РЛ), створеного Володимиром у Києві 980 р. [21, стлб 42] (табл. 2.1, в). Ця мініатюра схематично зображає київський пагорб, на якому Володимир спорудив капище, й не має жодних архітектурних характеристик, як і не має нічого спільного зі східнослов’янськими святилищами, крім характерної практики розташування їх на пагорбах. Проте, біблійні алюзії літописного тексту про спорудження Володимиром київського капища очевидні. На думку В. Петрухіна структуру всього літописного тексту, присвяченого діянням Володимира, було взоровано з біблійної розповіді про царя Соломона [355, с. 257–261]. Поділяючи цей здогад П. Лукін з’ясував, що під час роботи над оповіддю про язичницьку реформу літописець орієнтувався не на сам біблійний текст, а на його виклад у “Хроніці” Георгія Амартола, про що свідчить порівняння фрагментів [290]:

Літопис	Хроніка Георгія Амартола
<p>“И нача княжити Володимеръ въ Києвъ единъ . и постави кумиръ на холму. внѣ двора теремнаго . Перуна древана . а главу его сребрену. а оусъ златъ . и Хърса Дажьба . и Стриба . и Симарьгла. и Мокошь [и] А жраху имъ наричюще я б[ог]ы Б. [и] А привожаху сны своя и дщери . и жраху бѣсомъ . [и] А wskвернаху землю теребами своими . и wskверниса кровьюми земля Руска . и</p>	<p>“... Когда же Вельфегороу поклонившеся, иногда же Валоу и Фамоуза и Сидонию Истартиню и Мольхома и Хамоса, и иногда съльню и лоунѣ и звѣздамъ, яже б[ог]ъ на сияние ч[е]л[о]в[ѣ]к[о]мъ створи, а не на поклоняние, и несловесныхъ животинъ, рекше скотинамъ, яко егоуптяне ... и боги сребренья и златыя, яко въ Июдѣи. Се же проявляя и претя</p>

холмо-ть” [29, стлб. 79].	имъ, б[ог]ъ гл[агола]шт пр[о]р[о]комъ: «сего рад[и] оубо поистинѣ потребишас[я], яко б[ог]а прогнѣваша и с[вя]тоую оноу землю оскверниша»” [22, с. 295].
---------------------------	--

Попри те, що текстуальні співпадіння тут, на перший погляд, не очевидні, В. Петрухін вказав на три паралельні моменти: 1) кількість язичницьких богів – шість. З них один – жіночий персонаж (Астарта та Мокошь), а один – головний (Вельфегор та Перун); 2) матеріал, з якого виготовлені “боги”: золото та срібло; 3) співпадає мотив оскверненої землі.

Отже, з’ясувалося, що літописець використовував перекладний текст як літературну модель для опису київського “Пантеону” язичницьких богів 980 р. Крім того, М. Андрейчева звернула увагу на цитату з Книги пророка Єремії (Єр. 10: 3–5), яка могла слугувати взірцем літописцю для опису Перуна в аналізованому тексті (“Перуна древана . а главу его сребрену. а оусъ златъ”): “Бо устави народів – марнота вони, божок бо – це дерево з лісу вирубане, і це діло рук майстра сокирою! Сріблом та золотом його при крашають, цвяхами та молотками прикріплюють їх, – і він не розхитається. Вони, як опудало на огірковім городі, й безмовні, і конче їх носять, бо не ходять вони. Не бійся їх, бо не вчинять лихого, і також учинити добро – це не в їхній силі”. Дослідниця відзначила, що в цьому біблійному фрагменті не лише перераховано матеріали, з яких виконано ідолів, але й описано техніку їх виготовлення [113, с. 67]. Варто додати, що ця біблійно-літописна паралель, зауважена науковцями щойно на поч. ХХІ ст., була відома київським книжникам другої половини ХVІІ ст. Саме цитовані рядки (зі згадкою про безмовність та нерухомість ідолів) із Книги пророка Єремії слугували підставою для формування супровідних текстів до гравюри “Святий князь Володимир трощить ідолів” з книги Л. Барановича “Труды на дни нарочитыя праздников” (Київ, 1674). До того ж, і прикінцева частина літописної цитати про влаштування Володимиром київського святилища (“А привожаху снѣы своя и дѣщери .

и жраху бѣсомъ . [и] А wskвернаху землю теребами своими . и wskверниса кровьми земля Руска . и холмо-тъ”) має біблійне джерело. Як відзначив А. Лушников [291, с. 113], джерело цих слів є у Книзі Псалмів (Пс. 106: 35–38), де викривається змішання юдеїв з ханаанськими язичниками: “І приносили в жертву синів своїх, а дочок своїх – демонам, – і кров чисту лили, кров синів своїх і дочок своїх, що їх у жертву приносили божищам ханаанським. І через кривавий переступ земля осквернилась”.

Ще одна мініатюра РЛ, зображення на якій можна ідентифікувати як язичницький храм літописного племені чудь [195], ілюструє літописний сюжет 1071 р. про ворожіння новгородця в Чуді (табл. 2.1, г): “в си бо времена и в сѣ лѣта . приключиса нѣкоему Новгородцю прити в Чюдь . и приде кудесьнику хотя волѣхвованиа ѿ него . внѣ же по вбычаю своему нача призывать бѣсы въ **храмину** свою Новгородцю же сѣдащю на порозѣ тоя храмины въ сторонѣ . кудесникъ лежаше вѣцѣпѣ . и шибѣ имѣ бѣсѣ . кудесникъ же вѣставѣ рече Новгородцю бѣи наши не смѣють нѣчто имаши на собѣ его же боятьса . внѣ же поману крѣсть на собѣ и вѣтѣшедь повѣси кромѣ **храмины** тоя . внѣ же нача изнова призывать бѣсы” [21, стлб 168–169]. Описані події відбувалися біля якоїсь “храмини”, яку перекладачі ПВЛ приймають за житло. Саме так потрактував це слово Л. Махновець в українському перекладі “Літопису руського [40, с. 110]. Так само (як “дом свой”, “того дома” потрактовано цю будівлю в російському перекладі ПВЛ [58]. Храмину зображено у вигляді дводільної споруди, більший об’єм якої перекрито скругленим дахом, який нагадує пласку баню. Менша частина, приєднана до більшої з протилежного боку від входу має вигляд апсиди. Це дає підстави потрактувати зображену будівлю сакральною спорудою, подібною до дводільної ротонди, а не житлом [195].

Цілком вірогідно, що мініатюрист мав якусь уяву про округлі, юртоподібні споруди чуді і саме таким чином, у вигляді ротонди і зобразив будівлю, біля якої відбувалися ворожіння шамана. Разом з тим, слід нагадати, що трактування сакрального язичницького об’єкту могло бути інспірованим загальною європейською традицією добачати в храмах-ротондах давніші язичницькі храми, пристосовані до

потреб поганського культу. Таке розуміння могло зародитися у ранньохристиянську добу, коли греко-римські храми пристосовувалися до потреб християнства. Хрестоматійним прикладом такого пристосування є римський Пантеон, перетворений на церкву Санта Маря ротонда. З VI ст. церквою Козьми та Даміана став округлий храм Ромула, низка римських мавзолеїв, як, наприклад, мавзолей в Капуї. У XV ст. язичницькими храмами вважали навіть ранньохристиянські та ранньосередньовічні округлі в плані храми [382, с. 76–84]. Така їх характеристика зустрічається в тогочасних архітектурних трактатах. Зокрема Латеранський баптистерій в Римі Філарете вважав язичницьким храмом, флорентійський баптистерій Сан Джованні він називав храмом Марса, а церкву Сан Лоренцо в Мілані – храмом Геркулеса. Мавзолей константинівських часів, а потім церкву Санта Констанца в Римі, в трактаті Франческо ді Джорджо названо храмом Вакха. Під назвою “Tempio di Vasso ... di Roma” названо церкву Санта Констанца на рисунку в рукописі з музею Національної бібліотеки у Флоренції [3, р. 88 r]. Язичницьким храмом, присвяченим божественному Фавну чи імператору Клавдію, називали також церкву V ст. Санто Стефано ротондо. Язичницьким храмом вважали також церкву Сант Анджело в Перуджі.

Традиція сприймати церкви ротонди за язичницькі храми поширена у всій Європі. Тривалий час побутувала теорія, що ранні скандинавські та північно-німецькі ротонди теж давніше використовувалися як язичницькі храми. За старшою літературою ці міфи перекочували і в новітню наукову традицію [271, с. 148]. Згадуючи про заслуги середньовічного мистецтва археолога та засновника “Збірки Клуні” О. ду Соммерарда, П. Меріме писав, що він жив у часи, коли “восьмигранний костел в Монтморілло вважали святинєю друїдів” [500, с. 163, 177]. Святинями друїдів або арабськими будівлями вважав центричні храми і французький археолог Монтфакон. В Англії їх вважали давніми юдейськими синагогами, а в народній традиції їх повсюдно називали поганськими храми [500, с. 294].

Народна традиція пов’язувала із язичництвом і ротондові пам’ятки в Чехії та Словаччині. У чеському літописі 1523 р. колишнім язичницьким храмом вважалася

ротонда св. Мартіна на Вишеграді [506, с. 28]. Пізня південна прибудова до ротонди св. Їржі на Ржіпу згадувалася як поганська каплиця [486, с. 410]. “Поганським костеликом” називали ротонду Нижнього граду в Кладську на гравюрі міста в Меріановій топографії з 1650 р. Так само названо і ротонду св. Катерини в Зноймо [491, с. 407]. Подібні приклади зафіксовано і в Польщі. Так Я. Длугош вважав, що округла пребенда Фелікса і Адаукта на Вавелі у Кракові давніше була присвячена бовванам [504, s. 8, 13]. Подібного роду припущення, що базувалися на загальній традиції, було висунуто й щодо центричного храму, виявленого у комплексі з палатами на острові о. Ледніци в середині XIX ст. Познанський археолог К. Шульц вважав виявлені руїни залишками старослов'янської святині [500, s. 120], а пруський будівничий Крюгер вважав їх святилищем Марса [500, s. 121].

Язичницьким храмом в народі вважали також вежу XI ст. в Мурованій Госьліні коло Познаня. Вірогідно, що вона могла бути пристосованою до сакральних потреб, подібно до каплиці в Столл'ю з восьмиконховою церквою-ротондою на верхньому ярусі [488, s. 9]. Столл'їнська вежа та Білавинська вежі на Холмщині вважалися руськими капищами, збудованими князем Щеком.

Наведені приклади є ілюстрацією того, що зображення ротондоподібної споруди може слугувати знаком язичницького сакрального об'єкта – храмової споруди, подібно, як колона слугує знаком відкритого сакрального об'єкта – капища. Таким чином, ні автори літописних текстів з описами язичницьких сакральних об'єктів, які взорувалися на біблійні тексти, ні автори мініатюр РЛ, які для ілюстрації цих текстів використовували типові зображальні штампи, не відтворювали реалій слов'янського язичництва. Їх можна сприймати лише як уявлення про слов'янське язичництво, сформоване під значним впливом християнської книжкової культури. Тим не менше, як тексти, так само й ілюстративний ряд до нього, є важливими джерелами образних уявлень його авторів, свідченням їх ерудиції та демонстрацією способів сприйняття історичної інформації, ментальності та світогляду, який можна переносити і на

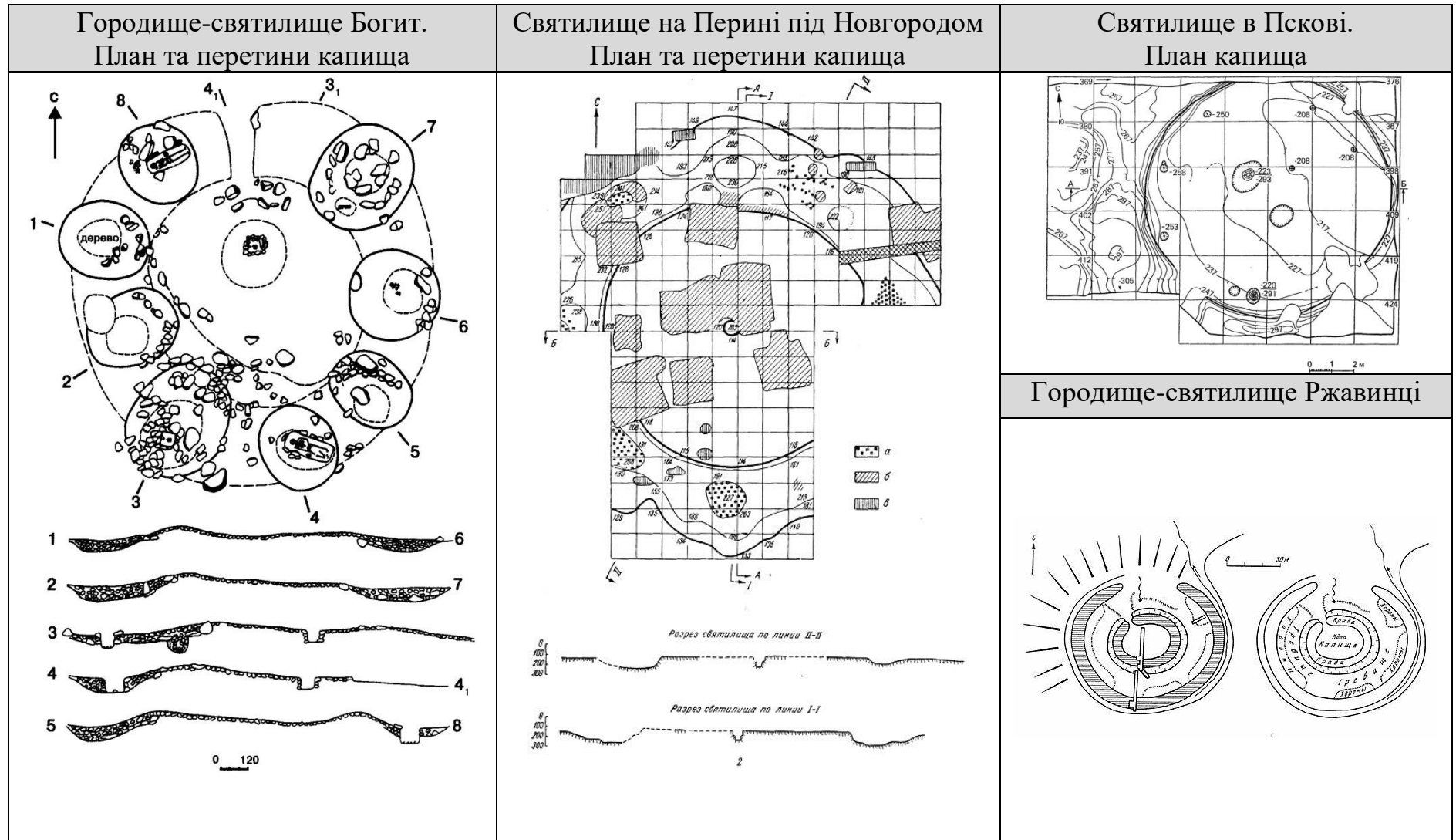
тогочасних творців християнських сакральних об'єктів, архітекторів, зв'язаних з тим самим книжним середовищем.

Виявлення повідомлень, зашифрованих автором в прихованих підтекстах, зокрема й у біблійних контекстах, які були очевидними для сучасників, але складні для відчитання та розуміння сучасними дослідниками. З точки зору застосованої методики, виявлені біблійні контексти є типовими центонами, тобто – фрагментами із творів інших авторів, введеними, без посилання на них, до основного тексту. Парафразами, тобто спрощеним викладом складнішого тексту, слід трактувати реалії язичницького сакрального будівництва, про які сам літописець (як і мініатюрист) не мав уяви, а користувався, щонайбільше, якимись опосередкованими свідченнями, доповнюючи та модифікуючи їх і включаючи зображувану реальність у свою систему уявлень та символів.

Як виглядали реальні сакральні об'єкти слов'яно-руського язичництва відомо з археологічних досліджень. Дослідники виділили низку археологічних ознак відкритих святилищ [426]: 1) обов'язковою найважливішою складовою частиною язичницького городища-святилища є спеціально влаштований (звичайно круглої чи овальної форми) майданчик для ідола – капище; 2) наявність культових ровів, що огорожували окремо капище, або всю територію святилища-требища і не завжди супроводжувалися валами; 3) наявність культових ровів, що обгороджували капище чи всю територію святилища (требища); 4) наявність довгих будинків громадського призначення для проведення громадських зібрань, трапез, весіль, поминальних учт, виконання магічних обрядів тощо; 5) городища-святилища як правило виконували функції общинних центрів.

Типологічний ряд археологічно досліджених слов'янських святилищ є на сьогодні достатньо добре вивчений (табл. 2.5). Він характеризує різні регіони слов'янщини у їх матеріальній різноманітності [401]. Об'єднуючою ознакою є округлість їх планів. Майданчик для ідола, власне – капище, мав здебільшого круглу форму. Особливо шановані капища мали складнішу, розетоподібну форму з пелюсткоподібним зовнішнім абрисом культового рову. У планувальному укладі могли виділятися чотири

ЯЗИЧНИЦЬКІ САКРАЛЬНІ ОБ'ЄКТИ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДОСЛІДЖЕННЯМИ (округлі та розетоподібні композиції)

чи (Ходосовичі) вісім (Перинь під Новгородом, Богит на Збручі) зовнішніх пелюсток. Символіка такого роду планувальних композицій відображає уявлення про будову світу. Відлуння таких можна добачати в образно-символічній моделі Світу, зафіксованій в іконографії українських ікон Страшного суду XV–XVIII ст. [194]. Цю самобутню символічну модель Світу втілено в композиції, що зображає воскресіння мертвих із землі та моря. Деякі зображення супроводжує промовистий підпис – “Свѣт”. Найпростішою формою землі є округла, дископодібна, проте більшість зображень мають розетоподібну чотири-, п’яти- чи семипелюсткову форму. Цей приклад свідчить, якими живучими й глибоко укоріненими в свідомість є традиційні морфологічні уявлення сакрального характеру і доводить можливість їх дешифрування, спираючись на самобутні прояви пізнішої за часом автохтонної традиції.

2.2. Сакральні язичницькі об’єкти Русі у світлі проблеми Khazaro-Slavica.

Інформація про слов’яно-руське язичництво не обмежуються повідомленнями літописів. Лаконічні свідчення з переліком божеств, яким поклонялися слов’яни-язичники є в “Ходінні Богородиці по муках” – популярному в давньослов’янській писемності апокрифі (найстарший список – XII ст.), що являє собою перероблений переклад грецького “Одкровення пресвятої Богородиці”. Коротко про язичницькі пережитки згадував і Кирило Турівський (XII ст.). Такі свідчення присутні в повчаннях проти язичництва (XII–XIII ст.), і в таких текстах, як “Вопрошание Кириково” (XII ст.), “Слово некоего Христолюбца” (XII ст.), “Слово Св. Григория о том, како первое погани суще языци кланялися идолом и требы им клали” (XII ст.). Ремінісценції язичництва наповнюють і “Слово о полку Ігоревім” (XII ст.). Проте, для істориків архітектури ці звістки є малоінформативними.

Деякі, не надто розлогі свідчення є у повідомленнях візантійських авторів. Про вірування ранніх слов’ян згадував Прокопій Кесарійський (середина VI ст.). Жертвоприношення русів на о. Хортиці в праці “Про управління імперією” описав Константин Багрянородний (середина X ст.). Про язичницькі ритуали русів у контексті подій балканського походу князя Святослава писали Лев Диякон (кінець X ст.), Іоанн

Скилиця (2 пол. XI ст.) тощо. Яскраві повідомлення про слов'яно-руське язичництво залишили східні автори, зокрема арабські географи та мандрівники – Ібн Русте та Ібн Фадлан (початок X ст.) та Аль Мас'уді (середина X ст.).

У контексті східних контактіви Русі не можна обійти увагою згадку про Хорса-жидовина в апокрифічному творі “Бесіда трьох святителів” (Василія Великого, Григорія Богослова, Іоана Златоуста), який виводить на ширші узагальнення стосовно зовнішніх впливів на архітектуру сакральних язичницьких об'єктів слов'яно-русів. Найстарший рукопис цього твору датується XV ст., проте він відомий в переліках т. зв. “отреченных” книг з XIV ст. Фрагмент, що привернув увагу дослідників, читається так: “Иван рече: отъ чего громъ сотворенъ бысть? Василий рече: два ангела громные есть; елленский старецъ Перунъ и Хорсъ жидовинъ, два еста ангела молнияна”. На думку знавців руської книжності, протограф цитованого фрагменту “Бесіди трьох святителів” походить з домонгольського часу, коли ще не загладилася пам'ять про Перуна та Хорса, невідомого післямонгольським первинним джерелам [147, с. 12].

На думку І. Забеліна, “жидовин”, як епітет Хорса, дає натяк на саме місце, де існувало поклоніння Хорсу, а саме – у хозар, що перейшли потім у Мойсеїв закон [220, с. 291]. Це припущення підтримав й В. Топоров, який вважав, що жидовином” Хорс став як божество колишньої Хозарської держави [437, с. 29; 438, с. 38]. Натомість М. Васільєв вважає, що епітет “жидовин”, як і епітет “еллінський”, означав – поганський, язичницький [147, с. 18].

Ототожнення Хорса не лише з античною, але й з хозарською/юдейською традицією є симптоматичним і дозволяє розглянути слов'яно-руське язичництво у контексті хозарських впливів. Підстави для цього дає і низка історичних фактів, що стосуються Києва, котрі (як би критично до них не ставитися) свідчать про суттєвий вплив старозавітної юдейської / хозарської традиції на Русі. Один із таких фактів присутній у літописному сюжеті про заснування Києва: “И быша . г̃ . брата. А единому имѧ Киѧ . а другому Щекъ . а третьему Хоривъ . и сестра ихъ Лыбѣдъ . и сѣдѧше Киѧ на горѣ кдѣ ннѣ оувозъ Боричевъ . а Щекъ сѣдѧше на горѣ . кдѣ ннѣ зоветсѧ Щековица

. а Хоривъ на третъей горѣ . ѿнюдуже прозвасѧ Хоривца . створиша городокъ . во има брата ихъ старѣшаго . и наркоша и Києвъ . и баше ѡколо города лѣсъ и боръ великъ . и бѧху ловаще звѣрь . бѧхуть бо мудрѣ и смыслени. и наричихуса Полѧне” [21, стлб. 7]. Цей уривок важливий не лише своєю урбаністичною складовою, але й іменословом персонажів, що зв’язує їх із темою русько-хозарських контактів. Н. Голба та О. Прицак акцентують увагу на тому факті, що в 30–40-х рр. X ст. хозарським візиром (командувачем армії) був Ахмед бен Куйя. Куйя – ім’я батька візира. Оскільки посади в тюркських імперіях були спадковими, то й Куйя був попередником Ахмеда на посаді візира. Тобто – протягом останнього десятиліття IX ст. та першого десятиліття X ст. на посаді керівника збройних сил хозарської держави перебував Куйя. На думку дослідників, згаданий Куйя укріпив фортецю в Берестові та розмістив там оногурський гарнізон – літописне “Угорське”. Отже, цей Куй, що слугував прототипом літописного Кия, і був, на думку Н. Голба та О. Прицака, засновником та будівничим київської фортеці [173, с. 72–77].

Ім’я іншого засновників Києва – Хорива співпадає, як відзначав Г. Барац [130, с. 582], з назвою біблійної гори на Синаї, на котрій Мойсею з’явилася “неопалима купина”: (1М. 3: 1) “Мойсей же пас вівці свого тестя Йотора, мідіямського священика, і гнав овець до пустині, і прийшов на божу гору Хорив. З’явився ж йому господній ангел у вогнянім полум’ї з куща; і він побачив, що кущ горів огнем, і не згоряв”. Як відзначав В. Петрухін, книжники не звернули увагу на це співпадіння, так як цей біблійний мотив в руській книжності приурочений до гори Синай [173, с. 209]. Разом з тим, у творі “СД именахъ глѣмыхъ . жидовьскимъ язъкомъ . въ кнѣгахъ црѣвнѣхъ . сказано и преложено . неразумноє на разумъ . иже въ євангѣлии и въ аплѣ . и плѣти . и въ паремии . и въ прочихъ кнѣгахъ” слово “хоривъ” є відомим, й трактується як “идолослуженіє” [2].

Окрім того, й назва київської фортеці *Σαμβατάς*, відома з твору Константина Багрянородного, може походити від ріки Самватіон, “Суботньої” ріки талмудичних легенд. Ця ріка на краю Ойкумени заспокоюється в суботній день. На її березі

проживала праведна юдейська громада. Не виключено, що актуалізації цих легенд сприяло окраїнне положення київської громади [122]. З хозарською спадщиною у Києві пов'язують назви ще кількох київських назв. Двічі, під 1146 та 1151 роками в літописі згадуються “Жидівські ворота”, що розташовувалися в районі сучасної Львівської площі. З присутністю юдейської/хозарської громади у Києві Н. Голб, О. Прицак пов'язують також і київський топонім “Копирів кінець”. На їх думку, “Копир” походить від “Капир” ранньої версії найменування Кавар/Кабар/Кабир. На думку дослідників, і топонім “Пасынча бесіда” походить від тюркського “бас-інч”, що має означати “збирач податей”. Відтак Пасынча бесіда – “офіційна резиденція чиновника митниці”, що розміщувалася в районі Козаре (чи поряд з ним). Тобто, слово “пасынч” позначає, на їх думку, посадову особу митниці [173, с. 77–79].

Так чи інакше, а хозарський чинник на початках становлення Києво-Руської держави, у її язичницький період, був суттєвим. І цього факту не заперечують навіть зятяті критики перелічених вище топонімічних вказівок. Основним аргументом проти суттєвої участі хозарського елементу в житті київської громади є, начебто, відсутність видимих решток матеріальної культури, які б мали якісь характерні специфічні ознаки юдейської традиції, чи її впливу на слов'янську культуру [432; 434, с. 62]. Найочевиднішими такі ознаки могли проявлятися у сакральній сфері. Звістка про про Хорса-жидовина з апокрифічного твору “Бесіда трьох святих” дає підстави прискіпливіше придивитися до виявлених археологами київських святилищ.

У контексті доволі показовими є паралелі між старозавітними текстами, що описують практику зведення юдейських жертвників, та археологічно виявленими слов'янськими святилищами. У Старому завіті неодноразово згадуються жертвники із землі чи необробленого каміння, викладеного на глині й часом обмащеного глиною: (1М. 20, 24–25) “А зробіть мені жертвник з землі, і принесете на ньому цілоспалення, і за ваше спасіння [...] Якщо ж зробиш мені жертвник з каміння, щоб ти його не вигладжував знаряддям, бо якщо прикладеш до нього своє знаряддя, то його опоганиш”; (5М. 27, 2, 6–7) “поставиш собі велике каміння, і обліпиш їх глиною

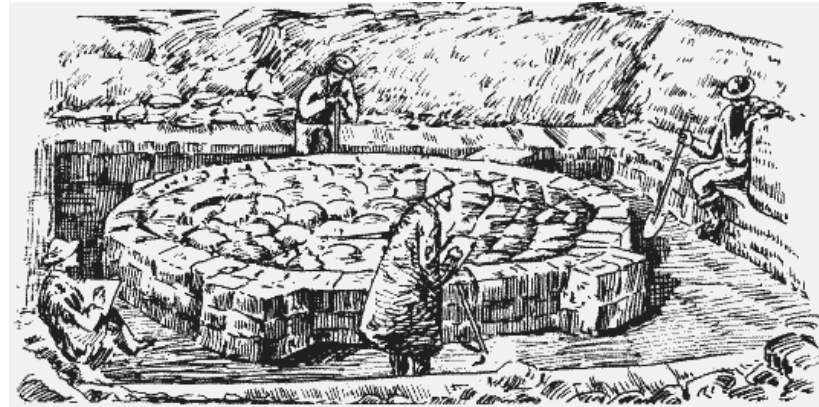
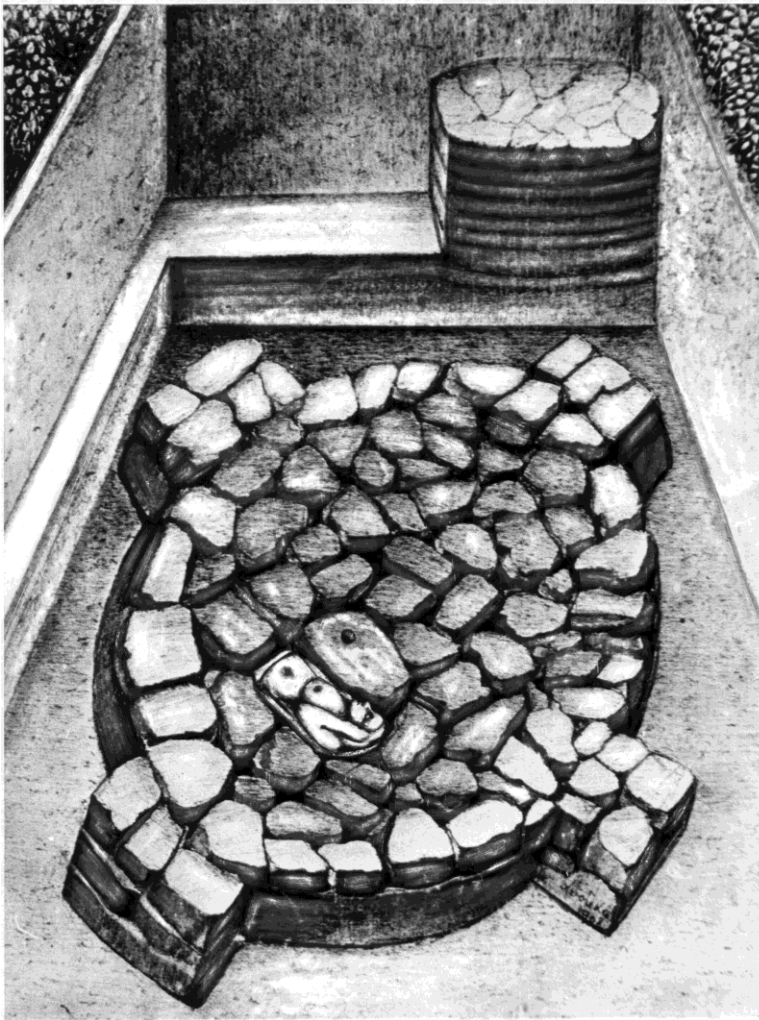
(повапниш їх). [...] І збудуєш там жертovníк Господеві Богові твоєму, жертovníк з каміння; хай не накладеш на них заліза. Цілим камінням збудуєш жертovníк Господеві Богові твоєму”; (Єг. 8, 29, 26) “жертovníк з нетесаного каміння, до яких не прикладено заліза”. Отже, характерною ознакою старозавітних жертovníків є їх мурування виключно з необробленого каміння на глині та обмашування глиною поверхні кладки.

Порівняння описів старозавітних жертovníків із фрагментами звітів про дослідження капища, виявленого В. Хвойкою у 1908 р. на Старокиївській горі [140; 451, с. 66; 275, с. 118] дає буквальну подібність. За свідченням археологів, мурування основи київського капища складалося з різних за величиною, необроблених каменів пісковика, інколи чудернацької форми, складених на глині зі слідами глиняної обмазки поверхні. Глиняною була й долівка навколо самої споруди. З західного боку було виявлено “стовп” з шарів глини, які чергувалися з прошарками золи та вугілля. Ці прошарки пояснюються вирівнюванням поверхні глиняного жертovníка шарами нової глини. Збіги в конструкції більш ніж очевидні, і цілком могли б виникнути під хозарським, орієнтованим на Старий Заповіт впливом (табл. 2.6).

Виявлені паралелі можна пов’язати із явищем єврейського прозелітизму в Хозарії. Висловлювалося припущення, що юдаїзм засвоювався в хозарами спершу не у його реформованому вигляді, а існував перехідний період, коли язичницькі жерці-ками, які раніше сповідували культ Тенґрі, після навернення в юдаїзм приймали обов’язки єврейських священників. Колишні жерці перетворювалися в “когенів” (включалися в рід священників єдиного Бога) і здійснювали ритуали за церемоніями, змодельованими за взірцем процедур, описаних у Пятикнижжі, хоча юдаїм на той час вже функціонував у реформованому вигляді [173, с. 40–45]. Така священнича “метаморфоза” могла статися на ранній стадії розвитку Хозарії, коли хозарами первісно була сприйнята “примітивна” і елементарна форма юдаїзму. Історики допускають можливість, що нащадки таких ‘камів’, зіштовхнувшись із раввиністичним законом (форми юдаїзму, який почав формуватися з VI ст. в умовах, коли ритуальні жертвопринесення стали неможливими) на пізнішій стадії розвитку юдеїзації хозарів, могли проголосити, що їх

ЯЗИЧНИЦЬКІ САКРАЛЬНІ ОБ'ЄКТИ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДОСЛІДЖЕННЯМИ

Київське святилище, досліджене В. Хвойкою

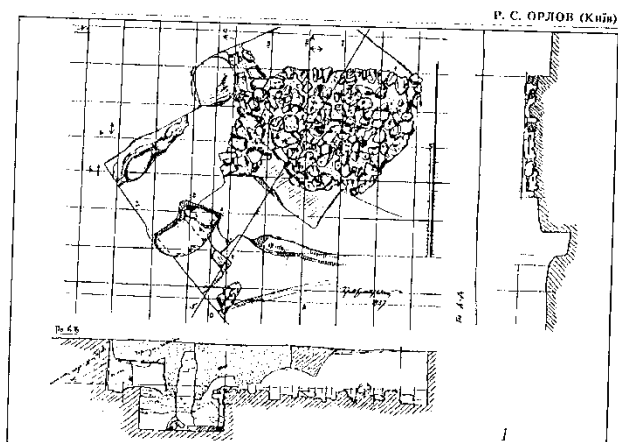
предки й справді були нащадками Леві й роду Аарона. Деякі дослідники вважають, що хозарські євреї, будучи по суті раввіністами, приносили жертви ще в часи царя Йосифа (X ст.). Вірогідно, що під вплив такої ранньохозарської сектантської чи синкретичної форми юдаїзму, яка практикувала ритуальні жертвоприношення за старозавітними взірцями, потрапили місцеві слов'яни-язичники. Архітектурно-археологічні ознаки дослідженого В. Хвойкою святилища можуть слугувати матеріальним доказом того, що хозарський юдаїзм (у його старозавітній формі) пустив коріння по всій території Хозарії й досягнув прикордонного Києва.

У планувальній формі виявленого В. Хвойкою капища є певні особливості. Дослідник описував досліджену муровану платформу у вигляді еліпса розмірами 4,2×3,5 м., з чотирма прямокутними виступами, що випиналися з тіла фундаменту на 0,7–0,8 м. Натомість повторна фіксація капища 1937 р. під керівництвом Т. Мовчанівського свідчить на користь того, що воно мало форму неправильного прямокутника розмірами в плані 4,6×3,4 м. Судячи з плану розкопу, згадані виступи розташовувалися по кутах цього прямокутника (табл. 2.7, а–б). Прямокутну форму мали і юдейські жертovníки, описані у Старому Заповіті. У біблійних описах є ще одна особливість цих жертovníків – “роги” на їх кутах, що зближує їх з виступами на кутах київського капища, виявленого на Старокиївській горі. Подібні паралелі можна трактувати як явище конвергенції, але близькість юдейської Хозарії, чи навіть гіпотетична підпорядкованість Києва цій державі, вимагають прискіпливішої до них уваги. Принаймні, відкидати їх нема абсолютно ніяких підстав.

Старозавітний акцент присутній також і в “Пантеоні” Володимира, виявленому 1975 р. на вул. Володимирській (табл. 2.8, а). Поряд із частиною фундаментів святилища, яку пов'язують із Хорсом (охарактеризованим “жидовином”) знаходилося заглиблення, оточене дванадцятьма ямками від кілків (табл. 2.8, б) У цій ознаці звичайно добачають зв'язок із солярною символікою (12 місяців у році). Проте у ній можна доглядіти й паралель із старозавітними жертovníками, спорудженими на честь 12 колін ізраїлевих. Ці спостереження доводять, що язичницькі культури на південно-

ЯЗИЧНИЦЬКІ САКРАЛЬНІ ОБ'ЄКТИ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДОСЛІДЖЕННЯМИ

Київське святилище В. Хвойки

План повторних розкопок Т. Мовчанівського

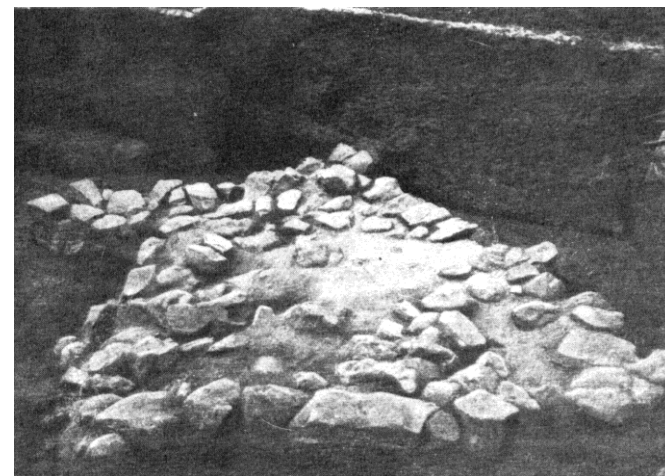
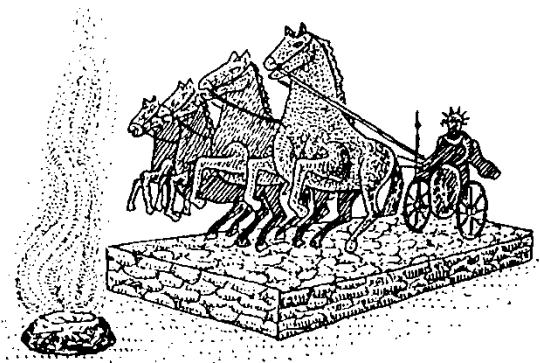

Фото з повторних розкопок Т. Мовчанівського

Одна з інтерпретацій використання святилища

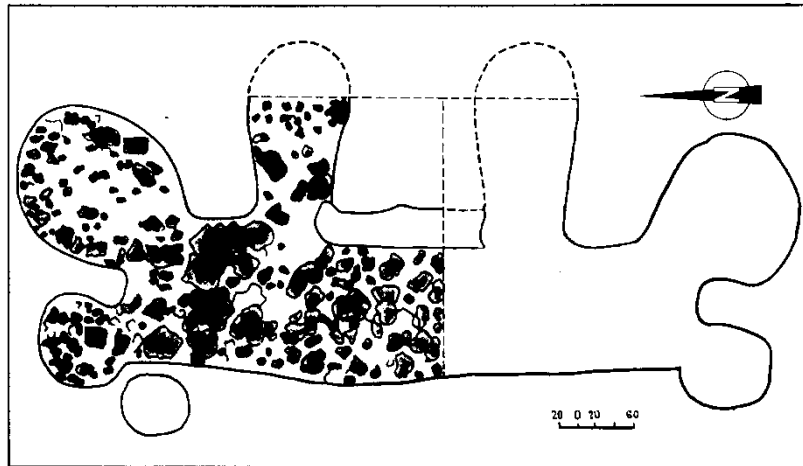

Макет святилища

**ЯЗИЧНИЦЬКІ САКРАЛЬНІ ОБ'ЄКТИ ЗА
АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДОСЛІДЖЕННЯМИ**

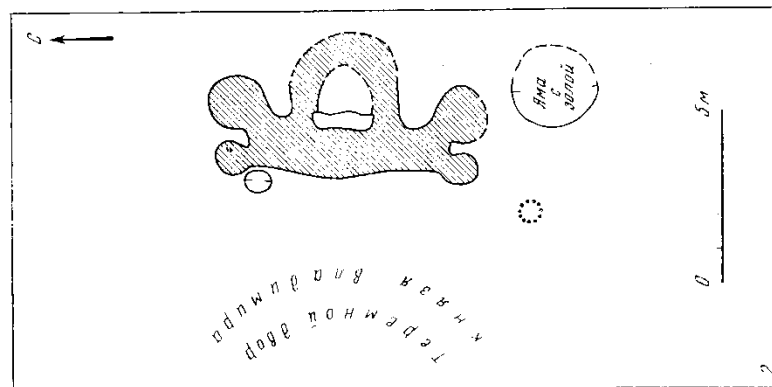
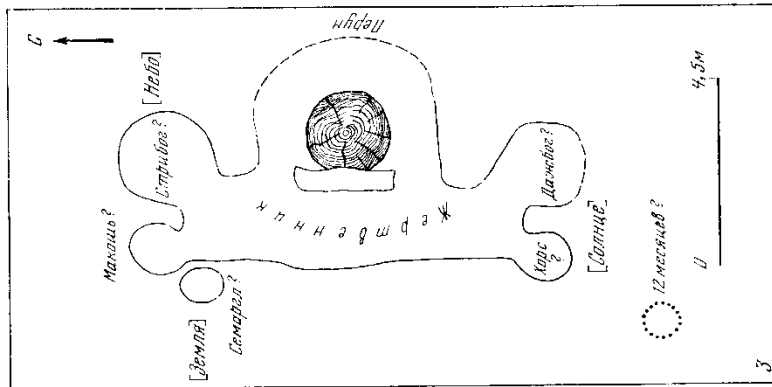
Київський "Пантеон" Володимира

План за П. Толочком

a)

Реконструкція плану за Б. Рибаківим

б)

східних кордонах слов'янщини могли підпадати під вплив Хозарії, що й знайшло відображення в архітектурно-технологічних особливостях київських святилищ.

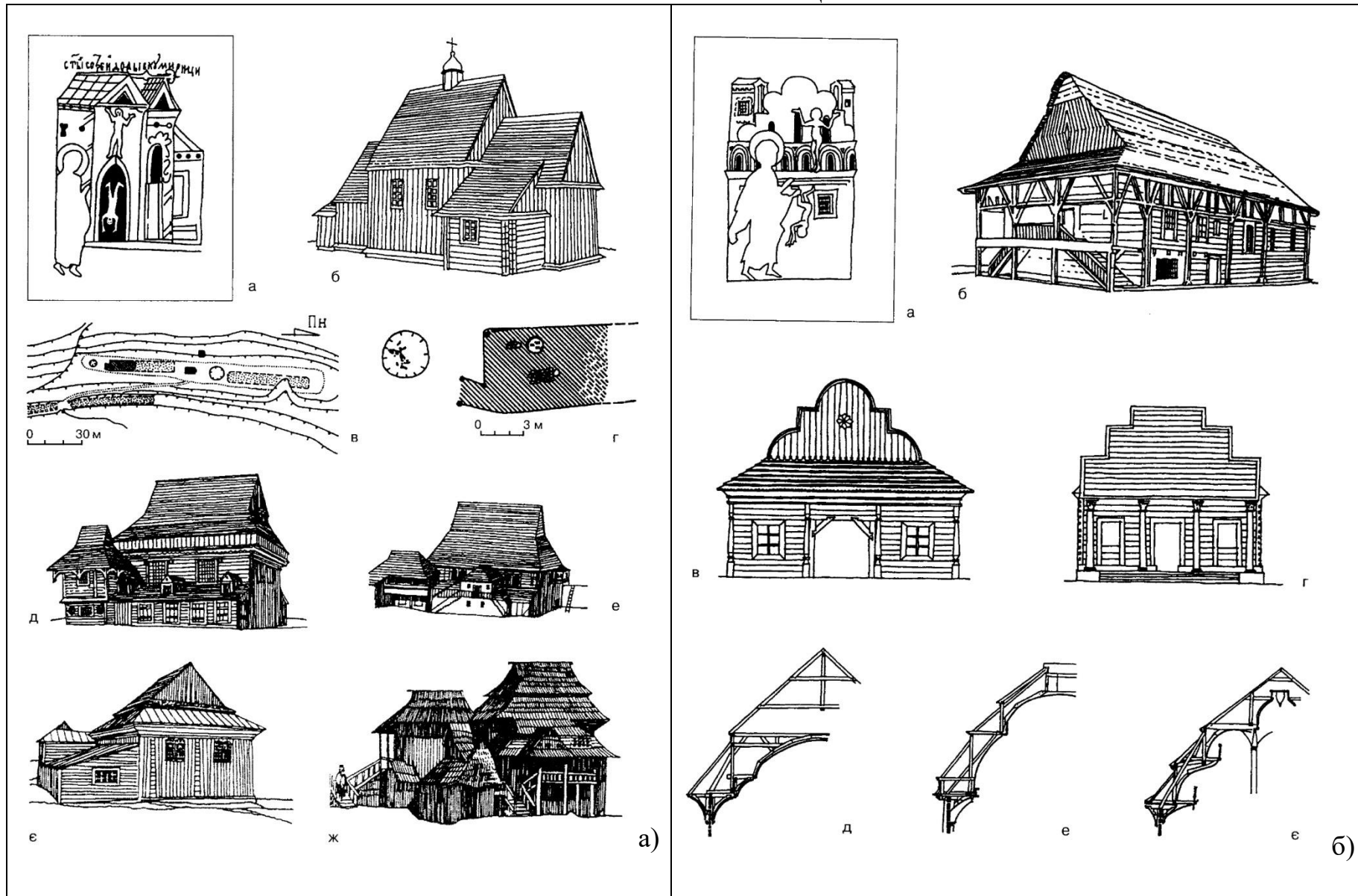
Наклала відбиток ця обставина і в значно пізнішу традицію. Так зауважено, що форми язичницьких храмових споруд, зображених у сценах повалення певним святим поганських кумирів з українських ікон XV–XVII ст., взорувалися зокрема й на форми тогочасних синагог [195] (табл. 2.9). Язичницькі храми, на тлі яких здійснюється повалення ідолів, названо у підписах “кумирницями” або ж – “божницями”, як звично називають єврейські синагоги.

Спостереження слов'янсько-хозарських паралелей у сакральному будівництві дохристиянського періоду Русі може бути цікавим і з культурологічного боку. Новітні язичники, пробуючи відновити забуті культури, апелюють до аргументу, що християнство, котре базується на юдейській спадщині, є абсолютно чужим слов'янам, й пропонують повернутися до первинного, “рідного” язичництва. Натомість, спостерігаємо, що й поганські, дохристиянські культури могли значною мірою взоруватися на традицію, запозичену з Хозарії, чи в її поганському, а чи в старозавітному варіанті. На реальності джерельних свідчень можна наполягати лише звіривши їх із матеріалами археологічних досліджень. Як правило, реалії виявляються значно скромнішими й розходяться із пересічною уявою про складність та багатство архітектури слов'ян-язичників, сформованою на підставі деяких повідомлень. До таких текстів належить і повідомлення арабського автора X ст. Аль-Мас'уді, яке потребує окремого аналізу.

2.3. Деміфологізація повідомлення Аль-Мас'уді про будинки вшановувані у слов'ян та його українські фольклорні ремінісценсії.

У праці відомого арабського історика, мандрівника та енциклопедиста X ст. Аль-Мас'уді “Промивальні золота та родовища дорогоцінного каміння” є фрагмент, що описує будинки вшановувані у слов'ян. За зауваженням відомого українського сходознавця А. Ковалівського, цей розділ є одним з найскладніших для тлумачення у

ІКОНОПИСНІ ЗОБРАЖЕННЯ КУМИРНИЦЬ ТА ЇХ ПРОТОТИПИ

всій книзі, а “своєю казковістю, фантастичністю він відрізняється від звичайного для цього автора критичного методу викладу” [6, с. 364]:

“У слов’ян є будинки, які вони поважають. З-поміж них є один [що стоїть] на тих горах, про які кажуть філософи, що вони належать до високих гір світу. Є відомості про те, яким чином збудований цей будинок, про розташування різних сортів каміння в ньому та про різноманітність їх кольорів, про отвори, пророблені в ньому, в найвищій його частині, й що в цих пророблених отворах [відбувалось] від сходу сонця, й які в ньому були покладені [на збереження] дорогоцінні камені, та про накреслені в ньому знаки, що вказували на майбутні явища, та від яких подій, до того як вони відбудуться, попереджають ці дорогоцінні камені та про появу звуків для них з висот його [будинку], та що трапляється з ними під час слухання цього.

І [є у них] будинок, який створив один з їхніх царів на Чорній горі, яку оточують дивовижні води, що відзначаються різними кольорами та смаком, усі дуже корисні. І у них в ньому є величезний ідол в образі Сатурна, зроблений у вигляді діда з патерицею в руці, якою він рушить кості мертвих з могил. Під правою його ногою є зображення чогось на взірець комашні, а під другою [його ногою] – вороночорні зображення граків та інших [птахів – ?] і дивовижні зображення чогось подібного до абіссінців чи негрів.

І у них є ще інший будинок на горі, яку оточує затока моря, споруджений з каменів червоного мармуру та каменів зеленого ізмарагду. В середині його величезна баня, а під нею ідол, частини тіла якого [зроблені] з чотирьох [сортів] дорогоцінного каміння: зеленого хризоліту, червоного карбункула, жовтого карналіну та білого кришталю [берила], а голова його з червоного золота. Насупроти нього другий ідол у вигляді дівчини. Йому звичайно приносять жертви та куріння [ладану].

Походження цього будинку пов’язують з одним мудрецем, який був у них з давніх часів. Ми вже давніше розповідали його історію і про те, що він зробив у землі слов’ян, які він створив у них фокуси й хитрощі, й про змайстровані [ним] величезні отвори, якими він привабив до себе їхні серця [та] оволодів їхніми душами [і] з допомогою яких він опанував їхніми розумами, незважаючи на суворість звичаїв слов’ян та

різноманітність природних якостей [окремих племен], про що вже говорилося у попередніх наших книгах”.

Гіпотези щодо локалізації вшановуваних слов'янами будівель у Карпатах.

А. Ковалівський критично розглянув дослідження цитованого розділу з тексту Аль-Мас'уді. Він зауважив, що змістовний, розлогий, проте фантастичний характер описаних будівель не дозволяв науковцям беззастережно включати його до своїх праць. Прихильніше до описаних реалій ставилися ранні дослідники (К. Еберн, Я. Головацький, В. Макушев, І. Срезневський та О. Фаміцин). Проте, більшість (від П. Шафарика до І. Лелевеля) їх просто ігнорували, а інші (А. Гаркаві та Ф. Вестберг) вважали їх неслов'янськими – буддійськими чи осетинськими. Висновки самого А. Ковалівського зводилися до того, що основна частина оповіді про слов'янські храми була запозичена Аль-Мас'уді з втраченого твору арабського астронома IX ст. Абу-Машара (помер 886 р.), у працях якого згадувалися й храми різних народів та віків (зокрема китайців та сабіїв), описам яких він надавав астрологічного характеру, перебільшував розміри будівель та речей, багатство оздоблення споруд й долучав до характеристики язичницьких культів геометричні метафори, символіку дорогоцінного каміння, кольорів й живих істот тощо [253]. На думку А. Ковалівського, як що видалити з аналізованого тексту ті особливості, які залежать від способу викладу Абу-Машара, звести до скромніших уявлень його перебільшення, знімаючи один за другим фантастичні нашірвання, то можна отримати цілком реальні вказівки на існування слов'янських храмів на узгір'ях Карпат та біля моря, імовірно Балтійського, на якомусь острові. Тобто Аль-Мас'уді міг описувати й храми західних слов'ян в Радігощі (Ретра) чи Велині, відомі за описами німецьких хроністів.

Географічними реперами повідомлення Аль-Мас'уді про вшановувані слов'янами будинки, на які переважно звертають увагу дослідники цього тексту, є свідчення про спорудження першого з трьох храмів “на тих горах, про які кажуть філософи, що вони належать до високих гір світу” та згадка про другу храмову споруду, що розташовувалася “на Чорній горі”. Розглядаючи згадку про “високі гори світу”,

А. Ковалівський покликається повідомлення арабських письменників, сучасників Абу-Машара, про високі гори в країні слов'ян, розташовані на межі “між Візантією та Хозарією”, під якими розуміються саме Карпати. Щодо назви Чорної гори дослідник зауважив, що судячи з мовного контексту повідомлення, ця назва може бути або власним ім'ям гори, або ж свідчити, що про цю гору вже йшла мова раніше, проте ця згадка не збереглася через скорочення викладу колись розлогого тексту. Відтак, допускає, що Чорна гора може бути ототожненою з Чорною горою у верхів'ях Черемошу [253, с. 84].

Останнім часом гіпотеза про карпатську локалізацію розташованого на Чорній горі храму отримала новий імпульс. Її тривалий час популяризує археолог Б. Томенчук [435; 436]. Вслід за А. Ковалівським дослідник ототожнює Чорну гору Аль-Мас'уді з масивом Черногори в Українських Карпатах, де розташовуються найвищі вершини, зокрема й Піп-Іван або ж інакше – Чорна гора (2026 м). В Черногірському масиві беруть свій початок води Чорного й Білого Черемошу та Чорної і Білої Тиси, що пояснює згадку аль-Мас'уді про “дивовижні води, що відзначаються різними кольорами”. Їх різні смакові властивості вод, на які звертав увагу арабський історик, пояснюються тим, що цей гірський район є багатим на мінеральні й соляні джерела, на доказ чого Б. Томенчук цитує звіт послів Івана Грозного, які в 1558 р. поверталися в Московію з Царгорода саме через ці місця: “Яко в державе пана Фуского... меж тех больших рек и гор стоит монастырь, зовомый Занов... в том же монастыре есть кладезь, а в нем вода сладка, что грушевый сок. Да есть и иные кладези, но вода в тех как уксус, а иные как кислые щи” [436, с. 26]. Підтверджує повідомлення Аль-Мас'уді і цитата з Аль-Бакуві: “В одній з гір є джерело, що називають медовим. Воду його змішують, як мед, з водою” [436, с. 26].

Перший храм, згаданий у тексті Аль-Мас'уді, Б. Томенчук вважає близьким до ранньохристиянських базилік. На користь цього припущення мали б свідчити відсутність ідола (Аль-Мас'уді не згадує про нього), складні конструктивні деталі храму та його звукове оформлення. Появу звуків з висот храму, як допускає

Б. Томенчук, можна пов'язувати зі дзвонами. А отже, на його думку, 'Перший слов'янський храм в описі Аль-Мас'уді повністю відображає ту ситуацію контакту слов'янського населення і місцевого автохтонного, контакту слов'янського язичницького світу і християнського" [436, с. 30]. Третій храм, який Аль-Мас'уді описав "на горі, яку оточує затока моря", Б. Томенчук локалізує на острові у Балтійському морі, яке античні історики називали Венедською затокою, де між Нижньою Ельбою та Нижнім Одером. Як резюмує Б. Томенчук, у розділі про будинки вшановувані у слов'ян прослідковується логічна історико-географічна послідовність опису язичницьких храмів слов'ян. Аль-Мас'уді веде читача (описуючи імовірно шлях своєї мандрівки) з балканського регіону через Карпати до земель балтійських слов'ян [436, с. 31].

Вірогідність розташування храму Сатурна на Чорній горі в Карпатах спонукали дослідників до пошуків його слідів на місцевості. Такі обстеження проводилися у 2007–2010 рр. Карпатською етнологічно-археологічною експедицією під керівництвом М. Кугутяка. Перед експедицією постала мета виявлення, опису і картографування скельних петрогліфічних комплексів на полонині Ўаджина і на горах Кедрувату, Шпицях, Ребри, Бребенескулі, Чорній Горі, Смотричі, Вухатому Камені [266]. На перших п'яти об'єктах з цього переліку давніх пам'яток не знайдено. Обстеження вершини Чорної гори також не дало очікуваних результатів, лише у її східній частині виявлено скельно-плитові утворення пісковиків з глибокими печероподібними пустотами. Учасники експедиції змушені були констатувати, що скельні петрогліфи якщо й були на горі Піп-Івані, то їх було знищено під час будівництва на ній обсерваторії. Малопродуктивним виявилось і обстеження вершини гори Смотрича. Лише на Вухатому Камені експедиції вдалося виявити природні скелі з петрогліфами та об'ємно просторовими утвореннями (визнаними за скульптурні), ототожені з храмом Сатурна, описаним Аль-Мас'уді на Чорній горі. На продовговатому східному відрозі Вухатого Каменя довжиною 1,3 км експедицією було обстежено 21 скельну групу. "Святилище" довжиною 320 м та шириною 20-25 м являло собою великий

комплекс, що складався з атропоморфних та зооморфних скель (“Голова”, “Жаба” тощо, включно з “Вухатим Каменем”) з петрогліфічними композиціями, чашоподібними та ступнеподібними заглибленнями [267]. За 300 м від Вухатого Каменя є друга вершина, утворена нагромадженням скель, на одній з майданчиків якої є стовп у вигляді “міksamорфа” (об’єкта зі змішаним фенотипом) який і ототожнюється з Ідолом Сатурна з опису Аль-Мас’уді [268]. Таким чином наголошується, “що храм на Чорній горі, який описав аль-Масуді, за всіма ознаками локалізується в районі карпатських вершин Смотрича, Вухатого каменя і Піп-Івана”. Разом з тим, дослідники змушені визнати, що “використання археологічних методів тут обмежується наявністю скельних масивів, браком культурного шару. Тому основним об’єктом дослідження виступали петрогліфічні комплекси, до вивчення яких застосовувався семіотично-знаковий підхід” [269].

Є й інші версії локалізації описаного Аль-Мас’уді храму з ідолом Сатурна. Так на думку Г. Марченка він знаходився поблизу Вижниці на Буковині, на кордоні з Івано-Франківщиною. Як стверджує Г. Марченко, виявлений поблизу Вижниці скельний комплекс є язичницьким святилищем-обсерваторією, згаданою Аль-Мас’уді. У вертикальній антропоморфній скелі з петрогліфами він вбачає ідола Сатурна. До тепер неподалік від згаданої скелі є кілька великих мурашників, які дослідник пов’язує з культом мурашок, та їх зображеннями під ідолом. Крім того, образи абіссінців та зангебарців, про які писав Аль-Мас’уді, ототожнюються дослідником з підземними божками, які опікувалися нафтою і були пофарбовані нею на темно [303]. Існує ще ряд припущень краєзнавчого характеру по локалізації храму Сатурна в Карпатах. Зокрема з горою Страгора Чорну гору Аль-Мас’уді ототожнює Михайло Клапчук, а Степан Пушик вбачає у ній комплекс, куди входять Страгора-Боба, Богова Криниця, Любіжня, Бзовач, Татарна та Перемиський [436, с. 33].

Таким чином, кожна з наведених гіпотез по розташуванню в Карпатах описуваного Аль-Мас’уді храму притримується доволі “зручної” методики інтерпретації аналізованого тексту, запропонованої ще А. Ковалівським, на думку

якого, якщо відкинути астрологічне забарвлення цього опису, перебільшення розмірів і коштовності речей, ми матимемо конкретне повідомлення про справжні слов'янські храми того часу. Власне, навіть більше – залишається саме астрологічне забарвлення, а архітектурний об'єкт, споруда чи, “будинок” – за Аль-Мас'уді, легко перетворюється на аморфне скупчення скель з петрогліфами та просторовими утвореннями (міксаморфами), сукупність яких проголошуються найбільшим високогірним святилищем Карпат з усіх досі відомих та унікальним джерелом для вивчення сакральної культури стародавнього населення краю. Поза увагою дослідників лишається факт, що мінеральними та соляними джерелами багаті не лише Східні (Українські) Карпати, а й інші гірські масиви Європи, а Чорні гори розкидані на території всієї слов'янщини, див.: Чорна гора (508 м) Гутинського хребта коло Виноградового на Закарпатті; вершина Черни-Врых (2290 м) гори Витоша гірської системи Плана Завалска в Болгарії; Černá hora (1260 м) масиву Крконоше в Чехії; гірський масив у східній Словаччині – Čierna hora (1028 м), частина словацького Рудогір'я; Гірська система Скопска Црна Гора в Македонії з найвищою вершиною Кораб (2753 м); Crna Gora (Чорногорія) – країна на узбережжі Адріатики тощо. До того ж, немає жодних документальних підстав вважати, що східнокарпатський топонім Чорна Гора сягає X ст.

Крім того, слід звернути увагу на прикінцеву частину розділу тексту Аль-Мас'уді про будинки, вшановувані у слов'ян, у якому мова йде про мудреця, з яким Аль-Мас'уді пов'язує не лише будівництво третього храму, зведеного на горі, яку оточує затока моря, а й своєрідну культурну місію серед слов'ян: “Ми вже давніше розповідали його історію, і про те, що він зробив у землі слов'ян”. Вірогідно, що ця сентенція мала за мету наголосити, що оповідь про всі три слов'янські будівлі об'єднані однією ідейною програмою. Не зважаючи на фразу про “різноманітність природних якостей” слов'ян, під якою А. Ковалівський розуміє звичаї окремих племен, важко погодитися, щоб діяльність згаданого мудреця поширювалася від Балкан, через Карпати до земель балтійських слов'ян, як це допускають автори згаданих вище

гіпотез. Очевидно, мова йде про вужчий етнокультурний регіон, в якому, проте, могли замешкувати різні слов'янські племена. Аль-Мас'уді говорить про слов'янські храми як про знаний сучасникам факт, а тому, зважаючи на ретельність та прискіпливість арабського географа та звичний для цього автора критичний метод викладу, на що об'єктивно вказував А. Ковалівський, немає жодних підстав недовірко чи скептично ставитися до аналізованого розділу, яким би фантастичним він на перший погляд не видався.

Згідно з вимогами текстологічного аналізу кожне відхилення від фактів та нюансів тексту при його трактуванні має бути детально пояснене. Тому надзвичайно важливу цінність має маловідомий фрагмент, що передував повідомленню про три слов'янські будинки, який зберігся у повному варіанті у творі Аль-Мас'уді “Розповіді часу”. Цей невеликий уривок, що відігравав роль вступу до аналізованого розділу, був в українському перекладі опублікований Я. Дашкевичем: “А одне плем'я з них (із слов'ян – Я. Д.) між слов'янами і франками належить до сабейської релігії. Вони признають поклоніння зіркам. І вони мають кмітливість та тонкі ремесла різних родів. Вони воюють з слов'янами, бурджанами і тюрками. У них є сім свят за іменами зірок, а найбільше з них – свято сонця” [190, с. 27–28].

Питання хронології та локалізації народів зі вступу до розділу про будівлі вшановувані у слов'ян. Саме цей важливий фрагмент вводить читача в географічні координати, у котрих надалі і розгортається оповідь про будівлі, вшановувані у слов'ян. Такими координатами слугують згадки про народи, у контакті з якими перебували слов'яни, а саме – франки, плем'я слов'янських сабіїв, бурджани та тюрки. Але спершу слід розглянути питання хронології. Насамперед, є достатньо підстав, аби розмежувати час зведення будівель, від інформації про слов'ян та народи що їх оточували. На анахронічність повідомлень Аль-Мас'уді звертав увагу Я. Дашкевич. Багатотомну працю “Розповіді часу”, яку було стиснено до менших за обсягом “Промивалень золота”, Аль-Мас'уді завершив близько 943 року. Проте, у “Промивальнях золота” Аль-Мас'уді згадує арабських купців, які побували у

київського князя Дири, княжіння якого припадає на 880-і роки, а про рюриковичів він ще нічого не знав. Отже, він користувався давнішими реляціями арабських торгівців та описами старших авторів, наприклад – Абу-Машара, з майже сторічної давності, тобто принаймні з другої половини IX ст.

Щодо часу зведення самих будинків, то з контексту оповіді Аль-Мас'уді випливає, що вони є давніми. Про це може свідчити фраза, що згадані будинки слов'яни “поважають”, тобто на час отримання інформації про ці будівлі, вже склалася певна традиція їх вшанування. Про другий храм говориться, що його “створив один з їхніх царів”. Мова очевидно йде не про одного зі зверхників якогось з багаточисленних слов'янських племен, а про царя, що володів територією давніше, після якого були й інші володарі. І вже однозначно про давність будівель переконує фраза, за якою походження третього будинку “пов'язують з одним мудрецем, який був у них з давніх часів”. Ці деталі випали з поля зору дослідників тексту Аль-Мас'уді, захопленими видовищним описом багатства описаних будівель та їх солярною символікою.

Про розташуванням народів, перелічених Аль-Мас'уді у вступі до аналізованого розділу, писав Я. Дашкевич. На його думку, відомості про будинки вшановувані у слов'ян, пов'язуються саме з слов'янами сабейської релігії, котрих Аль-Мас'уді розмістив у гористій місцевості: “сабіїв він розмістив на західних окраїнах слов'ян, між ними і франками, приписавши їм фантастичні храми Абу-Машара. Через те, що з “Промивалень золота” вступна частина про слов'янських сабіїв випала, фантастичні храми приписали просто слов'янам – мешканцям Карпат” [190, с. 28].

Оскільки цим слов'янським сабіям присвячено вступ, що передує розділу про будинки вшановувані у слов'ян, його географію необхідно вивчити детальніше. Етнокофесонім “сабії” вживався у той час в кількох значеннях. На думку Я. Дашкевича Аль-Мас'уді знав сирійських сабіїв – еліністично освічених язичників, що поклонялися зіркам, які були нащадками давньосирійських язичників що засвоїли грецьку культуру. Їх ще називали псевдосабіями. Близько 830 р. вони прийняли назву сабії, щоб користуватися віротерпимістю мусульман, яку Коран обіцяв справжнім сабіям в

кількох коранічних аятах, наприклад: “Воістину, віруючі, а також юдеї, сабії та християни, которі увірували в Аллаха і в Останній день і здійснювали праведні діяння, не пізнають страху і не будуть засмучені” (5:69). Здебільшого під сабіями араби розуміли етноконфесійні групи, які покинули свою релігію та прийняли іншу, чи тих, хто не мали чітко вираженої конкретної релігії, але мали переконання близькі до юдейства, християнства, вогнепоклонства чи поклоніння зіркам. Отже, якщо шукати слов’ян сабейської релігії “між слов’янами і франками”, слід звернути увагу на елліністично освічену групу, з нечіткими, чи суперечливими релігійними переконаннями, що відрізнялася від сучасних їй слов’ян. І такого роду характеристика цілком підходить населенню, що замешкувало прибережні міста в Далмації. З VI ст. Далмація знаходилася під владою Візантії, але на початку VII ст. сюди докотилася хвиля слов’янських нападів. Деякі міста вціліли, інші були зруйновані, а їх населення утекло й заснувало нові населені пункти. Ці події відобразив Константин Багрянородний у 29 розділі (“Про Далмацію та сусідні з нею народи”) свого трактату: “слов’яни відразу ж вигнали римлян і заволоділи згаданою твердиною Салона. Поселяючись там, з тієї пори вони почали потроху спустошувати римлян, що жили в долинах та на узгір’ях, знищували їх і захоплювали їх землі. Інші ж ромеї знаходили спасіння в твердинях побережжя й донині володіють ними” [26, с. 287]. У VII–IX ст. міста населяли нащадки римських колоністів та романізоване кельто-ілірійське населення, а округа залишалася здебільшого слов’янською. Городяни зберігали та плекали античні навички господарювання, тому саме їм і підходить характеристика слов’янських сабіїв, які “мають кмітливість та тонкі ремесла різних родів”. Населення було християнізованим, але в часи слов’янських набігів часто поверталось до язичництва, відроджуючи давні культури. Мешканці далматинських громад-комун визнавали себе латинами (latini) демонструючи зверхність над оточуючими слов’янами. Проте, з часом, розпочався приплив населення з околиць й поступова слов’янізація міст. В IX–X ст. міські громади вже не були однорідними та включали в себе певний слов’янський компонент, тому Аль-Масуді мав усі підстави називати їх

слов'янами сабейської релігії. До їх числа можна було б долучити і населення кількох невеликих прибережних слов'янських князівств Південної Далмації – Паганію/Неретву, Захум'я/Хум, Травунію та Дуклю, що були заселені слов'янами, проте зазнали значного впливу культури прибережних далматинських міст та сповідували суміш язичництва та християнства.

Не випадковою у цитаті про слов'янських сабіїв є й згадка про їх розташування між слов'янами та франками. У 788 р. франки завоювали візантійську Істрію, а після того, як Карл Великий був коронований, вони спробували захопити й інші території, що належали Риму, зокрема й Далмацію. У 802 р. розпочалася війна франків з Візантією та Сербією. Після підписання у 812 р. в Аахені миру, Візантія повернула приморську частину Далмації без Істрії [478]. За Аль-Мас'уді слов'янські сабії “воюють з слов'янами, бурджанами і тюрками”. Під тюрками візантійські джерела традиційно розуміють угорців, які у 866 р. захопили північ Паннонії. Їх походи спрямовувалися на і на південнослов'янські землі. Угорці воювали з сербами та хорватами й доходили через Сербію і до Адріатичного моря. Бурджанами звичайно називали болгар. Болгарський цар Борис I (1-а половина IX ст. – 907 р.) також вів війни проти далматинських хорватів, намагаючись отримати землі на Адріатиці, й зокрема спалив Дубровник. Отже, опис народів, що оточували у IX ст. сабіїв слов'янської релігії, згаданих у наведеному Я. Дашкевичем вступі до розділу про храми слов'ян, доводить, що вони розташувалися у Далмації та Паннонії. Очевидно під слов'янськими сабіями арабські інформатори Аль-Мас'уді розуміли мешканців далматинських громад-комун, що поступово асимілювалося слов'янами. Якщо прийняти твердження історика, що відомості про слов'янські храми пов'язуються саме з слов'янами сабейської релігії, то й шукати згадані будівлі слід у цьому ж історичному регіоні, чи принаймні в сусідніх слов'янських землях.

Паралельні тексти: Інформація Фоми Сплітського про будівельну діяльність Діоклетіана та її джерело – “Passio quattuor coronatorum auctore Porphirio”.
Вирішення проблеми локалізації згаданих Аль-Мас'уді будівель навряд чи є можливим

без залучення інших джерел. Їх ширший огляд та аналіз доступної літератури за темою, дає підстави для припущення, що інформація Аль-Мас'уді базується на його (чи його попередника – Абу-Машара) інтерпретації легенди про мучеництво чотирьох вінчаних в часи Діоклетіанових гонінь на християн. У скороченому викладі, наближеному за обсягом до розділу Аль-Мас'уді про храми, цю історію з часів римського володарювання над Далмацією та Паннонією, пов'язану з будівельною активністю імператора Діоклетіана, переказує сплітський архидиякон Фома (1200–1268): “І тоді імператор повелів в різних країнах світу спорудити в августійшу пам'ять багаточисленні споруди, для важких робіт над якими він наказав посилати всяких осуджених, переважно християн. Крім багатьох інших споруд він розпорядився побудувати в Римі терми; в землях Паннонії на кордоні з Рутенією він спорудив одну будівлю з порфірового каменю, настільки прекрасну, що й тепер, хоч і зруйнована, вона все ще являє собою величне видовище для здивованих перехожих, як можна прочитати в історії чотирьох вінчаних. А в землі Гетів, яка тепер зветься Сербією або Рашкою, поблизу озера, він наказав спорудити місто, котре назвав за своїм іменем Діоклеєю. І оскільки він був за походженням далматинцем, то наказав спорудити поблизу Салони знамениту споруду на зразок добре укріпленого міста, щось на подобу імператорського палацу, в якому були влаштовані храми ідолам Юпітеру, Асклепію, Марсу, як це видно до сьогодні. Він повелів розмістити в цій будівлі свою матір, якій він подарував Салону з усією провінцією. Саме цю споруду називається Spalatum від слова “pallantheum”, яким древні називали великі палаци” [81, с. 30].

В цитованому фрагменті Фома Сплітський розповідає про три споруди, перша з яких знаходиться у неокресленій ближче місцевості, на кордоні з Руссю, два інші є добре відомими. Ширше про ці будівельні ініціативи Діоклетіана оповідає “Мучеництво (страждання) чотирьох святих вінценосних, написане Порфирієм” (“Passio quattuor coronatorum auctore Porphirio”), текст якого з латинської на російську опубліковано з вступною статтею та коментарями Ю. Колосовської [46, с. 222–236].

Дещо раніше дослідниця присвятила цьому твору й окрему аналітичну публікацію [255]. Латинський текст відомий за виданням Вільгельма Ваттенбаха [96].

У тексті “*Passio quattuor coronatorum*” йдеться про чотирьох християн, майстрів-каменотесів, скульпторів (художників-квадратаріїв), що виконували замовлення імператора Діоклетіана по оздобленню різних будівель. Оповідь розпочинається з приїзду імператора в Паннонію для огляду місць видобутку мармуру. В каменоломнях працювало 622 чоловіки – наймані працівники, раби, засуджені за злочини та християни. Серед них було вибрано чотирьох найкращих майстрів – Клавдія, Касторія, Симфоріана та Нікострата – котрі, як виявилось, були таємними християнами. Їм і доручали найважливіші та найвідповідальніші роботи, які вони виконували “в ім’я Господа Ісуса Христа”. У процесі роботи до них приєднався Сімпліцій, ще один квадратарій-язичник, який прагнув знайти віру. Роботами керували майстри, названі філософами. Між філософами та квадратаріями виник конфлікт, коли скульптори відмовилися робити зображення фальшивих богів. Цей конфлікт, після доносу філософів, і привів до трагічної розв’язки – мученицької смерті квадратаріїв.

Розлогий текст “*Passio quattuor coronatorum*” не приділяє уваги самим будівлям, хоч до нього включено деякі географічні орієнтири проте, переважно ті, що стосуються місць видобутку каменю, кар’єрів, де на місці й виконувалися замовлення. Головною там є сюжетна лінія. Натомість лаконічний виклад Фоми Сплітського робить акцент саме на будівлях, бачених та подивованих сучасниками. Проте і в “*Passio*” є низка важливих фактів, зокрема назви місцевостей чи опис виконаних квадратаріями робіт.

Текст “*Passio*” насичений коментарями про сорти каменю, їх цінність, наведені факти золочення скульптурних зображень. Тобто, присутній саме той, ніби то фантастичний антураж, яким рясніє текст Аль-Масуді про слов’янські храми, і який безпідставно відкидали дослідники, спрощуючи його до власного розуміння. Напрошується очевидна паралель між арабською оповіддю про храми вшановувані у слов’ян та цитованим вище житійним тестом. Повернемося тепер до характеристики

трьох будівель у Аль-Мас'уді у порівнянні з трьома фундаціями Діоклетіана за викладом Фоми Сплітського.

Будинок на горі, яку оточує затока моря. Розглянемо перелічені споруди у зворотньому порядку від викладу сплітського архидиякона, тобто з третього об'єкту – найкраще йому знайомого Діоклетіанового палацу у Спліті, зведеного імператором поруч зі своїм рідним містом Салоною. Це була одна з останніх багаточисельних фундацій Діоклетіана. Про його пристрасть до будівництва образно писав Лактацій у “Книзі до ісповідника Доната про смерті гонителів” (VII, 8–10) [31, с. 51–106]. Палац в Спліті було завершено незадовго до відречення імператора 305 р. Про це згадує Константин Багрянородний (Розд. 29): “цей василевс Діоклетіан побудував також твердиню Аспалаф и звів у ній палац, який неможливо описати ні словом, ні на папері і руїни якого до сьогодні свідчать про древнє благоденство, хоч підточили його довгі роки” [26, с. 23]. Палац є комплексом споруд площею біля трьох гектарів, оточений прямокутником мурів з шістнадцятьма вежами, що знаходиться на березі затоки Адріатичного моря (табл. 2.10, а–б). Про третій храм з “Промивалень золота” Аль-Мас'уді пише, що той розташовувався “на горі, яку оточує затока моря, споруджений з каменів червоного мармуру та каменів зеленого ізмарагду”. На затоку звернено південний фасад палацу з галереєю, до якого прилягають імператорські покої. Серед загальною однорідної забудови вивищується баня (купол), яка вкриває восьмигранний масив мавзолею Діоклетіана. Ця ознака точно відповідає змісту тексту Аль-Мас'уді: “Всередині його величезна баня”. Саме у такому контексті фраза про розташування бані, отримує логічне пояснення. Інакше неможливо пояснити, чому купол знаходиться всередині будинку, а не увінчує, вкриває його.

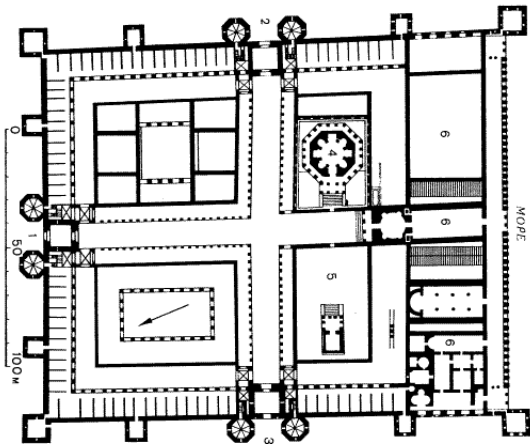
Фома Сплітський розповів і про подальшу історію палацу Діоклетіана: “Як кажуть, Салона була зруйнована при готях, які під проводом Тотіли прийшли з земель тевтонії і Пологнії; [...] він увійшов в описану вище будівлю цезаря Діоклетіана, скинув і знищив скульптури з іменами імператорів, що там знаходилися, а також зруйнував деяку частину самої споруди” [81, с. 35]. У VII ст. в стінах палацу виникло

**ВШАНОВУВАНІ СЛОВ'ЯНАМИ БУДІВЛІ ЗА АЛЬ-МАС'УДІ
(будинок на горі, яку оточує затока моря)**

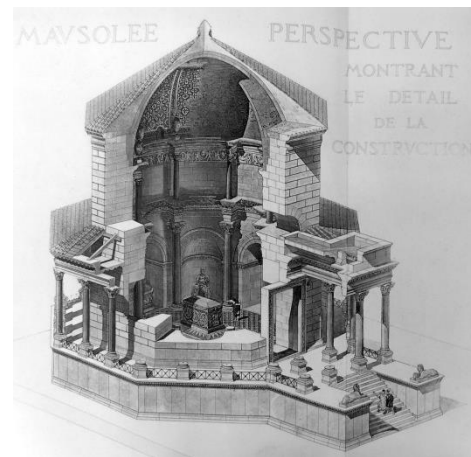
Палац діоклетіана в Спліті

а)

б)

в)

г)

д)

місто Spalatum/Спліт, заснований біженцями зі зруйнованої варварами Салони. Мавзолей Діоклетіана було перетворено в церкву Пресвятої Богородиці, а пізніше – на св. Домнія (Дує), храм Юпітера – в церкву Вознесіння Марії а храм Ескулапа (Асклепія) – в баптистерій Івана Хрестителя: “святиню Юпітера – видатну споруду, зведену в августійшому палаці, очистив (пресул Іоан) від зображень ідолів, зробив у ній двері та засуви” [81, с. 42]. Останній спочинок Діоклетіан знайшов у власному мавзолеї, найвищій споруді всього палацового комплексу перекритій куполом, що сягала у висоту 20 м (табл. 2.10, в–г). В центрі восьмигранної усипальниці розташовувався саркофаг Діоклетіана з червоного порфіру. В мавзолеї знаходився і саркофаг його дружини Пріски. Скульптурні зображення подружжя знаходилися очевидно в бічних півкруглих нішах навпроти входу. Вірогідно, що в тексті Аль-Мас’уді саме скульптура Діоклетіана і була описана у вигляді ідола, виконаного з чотирьох сортів різного каміння, а згаданий “наsupроти нього другий ідол у вигляді дівчини” був фігурою його дружини. Нагадаємо також, що в тексті Аль-Мас’уді мова йде про будинки, будівлі чи споруди (рос. – здания) а не про язичницькі храми у вузькому значенні. Заголовки до аналізованого розділу на кшталт – “Про храми вшановувані у слов’ян”, що зустрічаються у літературі, є лише кабінетними штампами.

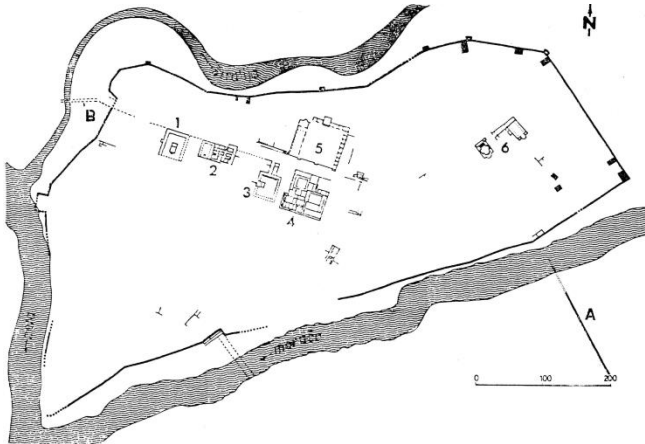

За свідченням Аль-Мас’уді, голова ідола була золоченою, а в тексті “*Passio quattuor coronatorum*” згадується про практику золочення скульптурного зображення розміщеного у храмі, зведеному в місцевості, що називалася “Біля Щедрої гори” (“*Pingvis mons*”). Золотитися могли як відкриті частини тіла фігур, так і шати божества. Згадаємо, що Діоклетіан підтримував культ Юпітера, ототожнюючи себе з цим божеством. Юпітер – верховний римський бог, бог небесного світла, громовержець, первісно *Diovis* “блискучий”. Демонструючи зв’язок зі своїм покровителем – Юпітером, імператор додав собі ім’я Йовій. Через це Діоклетіана зображали у золоченій променистій короні. Практика виконання античних скульптурних зображень з різних матеріалів і їх золочення була досить поширеною. Так Павсаній в “Описі Еллади” розповідає про відому скульптуру Зевса (Юпітера) Олімпійського, авторства

Фідія (Кн. V; XI, 1): “Бог сидить на троні; його фігура зроблена із золота і слонової кістки; [...] В правій руці він тримає Ніку (Перемогу), також зроблену із золота й слонової кістки; [...] Із золота у бога його взуття і плащ; на цьому плащі зображені тварини, а з квітів – польові лілії”. Він також характеризує матеріал, з якого виконувалися інші грецькі скульптури, зокрема Деметри в Онкеї (Кн. VIII; XXV, 4): “Фігури, що стоять в храмі, виконані з дерева, але обличчя та кінцівки рук та ніг зроблені з паросського мармуру” [57]. В Ермітажі зберігається римська копія фігури Юпітера кінця I-го ст., привезена у 1861 р. із Італії з колекції маркіза Кампана, яка дає уяву про вигляд античних скульптур, виконаних з різних матеріалів (табл. 2.10, д).

Будинок, який створив один з їхніх царів на Чорній горі. Ще одним з описаних Фомою Сплітським об’єктів з фундацій імператора Діоклетіана, які порівнюємо з текстом Аль-Мас’уді про будівлі слов’ян, було “місто, котре назвав за своїм іменем Діоклеєю” (табл. 2.11, а–в). Про заснування Діоклеї згадує і Костянтин Багрянородний: “побудував той же базилевс Діоклетіан твердиню Діоклею, що знаходиться тепер у володінні Діоклетіанів, відчого і прізвисько “Діоклетіани” залишилось як назва мешканців тієї країни” [26, с. 23]. Діоклеї Багрянородний присвячує і спеціальний короткий розділ “35. Про діоклетіанів і про країну, яку вони нині населяють”: “[Знай], що країна Діоклея також колись знаходилась у владі римлян, яких переселив з Риму базилевс Діоклетіан (як сказано [про це] в історії про хорватів), і була в підпорядкуванні у базилевса ромеїв. Поневолено також аварами, і ця країна запустіла і була знову заселена при базилевсі Іраклії, як і Хорватія, Сербія, країна захлумів, Тервунія і країна Каналі. Назва Діоклея походить від твердині в цій країні, яку спорудив базилевс Діоклетіан. Нині це спорожніла фортеця, по цю пору звана Діоклеєю. [Знай], що в країні Діоклеї є великі населені твердині: Градети, Нуграде, Лондодокла” [26, с. 23].

З фундації Діоклетіана римської Діоклеї і її наступниці, першої слов’янської держави Дукля, розпочинається історія сучасної Чорногорії, ототожнюваної з Чорною горою Аль-Мас’уді. Основи державності слов’янської Дуклі були закладені князем

**ВШАНОВУВАНІ СЛОВ'ЯНАМИ БУДІВЛІ ЗА АЛЬ-МАС'УДІ
(будинок, який створив один з їхніх царів на Чорній горі /Чорногорії)**

м. Діоклея	
 <p data-bbox="1149 827 1187 863">а)</p>	
 <p data-bbox="753 1276 790 1312">б)</p>	 <p data-bbox="1425 1289 1463 1325">в)</p>
 <p data-bbox="623 1864 660 1900">г)</p>	 <p data-bbox="1409 1864 1446 1900">д)</p>

Володимиром в кінці X ст. 1042 р. армія Воїслава розбила коло м. Бару візантійську армію і першою проголосила свій суверенітет від Візантії. З того часу в історії Чорногорії з'явилася нова назва – Зета. Назва “Чорногорія” закріпилася за державою у якості офіційної у 2 пол. XIV ст., під управлінням династії Црноєвичів.

Назва Доклея/Діоклея етимологічно походить від стародавнього індоєвропейського кореня “*dhoukl*”, тобто «прихований, темний, чорний», а семантичне відношення цього кореня з нинішньою назвою “Чорногорія” робить цю гіпотезу цілком вірогідною. Пізніше, римсько-візантійська назва Діоклея, яка мала темний, чорний сенс, була замінена у ранньому середньовіччі дакотракійською назвою Гента (Зента), що означає “червоний”, звідки й походження назви “Червоної Хорватії” в Хроніці Попа Дуклянина. Це доводить, що сьогodнішня назва Чорногорії є ранньою слов'янською назвою для регіону, з асимільованим слов'янами неслов'янським населенням. Червоне і чорне (гірше) є паралелізмами, використання яких можна знайти в старослов'янських (“Черн” і “Чермн”), а також відповідних прикметників у латинській і дакотракійських мовах. Перша історична згадка про “Чорну Гору” походить з середини XI ст. Вона фігурує у документі Римської курії, котра предає ченцям-бенедиктинцям церкву *Sv. Jovana “in Montis Nigro”*. Перша документальна згадка про Чорногорію в слов'янській версії фігурує у Статуті короля Мілютіна з 1296 р., наданому Вранійському монастиреві, в якому говориться: “*i ješte pridah ot Āerne Gore [...]*”. В італійських джерелах Чорногорію називають “*Cerna Gora*”, “*Montagna Negra*”, “*Montenegro*”, “*Monte Negro*”. Цю назву пізніше почали застосовувати й у інших європейських мовах [505].

Отже, назва “Чорна Гора”, що закріпилася за цією невеликою балканською державою має давню традицію застосування. Підтверджує це твердження й етимологія Доклеї, що походить від “прихований, темний, чорний”. А отже, застосування щодо цієї території назви “Чорна Гора” у IX–X ст. є цілком вірогідне, на відміну від багатьох інших аналогічних, проте хронологічно пізніших назв з інших слов'янських територій, зокрема й Українських Карпат. Опис будинку на Чорній горі з тексту Аль-Мас'уді

відповідає згадці Фоми Сплітського про будівельні ініціативи імператора Діоклетіана на території сучасній Чорногорії: “А в землі Гетів, яка тепер зветься Сербією або Рашкою, поблизу озера, він наказав спорудити місто, котре назвав за своїм іменем Діоклеєю”.

Опис величезного ідола, що стояв у будинку на Чорній горі, є чи не найдискусійнішим в розділі Аль-Мас’уді про будівлі слов’ян. Він був виконаний “в образі Сатурна, зроблений у вигляді діда з патерицею в руці, якою він рушить кості мертвих з могил. Під правою [його ногою] зображення мурах, під лівою – вороночорні зображення граків та інших [птахів-?]і дивовижні зображення чогось подібного до абіссінців чи негрів”. Арабський історик назвав цю скульптуру Сатурном за якимось своїми уявленнями, орієнтуючись на перелічені ознаки. Про це виразно свідчить фраза, що ідол був “виконаний в образі Сатурна”, тобто, це міг бути будь-який бог із греко-римського пантеону, невідомий Аль-Мас’уді на ймення. Не називав Аль-Мас’уді по імені і чоловічу та жіночу фігуру з будинку оточеного затокою моря, про який йшлося вище. Найвірогідніше, що ідол, прийнятий арабським істориком за Сатурна, зображав Асклепія (рим. – Ескулапа), бога медицини та лікарського мистецтва [126].

Саме навколо виконання скульптури Асклепія в тексті “*Passio quattuor coronatorum*” точиться основна сюжетна лінія. Квадратарії-християни кількоразово відмовилися її виконувати і ця відмова привела до трагічної розв’язки. Діоклетіан надавав культу Асклепія велике значення. Присвячений Асклепію храм був у його палаці, вшановували його очевидно і в Діоклеї/Доклеї/Дуклі, значна частина території якої дотепер ще не досліджувалася археологами. Англійський археолог Артур Еванс 1875 р. записав легенду, що побутувала серед мешканців міст Цавтата та Канавле на південній окраїні хорватського узбережжя впритул до кордону сучасної Чорногорії. За цією легендою печера на горі Сніжниця була “підземним святилищем, де Кадм та Гармонія перетворилися в змії і де після цього жив Ескулап” [81, с. 150]. До преліку основних атрибутів описаного Аль-Мас’уді ідола, що знаходився в храмі на Чорній горі, належать патериця в руці, якою він рушить кості мертвих з могил та зображення

мурашок, Хабашців/Абіссінців, Занджців/Зангебарців та воронів. Описаний Аль-Мас'уді ідол мав вигляд старця – очевидно був бородатим, як переважно і зображають Асклепія/Ескулапа (табл. 2.11, г). В руках Асклепій тримав посох обвитий змією, з яким пов'язана історія з оживленням Главка, сина критського володаря Міноса. В дорозі він вбив змію, яка обвила його посох, а інша змія принесла якусь траву й оживила нею убиту. Асклепій скористався цілющими властивостями цієї трави, щоб оживити Главка. Для оживлення людей використовував також кров з правого боку тіла Горгони, яку передала йому Афіна. Він воскресив у Дельфах всіх померлих, воскресив деяких полеглих під Фівами, повернув до життя Іпполита та якогось мертвого за плату. Ось це уміння Асклепія воскрешати померлих і відзначив Аль-Мас'уді фразою, що ідол з храму на Чорній горі “рушить кості мертвих з могил”.

В описі ідола храму на Чорній горі Аль-Мас'уді згадав про воронів. Ворон є символом, пов'язаним з матір'ю Асклепія та з його народженням. Мати Асклепія – Короніда (гр. Κορωνίς – Ворона), дружина Аполлона. Завагітніла від нього, проте закохалася в смертного Ісхія. Ворон доніс про це Аполлону і той, розгніваний, вислав свою Сестру Артеміді її вбити. Короніду спалили на вогні і під час спалення Аполлон вийняв немовля Асклепія з утроби Короніди. За легендою, під час спалення Короніди Ворон, до того білий, почорнів від копоті [157; 262]. Тому зображення ворона чи ворони було більш ніж доречним поряд з фігурою Асклепія, що й відзначив Аль-Мас'уді, на свій розсуд назвавши його Сатурном.

Крім воронів Аль-Мас'уді відзначив у ногах Ідола зображення “чогось подібного до абіссінців чи негрів” (“Абіссінців і Зангебарців”). Це зауваження важко назвати ствердним. Радше навпаки, він намагається описати ці незрозумілі йому фігури, пояснюючи їх специфічні риси. Арабам, незвиклим до скульптурного зображення людей, негроїдними рисами могли видатися і випнуті губи та округлі обличчя дітей Асклепія, фігури яких часто супроводжували його зображення (табл. 2.11, д). В Асклепія народилися троє синів – Телесфор, Подалірій, і Махаон та доньки – Гігієя (Здоров'я), Панацея (Всецілительниця) та Іасо (Лікування), а також Аглея, Акесо та

Медитрина. Телесфор був карликом, що зображався вкритим мантиєю з капюшоном чи фрігійським ковпаком. Не виключаємо також, хоч це і менш вірогідно, що у контексті зміїної символіки Асклепія, поміщені в його ногах “африканці” зображали знаний античним авторам північноафриканський народ Псиллів (лат. *Psylli*; гр. *Ψύλλοι*), які вважалися заклинателями змій, цілителями від зміїних укусів, яким не завдавали жодної шкоди укуси змій та аспидів.

Що ж до мурашок під ногами у ідола, то вони могли символізувати народ Мірмідонян (гр. *Μυρμιδόνες* від гр. *μυρμήγκι* – мураха), ахейське плем'я, очолюване в поході на Трою Ахіллом та Патроклом. За грецькими міфами Ахілл був потомком Еака, на прохання якого Зевс з мурашок створив населення острова Егіна. За іншими міфами мірмідоняни пов'язувалися з фессалійським героєм Мірмідоном, сином Зевса та прадідом Патрокла [312]. У троянській війні приймали участь діти Асклепія й чудові лікарі – Подалірій [361] та Махаон [305]. Останній був нареченим Олени Прекрасної й організував ополчення, що прибуло до Трої на 30-ти човнах. Тому простежується зв'язок мурашок не з Асклепієм, а з його Дітьми, які й поміщувалися поруч у його ногах.

Отже, в описаному в “Промивальнях золота” ідолі “Сатурна”, що знаходився в будівлі на Чорній горі, за атрибутами легко впізнати Асклепія. Як йшлося вище, навколо виконання його скульптури в тексті “*Passio quattuor coronatorum*” точиться основна сюжетна лінія. Крім того, вшанування Асклепія на цій території не є випадковим й пов'язується, очевидно, з поширенням його культу середовищі ветеранів, які потребували постійної медичної опіки та догляду.

У Паннонії, Далмації та, зокрема, в Південній Далмації (Превалітані), на території сучасної Чорногорії, римляни організували поселення відставних легіонерів. Для їх лікування та відновлення бойових рядів діючої армії, в тих місцях де виявлялися природні джерела цілющих вод, організовували доволі комфортні місця відпочинку та будували терми. Термальні та мінеральні джерела Хорватії та Чорногорії були відомими ще в римські часи. Саме з давньою традицією їх використання в лікувальних

цілях і слід пов'язувати свідчення Аль-Мас'уді, про Чорну гору, яку оточували “дивовижні води, що відзначаються різними кольорами та смаком, усі дуже корисні”.

Діоклея розташовується на місці, утвореному Злиттям річок Морача/Morača, Зета/Zeta (права притока Морачі) та потоку Ширалија/Širaliја. Ці водні артерії обмежують територію нерегулярної полігональної форми. Їх каньйони забезпечували природню охорону та постійний притік чистої прісної води. Діоклея – типове римське місто, що демонструє традиційну систему планування, побудовану на перетині двох головних вулиць – *Cardo* та *Decumanis*. На його основну вісь виходять форум з базилікою, храми, й міські водолічниці. Більша частина міста, ще не досліджувалася археологічно й приховує залишки багатьох інших, ще невідкритих архітектурних пам'яток. Громадські лазні були розділені на чоловічі і жіночі секції, що мають спільний вхід з боку вулиці напроти форуму. Розкопки чоловічої половини виявили звичайні групи гарячих і холодних кімнат, згрупованих навколо перистилію двору. Воду в місто постачав і акведук довжиною 13 км із водозабору на річці Цијевна/Сіјевна. Тобто вода, що й відзначено у Аль-Мас'уді, відіграла у місті неабияку роль, зокрема й використовувалася для лікування [501, с. 42–78; 309].

Згадка Аль-Мас'уді про води, “що відзначаються різними кольорами”, які оточували Чорну гору, може бути пояснений назвою річок, що оточують Діоклею. Вже згадувалося, що дакотракійська назва Гента (Зента) означає “червоний”, а Морача – походить від “морок – туман, темнота”. Хоч, імовірніше, що інформатори Аль-Мас'уді зауважили просто унікальні зміни кольору річок Чорногорії – всі відтінки голубого, зеленого, лазурового, смарагдового – що залежать від висоти оточуючих скель та кольорів гірських порід. Ця їх властивість відзначається і тепер у всіх туристичних путівниках.

Будинок на тих горах, що належать до високих гір світу. Про першу за ліком у тексті споруду з фундації імператора Діоклетіана Фома Сплітський повідомляє, що вона знаходилася “в землях Панонії на кордоні з Рутенією (*In Pannonie partibus in confinio Rutenie*)”. Це свідчення співзвучне до повідомлення Аль-Мас'уді, що перший із

перелічених ним будинків стоїть “на тих горах, про які кажуть філософи, що вони належать до високих гір світу”, під якими А. Ковалівським розумів Карпати. В літературі є й кілька інших варіантів локалізації будівлі Діоклетіана, яку сплітський архидіакон пов’язує з Рутенією (в оригіналі – *Rutenia*). Окрему публікацію цьому питанню присвятив О. Назаренко, який звернув увагу на уривок з Фоми Сплітського у контексті вивчення питання про тзв “Руську марку” в середньовічній Угорщині. Дослідник зацитував думку М. Бюдінгера, який допускав, що мова йде про якісь руїни в Угорщині на кордоні зі Сербією, з чого О. Назаренко допускає, що М. Бюдінгер підозрював Фому Сплітського в помилці, так як назва Сербії/Рашки (в латинських середньовічних джерелах – *Raxa, Rascia*) є досить близькою до назви Русі – *Ruscia*, що вживається поряд зі звичним – *Rutenia/Ruthenia*. Заперечуючи М. Бюдінгеру О. Назаренко доводить, що сплітський архидіакон добре розрізняв обидва терміни, а хроніст мав на увазі таки русинів, хоч згадана ним *Rutenia* це безумовно не Русь, інакше, на його думку, слід було б зробити більш ніж сумнівне припущення, що споруда Діоклетіана знаходилася в Північно-Східних Карпатах. Щоби розв’язати цю суперечність, О. Назаренко нагадує, що слова “*In Pannonie partibus in confinio Rutenie*” крім звичного перекладу “на кордоні з Рутенією” допускає ще й інший варіант – “В Паннонії, [на території] марки рутенів” [324].

Про “руську марку” на території Угорського королівства згадується в джерелі XII ст. – житії зальцбургського архиєпископа Конрада. З приводу розташування цієї “марки” існує доволі розлога наукова традиція, аналіз якої виконав О. Назаренко. Цю “руську марку” ототожнювали чотирма комітатами Закарпатської Крайни, заселеної русинами, чи з Галичиною. Більшість науковців сходяться на тому, що мова йде про особливу адміністративну територію, заселену східнослов’янським населенням [324].

До вирішення питання локалізації руської марки О. Назаренко залучає текст Фоми Сплітського про розташування першої Діоклетіанової фундації “в землях Панонії на кордоні з Рутенією”. Вважаючи, що за “*Passio quattuor coronatorum*” будівництво розгорталось в одній з частин Паннонії, у тому місці, що називається “Біля Щедрої

гори” (“*Pingvis mons*”), дослідник прийняв її за орієнтир, ототожнивши з сучасною “Фрушка Гора/*Fruška Gora*” – гірським масивом в історичній області Срем, розташованим у межиріччі Сави та Дунаю, в сучасній сербській Воєводині. Цю гіпотезу серед інших підтримували Й. Зейлер та М. Міркович [509, р. 88]. Латинська назва Фрушка гори – *Alma mons* (гора Годувальниця) співзвучна з місцевістю “Біля Щедрої гори” (“*Pingvis mons*”), де за “*Passio*” Діоклетіан встановив скульптуру Сонця, виконану християнами-квадратаріями. Назва Фрушка Гори походить від давнього сербського найменування франків – “*Fruzi*”, й означає буквально “Франкська гора”. Цей гірський масив був природнім бар’єром протягом франкської кампанії на Балканах.

На підтвердження своєї гіпотези О. Назаренко наводить ряд аргументів. Так, відомо, що архідіяконат Печського архієпископства, територія якого включала і все межиріччя Сави і Драви, ще в XIII ст. називався “*Marchia*”. На цю територію потрапляє і православний монастир Савасентдементер (св. Димитрія на Саві), в який робили вклади галицькі князі. Мова йде про спільне дарування Василька Ростиславовича, Івана Васильковича і Володимира Володаревича (поч. XII ст.) щорічного доходу у вигляді 13 кантар воску цьому монастиреві [346, с. 167, 334]. До того ж, О. Назаренко звертає увагу на історичний контекст згадки про руську марку з Житія зальцбургського архієпископа Конрада. 1127 роком Житіє датує австрійське посольство до Іштвана II, котрий саме перебував у марці рутенів. У цьому році угорський король готував, а пізніше й провадив велику війну з Візантією. Тому, на думку дослідника, він, найімовірніше, знаходився саме в південних районах королівства, а не в Карпатах чи в Галичині. Із “Порфіровою горою” (“*Porphyreticum mons*”) ототожнюють і узгір’я Гересді (*Geresdi dombsag*). У публікації Ю. Колосовської помилково – Герече/*Gerecse*) в Угорщині, де біля римських фортець на Лімесі в Лугіоні (нині Дунасекче) та фортеці *Ad Statuas* (Біля статуй (Колон) нині Вардомб) знаходилися рудники по видобутку темно-червоного граніту. В недалеких Сопіанах (сучасний Печ) поминали чотирьох мучеників-квадратаріїв. Під річкою, куди були вкинуті святі розуміють Дунай чи

Драву або Саву [255, с. 54–55]. На думку Д. Сімоні, від гори, де працювали квадратарії, отримали назву поселення та римський табір ‘Ad Statuas’ (нині – Вардомб). А в назві Сопіани – “П’ять церков” чи “П’ять мучеників церкви” збереглася пам’ять про загибель мучеників [502]. Узгір’я Гересді розташовувалося на території того ж Печського архієпископства, яке у XIII ст. називався “Marchia”. Найближчий відомий монастир східного обряду, знаходився в часи Фоми Сплітського 90 км північніше від масиву Гересді – в Дунайвароші, де в монастирі св. Пантелеймона монахи жили ще в 40-х роках XIII ст. [439, с. 117].

Розглядаючи можливість локалізації першої з трьох споруд Діоклетіана на Фрушка горі чи узгір’ї Гересді, необхідно звірити її з повідомленням Аль-Мас’уді. Підставою для цього є буквальні збіги описів другої та третьої споруд з “Промивалень золота” з особливостями та оточенням двох відомих Діоклетіанових фундацій – Діоклеї та палацу в Спліті, також другої та третьої за ліком у викладі Фоми Сплітського. Проте звістка Аль-Мас’уді, що перша зі вшановуваних слов’янами будівель розташовувалася на горах, що “належать до високих гір світу” не узгоджується з характеристикою Фрушка Гори. Цей гірський масив є невисоким, з пологими схилами, а його найвища вершина Црвени-Чот сягає у висоту 539 м. Фрушка Гора ніяк не пов’язана з котроюсь із відомих високих гірських систем (Альпами, Карпатами, Динарським нагір’ям чи Старою Планиною) географічно наближених до Паннонії. До “високих гір світу” не належить й узгір’я Гересді. Спеціальні петрологічні дослідження дали підстави для скептичного ставлення до припущення, що узгір’я Гересді чи Фрушка Гора могли використовуватися в якості карерів для видобутку порфіриту, пов’язаних з римським часом [496]. Проте зв’язок цих гірських масивів з місцями видобування каменю не має прямого відношення до питання локалізації самих будівель. Отож, аби пов’язати якусь будівлю римського часу із першим (нерозпізнаним) об’єктом із трьох згаданих Фоמוю Сплітським фундацій Діоклетіана, необхідно підтвердити її розташування на кордоні з “Руссю” чи (за трактуванням О. Назаренка) в якійсь “Руській марці”. А щоб удowodнити зв’язок цієї

споруди з першим зі вшановуваних слов'янами будинків із “Промивалень золота” Аль-Масуді, необхідно обґрунтувати їх приналежність до “високих гір світу”.

Насамперед слід довести достовірність згадки щодо “*confinio Rutenie*”. Фраза Фоми Сплітського (принаймні її початок), що перший з побудованих Діоклетіаном об'єктів знаходився “в землях Панонії на кордоні з Рутенією / *in Pannonie partibus in confinio Rutenie*” є дуже близькою до цитати з “*Passio*”: “в одній з частин Паннонії [...] в тому місці, яке називається біля Щедрої гори / *in partis Pannoniae [...] in loco, qui appellatur ad montem Pinguem*”. Кількома рядками нижче в “*Passio*” мова йде вже про “порфірову гору” (*mons porphyreticum*), яку з контексту оповіді можна ототожнити зі “Щедрою горою” (“*Pingvin mons*”). Камінь видобували на порфіровій горі в місці, що називається вогняним (*qui dicitur igneus*). Очевидно, це місце отримало назву від червоного (вогняного) кольору каменю, який там видобували. Так як червоний та золотисто-червоний (вогняний) кольори передаються латинню як “*russus*” та “*rutilus*”, то не виключаємо, що повідомлення Фоми Сплітського про “*confinio Rutenie*” могло бути інспіроване помилкою протографа, коли кваліфікативний топонім, що виник на означення місця видобутку червоного каменю трансформувалася у адміністративний хоронім. Проте можливість такої помилки заперечує та обставина, що будівлю з порфірового каменю, розташовану в Паннонії на кордоні з Рутенією, сплітський архидиякон описує як очевидець. У цьому начебто переконує фраза, що ця споруда “тепер, хоч і зруйнована, все ще являє собою величне видовище для здивованих перехожих”. На перший погляд це уточнення не дає підстав аби сумніватися у проінформованості Фоми Сплітського щодо місця розташування будівлі. Сумніви викликає його наступна фраза, в котрій він начебто суперечить сам собі, додаючи: “як можна прочитати в історії чотирьох вінценосних”. Очевидно, що таким чином Фома Сплітський пояснює, що знану за “*Passio*” будівлю він сам ототожнює з відомими руїнами в місцевості на кордоні з Руссю, чи в руській марці, як це допускає О. Назаренко.

Для вирішення питання локалізації першої Діоклетіанової будівлі, важливо відповісти на питання, про яку Паннонію вів мову Фома Сплітський і чи справді він міг вживати цей топонім в якості синоніма до *Hungaria*, як це допускав О. Назаренко. Попри те, що Фома Сплітський демонструє широкі історичні знання, покликаючись на авторитет “історичних творів римлян” й згадуючи й цитуючи Ісидора Сицилійського (бл. 560–563), під Паннонією він таки розуміє територію ширшу за римську провінцію часів Діоклетіана. Принаймні у оповіді про нашествя угорців він пише, що ті зайняли “всю Паннонію, по обидва боки Дунаю” [81, с. 44]. Розширення Фомою Сплітським меж Паннонії поза лінію Дунайського лімесу переконує, що цей топонім використовується в якості синоніма до Угорщина. Проте, розташування першої Діоклетіанової будівлі (як і двох названих – палацу в Спліті та Діоклеї) за межами Лімесу є виключеним. З ворожого боку, за Дунаєм, розташовувалися лише невеликі опорні військові пункти. Тому перша будівля з опису Фоми Сплітського, яка “все ще являє собою величне видовище для здивованих перехожих” знаходилася очевидно в межах Лімесу, а отже її зв’язок з тогочасним (на середину XIII ст.) кордоном із Руссю по Карпатах є абсолютно виключеним. Отже шукати цю споруду слід на правобережжі Дунаю чи (що менш вірогідно) у вузькій прибережній смузі лівобережжя, де римляни розташовували окремі форти, як от – *Contra Aquincum* і *Transaquincum*, розташовані на лівому березі, навпроти Аквінкуму (*Aquincum*). Отже, у фразі Фоми Сплітського про розташування першої Діоклетіанової будівлі «в землях Панонії на кордоні з Рутенією» не йдеться про кордон із Руссю по Карпатах. На думку О. Назаренка, для вирішення цієї проблеми не варто також залучати відомості, що стосуються руських поселень, розкиданих по Угорщині від австрійського кордону до Трансильванії [324, с. 303]. Все ж, заради наукової об’єктивності, необхідно увагу на деякі місцевості Угорщини, які знаходяться в межах Лімесу й відзначаються певною концентрацією топонімів та мають відношення до Русі.

До таких місцевостей можна зокрема віднести північно-західне побережжя озера Балатон з двома монастирями східного обряду в Тихані (*Tihany*) та Веспремвільді

(Veszprémvölgy) коло Веспрема. Жіночий монастир в Веспремвільді засновано в честь Пресвятої Богородиці Стефаном I чи його батьком Гезою. Збереглася копія дарчої грамоти, переписана для короля Коломана латинню з грецької у 1109 р. Монастир в Тихані заснував для київських монахів 1055 р. Андрій I. Недалеко від нього зберігся й печерний монастир, ототожнюваний зі скитом, відомим за грамотами як Ороскьо (Oroszko “камінь русинів”) [439, с. 117–118]. Від етноніма “русини” отримало свою назву і село Оросі (Oroszi), розташоване в окрузі Веспрем.

Ще ряд населених пунктів, що мають відношення до Русі, групуються навколо монастиря в Вишеграді (Visegrád), заснованого Андрієм I, на честь свого небесного патрона. На думку угорських істориків у Вишеградському монастирі жили монахи, що приїхали зі свитою королеви – доньки Ярослава Мудрого Анастасії. Київські монахи замешкували також і Зебегени (Zebegeny), розташовані з протилежного боку Дунаю, де на горі св. Миколая були печерні келії [439, с. 117]. В 5-ти кілометрах північніше Вишеграда, на острові св. Андрія, знаходиться поселення Кісоросі / Kisoroszi (Малі русини), вперше згадане у 1394 р. під назвою Орос (Orosz). Дещо далі, вже в 25-ти кілометрах на північ – Надьоросі (Nagyoroszi – Великі русини), заселене королем Кальманом (1096–1116) вихідцями з Галицько-Волинської землі, за якими була повинність охороняти замок та палац у Вишеграді.

Таким чином прилеглі до Вишгорода чи Веспрема місцевості теоретично можуть претендувати на роль “марки рутенів”/“confinio Rutenie”. До того ж, у творі Фоми Сплітського мова могла йти не про адміністративний статус території, заселеної руською людністю, а радше про місцевість споріднену з Руссю. Адже лат. cōn-finis перекладається не лише як “суміжний”, “сусідній” чи “той, що межує”, або “який торкається”, але й як “близький” та “споріднений” [191, с. 178]. Отже, з певними застереженнями можна було б припустити, що першу з трьох Діоклетіанових будівель Фома Сплітський пов’язував з околицями Веспрема чи Вишгорода. Лише на відтинку луки Дунаю між населеними пунктами Естергом та Дунабогдань розташовувалася низка римських опорних пунктів – військових таборів, фортець, плацдармів чи фортів:

Esztergom (lat. Solva); Esztergom-Hidegtelelőskereszt; Szob; Pilismarót (лат. Castra ad Herculem); Visegrád–Gizellamajor; Visegrád-Sibrik (lat. Pone Navata); Kisoroszi; Verőcsemaros-Dunamező; Dunabogdány (lat. Cirpi); Tahitótfalu-Balhavár. І це, не враховуючи малих опорних пунктів та веж Лімесу, як от між Visegrád-Sibrik та Kisoroszi: Visegrád-Várkert; Visegrád-Kisvillám; Visegrád-Szentgyörgypuszta; Visegrád-Szentgyörgypuszta.

Околиці Вишеграда розташовуються при північно-східній частині Дунантульського Середньогір'я (Dunántúli-középhegység), яке простягнулося від північного берега Балатону до закруту Дунаю в районі Вишеграду. Проте, Дунантульське Середньогір'я, з найвищою вершиною горою Піліш (757 м), як і згадувані вище гірські масиви Фрушка Гори та Гересді, важко віднести до гір, “про які кажуть філософи, що вони належать до високих гір світу”. Проте, цитовану фразу можна розуміти не лише як твердження, що згадані гори Аль-Мас'уді вважає високим гірським масивом. Цим зворотом арабський географ міг пояснювати, що ці гори, самі по собі не обов'язково високі, належать до якогось справді високого й відомого гірського масиву, є їх складовою частиною – відрогом. На відміну від Фрушка Гори чи узгір'я Гересді, Дунантульське Середньогір'я за Дунаєм з'єднується з південно-західним карпатським відрогом – Північним Середньогір'ям (Északi-középhegység). Північно-західна частина Дунантульського Середньогір'я відома під загальною назвою – Гори Закруту Дунаю (Dunazug-hegység). До них входять гірські групи Герече (Gerecse-hegység), Піліш (Pilis-hegység), Буда (Budai-hegység) та Вишеград (Visegrad-hegység) [164, с. 22–26]. Окрім того, не виключено, що отримані Аль-Мас'уді відомості про колишню римську фортецю, відому під слов'янською назвою “Вишеград” – “Високий град”, як і назва однойменного нагір'я, могли спонукати арабського вченого до уточнення, що перший з описуваних ним будинків стоїть “на тих горах, про які кажуть філософи, що вони належать до високих гір світу”.

Горах Закруту Дунаю знаходилися кар'єри з м'яким, легким в обробці вапняком. Родовище цього вапняку в горах Герече експлуатоувалося ще при римлянах. Тут

видобувався червоно-бурий вапняк, або ж “Червоний мармур”, як його називали в давнину, який йшов на будівництво палаців та храмів [301, с. 121–123]. А вище за течією, в теперішній області Комаром-Естергом, знаходився і римський опорний пункт “Ad Statuas” (нині – Ács). Аналогічну назву римського табору (нині Вардомб) Д. Сімоні використовував на доказ того, що мученики квадратарії працювали в каменоломнях узгір’я Гересді. За цією ж логікою вони могли працювати і в Горах Закруту Дунаю.

Отже, припущення щодо можливого ототожнення околиць Вишеграда, які замешкували вихідці з Русі, з місцевістю “in Pannonie partibus in confinio Rutenie”, в якій, за оповіддю Фоми Сплітського було побудовано першу з трьох будівель Діоклетіана, виглядає досить привабливим, проте не претендує на остаточне вирішення питання. Не бездоганною є спроба віднести масив Гір Закруту Дунаю “до високих гір світу” через їх позірний зв’язок з Карпатами, видимий на сучасних картах, але який, не відомо чи могли спостерігати інформатори Аль-Мас’уді. Тому розглянемо питання локалізації першої споруди Діоклетіана за текстом Фоми Сплітського та першого з вшановуваних слов’янами будинків із “Промивалень золота” Аль-Мас’уді, намагаючись усунути вказані протиріччя й буквально дотримуючись змісту аналізованих текстів.

Звернемо спершу увагу на населений пункт Оросвар (Orosvar). З легкої руки Володимира Пашуто у літературі утвердилася думка, що він розташовується в найближчих околицях Вишеграда – північніше Ваца та Нограда, поблизу замку Дрегей [346, с. 53–54]. Насправді за цими координатами розташовується згаданий вище населений пункт Надьоросі (Nagyoroszi – Великі русини). Натомість, Оросвар (тепер – слов. Rusovce) знаходиться на правобережній околиці Братіслави (8 кілометрів на південь від центру міста, за Дунаєм) в прикордонному трикутнику між сучасними Словаччиною, Угорщиною та Австрією. Перша письмова згадка про Оросвар міститься в дарчій угорського короля Андрія II від 19 серпня 1208 бенедиктинському монастиреві у недалеких Lébényi (Угорщина), де є згадка про “Terra Uruzwar” (або

Wruzwar). У перші століття існування Угорської монархії в Оросварі була важлива прикордонна фортеця – “Castellum”.

Саме північно-західні околиці Угорщини на кордоні з Австрією, як доводить О. Пріцак, фігурують у тексті Життя зальцбургського архієпископа Конрада, як Руська марка (Marchia Ruthenorum). І там, на австрійському прикордонні, найімовірніше й перебував угорський король Іштван II, зустрічаючись з австрійським посольством. На думку О. Пріцака ця територія – частина колишньої “Ruzaramarcha”, згаданої у грамоті східнофранкського короля Людовика Німецького, датованій 16 червня 862/3 р. Цей документ підтверджував право на земельні володіння, даровані Карлом Великим Альтайхському монастиреві, що розташовувався в Баварії між Регенсбургом та Пассау. За О. Пріцаком одна зі згаданих у документі місцевостей (населених пунктів), під назвою Ruzaramarcha, знаходилася у Верхній Австрії, в межиріччі Дунаю та його приток Урль та Іббс [365, с. 117–118]. Широке трактування О. Пріцаком колишньої території “Ruzaramarcha” заперечив О. Назаренко. Надто великою, на його думку, є дистанція від австро-угорського прикордоння в районі Братіслави до Енса, біля якого і знаходилася Ruzaramarcha. Як вказує дослідник, носіями імені “русь” що закріпилося в назві “Руська марка”, були купці з Русі, про торгівлю активність яких на початку X ст. повідомляє “Раффельштеттенський митний статут”, створений, поміж кінцем 902 та першою половиною 907 років. У “Раффельштеттенському статуті” є згадка про регламентацію торгівлі руських та чеських купців (Rugi та Voemani) у Східній Баварії, у володіннях маркграфа Арбо, котрі приходили з Русі через Прагу. Аналізуючи гідроніми О. Назаренко доходить до висновку, що вони могли рухатися притокою Дунаю – Гросе Мюль. Її ліва притока мала назву “Руська Мюль” (відома також як “Чеська Мюль”), яка у своїй верхній течії максимально підходила до Влтави.

Але вже джерела такого роду з XII–XIII століть передбачають південніший маршрут – з Регенсбурга вниз по Дунаю в Угорщину. Якщо в “Раффельштеттенському статуті” початку X ст. руські купці фігурують в компанії з Чеськими, то в статуті Леопольда VI (1198-1230), вози з Русі названі разом із возами з Угорщини [326, с. 71–

112]. Цю зміну можна поставити у зв'язку зі встановленням угорським двором контролю над дуже прибутковою галуззю – торгівлею невольниками. За “Раффельштеттенським статутом” купці, що торгували з Богемією та з ругами, привозили на продаж саме рабів, а також віск та коней. Про рабів (челядь), як один із експортних товарів Русі X ст. повідомляє і “Повість минулих літ”. На думку О. Галенка спробою маніфестації такого контролю над торгівлею невольниками було привласнення титулу “князя руців” королевичем Емериком, сином угорського короля Стефана I. Для легітимізації цього титулу необхідно було зайняти хоча б частину території, якою купці приїжджали в імперську марку, чи якусь сусідню територію. Тим паче, що й слово “рус” у титулі “князя руців” виписано у південно-німецькій формі, що переконує у претензіях угорців на частину “марки русів”, або на утворення в себе подібної адміністративної території [167]. Однією з акцій на підкріплення цих претензій могло бути й заснування на північному-заході королівства прикордонної фортеці Оросвар (Terra Uruzwar/ Wruzwar грамоти 1208 р.).

Свідченням декларативної “руськості” північно-західних околиць Угорщини у першій половині XI ст. може бути згадка в “Геста Гунгарорум” про місце проживання дружини угорського короля Андрія I у замку Комаром (Komárom), поміщена у 15 розділі під назвою “De Samaro castro”: “Після захоплення Паннонії за вірне служіння Арпад подарував Кетелу значно більше, зокрема великі масиви землі біля Дунаю, неподалік впадіння річки Ваг. Тут пізніше син Кетела Олоптулмо побудував замок, названий Комаром. [...] Землями, що носять назву Кетелпоток (Ketelpatak), до коронування королем Андраша, володів син їхнього спадкоємця Ласло Сар. Проте король Андраш цю спадщину обміняв на інші землі з двох причин: місцевість видалася придатною для полювання. По-друге, там полюбляла мешкати дружина короля. Бо оскільки вона була донькою руського князя, то могла знаходитися ближче до рідного краю” [91, с. 29–30]. Звернувши увагу на те, що Комаром знаходиться значно ближче до німецьких кордонів аніж до руських, О. Назаренко допустив, що Угорський Анонім погано розбирався в географії своєї батьківщини [325, с. 352]. Проте конкретні

географічні орієнтири, Дунай та Ваг, не дають підстав сумніватися в проінформованості автора “Теста Гунгарорум” щодо місця розташування замку Комаром, як і погодитися з Я. Штернбергом, який ототожнював Кетелпатак (Ketelpatak) Аноніма з Шарошпатаком (Sárospatak), розташованим на р. Бодрог, на шляху з Естергома через Токай і Дуклянський перевал на Київ [465, с. 183]. Дослідник покликався на працю І. Лазара, котрий на співзвучності хоронімів Кетелпатак та Кіалт Патак, пов’язував з історією Шарошпатака події, що відносилися до Комарома [489]. Підтримував цю думку і М. Юрасов [468].

Найімовірніше, що саме прикордонну територію між сучасними йому Угорщиною та Австрією, або ж – між історичними римськими провінціями Паннонією та Норіком, мав на увазі і Фома Сплітський, коли писав про першу споруду Діоклетіана, розташовану “в землях Панонії на кордоні з Рутенією”. До того ж, і його фраза, що згадана споруда “тепер, хоч і зруйнована, все ще являє собою величне видовище для здивованих перехожих” може бути не випадковою. Для купців, що приходили з території Угорщини, важливе значення мала стара римська дорога, що з’єднувала Басейни Ельби та Дунаю, й проходила через Австрію правим берегом Дунаю. В каролінзьких документах “publica strata” (громадська дорога) чи “strata legitima” (законна, платна дорога), яка мала велике стратегічне значення [365, с. 117–118]. Саме на цій дорозі, східніше енсської митниці “Раффельштеттенського статуту”, грамота Людовика Німецького 862/3 р. й локалізує населений пункт Ruzaramarcha [326, с. 104–105]. І на цьому шляху й дотепер достатньо збережених римських будівель, одну з яких Фома Сплітський цілком міг ототожнити з першою будівлею із трьох Діоклетіанових фундацій.

Найвідомішою пам’яткою з римських часів у Верхній Паннонії (Pannonia Superior) та її столицею був Карнунт (Carnuntum), який, зважаючи на хороше збереження римських руїн, у 19 ст. називали Помпеями на брані Відня. Археологічні рештки Карнунта, розташовані на площі в 300 гектарів, на віддалі 45 км від Відня та 19 км від Братіслави. Карнунт знаходиться на вигині Дунаю, з протилежного, південного боку

від впадіння у нього Морави. Він був зруйнований германцям у IV ст. Частково відновлений Валентиніаном I і остаточно знищений угорцями в часи їх походів на німецькі терени. Доступний для огляду археологічний парк включає сьогодні два амфітеатри, розкопані в цивільній частині міста, кілька відтворених будівель та візитівку Карнунта – залишки тріумфальної арки – так званих “Поганських Воріт” (табл. 2.12 а–в).

Очевидно що саме Канунт був тим об’єктом в Паннонії, який Фома Сплітський вважав першою фундацією Діоклетіана. Діоклетіану приписували багато з вчинків, котрі зокрема чинилися і його співправителями. Так “Passio” подає Діоклетіана єдиним замовником, проте при ньому описані події лише розпочалися, а основний перебіг історії відбувався, найімовірніше, в період правління Галерія. У Карнунті 308 р. відбулася зустріч Галерія, Діоклетіана та Максиміна. Там, на спробу Галерія та Максиміна переконати Діоклетіана повернутися у владу, він відповів відмовою.

Приймаючи ототожнення першої будівлі з тексту Фоми Сплітського з Карнунтумом, необхідно з’ясувати, чи можна його також вважати першою із трьох будівель, про котрі повідомив Аль-Мас’уді. Цей храм знаходився “на тих горах, про які кажуть філософи, що вони належать до високих гір світу”, а долину Дунаю з обидвох боків стискають два великі гірські масиви – Альпи та Карпати. Їх сприймали однією гірською системою, розірваною Дунаєм та Віденською котловиною. Так Шимон Кезаї вживає щодо східних Карпат поняття “Рутенські Альпи” [469, с. 299].

Припущення, що у цитованій фразі Аль-Мас’уді, мова йде про гори, що належать до якогось справді високого й відомого гірського масиву, хоч самі не обов’язково є високими, якнайкраще пасує до гір, що оточували Віденську котловину й з’єднували Карпатські відроги з Альпійськими. В районі Карнунта в лівобережжя впирається пасмо Малих Карпат (слов. Malé Karpaty, нім. Kleine Karpaten) – частини Західних Карпат Словаччини. Складовою цього масиву на австрійському правобережжі є Хундсхаймер Берге (нім. Hundsheimer Berge, або Hainburger Berge), який на південному-сході з’єднується з передгір’ям Альп – горами Лейта (Leithagebirge).

**ВШАНОВУВАНІ СЛОВ'ЯНАМИ БУДІВЛІ ЗА АЛЬ-МАС'УДІ
(будинки на тих горах, що належать до високих гір світу)**

м. Карнунт

а)

б)

ЗГАДКА АЛЬ-МАС'УДІ ПРО ОТВОРИ В НАЙВИЩІЙ ЧАСТИНІ БУДІВЛІ

в)

г)

Отже інформація Аль-Мас'уді про першу, неназвану будівлю, яку вшановують слов'яни, співпадає у географічних деталях з угорсько-австрійським прикордонням, пов'язаним з історичною територією, відомою під назвою “Ruzaramarcha”, де сходяться Альпи й Карпати, й узгоджується з розташуванням з першої споруди з фундацій Діоклетіана, яку Фома Сплітський помістив “в землях Паннонії на кордоні з Рутенією”.

Таким чином текст “Passio quattuor coronatorum” слугував підставою не лише для повідомлень Фоми Сплітського. Інформація з цього джерела у вільному викладі увійшла до “Промивалень золота” Аль-Мас'уді. Цілком реальною стає ціла низка фактів з тексту арабського географа, які вважалися надуманими чи перебільшеними, як от розміри будівель та речей, чи багатство оздоблення споруд, якщо прийняти, що мова йде про споруди римського часу, розташовані на територіях, зайнятих пізніше слов'янами. Разом з тим, у описі споруд Аль-Мас'уді є кілька архітектурних фактів, які вимагають окремого аналізу.

Архітектурні особливості будівель, описаних Аль-Мас'уді. У переліку фантастичних деталей першого будинку з тексту Аль-Мас'уді є згадка про “отвори, пророблені в ньому, в найвищій його частині, й що в цих пророблених отворах [відбувалось] від сходу сонця”. Подібно і в прикінцевій частині оповіді про діяльність якогось мудреця, що відзначився в землях слов'ян, він знову пише “про змайстровані [ним] величезні отвори, якими він привабив до себе їхні (слов'ян – Ю. Д.) серця [та] оволодів їхніми душами”. Наявність цих отворів звичайно пояснюється практикою слов'янських астрологічних спостережень чи перебільшеннями Аль-Мас'уді. Все ж гадаємо, що це свідчення цілком вкладається в реалії будівельної практики римлян. Описану архітектурно-конструктивну особливість наглядно ілюструє конструкція купольного завершення округлого вестибюлю палацу Діоклетіана в Спліті з отвором у його zenіті. Округла сонячна плям, яка змінюючи свої обриси переміщується по внутрішній поверхні купола палацового вестибюля і до сьогодні є ефектною туристичною атракцією, фото якої потрапляють у альбоми (табл. 2.12, в–г). Не дивно,

що її міг зауважити й інформатор Аль-Мас'уді. Найвідоміший приклад застосування купольної конструкції горішнім отвором для денного освітлення у пам'ятках римського періоду демонструє будівля Пантеону в Римі. Відомості про великі отвори відсутні в тексті “Passio”, проте такого роду “надлишкові” дані могли бути почерпнуті від особи, котра безпосередньо могла їх споглядати. На думку Я. Дашкевича таким очевидцями могли бути арабські купці чи інші автори, тексти яких він міг використовувати. Серед інформаторів міг бути і колишній полонений у Візантії Муслім ібн Абу Муслім Аль-Джармі, викуплений 845 р. з полону, зі старшими реляціями якого Аль-Мас'уді був знайомий [190, с. 24].

До астрологічного нашарування у повідомленні Аль-Мас'уді про перший будинок вшанований слов'янами долучають і згадку “про накреслені в ньому знаки, що вказували на майбутні явища”. Й у тексті “Passio” є сюжетна лінія, яка прямо з нею кореспондується. Скульптори-квадратарії виконували роботи зі менем Ісуса Христа та знаком хреста. Зауваживши це, один з “філософів”, які наглядали за виконавцями, обурився та викрикнув: “Цей знак є знаком магічного мистецтва, бо я не знаю, що це за знак такий, що будучи знаком жорстокої смерті, дає вам все сприятливе для вас”. На підставі цього факту виникла суперечка між філософом та квадратаріями. Проти митців-християн було настроєно інших майстрів, що вигукували: “Ради благополуччя найблагочестивішого цезаря, вижени нечестивців, вижени магів!”. Конфлікт, що розпочався з дискусії про виконання робіт зі знаком хреста, завершився мученицькою смертю християн. Саме потрактована буквально інформація про хресне знамення і могла відобразитися в тексті Аль-Мас'уді про накреслені в будівлі знаки. До того ж, квадратарії могли не хреститися, а й карбувати християнські символи на своїх творах. Нанесення різного роду знаків, якими майстри маркували свої вироби, є загальною практикою у каменярській справі. Такі знаки, для прикладу, виявлено і на кам'яних деталях палацу Діоклетіана в Спліті. Вони мали вигляд як подібний до букв, так і більше зображальний, наприклад у вигляді інструментів.

Крім різного роду дивовижних архітектурних реалій Аль-Мас'уді оповідає також про звуки, що лунали з висот першого будинку, і що ці звуки мали вплив на людей. Це міг бути якийсь музичний супровід, наприклад органний. Два срібні органи, приховані за завісами, та духові інструменти згадуються в трактаті Константина Багрянородного “Про церемонії” (Кн. II, розд. 15) в оповіді про другий прийом княгині Ольги у імператорському палаці. Звуки цього інструменту використовувалися для впливу на володарку варварів. Про широке розповсюдження органів свідчить хоча б зображення цього інструменту на фресках Софії Київської [440]. Отже деталі розділу про вшановувані у слов'ян будинки з книги “Промивальні золота та родовища дорогоцінного каміння” мають далеко не фантастичний характер і не підважують репутації Аль-Мас'уді як ретельного й уважного до подробиць автора, для якого характерний критичний метод викладу.

Вшанування святих квадратаріїв у ремісничому середовищі та їх ремінісценсії в українській фольклорній традиції. Аналіз повідомлення Аль-Мас'уді про три будівлі вшановувані у слов'ян та паралельних агіографічних джерел дозволив локалізувати їх на території Далмації та Паннонії та пов'язати їх із римською будівельною традицією часів імператора Діоклетіана. На цій підставі спроби добачати місце розташування котроїсь із цих будівель до регіону Карпат і прив'язати яскраво описані арабським географом факти до реалій східнослов'янського язичницького сакрального будівництва виявилися безпідставними. Проте пам'ять про святих мучеників квадратаріїв, що загинули за віру в часи Діоклетіана, поширилася далеко за межі Паннонії та Далмації завдяки традиції їх вшанування Церквою.

Зважаючи на місце діянь святих квадратаріїв та їх мученицьку загибель в історичній області Срем, назва якої походить від римського Сирмія (нині – Сремська Митровиця), їх вшановують як Сирмійських мучеників, чотирьох увінчаних мучеників (чотирьох вінценосних мучеників, Чотирьох коронованих мучеників). Під цією узагальнюючою назвою Церква зберігає пам'ять про п'ятьох святих квадратаріїв – Клавдія, Касторія, Симфоріана, Нікострата та Сімпліція, який приєднався до них

пізніше. Житіє називає датою їх смерті 8 листопада 305 р. Квадратаріїв, що не погодилися виконувати скульптуру Асклепія, уклали в свинцеві скрині і втопили в річці Саві. Через 42 дні після їх мученицької кончини тіла святих були витягнуті з річки християнином Никодимом і поховані. Після віднайдення тіл святих їх культ розвинувся у Римі. Вважають, що їхні моці були принесені християнами, що втікали з Паннонії від варварів на зламі V–VI ст.

Моці святих зберігаються в Базиліці Чотирьох коронованих святих (*Basilica dei Santi Quattro Coronati*), розташованій між Колізеєм та Латеранською Базилікою. На традицію їх вшанування у Римі наклалося кілька паралельних легенд. З однією з них, четверо невідомих за іменами мучеників були римськими солдатами і таємними християнами у час правління Діоклетіана. Вони відмовилися принести жертви богу Асклепію у його храмі в Термах Траяна (на пагорбі Оппій) і за це були за наказом імператора забиті до смерті бичами. Так як дата їх смерті збіглася з днем мученицької загибелі святих із Сирмія, папа Мильтіад (Мельхіад) постановив відзначати їх пам'ять спільно. До того ж, в Базиліці Чотирьох Коронованих святих вшановується пам'ять про чотирьох мучеників з катакомб Альбано, яких згадувано з кінця IV століття. У роки понтифікату папи Льва IV (847–855) він заново відбудував свою базиліку і помістив в ній моці всіх святих: сирмійських, римських та альбанських мучеників. З цього моменту шанування Чотирьох увінчаних мучеників пов'язується виключно з Санті-Куаттро-Коронаті.

У творах мистецтва Сирмійські квадратарії зображаються з інструментами скульптора. Як символ майстерності, їх фігурну композицію часто доповнює колона. Середньовічні ремісники особливо шанували Чотирьох коронованих мучеників, які стали покровителями професії будівельників, каменотесів та скульпторів. Свідченням чого є Статут каменярів Страсбурга 1459 р. [99], який відкривається такою формулою: “В Ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, і милостивої нашої Матері Марії, а також Благословених Слуг їх, вічної пам'яті Чотирьох Вінценосних Мучеників”. Ця законодавча формула зустрічається і в інших середньовічних німецьких документах.

Англійські каменярі запозичили свої звичаї саме із Німеччини, хоча традиція вшанування Чотирьох вінценосних мучеників відома в Англії віддавна. Вже в 619 р. у Кентербері стояла каплиця Чотирьох коронованих мучеників, яку згадано у творі Преподобного Беди (*бл. 672 або 673 – †27 травня 735) “Церковна історія народу англів” [92]. У найстаршому масонському тексті, складеному приблизно в 1390 р. у вигляді поеми й відомому під назвою “Manuscrit Regius” або “The Halliwell Manuscript”, є розділ під назвою “Ars Quatuor Coronatorum” (рядки 497–534), що прославляє покровителів ремесла Чотирьох вінценосних мучеників: “І діяння цих чотирьох святих мучеників, / Що було великою честю для цього ремесла; / Вони були найкращими каменярами, яких знала земля, / Різьблярами та художниками також були. / Бо вони були майстри з найкращих” [98]. Їх пізніше вшановували англійські масони лондонської ложі “Quatuor Coronati”, заснованої у 1884 р., яка 75 років друкувала щорічний звіт під назвою “Ars Quatuor Coronatorum” [479].

Вражаюча географія поширення та стійка традицію використання агіографічного тексту про Чотирьох коронованих святих підтверджується також його самобутньою трансформацією в оповіді про будівлі вшановувані у слов’ян з твору арабського географа X ст. Аль-Мас’уді “Промивальні золота та родовища дорогоцінного каміння”. Збереглися також свідчення, які доводять, що проаналізована традиція вшанування святих квадратаріїв була знаною і в східнослов’янському середовищі.

В українському фольклорі зберігся унікальний архаїчний сюжет, що пов’язується з проаналізованими паннонськими подіями. Дослідники пісенного фольклору віддавна звернули увагу на окремі фольклорні тексти, які мають виразне архітектурне забарвлення і викликають неабияке зацікавлення з точки зору історично-архітектурних студій. Деякі українські колядки донесли самобутню оповідь про спорудження церкви. Збереглося багато їх варіантів, які відрізняються місцем спорудження, іменами виконавців та матеріалом з якого будували церкву. Це міг бути камінь, або дерево:

“На горі, горі топірці дзвенять,

“В пана NN на його дворі

Топірці дзвенять, біл камінь тешуть,
 Білий молодчик камінь збирає,
 В купи складає, церкви будує,
 Церкви будує – Біг помагає.
 Та сподом іде – біл камінь кладе,
 А в середині суку ялину,
 А при вершечку жовту кедрину.
 Ой та церковця з трема хрестами,
 З трема хрестами під облаками,
 З трема хрестам , з двома вікнами,
 Одним віконцем зоріють зорі,
 Другим віконцем ісходить сонце,
 Райськими дверми Сус Христос ходить,
 Службоньку служить все собірною
 Молодчикові заздоровною”
 (Гуцульщина) [25, с. 191]

Стояло древо тонке високе,
 Тонке високе, листом широке,
 А з того древа церков рублена,
 А в тій церковці стоять престоли,
 В першій престолі святеє Різдво,
 В другій престолі святий Василій,
 В третій престолі Іван Хреститель.
 Святеє Різдво радість принесло,
 Святий Василій новий год приніс,
 Іван Хреститель воду посвятив”
 (Галичина) [25, с. 201]

З різними видозмінами цей сюжет увійшов до багатьох фольклорних збірок, привертаючи до себе увагу літературознавців та фольклористів. Чи не першим проаналізував їх М Грушевський у своїй багатотомній “Історії української літератури”. На його на думку, “маємо тут різні стадії розвитку образу райського дерева – яке зливається до купи і обмінюється різними подробицями з світовим деревом, що несе всякі “користі” (пожитки) родові господаря” [183, т. 4, кн. 1, с. 99–103]. З подачі відомого науковця образ триверхого храму у колядках і до тепер здебільшого трактується як символ астрального неба, образ космосу чи ідеальний храм. В. Січинський, чи не єдиний згадав ці тексти у власних історично-архітектурних дослідженнях, залучаючи їх на доказ походження триверхих українських церков ще з княжої доби: “про “церкви з трьома верхами” співають також найстарші українські пісні, що походять із старокняжої доби” [410].

Персонажами колядок, причетними до будівництва церкви, є Ісус Христос, Матір Божа, ангели чи окремі святі. Але у більшості випадків будівничим виступає узагальнена фігура гречного молодця, господаря (пана господаря), котрі часом наділяються іменем, як от – пан Іванко тощо. Разом з тим, виділяється група колядок, в котрих у ролі будівничих виступають “волохи”.

Нам відомо вісім текстів такого роду, занотованих у найстарших фольклорних збірках П. Чубинського, Я. Головацького, В. Гнатюка та З. Доленги-Ходаковського, які походять з різних етнографічних регіонів України, від крайнього сходу до заходу – з Чернігівщини, Київщини, Поділля та Сяноччини. Найпростіший варіант має такий вигляд:

<p>“На горі, на кам’яній, Щедрий вечор, добрий вечор! Волохи куют, церкву будуют, З трьома верхами, з трьома вікнами. В первім віконьци – яснее сонце, В другім віконьци – ясний місяченько,</p>	<p>В третім віконьци – яснії зірки. Ясний місяц – сам господар, Яснее сонце – господинька, Яснії зірки – его дітки.» (Під Вінницею) [78, с. 122].</p>
--	---

В українській традиції терміном «волохи» здебільшого називали представників романських народів, переважно молдаванів, румунів чи італійців. Тобто, в колядках могли відобразитися італійські чи молдаво-волоські (ширше – балканські) впливи на церковну архітектуру України [213, т. 1, с. 422]. Для прикладу, “Волоською” називали міську церкву Успіння Пресвятої Богородиці у Львові. Ця назва могла прижитися як на підставі проектування та будівництва цієї ренесансної святині італійськими архітекторами, так і з огляду на те, що кошти фундували молдавські господарі. Таким чином, можна було б припустити, що досліджуваний фольклорний сюжет має досить пізні походження, а його появу датувати XV–XVI століттям – часом найактивнішої експансії італійських будівничих на тодішні землі Речі Посполитої та тісних міжцерковних українсько-молдавських контактів. Однак, якщо таке припущення є правдоподібним для регіону Прикарпаття, Буковини чи Поділля, то для Східного

Полісся (Чернігівщини) воно, на перший погляд, видається не вмотивованим. До того ж, у тексті колядок наявна низка архаїчних термінів, які вимагають окремого розгляду.

Дії “волохів” по спорудженню церкви окреслюються в цитованій колядці не звичним терміном “будують”, а й “кують”. За іншими варіантами колядок, відомі ще чотири дієслова – “гудуть” (3 рази), “п’ють” (2 рази), “поють” (1 раз):

1. А вь бору, вь бору волохи гудуть, Церковь будують. (Димер Київського повіту) [76, с. 305– 306, № 38А]	4. А в бору, бору волохи гудуть, Да волохи гудуть, церковку будують. (Вел. Снітинки Васильківського пов.) [76, с. 306, № 38Д]
2. А вь саду, вь саду волохи пьють, Церковь будують. (Горностайполь, Рудомисльського пов.) [76, с. 306, № 38Б]	5. Вь бору, вь бору да волохи поють, Волохи поють, церковь будують. (З Рукоп. збірки Куліша) [76, с. 434, № 172]
3. Що вь бору, вь бору волохи пьють, Да волохи пьють, церковку будують. (с. Пліска, Борзенського пов.) [76, с. 306, № 38В]	6. Ой в бару, бару валохи гудуть, Валохи гудуть, церкву будують. (В с. Буді Чернігівського пов.) [25, с. 190]

У контексті процесу спорудження церкви вказані функції видаються мало вмотивованими, а навіть і недоречними, оскільки не вкладаються у логіку будівничого процесу, хай навіть опоетизовану та символізовану. Ці ж слова знаходимо у словнику давньоруської мови, в якому для ілюстрації їх значення вжитофрагменти церковних повчань XII–XV ст., спрямованих проти традиційних язичницьких обрядів та звичаїв, переважно ворожінь тощо. На підставі висловленого можна було б припустити, що згадуваний у колядках онім “волох” є трансформованим від “волхв” (див.: вълхвъ, вълсвиникъ, вълшвъникъ, вълшьбъникъ). Отже, цілком допустимо, що храм у колядках будували представники язичницького культу – жерці [193]. Проте постає питання, яким чином волхви могли бути причетними до будівництва християнської сакральної споруди. Пояснення начебто знаходимо у тому ж колі документів, пов’язаних з

антиязичницькою риторикою, з яких довідуємося, що церквою могли називати і язичницький храм, як наприклад читаємо у Рязанській кормчій 1284 р.: “глава . д . о разрушении црѣвъ идо(л)скы(х). и о скрушениі ідолю” [412, с. 449]. Цитата переконує, що термін “церква ідольська” вживався замість назви “кумирниця”.

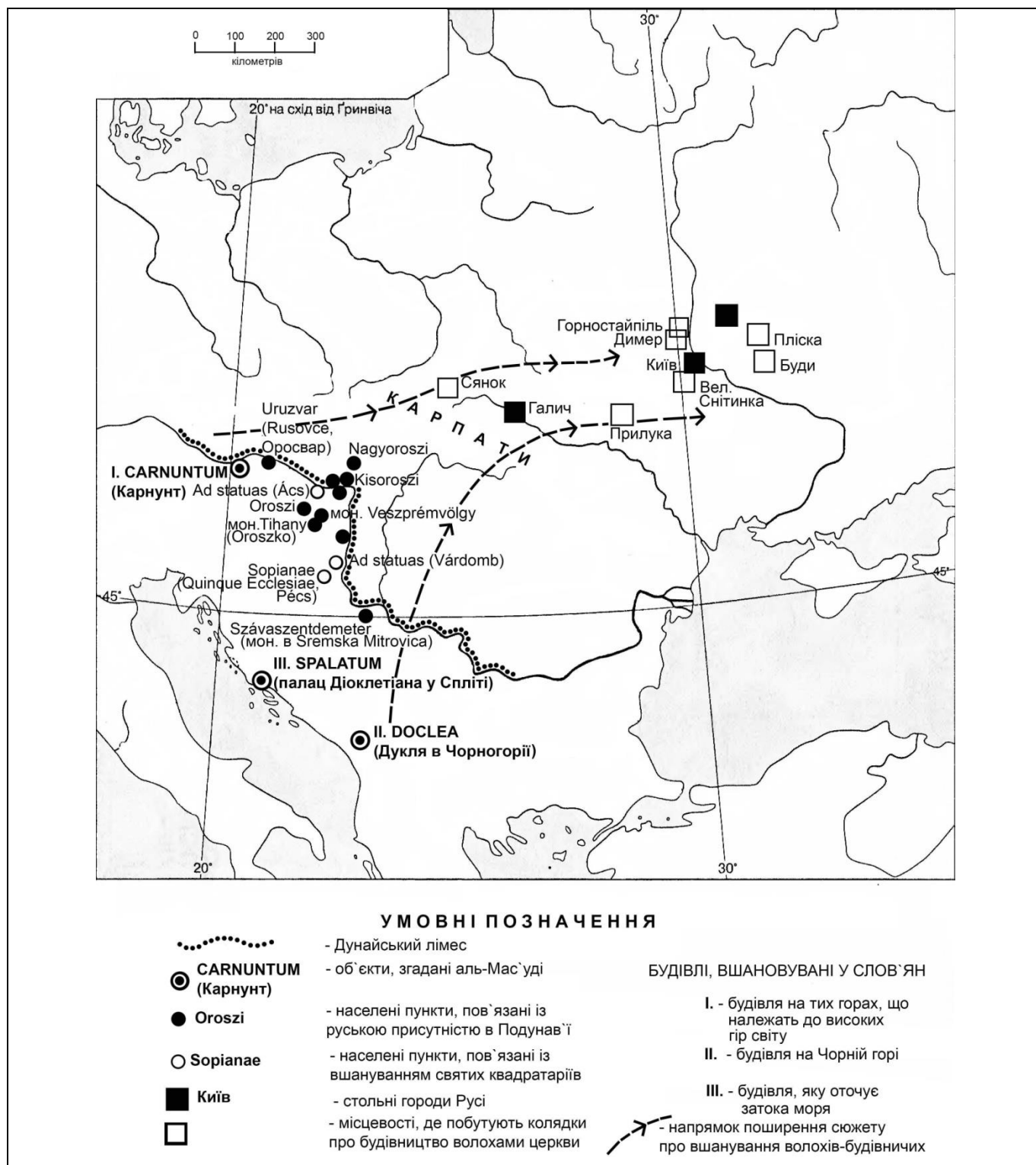
Одна з колядок про будівництво церкви волохами донесла розлогіший сюжет з переслідуваннями волохів, що перегукується з літописними описами гоніннями волхвів:

“А на ’ныхъ луках, на ’ныхъ широкихъ	Видѣли ми то панскіи слузы,
Ялилуй, гей ялилуй,	Скоро ввидѣли, пану повѣли:
Господи, Боже помилуй!	Идѣте жъ вы, идѣте, Волоховъ возьмѣте,
Генъ тамъ Волоси церквовъ мурууть,	Волоховъ возьмѣте, въ темницю всадѣте,
Ой коло споду каменичейкомъ,	Въ темницю всадѣте, сребло заберѣте,
А въ середині деревечейкомъ,	Сребло, золото пану на славу!»
А къ вершечькови сребломъ, золотомъ;	(Сяноцький округ) [48].

Не зважаючи на згадану літописну алюзію, пряма етнімічна вказівка на волохів, як представників романських народів, разом із згадкою про їх переслідування та участю у будівельному процесі з обробки каміння (на чому робиться особливий наголос) переконують, що колядка зберегла сконцентровану згадку про паннонських квадратаріїв, переслідуваних в часи Діоклетіана.

Літопис засвідчив і прямі контакти слов’ян з місцевою романською та романізованою людністю (волохами) у період перед захоплення угорцями Подунав’я: “и оустремѣшасѧ чересъ горы великыя . иже прѣзвашасѧ горы Оугорскыя . и почаша воєвати на жѣвуцаѣ ту. сѣдаху бо ту преже Словене . и Волохове” [59, с. 139]. Як вказувалося вище, вже в угорські часи руська людність компактними анклавами заселяла придунайські терени та замешкувала монастирі східного обряду, залишивши по собі низку промовистих топонімів. Українські пісенні тексти доводять, що контакти із Далмацією та Паннонією були тісними, а знайомство з місцевою мистецькою та агіографічною спадщиною – безпосереднім (табл. 2.13). Крім того, факт поетичної

ЛОКАЛІЗАЦІЯ ОБ'ЄКТІВ З ПОВІДОМЛЕННЯ АЛЬ-МАС'УДІ ПРО БУДІВЛІ, ВШАНОВУВАНІ У СЛОВ'ЯН

трансформації агіографічних текстів у лаконічні форми народної пісенної творчості переконує у їх давності.

А отже, перехресний аналіз кількох різнопланових та різнохарактерних джерел, що походять з цілком самотніх культурних середовищ, розкриває цілком нові грані контактів різних народів та конфесій у Центральній Європі та демонструє можливі напрямки та рівні дослідження історичних текстів, що мають відношення до історично-архітектурної тематики. Через свою яскраву інформативність текст Аль-Мас'уді про будівлі вшановувані у слов'ян із праці “Промивальні золота та родовища дорогоцінного каміння” тривалий час вважався мало не еталонним у описуванні архітектурних “реалій” слов'янського язичництва. Вивчення цього повідомлення заперечує зв'язок описаних споруд із слов'янською традицією сакрального будівництва, проте проливає світло на характер процесів запозичення та форми засвоєння античної спадщини слов'янським світом і предками українців зокрема.

ВИСНОВКИ ДО 2 РОЗДІЛУ

1. Аналіз стану методики та практики використання джерельної бази X–XIV ст. у вивченні історії архітектури Русі дохристиянського періоду дозволив виявити пробіли у джерельному опрацюванні цієї тематики, які збіднюють уявлення дослідників про характер автохтонних традицій та форми їх сприйняття та осмислення у книжному середовищі. Дослідження літописних свідчень, дотичних до язичницької культурної спадщини та практики слов'яно-руського сакрального будівництва підтвердило презумпцію релігійної семантики інтерпретованих писемних, усних та зображальних джерел і їх трактування такими, що втілюють релігійні мотиви автора, відображають його особистий соціально-культурний контекст та обмежуються вимогами жанру. Ці неписані вимоги диктували автору формувати текст про язичницькі сакральні об'єкти використовуючи певну літературну модель та описувати ці об'єкти за допомогою певних образних відповідників. Виявлено, що такими літературними моделями слугували біблійні та перекладні тексти, а образним відповідником язичницького

сакрального об'єкту відкритого характеру для літописця були колона та пагорб, зображення яких є характерною для середньовічного мистецтва трафаретною ілюстрацією слов'янського терміну “капище”.

2. Два мідні “Капища”, згадані й у переліку корсунських трофеїв Володимира й встановлені у Києві поза Десятинною церквою. У розумінні книжника-християнина капище було не античною скульптурою, а саме колоною/стовпом. Колони Володимира наслідують згадані у Старому заповіті дві мідні колони, встановлені біля Єрусалимського храму Соломона. Це підтверджується і його використанням в біблійних перекладах, де терміну капище відповідає грецьке “στήλη” та латинське “cippus” – стовп. У роботі продемонстровано, що зображення колон/стовпів неодноразово зустрічається в мініатюрах Радзивілівського літопису де символізують міський урбанізований простір чи маркують кордони держави в якості верстових стовпів (*milliaires*).

3. Зображення ротондоподібної округлої споруди у сцені ворожіння новгородця в чуді слугувало типовим образним відповідником (знаком) язичницького храму. Символіка округлих в плані святилищ відображає архаїчні уявлення про будову світу, яку демонструє її образно-символічна модель, зафіксована в самотніх округлих та розетоподібних композиціях, що зображають воскресіння мертвих із землі та моря на українських іконах Страшного суду XV–XVIII ст. Цей приклад свідчить, якими живучими й глибоко укоріненими в свідомість є традиційні морфологічні уявлення сакрального характеру і доводить можливість їх дешифрування, спираючись на самотні прояви пізнішої за часом автохтонної традиції.

4. Залучення текстів Святого Письма, а також апокрифічних творів в якості основи аналізу середньовічних письмових джерел дозволило істотно розширити можливості виявлення і адекватного сприйняття історичної інформації, досі прихованої від дослідників. Проаналізовано технологічну специфіку київського святилища, виявленого в межах найдавнішого київського городища у контексті джерелознавчого аналізу епітету Хорса “жидовин” в апокрифічному творі “Бесіда трьох святих”.

Виявлено прямі технологічні та морфологічні співпадіння із старозавітними вимогами по влаштуванню юдейських жертovníків. Виявлені паралелі можна пов'язати із впливом традицій єврейського прозелітизму в Хозарії, який полягав у тому що юдаїзм засвоювався хозарами спершу не у його реформованому вигляді, а існував перехідний період, коли язичницькі жерці-ками, які раніше сповідували культ Тенґрі, після навернення в юдаїзм приймали обов'язки єврейських священників. Колишні жерці перетворювалися в “когенів” і здійснювали ритуали за церемоніями, змодельованими за взірцем процедур, описаних у Пятикнижжі, хоча юдаїм на той час вже функціонував у реформованому вигляді. Архітектурно-археологічні ознаки дослідженого В. Хвойкою святилища можуть слугувати матеріальним доказом, що під вплив такої ранньохозарської форми юдаїзму, яка практикувала повернення до ритуальних жертвоприношень, потрапили місцеві слов'яни-язичники.

5. Аналіз тексту Аль-Мас'уді про три вшановувані слов'янами будівлі з книги “Промивальні золота та родовища дорогоцінного каміння” як багаточислової пам'ятки, і його перехресне історично-текстологічне порівняння з відомостями Фоми Сплітського про три споруди, зведені імператором Діоклетіаном “в різних краях світу”, що відштовхуються від агіографічного джерела – “*Passio quattuor coronatorum*”, як їх протографа, доводить, що у цих документах мова йде про ті самі об'єкти, зведені на заселеній слов'янами території Далмації та Паннонії.

Фома Сплітський ідентифікує два з трьох об'єктів, що належали до будівельних фундацій Діоклетіана, другим з яких він називає м. Діоклею, засновану в провінції Превалітана. Після заселення слов'янами ця частина Південної Далмації фігурує в документах як Дукля, Зета та Чорногорія. Діоклея ототожнюється з другим будинком, описаним Аль-Мас'уді, “який створив один з їхніх царів на Чорній горі”.

Третьою спорудою Фома Сплітський називає палац Діоклетіана у Спліті, зведений на березі Адріатики. Ця велична споруда кореспондується з третім будинку у описі Аль-Мас'уді, зведеному “на горі, яку оточує затока моря”. В середині цієї споруди вивищувалася величезна баня, що узгоджується з восьмигранною банею мавзолею

Діоклетіана. За Аль-Мас'уді під банею знаходилися два ідоли у чоловічій та жіночій подобі, які відповідають скульптурам Діоклетіана та його дружини, які знаходилися в нішах Мавзолею.

Першу, неназвану споруду з фундацій Діоклетіана Фома Сплітський розташовує “в землях Панонії на кордоні з Рутенією”. Вона могла розташовуватися на австро-угорському прикордонні, територіально близькому до колишньої імперської “Марки русів” (“Ruzaramarcha”), де було зведено угорську прикордонну фортецю Оросвар (Terra Uruzwar/ Wruzwar грамоти 1208 р.). Будівлею, яку Фома Сплітський приписав Діоклетіану, міг бути римський Карнунт – столиця Верхньої Паннонії. Розташування Карнунта на стику між Карпатами та Альпами, розділених Дунаєм, узгоджується з відомостями Аль-Мас'уді про першу будівлю, вшановувану слов'янами, що знаходилася “на тих горах, про які кажуть філософи, що вони належать до високих гір світу”.

Описані Аль-Мас'уді будівлі характеризуються значними розмірами, багатим оздобленням та архітектурними деталями, характерними для монументальних споруд, що зводилися римлянами. Інформатори арабського географа віднесли їх до слов'янської спадщини на тій підставі, що території, на яких розташовувалися згадані ним римські споруди на той час заселяли слов'яни.

б. Дослідження повідомлення Аль-Мас'уді та дотичних до нього паралельних текстів доводить що Далматинсько-Паннонська культурна спадщина з її античним архітектурним тлом справляла яскраве враження на слов'янських поселенців і активно впливала на формування нових форм їх власного культурного та мистецького самовираження.

Особливу роль у таких контактах відіграло місцеве романізоване кельто-ілірійське населення, яке плекало античні навички господарювання, і яких Аль-Мас'уді згадав як слов'янських сабіїв, що “мають кмітливість та тонкі ремесла різних родів”). Знані східним слов'янам під ім'ям волохів, вони відіграли важливу культуртрегерську роль у засвоєнні слов'янами античної культурної спадщини, зрештою, асимілювавшись

із ними. Українські колядки про будівництво церкви волохами акцентують увагу саме на архітектурній специфіці цих культурних впливів, сприйнятих через призму агіографічного джерела.

РОЗДІЛ 3

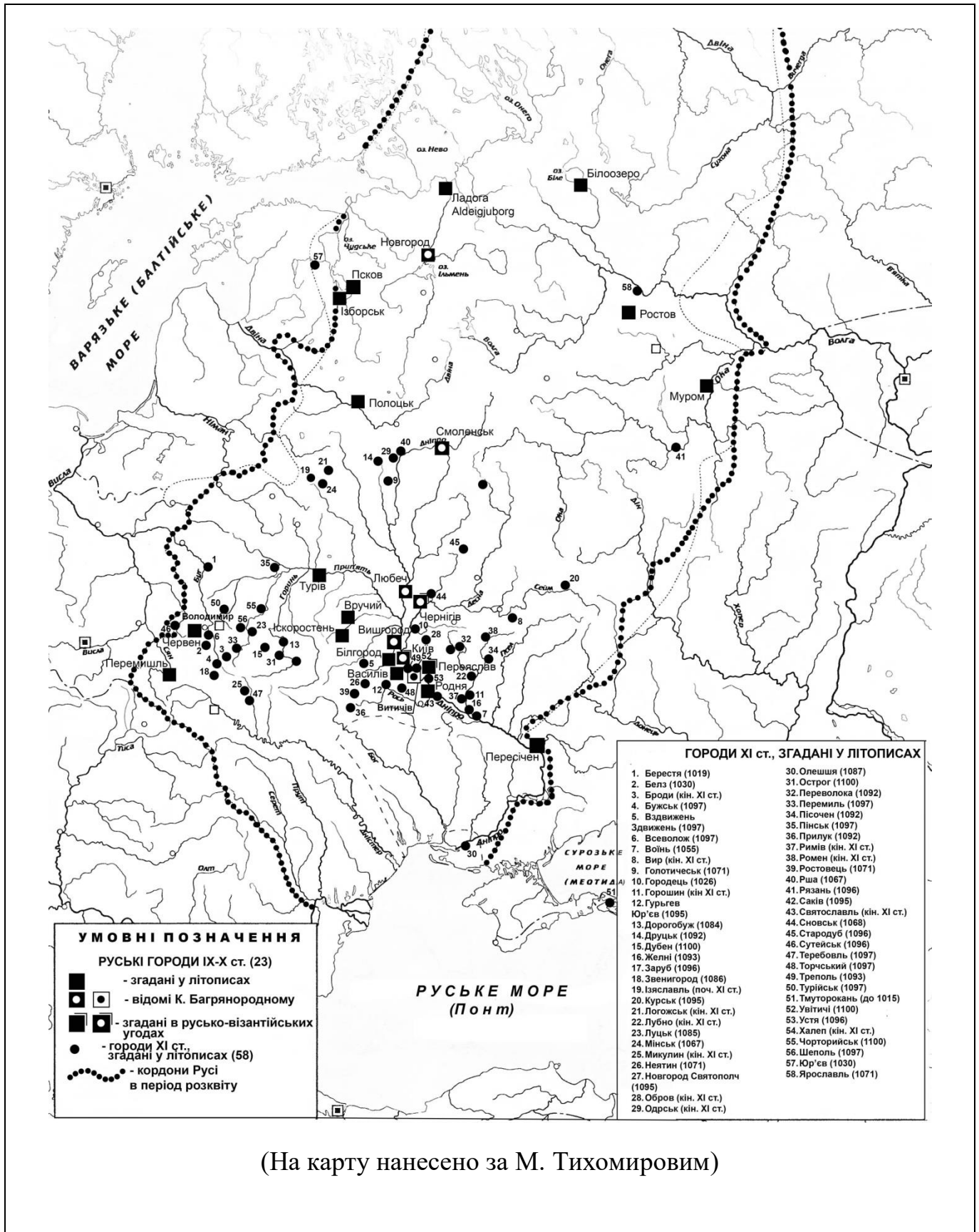
**ВІДОБРАЖЕННЯ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ НА РУСІ
В УРБАНІСТИЧНИХ ЗАХОДАХ
СЕРЕДИНИ X СТОЛІТТЯ**

3.1. Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги середини X ст., як заходи з освоєння міжнародних торговельних шляхів

Найстарші відомості про урбанізаційні заходи на Русі. Будівництво нових населених пунктів (як масштабна та витратна сфера діяльності) зазвичай входило до компетенції центральної влади та було мотивоване завданнями розвитку держави. Тому ініціатором та організатором будівництва городів на Русі у X–XIII ст. переважно була княжа адміністрація [431, с. 111]. Насамперед увагу звертали на потребу залюднення та обороноздатності територій, підконтрольних київським володарям. Ще від початків формування руської державності писемні джерела свідчать про розвиненість будівництва укріплень на східнослов'янських теренах. Так, перський історик Гардізі в написаному між 1049–1053 рр. творі “Зайн ал-акбар” (“Краса оповідей”), у якому він відтворює реалії початку X ст., повідомляє, що у слов'ян є “звичай будувати твердині. Декілька людей об'єднуються, щоби будувати твердині, так як угорці постійно на них нападають та грабують їх. Угорці приходять, а слов'яни замикаються в цих укріпленнях, які збудували. Зимом переважно вони знаходяться в замках та твердинях, а літом у лісах” [17, с. 58]. Про укріплення городів повідомляють також скандинавські джерела. За свідченням “Еймундової саги”, князь “посилав своїх мужів у ліс рубати дерева, переносити їх в гóрод та поставити по його стінах. Він велів повернути гілки кожного дерева від гóрода так, щоби не можна було стріляти вверх, у гóрод. Ще велів він викопати великий рів біля гóрода і ввести в нього воду, а після цього – накласти зверху дерев і влаштувати так, щоби не було видно і наче земля ціла” [399, с. 95].

Про будівництво городів на Русі дізнаємося також із літописів. Такі найстарші літописні звістки про руські городи систематизував М. Тихомиров (табл. 3.1). Так про заснування городів навколо Києва й заселення їх мешканцями з околиць

ДАТУВАННЯ ГОРОДІВ РУСІ ІХ–ХІ ст. ЗА ДЖЕРЕЛЬНИМИ ЗВІСТКАМИ

(На карту нанесено за М. Тихомировим)

держави довідуємося з літописної статті 988 р.: “и ре^ч Володимеръ . се не добро есть мало городовъ ѡколо Кыєва . и нача ставити города по Деснѣ . и по Оустрыи . по Трубешевѣ и по Сулѣ . и по Стугнѣ . и нача нарубати мужи лутши ѿ словенъ . и ѿ кривичъ . и ѿ чюдѣи . и ѿ ватичъ . и ѿ сихъ насели и грады бѣ бо рать ѿ печенѣгъ и бѣ воюясѧ с ними и ѡдоля имъ” [21, стлб. 106]. Як причину згаданих будівельних починань князя Володимира літописець називає печенізьку загрозу. Подібні літописні свідчення не поодинокі [196, с. 194–197], проте містобудівну діяльність руських володарів зумовлювала не лише потреба посилення обороноздатності держави. Літописи містять повідомлення, у яких будівництво нових населених пунктів було пов’язане також з адміністративно-податковими реформами. Найвідомішим (і найсуперечливішим водночас) є літописне свідчення про реформаторську діяльність княгині Ольги. Саме передумови і причини, що спонукали реформи київської володарки, та географія її урбаністичних ініціатив є предметом дискусій у численних публікаціях.

Потреба розширення мережі укріплених адміністративних центрів, пов’язана з намаганням удосконалити систему управління державою, постала ще перед князем Олегом. Заснуванню ним нових городів передували спроби призначити (“установити”) городи, де мали сидіти княжі мужі-намісники. ПВЛ фіксує посадження Олегом своїх ‘мужів’ у Смоленську (?) та в Любечі ще на шляху до здобуття Києва: “поиде Оѡлгъ поемъ вои свои многы . варагы чюдъ . словѣны . мѣрю . весь . кривичи . и прия городъ и посади в не^м мужъ свои . ѿтуда поиде внизъ . и пришедъ взѧ Любечъ . и посади мужъ свои” [21, стлб. 17]. Наступною урбаністичною ініціативою Олега після його вокняжіння у Києві стало будівництво нових городів на підвладних територіях, пов’язане у літописі з призначенням данини: “и сѣде Оѡлегу . княжа в Кыєвѣ . и ре^ч Оѡлегу . се буди мѣ(и) городо^м руськимъ . и бѣша оу него словѣни . и в(а)рази . и прочии прозвашасѧ русью . се же Оѡлегу нача города стави^т . и оустави дани словѣн^м(о) и кривичемъ . и мерамъ . и оустави вараго^м дань даяти . ѿ Новагорода . т^т . грѣвнѣ на лѣ^т . мира дѣла еже до смѣрти Ярославлѧ даяше вараго^м” [21, стлб. 17]. По-своєму трактує подію автор Новгородського першого літопису, приписуючи згадані звершення князеві Ігорю: “и сѣде Игорь, княжа, в

Кыевѣ; и бѣша у него варязи мужи словенѣ, и оттолѣ прочии прозвашася русью. сеи же Игорь нача грады ставити, и дани устави словеномъ и варягомъ даяти, и кривичемъ и мерямъ дань даяти варягомъ, а от Новагорода 300 гривень на лѣто” [52, с. 107]. В Устюзькому літописі (за списком Мацієвича та Архангелогородським літописцем) мовиться не лише про данину, але й про встановлення оброків (чи уроків): “Иде Олг на древляны, и на северы, и на козары, и наложи на них дань по чорной кунице с человека на год, и оброки по всей земли Руской устави, и многи города постави” [80, с. 18, 57]. Отже, у літописах “фіксуються цілеспрямовані спроби системно-структурно-функціональних змін системи полюддя ще до періоду князювання Ольги, розпочаті князем Олегом” [225, с. 53–60].

Реформи Олега продовжила у низці державницьких урбаністично-адміністративних заходів княгиня Ольга. Реформаторську діяльність княгиня Ольга розпочала відразу після загибелі князя Ігоря в Деревлянській землі. Цій діяльності передуює чотириразова помста деревлянам. Спершу, за наказом Ольги, засипають землею живцем перше деревлянське посольство й спалюють у лазні друге. Далі правителька поквиталася з деревлянами під час тризни за Ігорем. І нарешті, четвертою помстою є спалення деревлянського Іскоростеня й кара його мешканцям: “и побѣгоша люде из города . и повелѣ ГѠлга воємъ своимъ . имати я . и яко вза городъ и пожъже и . старѣишины же города . ижъже . и прочая люди . вѣхъ изби . а другия работѣ преда муже^м своимъ . а прокъ встави ихъ платити дань . и възложи на на дань тажъку . и двѣ часті идета Киеву . а третья Вышегороду къ ГѠльзѣ . бѣ бо Вышегородъ ГѠльжинъ горо^д и иде ГѠлга по Деревской земли . съ снѣомъ своимъ и дружиною своею . оуставляюци оуставы . и оуроки . и суть становища ея . и ловища ея . и приде в городъ свои Киевѣ . съ снѣомъ своимъ Стѣославо^м” [21, стлб. 48].

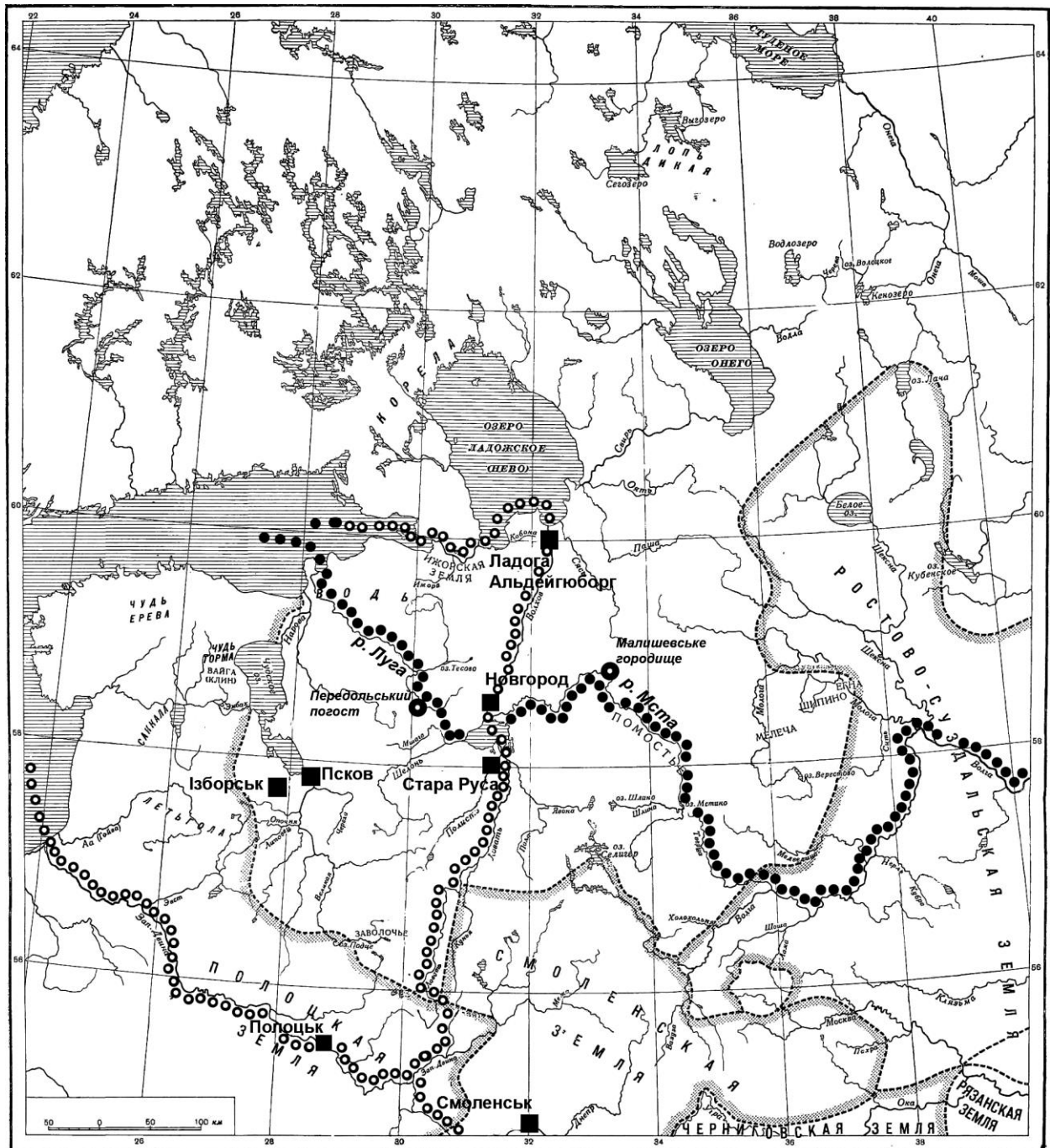
Повернувшись зі сином із деревлянської війни до Києва, через рік (“пребывши лѣ^т едино”) Ольга поширила свою діяльність поза межі деревлянщини, на масштабніші терени (“по всей земли”): “в лѣ^т . љ̄ . ѹ̄ . нѣ̄ . [6455 (947)] иде ГѠлга к Новугороду . и оустави по мьстѣ . погосты и дань . и по лузѣ погосты и дань и вброкы . и ловища ея суть по всей земли . и знамения и мѣста и погосты . и сани ея

стоять въ Плесковѣ и до сего днѣ . и по Днѣпру перевѣсища . и по Деснѣ . и есть село ея Ольжичи и до сего днѣ . израдивши възвратиса къ снѣу своему в Києвъ . и пребываше с ни^м въ любви” [21, стлб. 48–49]. Буквальне прочитання цитованого уривку підказує, що обраний Ольгою маршрут було прокладено насамперед на північ, у напрямку Псковської та Новгородської земель. А для управління й збирання данини з підвладних територій (як один з елементів урбанізації околиць Київської держави) засновували погости вздовж річок Мста й Луга. Мста витікає з озера Мстино, зі сходу впадає в озеро Ільмень, а західна Луга впадає в Лузьку губу Фінської затоки. Сучасні російські історики не мають жодних сумнівів у тому, що землі по Мсті та Лузі на той час не були підпорядковані Новгороду, але, зважаючи на економічний та людський потенціал цих територій, їх треба було включити до складу Руської держави та поширити на них данини й оброки. На археологічній карті Новгородщини з походом княгині Ольги пов’язують історію кількох населених пунктів, заснованих на Мсті та Лузі. Уздовж середньої течії Мсти розташовується так званий Бельський археологічний комплекс, сформований з кількох поселень, двох укріплених городищ (зокрема – Малишевське городище) та курганних могильників. Із діяльністю Ольги на Лузі пов’язують, зокрема, Передольський погост (Городок на Лузі), поряд з яким розташовується ‘Шум-гора’ чи ‘Велика сопка’ – один із найбільших курганів Східної Європи [247, с. 113–139, 302–306] (табл. 3.2).

Вірогідність реформ київської адміністрації в Новгородській землі.

Правдивість викладених у літописі географічних реалій, у яких відображено похід Ольги на північ, викликала й викликає сумнів. Чи не першим про цей сюжет як пізнішу вставку з легенд Новгородсько-Псковської області висловився Архимандрит Леонід [121, с. 218]. Проте найістотніші аргументи проти факту подорожі Ольги Мстою та Лугою викладено в працях О. Шахматова. Припускаючи, що в первинному тексті не було сказано про мандрівку Ольги Новгородською землею, останній дослідник уважав, що аналізований уривок найдавнішого “Київського зводу” мав такий вигляд: “и иде Ольга по Деревьстѣи земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и урокы; суть становища еѣ и ловища по всеи земли и по Днѣпру перевѣсища и по Деснѣ, и есть село еѣ Ольжичи и

НОВГОРОДСЬКА ЗЕМЛЯ В СИСТЕМІ ВОДНИХ ТОРГОВЕЛЬНИХ МАРШРУТІВ

- по Волхову, Ладозькому оз. та Неві – на Балтику;
- по Лузі (через передольський погост) – на Балтику;
- по Мсті (через Бельський археологічний комплекс) – на Волгу;
- по Ловаті – на Західну Двіну та Дніпро.

●●●●●● – маршрут по Мсті та Лузі.

доселѣ”. Далі укладач “Новгородського зводу”, додаючи до тексту свої місцеві відомості, скомпілював повідомлення так: “и иде Ольга по Деревьстѣи земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и урокы; и уставы по Мьстѣ погосты и дани и по Лузѣ оброки и дани, и ловища ея суть по всей земли, знамянья, мѣста и погосты, и сани еѣ стоят Пльсковѣ и до сего дньѣ, и по Дньѣпру перевѣсища и по Деснѣ, и есть село еѣ Ольжичи и до селѣ”. Після чого, як доводив О. Шахматов, укладач “Початкового зводу” поєднав обидва артикули, опускаючи повтори та додаючи перехідні фрази, і цей текст наведено без змін у ПВЛ [456, 108–111; 457, с. 84–88].

Утім, і текст ПВЛ зазнав пізніших редакційних втручань. Низку таких правок навів той-таки О. Шахматов. Маючи сумнів у достовірності слів “и сани еѣ стоят Пльсковѣ и до сего дньѣ”, пізніший редактор Іпатіївського списку їх закреслив [21, стлб. 9, прим. а_a]. У втраченому Троїцькому літописі замість “по всей земли” читалося “и до сего дни по всеи земли Русьтѣи и Новгородьстѣи”, а закінчення аналізованого артикула “и есть село еѣ Ольжичи и до селѣ” у ньому змінилося на “И есть село ея у Кыева близъ на Деснѣ Ольжищи и до сего дни” [61, с. 82]. Вставки Троїцького повторюються у Ніконовському [35, с. 29] та Львовському [41, с. 57] літописах. О. Шахматов також звертає увагу на те, що в одному зі списків Львовського літопису замість “по Мьстѣ [...], и по Лузѣ” читається “По Мстѣ и по Полѣ” [41, с. 57, прим. 9]. Зазначена вставка також є новгородською з походження, оскільки Пола, що тече Тверською та Новгородською областями, впадає з півдня в Ільмень, перед устям з’єднуючись протокою з Ловаттю. У пізніших списках Лугу також замінювали Ладогою [457, с. 88]. Аналізуючи літописний текст про мандрівку княгині Ольги, А. Шахматов довів, що укладач новгородського зводу не випадково не виділив в окремий артикул повідомлення про північну мандрівку княгині Ольги та заснування погостів й ловищ по Мсті та Лузі, а пов’язав його з походом на деревлян ще тісніше, аніж це було викладено у “Початковому зводі”. На думку науковця, новгородський автор уважав, що Деревська земля межувала з Новгородськими володіннями. Про варіанти локалізації Деревлянщини відомо вже зі Степенної книги: “И иде Ольга съ сыномъ своимъ и воинствомъ по Деревской

земли, уставляючи уставъ и уроки и ловища. Нѣцыи же глаголють, яко Деревская земля бѣ иже во области Великаго Нова града, нынѣ же Пятина Деревская именуема. Инии же глаголють, яко Сѣверская страна бѣ, идѣ же Черниговъ градъ” [23, с. 13]. Проте автор Степенної книги не сумнівався, що реформаторська діяльність Ольги поширилася далі на Новгородщину: “И прииде Ольга въ Кіевъ градъ съ сыномъ своимъ Великимъ Княземъ Свѣтославомъ. И пребывъ лѣто едино, остави сына въ Кіевѣ, а сама иде къ Новуграду, и нача уставляти по Мѣстѣ погосты, и отъ луговъ и отъ ловитвъ дани и оброки” [23, с. 14].

У XVI ст. було поширене тлумачення, що Деревлянська земля відповідала пізнішій новгородській Деревській п'ятині, територія якої відмежовувалася руслами рік Мста та Ловать. Аргументуючи свої висновки, О. Шахматов цитує “Лѣтописецъ вкратцѣ о Руской земли”: “Древляне съ князем, ему же имя Маль [...] убиша его внѣ града Коростеня близъ Старые Русы, ту же и погребень бысть”. Такого роду “свідчення” містить і рукопис Ундольського № 766. Подібно й у Короткому літописці: “И убиша его Игоря в Костянтинѣ градѣ близъ Старые Русы Древляны и зваша Ольгу за князя своего Мала”. Коростень замінено ‘градом Костянтином’, який Ольга “хитростію взяла и дань сугубо наложи”. Таким чином, О. Шахматов продемонстрував, що не лише Деревлянська земля ототожнювалася з Деревською п'ятиною (новгородські топоніми ‘Деревський’ та ‘Дерева’ відомі принаймні з початку XII ст.), але й деревлянський город Іскоростень ототожнювався з новгородським ‘Коростенем селом’ (Коростѣнь), що давало підстави для фантастичного перенесення подій деревлянської війни на новгородський ґрунт і стало причиною долучення до київської звістки про окняження Деревлянської землі фрагмента: “и устави по Мѣстѣ погосты и дани и по Лузѣ оброки и дани, и ловища ея суть по всей земли, знамянья, мѣста и погосты, и сани еѣ стоят Пльсковѣ и до сего дньѣ” [457, с. 90–93].

Наївні намагання новгородських літописців приписувати Новгородській землі не властиві для цього терена події відзначав ще В. Татищев: “Новгородские же писцы, не зная сих обстоятельств Древлян, толковали в области Новгородской бытъ, еже тамо Деревская пятина именуема, и город вместо Коростень Торжек, которое

сочинителя гербов градских обмануло, что Торжку положил три голубя и три воробья, нимало не приличное” [419, кн. 2, с. 388, прим. 123].

Ймовірність того, що літописець “скомбінував” подорож Ольги на північ “к Новгороду” на підставі якихось неокреслених слідів діяльності в Новгородських краях припускав і М. Грушевський. Проте він уважав, що виконана О. Шахматовим реконструкція літописного тексту, з якої вилучено подорож Ольги в Новгородську землю, навертає на думку про те, що до Деревлянської землі належало також Подесення [182, т. 1, с. 457]. Проте між деревлянською та подеснянською частинами реконструйованого О. Шахматовим літописного артикулу є фраза “по всеи земли”, яка їх і розмежовує, знімаючи це зауваження.

Питання маршруту Ольги порушив і Д. Лихачов у коментарях до видання ПВЛ. Покликаючись на “Разыскания” О. Шахматова, цей дослідник також схилився до думки, що діяльність княгині не поширювалася на такі значні території, як це зазвичай подають, а маршрут Ольги вздовж Мсти та Луги є, імовірно, домислом літописця, що виник на підставі роз’яснень якогось новгородця, яким міг бути і Вишата. Цей новгородець і міг вирішити, що Ольга відвідала ту частину Новгородської землі, яка мала назву ‘Деревської землі’ або ‘Дерев’, а пізніше ‘Деревської п’ятини’. До того ж, як наголосив Д. Лихачов, так можна пояснити граматичну неузгодженість слів “и по Дньпру перевѣсища и по Деснѣ, и есть село еѣ Ольжичи и до селѣ” з попереднім текстом. І далі, всупереч висновку М. Грушевського, він указує, що їх слід було б пов’язати з продовженням фрагмента з 946 р.: “и иде Ольга по Деревьстѣи земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и урокы; суть становища еѣ и ловища [...]” [58, с. 305–306].

Натомість О. Карпов, критикуючи позицію Д. Лихачова, стверджував, що фрагмент 947 р. не може бути продовженням фрази з уривку 946 р., оскільки у першому йдеться про поїздку Ольги Деревлянською землею разом із сином, а в наступному про повернення княгині в Київ до сина [247, с. 302–303, прим. 4]. Проте коментар Д. Лихачова пов’язано з “Разысканиями” О. Шахматова, де мовиться про реконструйований текст. Прикінцевий вираз “възвратиса къ снѣ своему в Києвъ . и пребываше с нимъ въ любви” О. Шахматов не ввів до відтворених текстів

найдавнішого “Київського” та “Новгородського зводу”. Дослідник не вважав цю фразу первісною. Вона корелюється лише зі вставкою “Иде Ольга къ Новгороду, сына своего Святослава оставивше Кыевѣ” [61, с. 81], відомою за Троїцьким літописом та текстами, що його наслідували – за Ніконовським [35, т. 9, с. 29] та Львовським [41, с. 57] літописами. Отже, сумніви в достовірності літописної згадки про подорож Ольги до Новгорода і заснування погостів вздовж Мсти та Луги залишаються. Принаймні, існує достатньо підстав, аби стверджувати, що “північноруські книжники XVI-XVII ст. були вельми послідовними у своїх прагненнях зв’язати, нехай і білими нитками, життя та діяльність княгині Ольги з історичними й насамперед географічними реаліями свого краю” [385, с. 139].

Незважаючи на розлогу аргументацію, думки О. Шахматова в історичній літературі майже проігноровано. Літописне свідчення 947 р. про мандрівку Ольги на північ стає для низки авторів, переважно російських, своєрідною знаковою подією, до якої вони намагаються прив’язати будь-який зримий прояв змін у матеріальній культурі Новгородської землі.

Зокрема, відзначалося, що момент активного перетворення первинної доміської структури майбутнього Новгорода (яка спочатку складалася з кількох локальних різноетнічних поселень) на єдиний міський організм збігається з часом літописної згадки 947 р. про реформаторську мандрівку Ольги в Новгородщину. На думку В. Яніна, до результатів діяльності київської княгині належить поява найдавнішого дерев’яного покриття двох магістральних новгородських вулиць – Великої в Неревському кінці (датованого 953 р.) та Пробойної в Людиному кінці (поч. 50-х років X ст.) [476, с. 77, 127–128]. Намагання пов’язати похід Ольги з найнесподіванішими виявами матеріальної культури російської Півночі набуває іноді курйозного характеру. Так, В. Поветкін поєднав його з питанням початків музичної культури Новгородської та Псковської земель: “напрашивается вопрос: каким же “гусленным гласам” внимали в дохристианское время русские князья? Княгини Ольги этот вопрос касается особо. [...] Ольга, устанавливая по Мсте и Луге погосты и дани, прошла вплоть до Пскова, опять-таки по тем местам, где поныне памятна игра на традиционных гусях” [360, с. 161]. У висвітленні російських

істориків мандрівка Ольги 947 р. стає чимось на взірць сакрального акту, який начебто “освячує” традиції російської Півночі й робить їх питомо руськими.

Та чи можна такі вияви (подібні до акцентованої у працях В. Яніна появи найдавнішого шару мощення Новгороду) пов’язувати з адміністративно-фіскальним втручанням Києва? І чи таке втручання взагалі можливе? Від далекого походу на північ для Київської адміністрації не було жодного видимого зиску, адже, як свідчать літописи, всі новгородські посадники аж до часів Ярослава стабільно давали Києву ті самі 2 тис. грн. уроків “Ярославу сущу в Новѣгородѣ и оурокомъ дающю. ꙗѣ гривень. ѿ года до года. кыѣву . а тысящю новѣгородѣ гривень раздаваху. и тако даху вси посадницѣ новѣгородьстии” [21, стлб. 114–115]. До того ж від часів Олега, аж до правління Ярослава, новгородці платили ще й 300 грн. варягам: “и оустави (князь Олег. – Ю. Д.) варяго^м дань даяти. ѿ Новагорода. т. гр^ивень на лѣ^т. мира дѣла еже до смѣрти Ярославла даяше варяго^м” [21, стлб. 17].

У цитованих літописних свідченнях виявилася низка суперечностей, що спричинило розлогу наукову дискусію. Зокрема, В. Пархоменко звернув увагу на той факт, що князь, який начебто прийшов із Новгороду, змушує переможців платити данину [343, с. 81]. Зняти цю суперечність намагався Г. Ловм’янський, стверджуючи, що Олег княжив не в Новгороді, а в Смоленську [288, с. 135–140]. Натомість В. Мавродін уважав, що накладаючи данину на новгородців й змушуючи платити їх варягам, Олег проявив державну мудрість, діючи “не как завоеватель, а как государственный деятель, определяющий повинности и обязанности своих подданных” [293, с. 226]. Однак намагання В. Мавродіна згладити відзначену В. Пархоменком дратівливу суперечність літописного повідомлення видалося І. Фроянову недостатнім, і дослідник запропонував “радикальне” вирішення. Незгода з літописною вказівкою літописця, що Олег зобов’язав новгородців виплачувати данину Києву та варягам, змусила його вдатися до своєї історичної еквілібристики й стверджувати, що “Олег повелел выдать дань тем представителям северных племен, которые приняли участие в походе на Киев и обеспечили ему победу, т. е. словенам, кривичам и чуди (западной веси)” [449, с. 117]. На це О. Поляков резонно зауважив, що “из такого объяснения вытекает

новая странность: Кого Олег заставляет платить дань словенам и варягам? Самого себя? Ведь “Олег – Киев – поляне – Русь” составляют в словаре летописца нерасторжимое единство, так что, когда он пишет об Олеге, часто подразумевает Киев, а вместе с ним полян и Русскую землю. Не заметить это сложно” [363, с. 24].

Отже, зафіксована в літописі тривала стабільність данницьких стосунків між Києвом та північно-західними племенами від часів Олега до часів Ярослава, що залишається науково неспростованим фактом руської історії, суперечить літописному повідомленню 947 р. про поїздку княгині Ольги в Новгородську землю з метою встановлення оброків та данин й слугує істотним аргументом на користь припущення текстологів про його вторинність.

Сумніваючись у можливості проведення Ольгою масштабних політичних, фінансово-адміністративних та господарських реформ у Новгородській землі, І. Фроянов припускав, що розширення київською адміністрацією податкової території на новгородських землях відбувалося лише через оподаткування іншомовних племен – воді, яке обжило береги Луги, та весі, що заселяло береги Мсти. Однак дослідник змушений був визнати, що й такі заходи обмежували інтереси новгородців, оскільки данину з цих територій, яку раніше, ймовірно, відправляли в Новгород, частково чи повністю присвоїла княгиня Ольга [449, с. 128].

Додаткові побори Києва аж ніяк не могли позитивно вплинути на розвиток Новгорода. І саме ця обставина змусила В. Яніна трактувати діяльність Ольги в районі річок Мсти та Луги своєю акцією з придушення потужних господарських центрів, конкурентних до новгородського осередку. Отже, описані під 947 р. фінансово-адміністративні заходи київської влади дослідник потрактував як її альтруїстичний крок, спрямований на розширення податкової території Новгородської землі “не менее чем вдвое или втрое, что и создало необходимую материальную базу структурного преобразования Новгорода” [476, с. 128].

Проте гіпотетична можливість втручання Києва в справи північно-західних племен заперечується усім перебігом договірних стосунків еліти цих племен із запрошеним князем. Власне, і сам В. Янін наголошує, що пізніші новгородсько-

князівські “докончання” демонструють, що “одним из основных конституционных требований Новгорода был сбор податей с территории Новгородской земли не княжескими людьми, а самими новгородцами, даже в тех случаях, когда речь шла о суммах, следующих князю. И в древнейший доступный для археологического изучения период – X–XI вв. – новгородцы осуществляли сбор пошлин и контроль за их распределением” [476, с. 76].

Відзначені обставини слугують додатковим підтвердженням аргументації О. Шахматова та інших дослідників щодо сумнівної достовірності діяльності Ольги зі встановлення оброків і данини в Новгородській землі. Крім того, діяльність Ольги, за літописом, розгорталася не лише у фінансовій, але й у господарській сфері. До літописного переліку реформаторських заходів княгині входить установа погостів та облаштування мисливських угідь (“ловища”). Але й ця діяльність вступає в суперечність з другим важливим пунктом вихідної угоди. Згадані новгородські “докончання” “запрещают князю, княгине и княжеским людям иметь какие-либо земельные владения в пределах Новгородского государства, за исключением резиденций и пожен – предоставленных князю луговых угодий для обеспечения кормом коней. [...] Полное отсутствие княжеских владений даже в реликтовой форме свидетельствует о том, что такой запрет был изначальным” [476, с. 76]. Як стверджує В. Янін, будь-які формули, що торкалися питання приватних прав князя на землі в Новгородській землі, не могли виникнути раніше зламу XI–XII ст., а доменіальних княжих володінь в Новгородській землі не було до XII ст. [476, с. 100–101].

Отже, ні в середині X ст., ні пізніше київська адміністрація не мала реальних важелів, аби активно втручатися в економічний розвиток північно-західних земель, тому достовірність мандрівки Ольги на ці території з метою здійснення будь-яких адміністративно-правових заходів не підкріплюється жодними переконливими доказами. Такого роду втручання натрапили б на серйозний опір місцевої еліти. Нагадаю, хоча б, що порушення данницьких зобов’язань між Ігорем та деревлянами призвело до драматичних перипетій масштабної та кровопролитної війни. І лише перемога Ольги (значними військовими зусиллями) стала підставою до збільшення

поборів із деревлян. З часів Олега північні племена незмінно виконували фінансові зобов'язання перед Києвом, і гіпотетична спроба княгині Ольги порушити цю стабільність більш ніж непевна. Очевидно, що саме ця стабільність і слугувала економічною основою зростання заможности еліти та розвитку благоустрою прото-Новгорода, зафіксованого археологами в середині X ст.

Припущенню щодо можливого включення княгинею Ольгою територій по Мсті та Лузі до контрольованої Києвом економічної системи суперечить її топографія давніх монетних знахідок, на підставі аналізу якої В. Янін довів, що у Східній Європі в IX, X і навіть в XI ст. існували дві економічно “замкнуті” області з власним особливим грошово-ваговим обігом: північно-західна (Новгородська) та південна (Київська) [477, с. 160–193]. Те, що обидві незалежні системи почали формуватися вже в X ст., заперечує можливість існування на згаданих теренах як єдиного внутрішнього ринку, так і функціонування єдиного зовнішнього ринку за слабкості внутрішнього товарно-грошового обігу. Цей факт відзеркалено і в договорі Ігоря з греками 944 р., у якому руський князь піклується лише про три міста: Київ, Чернігів та Переяслав. Порівняльний аналіз розвитку Новгородської землі та Русі (у вузькому значенні цього географічного терміна) демонструє, що “территория Севера на протяжении определенного времени эксплуатировалась как периферийная зона, богатая ценными промышленными ресурсами, но именно это обстоятельство стимулировало урбанизацию, обеспечила быстрое накопление прибавочного продукта и устойчивость товарно-денежных отношений на Севере” [298, с. 6–9]. Відмінності між новгородською Північчю та руським Півднем у матеріальній культурі дуже виразні, і дослідження їх потребує врахування географічного фактора [320, с. 95–104].

На просторовій ізольованості новгородської Півночі та київського Півдня значною мірою базувалася їх економічна самостійність. Дослідники доходять висновку, що торгова й економічна роль шляху “з варягів у греки” перебільшена. Не можна не зважати на низку аргументів, які переконують у складності його експлуатації як постійно чинної торгової артерії [137, с. 240; 332, с. 128–129; 224, 148–194].

Усе це свідчить про складність контактів між Києвом та Новгородською землею. У такому разі, можливо, похід Ольги в Новгородщину мав за мету облаштування шляху задля поживлення торгівлі між Києвом та Новгородом? Пригадаймо у цьому контексті хоча б вимогу Володимира Святославовича, висловлену перед наміченим походом суходолом проти сина Ярослава, який у той час перебував у Новгороді: “терebите путь и мосты мостите” [21, стлб. 115]. Проте торговельні шляхи р. Мстою та Лугою є складовою Волго-Балтійської водної системи, і їх облаштування очевидної користи для Києва не давало.

Таким чином, реформаторська діяльність княгині Ольги та відзначений В. Яніним початок процесу активного перетворення первинної доміської структури майбутнього Новгорода у єдиний міський організм є, найімовірніше, явищами, хоч і зближеними хронологічно, проте незалежними у своїх причинах. Викладене дає достатньо підстав, аби стверджувати, що висвітлена у літописі активна діяльність княгині Ольги у фінансовій, адміністративній та господарській сферах, яка за літописом розпочалася відразу після завершення деревлянської війни, навряд чи пов'язана із територією Новгородської землі.

Шлях княгині Ольги на волинську Лугу після деревлянської помсти. Як же тоді бути зі згадкою про Мсту та Лугу? Хоч є чимало аргументів, аби вслід за авторитетною думкою О. Шахматова вважати цілий уривок про подорож Ольги на північ пізнішою вставкою, однак, гадаю, що аналізований текст не вичерпав своєї інформативності. Тут слід скористатися порадою О. Соловйова, який вимагав “Побольше уважения к тексту летописи”. Рациональність цієї позиції підтримав А. Поппе, підкреслюючи його ж слова: “Его не надо ни переделывать ни перестраивать без достаточных оснований. Если в нем есть неясности, то их надо разъяснить, относясь к тексту наиболее бережно” [415, с. 63; 364, с. 82].

Тим паче, що вірогідну причину появи версії про мандрівку Ольги на північ визначив А. Нікітін: “В плане географическом вся эта статья основана на недоразумении, обусловленном знакомством “краеведа” с географией Новгородской земли, в частности, Деревской пятины, из-за чего выражение “по мсте” (т. е. – “по отмщении”) было понято в качестве указания на реку Мсту” [332, с. 30 (прим. 15), с.

221]. І справді, увесь текст попередньої оповіді пронизано мотивами помсти деревлянам. Слово ‘помста’ (‘мьсть’, ‘мѣсть’, ‘мьста’) [43, т. 2, стлб. 234–235; 412, т. 5, с. 99] фігурує відразу після звістки про смерть князя Ігоря. На думку А. Поппе, автором деревлянської помсти був воєвода Свенельд, названий у літописі її батьком – “вѣць мьстишинь” (“вѣць мьсти сыи” [497, s. 85–101]): “погребень бы^с игорь . и . есть могила его оу искоростина города . в деревѣхъ и до сего дни . вльга же баше в киевѣ . съ снѣомъ своимъ дѣтско^м . стѣславомъ . и кормилецъ бѣ его асмудъ . и воєвода бѣ свиндѣлдъ . то же вѣць мьстишинь” [21, стлб. 43].

Якщо ‘мьста’ (‘мьста’, див.: “Бу^с слуга есть. мьста злодѣемъ” / Богу слуга є помста злочицям) [29, т. 1, вип. 2, стлб. 423] – це помста деревлянам, то наступний етап реформаторської діяльності мав би безпосередньо бути пов’язаним із попередніми організаційними діями Ольги на племінній території деревлян. І цю історичну реалію засвідчує сам літописний текст. Фраза “и оустави по мьстѣ . погосты и дань” стоїть відразу після встановлення уставів та уроків у Деревлянській землі та організації на підвладній території княжих становищ та ловищ. Цілком очевидно, що між означеним актом помсти та мандрівкою до північної Новгородщини жодних причинново-наслідкових зв’язків не простежується.

Трактування літописної ‘мьсти’ як помсти ще тісніше пов’язує подальші дії княгині Ольги з Деревлянською землею. Зв’язок оповіді у тексті про реформи Ольги з деревлянськими подіями, який наштовхнув О. Шахматова на думку, що в первинному літописі взагалі не було аналізованого тексту про реформи по Мсті та Лузі, і є ключем до його розуміння. Які ж перспективи, крім збільшення зборів, відкривало перед київською адміністрацією упокорення деревлян? Аби відповісти на це запитання, слід спершу розглянути територіальні межі Деревлянщини.

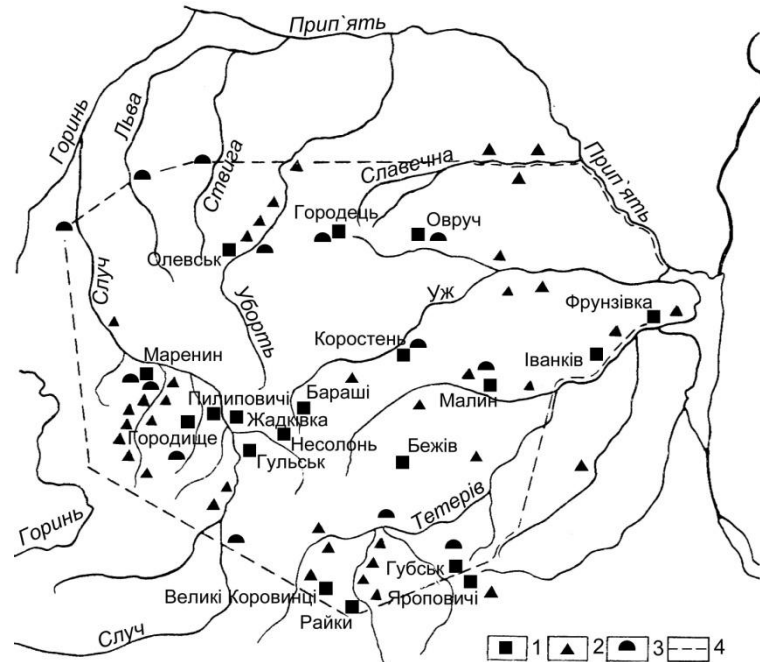
Спроби визначити кордони Деревлянської землі на підставі археологічних матеріалів розпочалися ще наприкінці ХІХ ст. й дискутуються до сьогодні. Спираючись на розробки В. Антоновича, І. Русанової, Є. Тимофєєва, В. Сєдова, О. Моці, М. Кучери та П. Толочка, до питання меж Деревлянщини звернувся Б. Звіздецький. Масове картографування городищ, поселень і курганних могильників та аналіз пізньосередньовічного адміністративного поділу дало

можливість дослідникові узагальнити інформацію про старожитності IX–X ст. й визначити на цій підставі рубежі Деревлянської землі [222, с. 47–58; 223, с. 15–36] (табл. 3.3, а).

На сході деревляни межували з полянами, від яких їх відділяли лісові масиви та заболочена заплава Здвижу. За даними археологічних досліджень, їм належав лівий берег Тетерева. Кордон пролягав від місця його впадіння в Дніпро, звідки вгору за течією названої річки доходив до гирла Білки. Далі вздовж Білки до її верхів'я і – до верхів'я Дубовця, виходячи на вододіл Тетерева й Ірпеня. На північному сході кордон проходив від гирла Тетерева вгору за течією Дніпра і правим берегом Прип'яті аж до впадіння в неї Славечни. З півночі сусідами деревлян були дреговичі. Кордон між племенами проходив від гирла Славечни до її середньої течії і прямував на захід, перетинаючи середню течію Уборті та Стрвиги. На північному заході кордон проходив лінією Копище – Глинне – Рокитне. Розмежування територій між деревлянами і волинянами на заході проходило у межиріччі Случі й Горині. Деревлянськими племенами були заселені ліві притоки Случі, хоча, можливо, що деревлянськими були також і поселення вздовж течії Горині, яка могла слугувати природним рубежем із Волинською землею. Південні межі Деревлянської землі формувалися під впливом широкої смуги степового масиву, що зі сходу вклинювався в лісові масиви. З метою захисту від кочовиків, які проникали степовим коридором, деревлянські поселення розташовувалися глибше в лісовій зоні, на межі поширення хвойних та широколистих лісів, між поліською зоною та зоною лісостепу. Орієнтирами цієї межі зі сходу на захід були: Грубське городище – городище в с. Райки – городище поблизу с. Великі Коровинці – курганні могильники в районі Мирополя – Ульха. У цій крайній точці кордон повертав на північ, захоплюючи ліві допливи Случі – річки Смолку, Церем і Корчик.

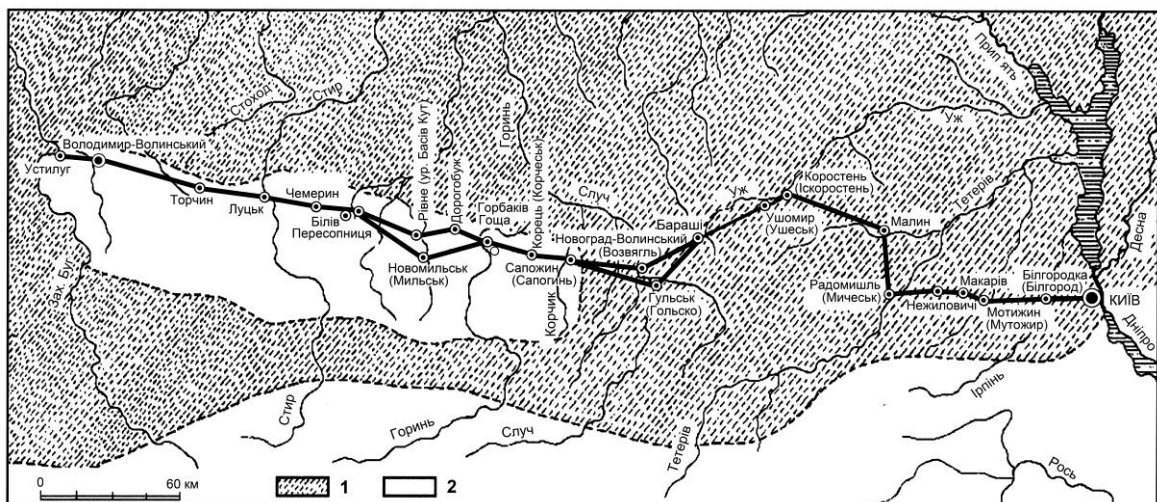
Саме в географічному розташуванні Деревлянської землі, кордони якої підходили до стольного Києва, слід дошукуватися причин подій, висвітлених у літописі під 946 та 947 рр. Уже ранні киево-деревлянські стосунки важко назвати добросусідськими. Недатована частина ПВЛ містить згадку про утиски полян деревлянами. Невідомо, скільки тривала така ситуація, але внаслідок походу,

ДЕРЕВЛЯНСЬКА ЗЕМЛЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ТОРГОВЕЛЬНОГО ШЛЯХУ БУЛГАР-КИЇВ-РЕГЕНСБУРГ

а) Територія деревлян за даними археології та писемних джерел:

- 1 – городища IX – поч. XI ст.;
  - 2 – поселення VIII – X ст.;
  - 3 – курганні могильники;
  - 4 – кордони племінної території деревлян
- (за Б. Звіздецьким).

б) “Руська” частина шляху Булгар–Київ–Регенсбург:

- 1 – лісова (поліська) зона;
  - 2 – лісостепова зона
- (за О. Моцею)

здійсненого через рік після вокняжіння у Києві, князь Олег примусив деревлян давати данину – чорною куною. 907 р. деревлянські війська брали участь у поході Олега на греків. Але вже в 914 р. князь Ігор знову воює з деревлянами і, перемігши, накладає на них данину більшу, ніж визначив Олег. Цю данину Ігор передав воєводі Свенельду. Проте у 945 р., підбурений своєю дружиною, сам збирає данину з деревлян. Спроба зробити це вдруге призвела до трагічної розв'язки – обурені деревляни вбили Ігоря під Коростенем.

За літописом, саме вбивство Ігоря спонукало його вдову до безжального та руйнівного походу на деревлян. І в наслідок цієї війни деревлян було остаточно підкорено, а Деревлянську землю, яка, за підрахунками Б. Звіздецького, займала площу близько 28 тис. кв. км, включено до складу Київської держави. Розправа Ольги над деревлянами закінчилася накладенням на них важкої данини. Для забезпечення виконання накладених на деревлян повинностей Ольга з малолітнім сином Святославом пройшла Деревлянською землею, визначаючи устави та уроки й організовуючи на підкореній території становища і ловища.

Проте навіть не помста і данина спричинили каральну експедицію Ольги. Далекоглядні причини війни з деревлянами розкриваються в наступному кроці київської володарки. Повернувшись до Києва й пробувши там лише рік, Ольга ініціює другий етап своєї реформаторської діяльності, котрий у літописі, як слушно зауважив А. Нікітін, розпочинається зі згадки про нещодавно завершену помсту: “иде ОҀлга к Новугороду . и оустави по мьстьѣ . погосты и дань”. То в якому напрямку була спрямована реформаторська активність київської княгині після упокорення деревлян, якщо вірогідність подорожі до Новгороду на Волхві наражається, про що вже йшлося, на вагомні критичні аргументи?

Наступні дії Ольги розгорталися у тому ж, західному, напрямку від Києва. До того ж – буквально за текстом літопису – на Лугу! І йдеться про Лугу волинську. Після утвердження влади Києва в Деревлянській землі Ольга закріпила кордони Русі Бугом, стратегічно важливим правим допливом якого є Луга. Це зумовила низка обставин, вирішення яких було для Києва справою державної ваги. Важливо відзначити, що ті мотивації, що спонукали київську адміністрацію до її західних

устремління, відповідали власне на ті питання, котрі загалом підважують вірогідність північного маршруту подорожі київської княгині. Помста княгині Ольги за смерть чоловіка стала лише формальним приводом для акції, яка мала по-державному масштабні причини. Вимога закріплення досягнень деревлянської війни у західному напрямку лежить у площині торговельно-географічних реалій півдня Східної Європи середини X ст., і головна мета київської адміністрації полягала у контролі над трансконтинентальним торговельним шляхом, яким володіли деревляни та волиняни. І мовиться, звичайно, не про шлях “із варягів у греки”, торговельна ефективність якого, окрім південного його відтинку, доволі сумнівна. Деревлянські події середини X ст. безпосередньо пов’язані із боротьбою за контроль над широтним торговельним шляхом, який від Волзької Булгарії прямував до Києва, звідки деревлянськими та волинськими землями аж до Регенсбурга й далі, вглиб Західної Європи.

Торговельний шлях Булгар–Київ–Регенсбург та європейська торгівля Русі.

Торговельний маршрут Булгар–Київ–Регенсбург пролягав суходолом. Цей давній шлях, який О Назаренко образно назвав шляхом “з німців у хозари” [326, с. 71–112], відігравав важливу державотворчу роль. Дослідник підкреслив, що землі, які перебували в данницькій залежності від Києва, простягалися не лише у меридіональному, а й у широтному напрямку. Згаданий торговельний шлях проходив на захід землями сіверян, полян, деревлян і волинян до Західного Бугу, а звідти – через червенські городи до Кракова й далі на Прагу та Регенсбург. У цьому контексті О. Назаренко звертає увагу на широтну конфігурацію Давньочеської держави середини – другої половини X ст., кордони якої на північному сході сягали верхів’їв Бугу та Стиру, й покликається на працю Й. Землічки, у якій орієнтованість на торговельний шлях Київ–Регенсбург покладена в основу державотворчих процесів у Чехії [510, s. 267–278].

Повний контроль над цим шляхом був, зрозуміло, життєво необхідний Києву, і Ольга досягла бажаного результату саме в кровопролитній деревлянській війні 946 р. та в марші на Лугу 947 р., який дав можливість закріпитися Русі на правобережжі Західного Бугу. Спільний кордон із Чеською державою відкривав

київським володарям нові широкі можливості для торгівлі з баварським Подунав'ям, пов'язаним із Венецією, а через південнонімецькі землі – із Францією.

Ранні торгові контакти Русі зі Східнокаролінзьким королівством зафіксовані в Раффельштеттенському митному статуті, який дає яву про тогочасну (початку X ст.) дунайську торгівлю. У цьому документі є згадка про регламентацію торгівлі руських та чеських купців (Rugi та Womani) у Східній Баварії, у володіннях маркграфа Арбо. Згадане в документі місто вже не існує, воно лежало нижче сучасного австрійського Лінца, на правому березі Дунаю, у межиріччі його приток Траун та Енс [146, с. 121–150; 47, с. 59–100; 154, с. 13–18]. Документ свідчить про переважно західний вектор торгівлі Русі початку X ст. Згадувалися також свідчення юдейського мандрівника з Іспанії Ібрагіма ібн Якуба, який у 965–966 рр. бачив русів у Празі, куди вони прибували із Кракова [47, с. 191]. Той самий маршрут зафіксував в останній чверті XII ст. регенсбурзький купець юдейського походження Петахія [28, с. 263].

Серед пізніших свідчень західного вектора торгівлі Русі слід також згадати і заарештованого 1171 р. у Кельні Біньямина, багатого юдейського купця “з Володимира” [338, с. 92; 272, с. 57], очевидно – з волинського, розташованого на Лузі. Про зв'язок між Сходом та Регенсбургом через Русь свідчить також книга “Писання досконалого” (“Кетав тамім”) рабина Моше Таку (XIII ст.), у якій згадано караїмську книгу, яка “прибула з Вавилону на Русь, а звідти її привезли в Регенсбург” [272, с. 64].

У раффельштеттенському митному статуті є відомості про основні товари, які давали прибутки київській скарбниці. Зокрема, у VI параграфі мовиться, що купці привозили з Русі та Чехії віск, рабів та коней. За свідченнями Ібрагіма ібн Якуба, рабів, віск та хутро юдеї та турки-мусульмани вивозили з відвідуваної руськими купцями Праги. Згадка про рабів та віск перегукується зі свідченнями ПВЛ про рабів (челядь), хутро (скорю), мед та віск як основні експортні товари Русі, серед яких особливо прибутковою була работоргівля, яку контролювала держава [167, с. 6–16]. Було багато рабів і серед деревлян, яких Ольга після війни “wвъхъ изби . а другия работѣ преда мужє^м своимъ” [21, стлб. 48].

Отже, руські купці потрапляли до Регенсбурга через Краків та Прагу. З Києва шлях пролягав через Устилуг, розташований біля впадіння Луги у Західний Буг, а далі через Сандомир – до Кракова. Руський відтинок шляху з Києва до Устилуга докладно висвітлено в пізніших писемних джерелах [433, с. 339–341; 322, с. 38–40], про що вже було згадано в аналізі маршруту втечі Адальберта з Києва. На деревлянській території після Мичеська він відхилявся на північ, огинаючи літописний Чортів Ліс. Загальна довжина шляху від Києва до Устилуга становила 520–530 км. Цей маршрут був відомий арабському географу XII ст. Аль-Ідрісі. У своєму творі “Розрада для того, хто прагне перетнути світ” він пише про маршрут “Баразула–Авсїйя–Барасаніса–Луджага–Арман”. На думку Т. Левицького [490], а згодом і І. Коновалової [258, с. 117, 206–209], ці населені пункти розташовуються на шляху з Києва до Володимира-Волинського: Треполь–Ушеськ–Пересопниця–Лучеськ–Володимир (табл. 3.3, б).

Особливості пролягання волинської ділянки міжнародного торгового шляху між Дорогобужем та Володимиром на підставі аналізу археологічних та топографічних матеріалів простежив С. Терський. За його спостереженнями, цей транзитний торговельний шлях оминав центральні частини значних населених пунктів, таких як Чемерин, Пересопниця та Луцьк. Так, ділянка шляху поряд із літописним Лучеськом огинала Старе місто, перетинаючи Стир неподалік впадіння в нього р. Полонної (нині – р. Черногузка), де розміщувалося острівне городище. Цей шлях особливий наявністю системи численних укріплень, розташованих на ключових ділянках маршруту, що давало можливість контролювати потік товарів та сприяти безпечному пересуванню та відпочинку караванів [421]. Лише наприкінці XI – у XII ст., коли загроза зі степу була не такою значною, виник південніший широтний шлях, що пролягав із Києва через Тихомль, Крем’янець та Перемиль.

Ґрунтовно картографічно простежена й лівобережна ділянка раннього торговельного маршруту між Булгаром та Києвом. Її реконструйовано в наслідок роботи спільної українсько-татарської експедиції у 1989–1991 рр., включно із зупинками-днюваннями через кожні 35–40 км, облаштованими на відстані денних переходів валок [393; 319; 321; 322]. Шлях було поділено на дві майже однакові

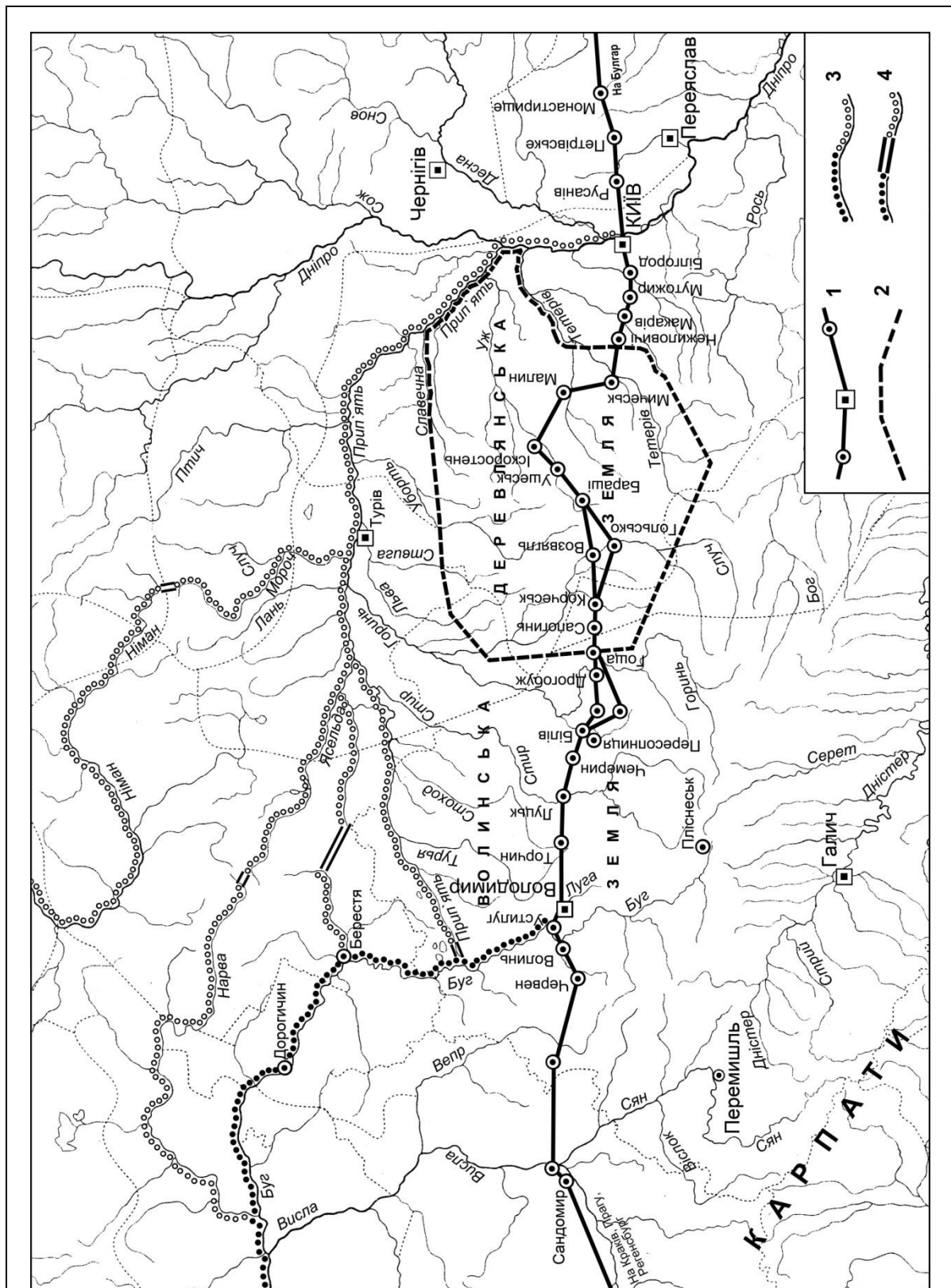
частини. Західна – підпорядковувалася Київській державі, а східна – була в зоні впливу Волзької Булгарії. Про важливість цього трансконтинентального торговельного маршруту, який був під державною опікою європейських володарів, свідчить і його новіша назва – Королівська Дорога (Via Regia), та тривале використання, яке лише ненадовго призупинила монгольська навала [151; 155]. Цей західний вектор міг сповна реалізуватися лише після 947 р., коли княгиня Ольга після деревлянської війни забезпечила контроль над стратегічно важливим та безпечним (з огляду на печенізьку загрозу) торговельним шляхом, який через прикриті лісовими масивами Деревлянську та Волинську землі зв'язував Булгар і Київ із ринками збуту на баварському Подунав'ї, звідки відкривалися шляхи на захід та південь Європи. Західна політична та військова активність княгині Ольги у середині X ст. стала логічним продовженням зв'язків Русі з Середнім Подунав'ям IX ст.

Контроль за волинським відтинком шляху Київ–Регенсбург, що сягав Луги та Західного Бугу, давав Києву ще одну велику перевагу, а саме – прямий (без ладозького чи полоцького посередництва) вихід Бугом та Віслою до Балтики (табл. 3.4). Тому відразу після підкорення деревлян (яке забезпечувало Києву нагляд над деревлянським відтинком шляху) Ольга сконцентрувала зусилля на тому, аби закріпитися на правобережжі Бугу, обладнуючи його праву притоку – Лугу: “и оустави по мьстьѣ. (після помсти. – Ю. Д.) погосты и дань. и по Лузѣ погосты и дань и вброкы”.

Буг і Луга та балтійська торгівля Русі. Питання торгівлі Києва по Бугу тривалий час було на периферії наукових зацікавлень істориків, які вивчали торговельні маршрути Східної Європи. Інтерес до нього пробудили масові знахідки у Дорогичині надбузькому свинцевих печаток та пломб, якими на митниці маркували товари. Виходячи зі значної кількості торгових пломб у Дорогичині, дослідники роблять висновок про функціонування у цьому місці своєрідного прикордонного митного поста, де транзитні товари перевантажували та перепломбовували [111; 112; 139; 349; 350; 470]. Сьогодні на території Русі відомо десь 40 населених пунктів, де виявлено такі пломби.

**ДЕРЕВЛЯНСЬКА ТА ВОЛИНСЬКА ЗЕМЛІ В СИСТЕМІ
НАЗЕМНИХ ТА ВОДНИХ ТОРГОВЕЛЬНИХ ШЛЯХІВ X ст.**

- 1 – наземний шлях Булгар-Київ-Регенсбург;
- 2 – кордони плеємної території деревлян;
- 3 – водні шляхи (суцільним пунктиром виділено шлях по Бугу);
- 4 – волоки на водних шляхах.

Здійснений В. Перхавком кількісний порівняльний аналіз знахідок таких пломб на території Східної Європи вражає своєю диспропорцією на користь Дорогичина. З 15-ти тисяч загальної кількості їх 12 тисяч (80 %) виявлено у Дорогичині та його околицях. На Північну Русь припадає лише 2,5 тисячі (17 %) пломб, з яких до 1 тисячі – в Новгороді та Городці на Волзі. Решту 3 % – знайдено на інших землях. Вражає і різноманітність зображень на дорогичинських пломбах, де трапляються 83 із 116 сфрагістичних типів. Наприклад, для Городця характерні 29 типів, а для Новгорода – лише 21 [349, с. 220, 232]. Все це свідчить про масштаби торгівлі Києва з Балтійськими землями саме по Західному Бугу.

За знахідками арабських дирхемів у Мазовії та в околицях самого Дорогичина, торговельна активність ричкою Буг фіксується з кінця IX ст. За В. Перхавком, перша половина X ст. характеризується поступовим перетворенням шляху по Бугу на міжнародну торгову артерію. Другий етап, на думку дослідника, розпочинається в середині X ст., і до середини XI ст. шлях повністю освоюють руські, західні та східні купці. Нарешті, його розквіт припадає на домонгольський час – середину XI – XIII ст. [349, с. 237] Згаданий переломний етап середини XI ст. і слід пов'язати з укріпленням Ольги на Лузі після киево-деревлянської війни.

Відзначаючи масштабність торгових операцій по Бугу, дослідники аналізували й альтернативні шляхи, якими товари могли доставляти з Києва до Бугу. Перевагу надавали водному маршруту Прип'яттю [250; 285; 348; 389; 400; 487]. Водний шлях з Києва до Бугу міг пролягати кількома маршрутами. Один із них, як вважають, йшов від Києва по Дніпру, Прип'яті і її притоці Піні. Далі треба було подолати сухопутний відтинок завдовжки 40–50 км по водорозділу між р. Піною та р. Мухавцем (від с. Пухова у верхів'ї р. Піни до Городця на р. Мухавці). Мухавцем повз Кобрин потрапляли до Бугу в районі Берестя. Другий маршрут пролягав Прип'яттю до її верхів'я, звідки суходолом (10–15 км) товари перевозили до Бугу. Третім водним шляхом товари везли Прип'яттю, а далі – р. Ясельдою і волоком від її верхів'я до р. Нареві.

Проте регулярне функціонування таких маршрутів сумнівне. Навіть 10 чи 15 км волоку, не кажучи вже про відстані у 40–50 км, вимагали розвиненої

інфраструктури зі складування товарів, значних людських ресурсів для їх перевантаження на вози чи пересування човнів суходолом на котках. Якщо навіть і були водні шляхи з волоками, які пов'язували басейни Прип'яті та Бугу, то вони мали, радше, регіональний, але аж ніяк не міждержавний характер. Як свідчить А. Братчиков, річки басейну Бугу та Прип'яті навіть до середини ХІХ ст. використовувалися здебільшого саме для сплаву товарів човнами чи плотами за течією. Найманих робітників, що займалися сплавом, звали 'плисаками'. Отож водна система Прип'яті була найпридатнішою для транспортування товарів із Волині, спершу вниз течіями Стиру, Горині та Случі і далі Прип'яттю, якою товари звозили до Пінська, Дніпра та Києва. Лише у повноводдя плоти сплавляли також по Ікві, Тур'ї та Стублі [141, с. 147–150].

Наведені А. Братчиковим аргументи доводять, що регулярне транспортування товарів водними шляхами до верхів'їв річок і суходолом волоками стикається із серйозними перепонами. Тому на річках були лише тимчасові пристані, звані 'биндюги'. Постійні пристані мав власне Устилуг з його регулярними торговими операціями по Бугу [141, с. 152–153].

Інформація про масштаби торгових операцій, специфіка торгівлі Володимира у ХІV–ХVІІ ст. та характер функціонування Устилуга як його річкової факторії в місці впадіння Луги у Буг висвітлена в низці документів, зібраних у тематичному збірнику, який присвячений тогочасній торгівлі на Волині та Наддніпрянщині [75]. У документах мовиться про те, як товари доставляли до Устилуга, як їх складували, як проходила підготовка до сплаву і які типи плавзасобів використовували, а також – про прямі поставки товарів з Устилуга до Гданська та ганзейських портів. Важливими є відомості про оподаткування гостей (купців), їхні маршрути та торгові угоди тощо. Питання важливості Устилуга піднімалося і в культурологічних та історико-урбаністичних дослідженнях [131; 340].

Зафіксована в листах, грамотах, універсалах, заявах та протоколах судових спорів, привілеях, ревізіях замків, уставах митних зборів тощо масштабна торговельна діяльність по Бугу в ХІV–ХVІІ ст. була започаткована Києвом саме у середині Х ст. Та й процедура сплавної торгівлі по Бугу у домонгольську добу

відрізнялася від аналогічних торгових операцій пізнішого часу хіба що технічними деталями. Використання водних торговельних маршрутів у басейнах Бугу та Прип'яті, про що зазначав А. Братчиков ще у третій чверті XIX ст., стало нерентабельним лише з розвитком залізничних перевезень.

Торговельні війни на Побужжі у X – на початку XII століть. Про спроби Руси впливати на ситуацію у Середньому Побужжі вже в середині X ст. свідчить згаданий у літописі “Ятвяг Гунарєв” (тобто – Гунарєв із ятвягів), який брав участь у підписанні русько-візантійського договору 944 р. [174, с. 24; 348, с. 9–10] Присутність представника ятвязької еліти у договірних відносинах Руси та Візантії ще перед облаштуванням Ольгою погостів по Лузі доводить, що її каральна експедиція проти деревлян, яка відкрила Києву шлях на захід, не була спонтанним кроком, а лише ланкою у послідовному намаганні Києва взяти під контроль міжнародні торговельні маршрути, що перетиналися в околицях майбутнього Володимира. Фінансові інтереси Києва у торгівлі по Бугу поєдналися з намаганням опанувати деревлянським та волинським відтинками важливого торговельного шляху, який суходолом через Краків та Прагу відкривав для Руси ринки Європи. Якщо першу частину цього шляху Київ узяв під контроль внаслідок жорстокого збройного протистояння з деревлянами 946 р., то інкорпорація Волині (чи радше – повернення в орбіту Руси) відбулася, очевидно, без кровопролиття, принаймні великого.

Деревлянська земля тривалий час була своєрідним бар'єром між Києвом та Волинню і винищення деревлянської еліти змусило волинську верхівку піти на політичну угоду з Києвом. Можна припустити, що загроза з Києва спонукала волинян та деревлян до певних союзницьких стосунків і поразка Деревлянської землі стала одночасно й поразкою Волині. Саме ця обставина призвела до того, що вже наступного року після закінчення військових дій у Деревлянській землі й закріплення їх результатів адміністративно-фіскальними заходами Ольга встановлює погости по Лузі, виключаючи деревлянське та волинське посередництво у міжнародних торгових операціях Києва з Центральною Європою та Балтикою.

До повідомлення 947 р. про встановлення Ольгою погостів по Лузі у ПВЛ немає жодних свідчень про активні дії Києва стосовно якоїсь групи волинських слов'ян, хіба що згадані дуліби, що брали участь у поході князя Олега на Візантію. Окрім того, й Константин Багрянородний у праці “Про управління імперією” серед пактіотів Руси називає лендзян, однозначно розташовуючи це плем'я у басейні південних приток Прип'яті чи правих приток Дніпра [26, с. 44–45, прим. 20; 359]. Описані К. Багрянородним однодревки сплавливали притоками Дніпра тими самими маршрутами, що й торгові дубаси та ком'яги, згадувані в опублікованих документах XV – середини XVII ст.

Написана у 948–952 рр. праця Константина Багрянородного фіксує політичну ситуацію на Русі, що склалася після підкорення Ольгою деревлян та її походу на Лугу 947 р. У той самий час під владою Чеської держави Пшемислідів була Малополюща з Краковом, що межувала з Руссю у верхів'ях Бугу. В середині X ст. Побужжя стало важливою контактною зоною, де зішлись державні інтереси не лише Руси та Чехії, а й Польської держави Мешка I, який оволодів Мазовією і, за свідченням Ібрагіма ібн Якуба, який у 965–966 рр. відвідав Німеччину та Чехію, сусідив на сході з Руссю, а на півночі – з Пруссією. Оскільки на той час Краківська земля ще не входила до складу Давньопольської держави, мова може йти лише про кордон Руси з Мазовією [212, с. 312].

За літописними свідченнями, тільки в останній чверті X ст. князь Володимир Святославович ужив низку дієвих заходів для додаткового забезпечення контролю Києва за важливою прикордонною територією над Західним Бугом. Якщо княгиня Ольга закріпила владу Києва на правому березі Бугу, по Лузі, то 981 р. її внук укріпився на його лівобережжі, про що літописець повідомляє такими словами: “Иде Володимирь. к Ляхомь . и зая грады ихъ . Перемышль. Червень . и ины городы . иже суть и до сего днѣ подъ . Руссю” [21, стлб. 70]. Відсуваючи кордон на захід від Бугу, Володимир не лише посилив контроль над водним балтійським маршрутом, але й поширив владу Києва на ділянку сухопутного торговельного шляху до Регенсбурга, що пролягав територією червенських городів. 984 р. Володимир йде в похід на Волзьку Булгарію, розташовану на східному рубежі

торговельного маршруту Булгар–Київ–Устилуг. Унаслідок цього походу київський володар налагоджує торгові стосунки з Булгарією, уклавши мир між державами. Наступним кроком Володимира з укріплення західних рубежів Руси став похід на Хорватів 993 р., результатом якого стало повернення Прикарпаття, імовірно, контрольованого на початку X ст. ще Олегом [315].

Організація торгових операцій та створення безпечних умов для сплаву товарів руслом Бугу не було легкою справою. Вже у 983 р., через рік після оволодіння червенськими городами (лівобережним Забужжям), Володимир йде походом на ятвягів, убезпечуючи торгівлю по Бугу від нападів цього неспокійного племені, яке деякі дослідники навіть вважають своєрідною позаетнічною корпорацією (береговим братством), що існувала за рахунок грабунків чи супроводу водних торгових валок [249]. Військові акції руських володарів проти ятвягів здійснювалися і пізніш, коли торгівля по Бугу стала важливою складовою державної політики київських та галицько-волинських володарів. Протягом XI–XII ст. літописи фіксують кілька таких походів: 1038 р. на ятвягів ходив Ярослав Володимирович; 1112 р. – Ярослав Святополкович; 1196 р. – Роман Мстиславович [174]. І потреба забезпечення руських торгових пріоритетів по Бугу як мотивація цих походів була однією з основних.

Дії Ярослава проти ятвягів були лише складовою низки державницьких дій, що мали за мету повернути Руси втрачені в часи міжусобиць 1015–1019 рр. території на Польсько-Руському прикордонні та відновити вплив Києва у західній та балтійській торгівлі. Ярославу довелося йти походами на Берестя у 1022 р. та на Белз у 1030 р., відвойовувати червенські городи у 1031 р. та воювати з мазовшанами у 1041 р.

Погости в басейні Прип'яті та питання окняження й урбанізації Західної Волині. У переліку заходів київської княгині по Лузі було встановлення погостів, які відігравали важливу роль у державному адмініструванні та розвитку торгівлі на Русі. Проте думки науковців щодо географії заснування погостів суперечливі.

Пізнє, поширене переважно на російській території, розуміння погосту як церковної общини, приходу, церкви з житловими будинками чи вужче – цвинтаря, прицерковного кладовища, з досліджуваною темою пов'язане опосередковано. А

значення й етимологія цього давньоруського терміна доволі неоднозначні. За М. Фасмером, погост – “жилое подворье князя и его свиты при налогообложении». Первісно погост міг використовуватися як “постоялый двор, на котором временно останавливались князь и духовные лица”. Термін міг виникнути від ‘гость’, ‘погостить’ чи у зв’язку з північнонімецьким звичаєм гощення, яким користувалися також скандинавські єпископи [442, с. 295]. Автори “Етимологічного словника української мови”, виходячи зі значення слова ‘гость’ (‘гість’, ‘іноземець’) припускають використання погосту як місця торгу, одночасно трактують його як адміністративно-територіальну одиницю [213, т. 1, с. 517]. Отже, погости могли використовуватися як своєрідні митні пости, на яких спинялися чужоземні купці, які торгували за наперед заданими умовами, чи як опорні пункти князівської адміністрації, призначені для збору податків із підвладної території. Можливо, що адміністрація такого осередку могла поєднувати повноваження як збору податків, так і митного контролю.

Суттєво розходяться думки й щодо локалізації погостів. На думку М. Свердлова, “не следует думать, что погосты были только новгородским или северным явлением. [...] Вероятно, в XII веке система погостов в южных густонаселенных княжествах вследствие широкого распространения княжеского и боярского землевладения исчезла, а в областях, с более редким населением и большими лесными массивами осталась” [404, с. 64].

Водночас в історичній літературі сформувалася думка, що погости є явищем, характерним тільки для процесів урбанізації Півночі Руси. Саме так тему погостів трактував Б. Рибаків: “[...] погости ставились по всей (подразумевается Новгородской) земле. [...] за пределами большого полядья, за землей Кривичей в Новгородской земле киевская княгиня не только отбирает на себя хозяйственные угодья, но и организует сеть погостов-острогов, придающую устойчивость ее домениальным владениям на Севере, в тысяче километров от Киева” [397, с. 364]. Полемізуючи з Б. Рибаківим стосовно доменіальної власності, І. Фроянов цілком підтримав його у тому, що княгиня Ольга організовувала погости лише на Півночі: “По нашему мнению, летопись не дает оснований говорить о “домениальных

владениях” Ольги в Новгородской земле. Но Б. А. Рыбаков прав в том, что именно на Севере княгиня завела погосты, а не по всей Руси, как кажется М. Б. Свердлову и некоторым другим историкам” [450, с. 420]. Досліджуючи літописний текст, ще вужче питання географії Ольжиних адміністративно-урбаністичних заходів потрактував І. Забелін: “Из этого места летописи видно, что Ольга устала погосты только по Мсте, а не по всей Новгородской области. По крайней мере расширять, распространять смысл этого места без натяжек нельзя” [219, с. 549].

Спроби звузити географію поширення погостів до російської Півночі є не так науковою позицією, як патріотичним актом. Трактувати погости лише надбанням Новгородщини (чи ширше – Півночі Росії) немає жодних підстав, адже поширення їх на всій території Русі підтверджується документально і для ранніх, і для пізніших часів. До писемних свідчень, у яких згадуються погости, належить “Устав князя Володимира про десятини, церковні суди і церковних людей”, даний від імени князя Володимира (Василя) Святославовича у зв’язку з прийняттям християнства, створенням Десятинної церкви та забезпеченням її десятиною. Документ створений на початку XI ст., відомий у значній кількості пізніх редакцій, поміщених у збірниках XIV–XVIII ст. з різних регіонів східних слов’ян та волохів. Устав містить і окрему статтю, яка пояснює, що перелік церковних судів поширюється на такі основні територіальні одиниці: ‘гради’, ‘погости’ та ‘свободи’: “То все даль юсмь по всѣм градомь, и по погостомь, и по свободам, гдѣ но кр(е)стьяне суть” [86, с. 62]. Дослідження Я. Щапова показали, що в південно-західних зводах Оленинської редакції, у Волинській та Варсоноф’євській редакціях стаття про погости та перелік церковних судів є єдиним цілим. В інших редакціях стаття про погости відділена від переліку церковних судів [85, с. 116–118]. Церковний устав князя Володимира географічно не розрізняє поширення названих територіальних одиниць й доводить, що намагання пов’язати погости лише з Російською Північчю цілком безпідставне.

Нагадаю також “Установчу грамоту Турівській єпископії” з датою – 6513 (1005) р., надану від імени князя Володимира з переліком населених пунктів, у тому числі й погостів, що входили в Турівську єпархію: “И придах к ней города с погосты в послушание и священие і благословение держати себѣ Туровской

єпископії Пинськь, Новгород, Городен, Слонимь, Берестей, Волковыєскь, Здитов, Небле, Степан, Дубровица, Высочко, Слуцескь, Копил, Ляховь, Городокь, Смѣдянь”. Вивчаючи цей документ, Я. Щапов дійшов висновку, що він походить з XIV^{ст.}, а низку його положень внесено на підставі давнішої місцевої традиції [84, с. 271–273]. Реальною основою документа є також і згадка про погости, назви яких до тепер збережені у низці населених пунктів, розташованих на території Білоруси в басейні Прип’яті та західних приток Дніпра: с. Погост Березинського р-ну Мінської обл., с. Погост Солігорського р-ну Мінської обл., с. Погост Вілейського р-ну Мінської обл., с. Погост Житковичського р-ну Гомельської обл. тощо.

Про погости мовиться (за формулою, подібною до тієї, що фігурує у Церковному уставі Володимира) і в аналізованій раніше грамоті Любарта Гедиміновича церкви св. Іоанна Богослова в Луцьку 1322 [1383] р. У переліку благодіянь князя на користь церкви читаємо таке: “Ктому и куницы отъ поповъ по всемъ городомъ и погостомъ и свободам, где суть хрестиане” [15, с. 20–22, № 6]. Хоча цей документ і підробний, проте втрачена грамота, яка лежить в його основі, могла містити і фрагмент про погости. У всякому разі, погости згадували і волинські автори протографа грамоти, і пізніші її фальсифікатори.

Про наявність погостів у басейні південних приток Прип’яті свідчить і первісна назва сучасного смт Зарічного (Погост, Погост-Зарічний), розташованого на лівому березі Стиру, недалеко від його впадіння у Прип’ять. Погост-Зарічний відігравав вагомий роль у торгівлі по Стиру. Як Погост він фігурує у листі Казимира IV мінському купцеві Луці Терешковичу від 1488 р. [75, с. 34–35, № 18] Ком’яги та дубаси цього купця не підлягали оподаткуванню у низці населених пунктів, про що король і повідомляв листом усіх, хто мав право збирати мито. Про обсяг митних зборів з усталених здавна митниць на Волині (в тому числі й Погості) свідчить вирок урядових ревізорів на скаргу луцьких міщан про незаконні стягнення з купецтва, датований 1545 р.: “В Погосте королевои ее мѣти, коли комягою идуть, мыта берутъ по дванадцати грошей, а грошъ пропойныи, петдесять головажень соли, калач и горщокъ, а взадъ идучи – по трое рыбъ от комяги, от помочного шоста шесть грошей, присадного дванадцать грошей” [75, с. 64–70, № 51]. Названі

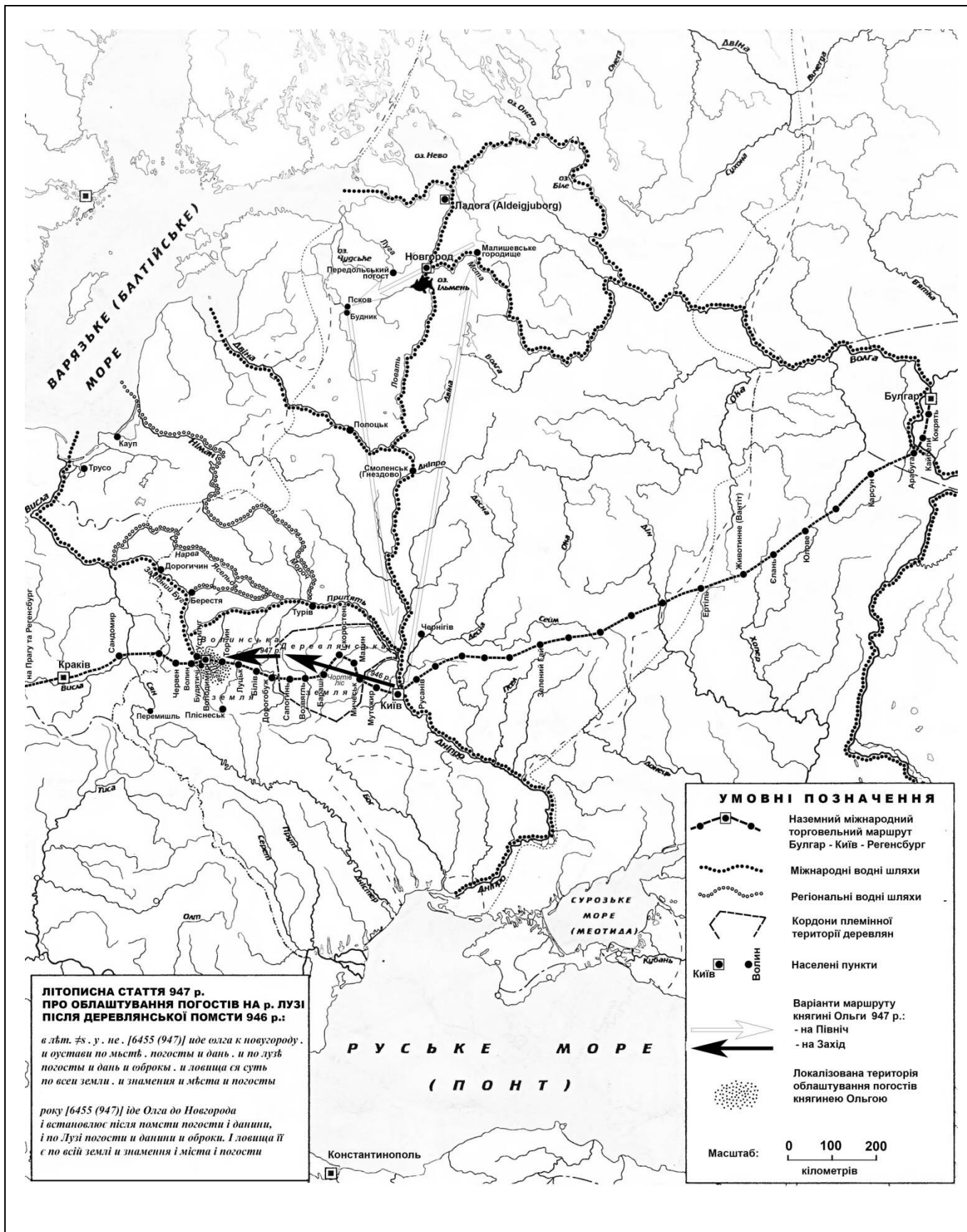
документи засвідчують важливу роль погостів на водних та сухопутних шляхах й що саме збір мита з транзитної торгівлі був їх основною функцією.

У часи княгині Ольги роль митного поста (власне – погоста) виконувало невелике, округле в плані городище, датоване X–XI ст. Обнесене концентричним земляним валом висотою до 2 м городище знаходиться в заплаві річки, на правому березі Стиру, навпроти смт Зарічного. З півдня та південного-сходу городище межує з невеликим піщаним узвишшям, оточеним болотистим лугом, на якому виявлено неукріплене селище, з культурним шаром потужністю до 1 м. На майданчику городища культурний шар не перевищує товщиною 0,3 м [270, с. 160–161; 274, с. 34; 375, с. 77, 225]. На підставі археологічних знахідок, виявлених на заріченському городищі, та екстраполяції літописної звістки 947 р. про адміністративно-урбаністичні реформи княгині Ольги, місцевий краєзнавець В. Перунін не безпідставно пропагує ідею відзначення вже більш ніж 1060-літнього ювілею Погосту-Зарічного [347, с. 9–12, 19–31, 63–66]. Ще 2009 р. заріченська райдержадміністрація зверталася у Секретаріат Президента України з клопотанням щодо внесення смт Зарічне до “Списку історичних населених місць України” [347, с. 4–6].

Отже, похід Ольги на волинську Лугу обґрунтовано логікою історичних подій середини X ст. та підтверджено археологією та характером господарського освоєння території Волині та Полісся у пізніші часи. Аналіз тогочасної географії торговельних маршрутів Східної Європи та наявні відомості про розвиток зовнішніх стосунків Києва дає поважні підстави для того, щоб мандрівку княгині Ольги на Північ вважати видумкою, не підкріпленою доказовою базою. Викладені аргументи доводять, що літописна фраза 947 р. “и оустави по мьстѣ . погосты и дань . и по Лузѣ погосты и дань и вброкы” відображає реалії маршруту княгині Ольги після помсти далі, на захід від Деревлянської землі, до правої притоки Західного Бугу р. Луги (табл. 3.5).

Правда, у аналізованому уривку є фрагмент про сани, який звично згадують на доказ реальності поїздки Ольги на північ. Проте, на перевірку виявилось, що незрозуміла для книжника початку XIII ст. сентенція про ритуальні сани, залишені в

УРБАНІСТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ

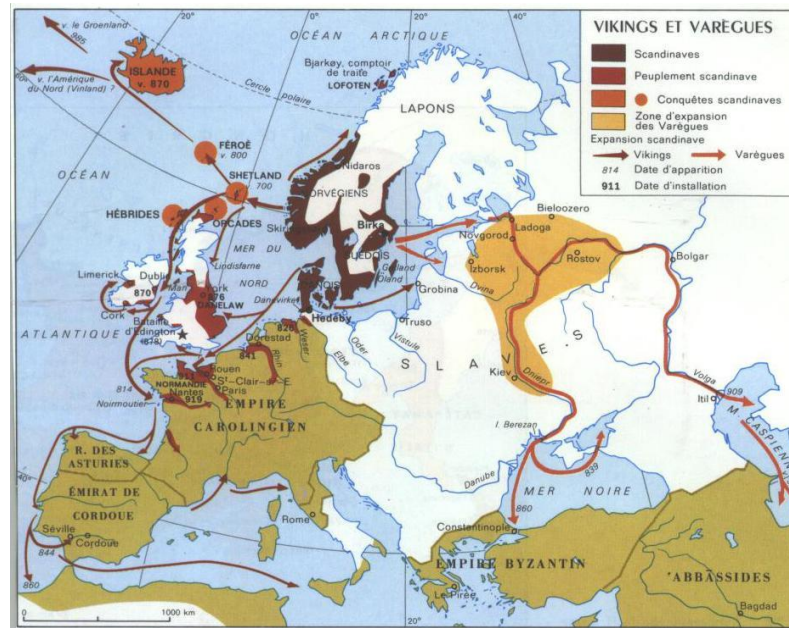
насипі поховального кургану (пєськови, пѣськови) князя Ігоря й була інтерпретована свідченням про зберігання саней у Пскові, як реліквії святої рівноапостольної княгині Ольги. Моделлю для такого трактування літописного тексту стала відомість з “Книги Паломник” новгородського архиєпископа Антонія про “блюдо велико злато, служебное, Ольги Рускої” та “телѣга сребряна Константина і Елены” в скарбниці константинопольської Софії [200].

Таким чином, є усі підстави вважати, що літописний фрагмент про сани княгині Ольги, що зберігалися в Пскові, не має нічого спільного з історичними реаліями, а є лише одним зі штрихів міфологізованого образу київської княгині. Якщо географічним орієнтиром урбаністично-адміністративної діяльності Ольги була волинська р. Луга, то пізнішою вставкою можна було б вважати не весь цитований на початку статті текст, а лише його початкову фразу – “иде Сѡлга к Новгороду”, яка й нашоує на думку, що описані події були територіально пов’язані з Новгородом на Волхові. Отож це питання слід розглянути детальніше.

3.2. Процеси урбанізації Русі у контексті проблеми датування початків Новгорода на Волхові.

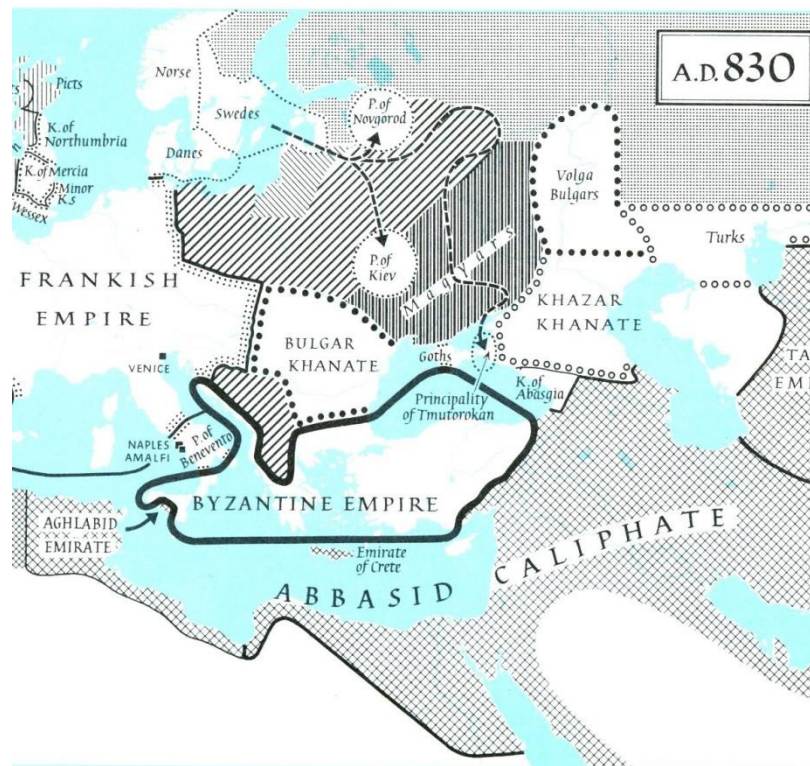
Історичні джерела та археологія про початки Новгорода на Волхові. Під 862 р. ПВЛ повідомляє про запрошення слов’янськими та угро-фінськими угрупованнями Півночі Східної Європи на княжіння “з-за моря” варяга Рюрика. Ця дата є ключовою у світлі святкування 1150-ліття заснування російської державності, й вважається на офіційному рівні точкою відліку російської історії. Під 882 р. ПВЛ повідомляє про захоплення наступником Рюрика Олегом Києва. Ця акція вже звично подається як епохальна подія, в результаті якої були об’єднані два протодержавні утворення східних слов’ян – північне з центром у Новгороді і південне зі столицею в Києві. Завдяки цьому була створена свого роду вісь державної території Русі, що витягнута з півночі на південь по Східноєвропейській рівнині, уздовж торгового шляху з “варяг в греки”. Існування Новгорода як першого державотворчого центру Русі приймається у літературі за темою як доконаний факт. Ця думка масово тиражується і популяризується за кордоном (табл. 3.6–3.7)

ТРАКТУВАННЯ НОВГОРОДА ПЕРШИМ ДЕРЖАВОТВОРЧИМ ЦЕНТРОМ РУСІ В ЗАРУБІЖНИХ АТЛАСАХ

Русь до 912 р.

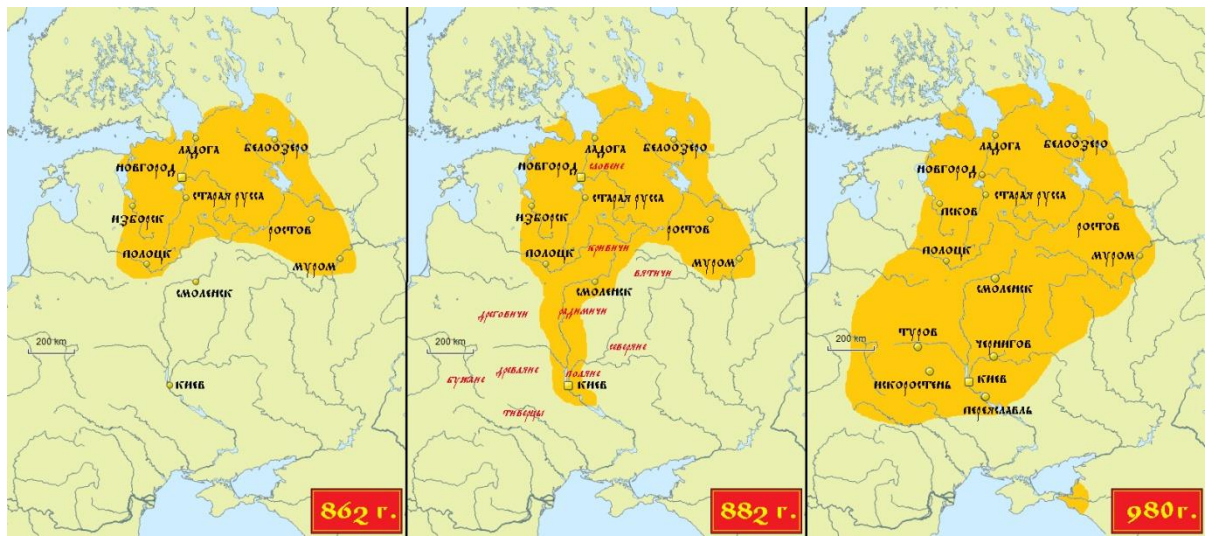
Dubi G. "ATLAS HISTORIQUE: Vikings et Varegues".

Русь на 830 р.

McEvedy C. THE PENGUIN ATLAS OF ANCIENT HISTORY: AB 830

ТРАКТУВАННЯ НОВГОРОДА ПЕРШИМ ДЕРЖАВОТВОРЧИМ ЦЕНТРОМ РУСІ В НОВІТНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

Етапи формування Русі
Версія російської сторінки “Древнерусское государство”
електронної енциклопедії WIKIPEDIA

Русь на 915 р.
Версія української сторінки “Київська Русь” електронної енциклопедії WIKIPEDIA

Як не парадоксально, але саме початкова фраза аналізованого літописного уривка 947 р., у якій фігурує назва ‘Новгород’, і є основним аргументом, який доводить, що реформаторські ініціативи київської княгині не зачіпали північних околиць Київської держави, що номінально, на данницькій основі, входили в її політичну орбіту. За матеріалами археологічних досліджень, укріпленого населеного пункту під назвою ‘Новгород’ у середині X ст. на р. Волхові не було. Слід віддати належне науковій ерудиції істориків-текстологів ХІХ – початку ХХ ст., які заперечували можливість походу Ольги на Північ, не враховуючи археологічних аргументів, які стали надбанням науки тільки в другій половині ХХ ст.

Сьогодні археологи однакові в тому, що волховський Новгород постав як укріплений консолідувальний центр кількох первісно ізольованих поселень, заснованих на різноетнічний (родовій) основі. Таких неукріплених поселень (пізніших ‘кінців’), які поступово об’єднувалися на федеративних засадах, було щонайменше три. Славенське розташовувалося на правобережжі Волхова навпроти укріпленого ‘города’ (сучасного Дитинця). Два інші розміщувалися на лівому березі. Неревське – на північ та північний захід від ‘города’, а Людине – на південний захід від нього [473, с. 41–42]. Археологічні матеріали свідчать, що ці первинні розрізнені й неукріплені осередки виникли доволі пізно й на час урбаністично-ардміністративних реформ княгині Ольги аж ніяк не могли називатися Новгородом. Адже найдавніші шари Людиного кінця датуються лише серединою X ст. Найдавніше мощення Неревського кінця, за дендрохронологічними шкалами, з’явилося 953 р., а під ним – лише 30 см культурного шару другої чверти X ст. Найдавніший поміст на Михайлівській вулиці Славенського кінця датується 974 р., а найдавніші нашарування, що йому передують, – 60-ми роками X ст. [476, с. 71].

На території новгородського Дитинця також не знайдено шарів, давніших за третю чверть X ст. До того ж укріплення, яке формально можна вважати ‘новим гóродом’ і на основі якого окремі протоновгородські поселення консолідувалися в єдину урбаністичну структуру, виникло значно пізніше. Появу ‘города’ новгородський літописець датує 1044 р.: “В лѣто ѕѣфнв . [6552 (1044)] Ходи Ярослав на литву . на весну же Володимиръ (син Ярослава Мудрого. – Ю. Д.). заложи

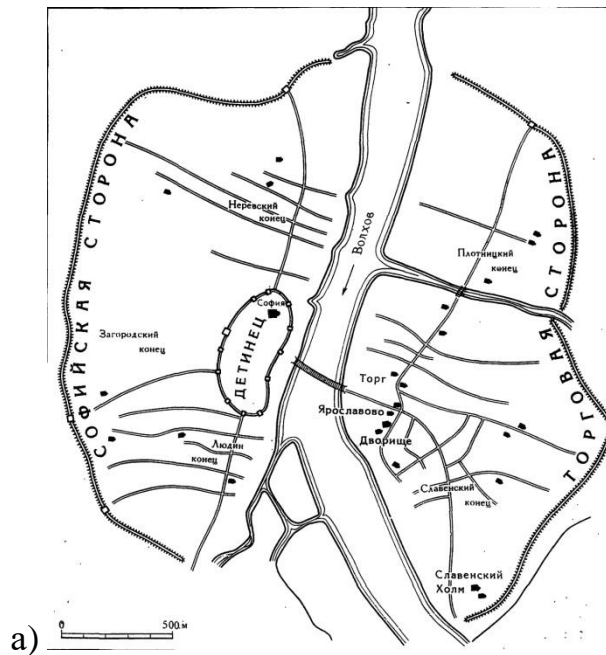
Новгородъ и здѣла и” [51, с. 181–182]. Термін ‘дитинець’ з’являється в літописі 53 роки по тому, під датою – 1097 р., з уточненням, що йдеться про ‘город’: “В лѣто ѕхѣ. [6605 (1097)] [...] того же лѣта на весну горѣ онъ поль . аг . день погорѣ дѣтинець городъ” [51, с. 204]. Під 1116 р., описуючи розширення Дитинця, літописець знову називає його Новгородом: “В лѣто ѕхѣкд [6624 (1116)]. [...] Того же лѣта Мъстисла^в заложи Новгородъ больши перваго” [51, с. 20].

У літературі тривалий час панувала думка, що в повідомленні 1116 р. про розширення Новгорода мовилося про територію, яку охоплює теперішній пояс зовнішніх фортифікацій міста (табл. 3.8, а). Нині неспростовно доведено, що зовнішній вал міських фортифікацій виник наприкінці XIV ст., а ‘город’ 1116 р. займав ту саму площу, що й новгородський Дитинець у його сучасному вигляді, укріплення якого звели за Івана III на основі давніших фундаментів. Найраніші фортифікації охоплювали площу, меншу майже у двічі. Цей первинний ‘город’ відповідав північній частині теперішнього Дитинця із Софійським собором та прилеглими будівлями. Археологічні дослідження оборонної лінії давнішої північної частини Дитинця, які здійснили в 1957, 1959 рр. М. Алешковський та 1985 р. М. Воронова, доводять, що первісні дубові укріплення Дитинця споруджено саме 1044 р., про що в літописі збереглося пряме свідчення, а тому з цією датою і слід пов’язувати виникнення назви ‘Новгород’ [476, с. 72]. У загальних обрисах можливо локалізувати план первісних новгородських поселень, які відображаються на плані розподілу культурного шару у вигляді найпотужніших нашарувань культурного шару (табл. 3.8, б).

Археологічно засвідчений факт пізнього виникнення укріпленого населеного пункту на Волхові, що отримав назву ‘Новий гóрод’, суперечить літописним повідомленням, які пов’язують низку раніших подій саме з Новгородом. Про це найвлучніше висловилося Т. Джаксон: “Получается известное противоречие. Археологами на территории новгородского детинца не найдено слоев ранее третьей четверти X в., название Новгород возникает к середине XI в., в то же время целый ряд летописных известий о деяниях времен Рюрика, Олега, Ольги, Владимира и Ярослава упоминает Новгород” [192, с. 92]. Це неузгодження російські науковці

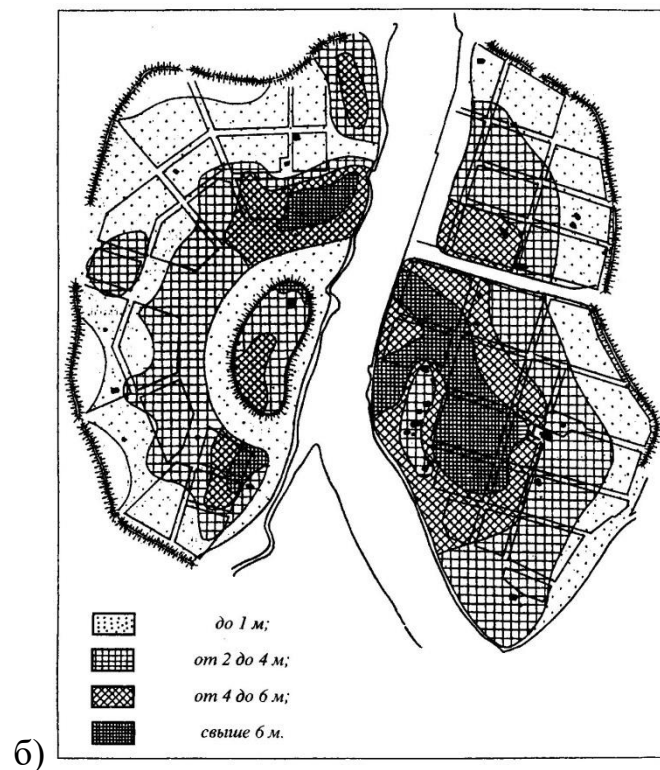

ПЛАНУВАЛЬНА СТРУКТУРА НОВГОРОДА ТА ЇЇ РОЗВИТОК ЗА РОЗПОДІЛОМ КУЛЬТУРНОГО ШАРУ

а)

План Новгороду XIV ст.
(за Б. О. Колчиним)

б)

План розподілу культурного шару по товщині на території Новгороду
(за В. Л. Яніним)

пояснюють дуже просто: припускають, що, згадуючи Новгород у контексті подій IX–X ст., літописці мали на увазі якийсь давніше локальне укріплене поселення (якийсь давніший гóрод), що мало іншу назву й розташовувалося в межах майбутнього Великого Новгорода, у його найближчих околицях і навіть поза межами Новгородської землі.

Ще у 20-х роках XX ст. О. Ридзевська вказала на топонім “Холм”, що локалізується в Славенському кінці середньовічного Новгорода, і звернула увагу на його ймовірну близькість із топонімом ‘Hólmgarðr’ [398, с. 105, 110–111]. Назва ‘Холмгард/Гольмгард’ традиційно вважається давньоскандинавським позначенням Новгорода. Про тотожність Гольмгарда та Новгорода свідчить й датована XIV ст. “Сага про Хрольва Пішохода”: “Главный стол конунга Гардов находится в Хольмгардаборге (Hólmgarðaborg), который теперь зовется Ногардар (Nógarðar)” [192, с. 83]. Спираючись на припущення О. Ридзевської, В. Янін та М. Алешковський порушили питання про можливість закріплення у давньоскандинавській назві ‘Гольмгард’ імовірної первинної назви поселення на Славні – ‘Холм-город’ [473, с. 41]. Підтримала таку можливість і Т. Джаксон. На її думку, “форма Hólmgarðr в момент свого виникнення могла представлять собою лише отражение местного топонима Холмъ-городъ, самоназвания некоего Холмгорода (“укрепленного поселения Холм”)” [192, с. 89–90].

Проте існування локальних укріплень прото-Новгорода, які б передували фортифікаціям зведеного в середині XI ст. ‘города’ (Дитинця), досі є науковим припущенням. Не слід забувати, що й перша згадка про Холм Славенського кінця згадується в літописі тільки в 1144 р. [52, с. 27], тобто 100 років по тому, як син Ярослава Мудрого Володимир “заложи Новгородъ и сдѣла его”. До того ж, і найраніша фіксація топоніма ‘Hólmgarðr’ – у рунічному напису з Ести (у Сьодемарланді, Швеція) – належить до першої половини XI ст. [192, с. 83], а отже, найімовірніше, стосується саме Новгорода, зведеного 1044 р.

Слід визнати, що ні археологія, ні літописні свідчення, ні руські назви в скандинавській топонімічній номенклатурі не дають жодних реальних підстав для того, аби говорити про заснування Новгорода на Волхові в X ст. Фактом є тільки те,

що “три древнейших поселка, которые стали известны в результате раскопок и были основой позднейших Людина, Неревского и Славенского концов, в X и первой половине XI в. Новгородом не назывались. Обращение к летописной терминологии обнаруживает, что обозначение “Новгород” на первых порах применялось исключительно к Детинцу, т. е. к общему укреплению трех древнейших поселков, которые и создали кремль как объединяющую их фортификацию. Лишь с течением времени это название распространилось на весь город, когда расширение первоначальных поселков, изначально разделенных пустыми пространствами, привело к их слиянию” [476, с. 72].

На роль давнього ‘города’, що передував заснуванню Новгорода на Волхові, пропонувалися також інші пункти. Серед них і укріплення, що виникло у VIII–IX ст., розташоване два кілометри південніше від новгородського Детинця, відоме під назвою ‘Городище’. На думку Є. Носова, літописці, кажучи про “Новгород” в описах подій IX–X ст. мали на увазі поселення “Городище”. При такій постановці питання “Городище” виступає як одна з локальних назв в рамках Новгорода, що з’явилася на одному з етапів його розвитку. Хоча назва ‘Городище’ засвідчена в писемних джерелах, починаючи з 1103 р., завдяки патріотичним візіям новгородських краєзнавців з XIX ст., однак за ним у літературі закріпилася назва ‘Рюрикове городище’. Ймовірним попередником Новгорода вважають і Стару Ладугу (Aldeigja, Aldeigjuborg), засновану в другій половині VIII ст. Висловлювалися думки, що ‘город’ на Волхові стали називати ‘Новим’ стосовно до Києва чи навіть Старгорода (Ольденбурга), розташованого в теперішній німецькій федеральній землі Шлезвіг-Гольштейн.

Утім, слушне припущення, що руські книжники, звертаючись ретроспективно до подій другої половини IX – першої половини XI ст., могли проектувати новий топонім ‘Новгород’ на якесь давніше укріплення, не доводиться беззастережно поширювати на всі повідомлення зазначеного хронологічного проміжку. Якщо таке припущення цілком доречно у тлумаченні легендарних подій, пов’язаних із запрошенням на княжіння до Новгорода в 862 р. варяга Рюрика з братами Синеусом

і Трувором, то конкретика пізніших повідомлень з періоду Ольги, Святослава чи Володимира потребує ретельнішого аналізу.

Саме з такого кута зору слід вивчати географічні орієнтири літописної оповіді 947 р. про похід Ольги “к Новгороду”. Згадку про Новгород аж ніяк не можна трактувати умовною і через це безапеляційно її відкидати або оминати, хоча б з огляду на історичний контекст повідомлення, який виразно спрямовує увагу на волинську Лугу. Прискіпливий аналіз цього свідчення про Новгород потрібен уже тому, що воно хронологічно корелюється із топонімом ‘Немогард’, який згаданий як місце княжіння Святослава у творі сучасника Ольги – візантійського імператора Константина Багрянородного (*913 – †959). Очевидно, що це повідомлення, переказане імператором із уст інформаторів, ніяк не могло стосуватися Новгорода на Волхові, заснованого 100 років по тому. Де ж розташовувався уділ князя Святослава?

3.3. Південноруська локалізація Немогарда-Новгорода X ст.

‘Немогард’ – центр уділу Святослава. Назва населеного пункту ‘Немогард’ зафіксована в трактаті Константина Багрянородного “Про управління імперією”, який написаний в 948–952 рр. як своєрідне повчання синові Роману II з метою допомогти молодому й недосвідченому спадкоємцеві в управлінні державою [27, с. 269–320].

У дев’ятому розділі твору серед свідчень візантійського імператора про руські землі є повідомлення про однодревки (‘μονόξυλα’), які сплавливали племена-пактіоти зі зовнішньої Русі до Києва: “приходящие из внешней Росии (Ρωσίας) в Константинополь (Κωνσταντινουπόλει) моноксилы являются одни из Немогарда (Νεμογαρδάς), в котором сидел Сфендослав (Σφενδοσθλάβος), сын Ингора (Ιγγωρ) архонта Росии, а другие из крепости Милински (κάστρον τήν Μιλινίσκαν), из Телиуцы (Τελιούτζαν), Чернигоги (Τζερνιγώγαν) и из Вусеграда (Βουσεγραδέ). И так, все они спускаются рекою Днепр и сходятся в крепости Киоава (Κιοάβα), называемой Самватас (Σαμβατάς). Славяне же, их пактиоты, а именно: кривитеины, лендзанины и прочие Славинии – рубят в своих горах моноксилы во время зимы и, снарядив их, с наступлением весны, когда растает лед, вводят в находящиеся по

соседству водоемы. Так как эти [водоемы] впадают в реку Днепр, то и они из тамошних [мест] входят в эту самую реку и отправляются в Кию. Их вытаскивают для [оснастки] и продают росам, росы же, купив одни эти долбленки и разобрав свои старые моноксилы, переносят с тех на эти весла, уключины и прочее убранство [...] снаряжают их” [26, С. 45, 47].

Коментатори цитованого російського академічного перекладу праці “Про управління імперією”, яка другим, виправленим виданням вийшла друком 1991 р., приділили чимало уваги аналізу назв населених пунктів. Коментар до ойконіма ‘Νεμογαρδάς’ починається із зауваження, що його інтерпретація як Новгород Великого є загальноприйнятою. Далі як необґрунтовані згадані дві альтернативні позиції: В. Пархоменка, який зауважив, що Новгород Константина Багрянородного середини X ст. “судя по контексту, вряд ли северный” [343, с. 34], та В. Ляскоронського, на думку якого цим топонімом позначалася новозбудована частина Києва [292, с. 232–235]. Натомість виразно тенденційно перебільшено роль неіснуючого на той час Новгорода на Волхові: “Археологические материалы, одновременные известиям Константина, свидетельствуют о важном политическом и экономическом значении Новгорода” (прим. 6 до розд. 9). Ця голослівна теза обґрунтовується покликаннями на два збірники статей, щоправда, без указівки на конкретні вияви економічної ролі протоновгородських поселень та покликань на конкретні сторінки [120].

У коментарі до ойконіма ‘Νεμογαρδάς’ Константина Багрянородного фігурує і припущення А. Кірпічнікова, що він стосується не Новгорода на Волхові, а Старої Ладogi. Спираючись на запропоновану Дж. Бюрі кон’єктуру -β- замість -μ-, тобто – ‘Νεβογαρδάς’ замість ‘Νεμογαρδάς’), дослідник зіставив основу ‘Νεβο-’ з назвою Ладозького озера ‘Нево’, а відтак – зв’язав її з гіпотетичним топонімом ‘Нево-град’ (‘град на озері Нево’) – Старою Ладогою. Д. Мачинський, який визнавав припущення А. Кірпічнікова помилковим, запропонував ‘Немогард’/‘Невогард’ трактувати як ‘Болотяну садибу’ (від ‘нев’ї – болітця) і пов’язав цю назву з ‘Рюриковим городищем’, розташованим серед заболоченої заплави.

Дослідник Є. Носов, який від 1975 р. вивчав ‘Рюрикове городище’, вказував, зокрема, що “В эпоху Киевской Руси в бассейне Днепра существовало несколько Новых городов, более близких Киеву и Византии, чем город на Волхове. Это Новгород-Северский на р. Десне, Новгород-Волынский на р. Случи и Новгород Малый (Новгородок) на самом Днепре. Не исключено, что Константин Багрянородный имел в виду один из этих городов. У северного Новгорода, в отличие от перечисленных, не было прямого водного сообщения с Киевом, их разделяли волоки. Кроме того, в середине X в. он не был столь большим, чтобы его название затмило все иные центры с подобными наименованиями и каждое его упоминание не вызывало бы сомнений у современников, что речь идет именно о данном городе” [339, с. 193–194].

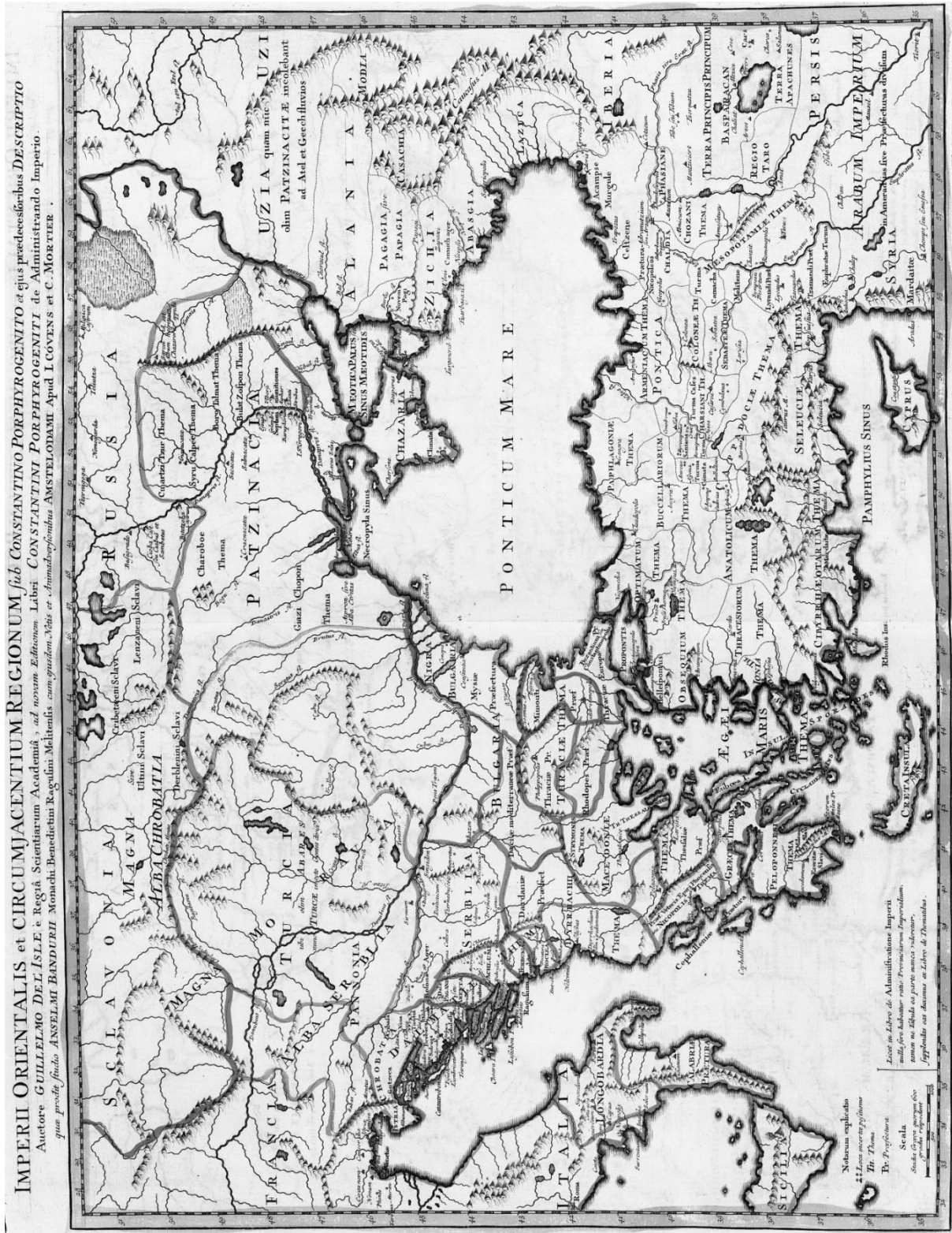
Цей екскурс у наукові коментарі до назви ‘Немогард’ (‘Νεμογαρδάς’) з поважного видання (наукового українського перекладу немає дотепер) яскраво демонструє намагання деяких сучасних російських дослідників видати за науковий курйоз спроби південної локалізації Немогарда й свідомо звузити альтернативну думку до двох, висловлених сентенцій В. Пархоменка та В. Ляскоронського. Переконавання, що саме Новгород на Волхові приховується за ойконімом ‘Немогард’, трансформувалося в пошуки північноросійських етимологічних паралелей, за якими цілковито губляться географічні реалії самого джерела. Давня традиція добачати місце княжіння Святослава на території майбутньої Новгородської землі (чи то в ‘Холмі’ на Славні, чи то в ‘Городищі’ або в Ладозі) й далі тяжіє над досліджуваною темою.

Вже в “Історії” В. Татищева виразно проглядається роздвоєність між особистою думкою дослідника та реаліями тексту Константина Багрянородного. До честі історика, він усе-таки принципово відрізняв зміст джерела від власних коментарів. Дослідник не мав сумніву, що у викладі Константина Багрянородного ‘Немогард’ розташовувався у допливах Дніпра (чи навіть на Дніпрі), хоч і вважав це свідчення помилковим, доводячи, що однодревки сплавливали саме з Новгорода на Волхові: “Новгородцы товары свои возили вь Смоленскъ, и оттуда лодками по Днѣпру вь Кіевъ сплавливали, отъ чего вдѣлалась ошибка у Константина

Императора, который мнилъ, что Новъ городъ при Днѣпрѣ построенъ” [419, кн. 1, ч. 1, с. 208]. Щобільше, В. Татищев пише про своє попереднє ототожнення ‘Немогарда’ (трактуючи його як ‘Неогард’) із Новгородом-Сіверським: “Немогарда есть без сомнѣнія Неогарда, то есть Новъгородъ: и съ начала думалъ, и тоже Делилю показалось, что сей есть Новъгородъ сѣверскій не далеко отъ Чернигова, и хотя отъ Русскихъ древностей извѣстно, что сей городъ во власти Россіянъ со всею Сѣверією былъ, однакожь я болѣе разсуждаю, что Новъгородъ великій и окольное положение Русь именуемое” [419, кн. 1, ч. 1, с. 208].

Південна локалізація Новгороду за гіпотезою Деліля-Бандурі. Автори новітніх коментарів до видання трактату Константина Багрянородного “Про управління імперією” спостережень свого попередника В. Татищева не зауважують, як обходять увагою ще один важливий ранній приклад наукової південної локалізації Немогарда (власне – руської), на який покликається В. Татищев. Побіжно згаданий істориком Деліль – відомий французький географ, картограф, член Королівської академії наук, “Перший картограф короля” Гійом Деліль / Guillaume de Lisle (*1675 – †1726). У цій згадці В. Татищев має на увазі його карту “Східна імперія за творами Константина Багрянородного”, опубліковану в “Atlas nouveau” (Амстердам, 1742 року) [95]. Згадані імператором населені пункти – ‘Milinica Castrum’, ‘Teliutza’, ‘Nemogarda’ та ‘Tzernigoga’ – локалізовано на цій карті вздовж Десни (табл. 3.9; 3.10). Відтак ‘Νεμογαρδάς’ Константина Багрянородного ототожнюється з Новгородом-Сіверським, що й відзначив у своїй “Історії” В. Татищев. Згадана карта Г. Деліля була створена (що відзначено в заголовку) за участю історика-бенедиктинця Ансельма Бандурі (*1671 – †1743), який написав двотомну працю “Imperium orientale”, яка вийшла друком у Парижі 1712 р., та у Венеції 1729 р. У цій праці А. Бандурі опублікував і прокоментував трактат “Про управління імперією”, для якого й призначалася карта Г. Деліля. На книжку А. Бандурі покликається В. Татищев. Відомо вона й авторам коментарів до російських видань праці Константина Багрянородного, хоча залишається лише здогадуватися, з яких міркувань вони замовчували версію локалізації Немогарда Бандурі–Деліля.

ЛОКАЛІЗАЦІЯ РУСЬКИХ ГОРОДІВ X ст., ЗГДАНИХ КОНСТАНТИНОМ БАГРЯНОРОДНИМ

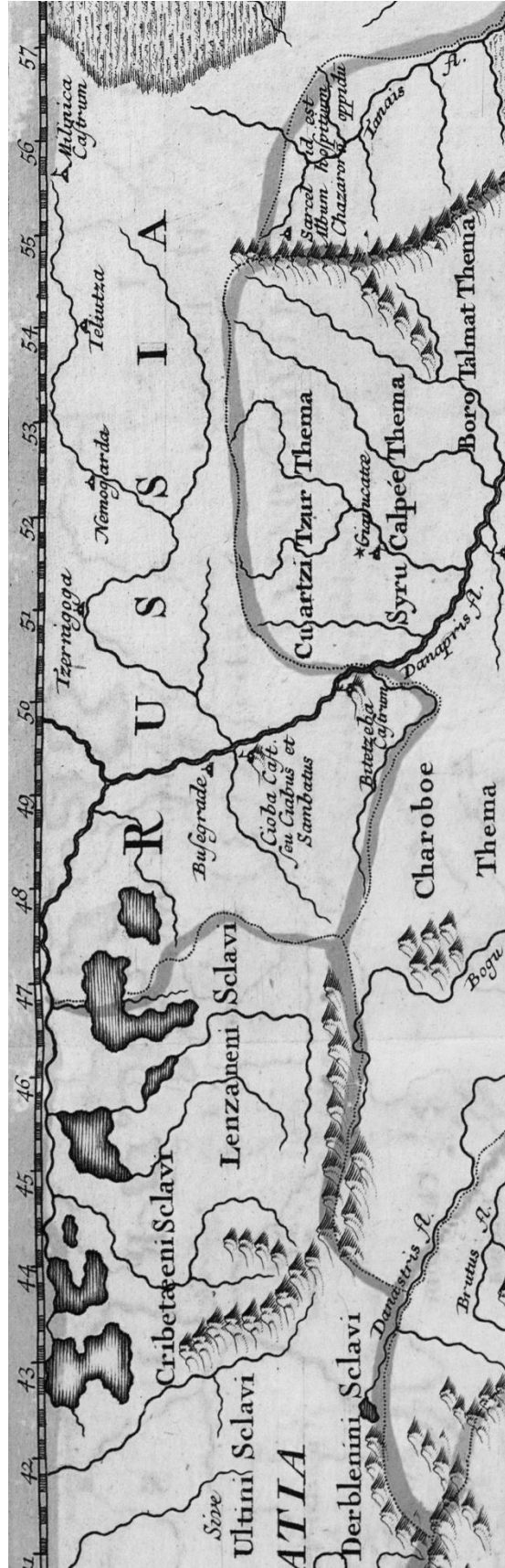

Guillaume de Lisle

“Східна імперія за творами Константина Багрянородного”
1742 р.

ЛОКАЛІЗАЦІЯ РУСЬКИХ ГОРОДІВ Х ст., ЗГАДАНИХ КОНСТАНТИНОМ БАГРЯНОРОДНИМ

Guillaume de Lisle
 “Східна імперія за творами Константина Багрянородного”
 1742 р. (фрагмент)

Константин Багрянородний “ПРО УПРАВЛІННЯ ІМПЕРІЄЮ”:

“... приходящие из внешней Росии (Ρωσία) в Константинополь (Κωνσταντινούπολι) моноксилы являются одни из **Немогарда** (Νεμογαρδάς), в котором сидел Сфендослав (Σφενδοσθλάβος), сын Ингора (Ἰγγορ) архонта Росии, а другие из **крепости Милински** (κάστρον τῆν Μιλίνσκαν), из **Телиуцы** (Τελοῦτζαν), **Чернигоги** (Τζερνιγυαν) и из **Вусеграда** (Βουσεγρადε). И так, все они спускаются рекою Днепр и сходятся в крепости **Киова** (Κιοβα), называемой **Самватас** (Σαρβατάς). Славяне же, их пактиоты, а именно: кривитеины, лендзанины и прочие Славинии — рубят в своих горах моноксилы во время зимы и, снарядив их, с наступлением весны, когда растает лед, вводят в находящиеся по соседству водоемы. Так как эти [водоемы] впадают в реку Днепр, то и они из тамошних [мест] входят в эту самую реку и отправляются в **Киову**. Их вытаскивают для [оснастки] и продают росам, росы же, купив одни эти долбленки и разобрав свои старые моноксилы, переносят с тех на эти весла, уключины и прочее убранство... снаряжают их”.

Дещо пізніше про можливість розташування столиці уділу Святослава на півдні писав А. Нікітін, який проте локалізував її десь в Приазов'ї, поблизу Тматорокані [331, с. 42–45]. Врешті, ототожнення 'Немогарда' з Новгородом на Волхові визнав суперечливим і О. Корольов [261, с. 29].

Отже, південна (києво-руська) локалізація Немогарда не позбавлена наукової історіографічної традиції, а головне – має важливу перевагу: вона спирається на пряму вказівку Константина Багрянородного, що однодревки сплаваються з різних місцевостей 'зовнішньої Русі'" (зокрема, й з Немогарда, у якому сидів Святослав) до Києва водоймами, що впадають у Дніпро. Тобто йдеться безпосередньо про басейн Дніпра.

Спроба пов'язати Немогард середини Х ст. з територією майбутньої Новгородської землі потребує від прихильників цієї теорії непростих пояснень, зокрема: а) чому уважний до деталей Константин Багрянородний, який так докладно описав дніпровські пороги, оминув проблеми сплаву однодревок через волоки між Дніпром та Ловаттю й пороги на самій Ловаті?; б) чи був рентабельним сплав однодревок (через згадані численні перешкоди) на відстань понад 1200 км від 'Городища' до Києва, а чи близько 1400 км від Ладоги до Києва? Для порівняння: прямий, без волоків і порогів, сплав із верхів'їв приток Прип'яті, Стиру й Горині (властиво, від городища Х ст. з промовистою назвою 'Кораблище') до Києва був, щонайменше, вдвічі коротший та й проблем із деревиною для побудови човнів на Поліссі ніколи, як відомо, не було. Зауважмо принагідно, що Константин Багрянородний наголошував на тому, що однодревки руси купували, тобто економічний чинник у цьому випадку теж відігравав не малу роль; в) чи є конкретні фактичні підстави для того, аби вважати, що Константин Багрянородний під терміном 'зовнішня Русь' із Немогардом розумів землі майбутньої північної Новгородщини?; Якщо відповіді на перші два запитання очевидні й свідчать проти північної локалізації Немогарда, то останнє вимагає докладнішого розгляду.

Локалізація Новгорода і проблема 'зовнішньої' та 'внутрішньої' Русі. Згідно з найпоширенішою в історичній науці (насамперед російській) версією, 'зовнішня Русь' візантійського автора є Новгородською Північчю, а неназвана

‘внутрішня Русь’ (що відтворюється як опозиція до ‘зовнішньої’) – Київським Подніпров’ям, під яким розуміють Руську землю у вузькому значенні цього слова. Таке пояснення виникло через семантичну схожість пізнішої новгородської літописної термінології, у якій ‘верховські’ землі (під якими розуміли Новгородську землю) протиставлялися ‘низовським’ (під якими розуміли Київську чи Володимиро-Суздальську землі). Саме так уперше потрактував ‘зовнішню’ Русь і В. Татищев, обґрунтовуючи думку, що Немогард Константина Багрянородного є Новгородом на Волхові саме через “окольноѡ положение Русь именуемое”. Подібно пізніше Б. Рибаків окреслював територію “внутрішньої” Русі, визначаючи її північну та південну межі, образно називаючи Любеч та Витичів її північними та південними воротами [392]. Проте існують також інші трактування аналізованого виразу, які систематизовано в праці М. Бібікова [138].

Якщо сприймати буквально свідчення Константина Багрянородного, то поза межами ‘внутрішньої Русі’ опиняється решта перелічених населених пунктів, зокрема й Чернігів (Чернигога / Τζερνιγώγαν) та розташований поряд із Києвом Вишгород (Вусеград / Βουσεγυραδέ), відомий за ПВЛ як ‘Ольжин гóрод’, якому належала третина деревлянської данини. Ця, доволі незручна для коментування обставина спонукала дослідників до вільностей у тлумаченні тексту. Так, А. Насонов уважав, що “совершенно не обязательно толковать текст в том смысле, что перечисленные ниже города относились к “внешней Руси”, и текст не дает материала для суждения о том, принадлежали ли эти города к “внешней Руси”” [329, с. 31]. За А. Насоновим, Новгород на Волхові разом із ‘зовнішньою Руссю’ протиставляється Русі, яку трактовано як політичне територіальне ядро, що панує над деякими слов’янськими племенами. Таким чином, дослідник начебто не включає перелічених візантійським автором міст ні до ‘зовнішньої’, ні до ‘внутрішньої Русі’, залишаючи відкритим питання про межі згаданого зовнішнього анклаву Русі.

Цілком очевидно, що недомовки, неузгодженості та неясності в тлумаченнях тексту Константина Багрянородного спровоковані намаганням низки дослідників будь-що зіставити його з пізнішими літописними реаліями та їхнім переконанням,

що свідчення про ‘зовнішню Русь’ походило від місцевих руських інформаторів. Утім, існує альтернативна думка, що це означення виникло в самих візантійців, які спиралися на систему географічних уявлень та дефініцій з протокольної традиції візантійського двору чи з практики, прийнятої у тогочасній історично-географічній літературі. Скажімо, В. Петрухін та Ф. Шелов-Коведяєв відзначили, що ‘зовнішня Русь’ прямо не відповідає реаліям історичної географії Русі, й розглянули аналізоване питання в контексті візантійської традиції географічних описів. На їхню думку, опис областей Русі міг здійснюватися з позиції південного спостерігача, для якого ближчі до Константинополя (південніші) орієнтири були ‘внутрішніми’, а віддаленіші (північні) трактувалися ‘зовнішніми’. Ґрунтуючись на такому спостереженні, дослідники дійшли висновку, що вислів ‘зовнішня Русь’ не має самостійного політичного значення, а є питомо географічним визначенням [357].

Таке трактування уперше висловив у своїй праці О. Соловйов (використовую тут коментарі О. Назаренка), який припустив, що опозицію зовнішній/внутрішній у творі Константина Багрянородного слід розуміти як дальший/ближчий і запропонував вважати ‘зовнішньою/віддаленішою’ Руссю Русь із Києвом, а ‘внутрішньою/ближчою’ відповідно – якийсь руський анклав у Північній Надчорноморщині (Тмуторокані?). Історіографічних прикладів такого розуміння руських географічних реалій у трактаті ‘Про управління імперією’ чимало. Їх критично проаналізував О. Назаренко [327, с. 296–297], відзначивши, однак, що поза увагою дослідників, які підхопили думку О. Соловйова, залишилося принципово важливе застереження останнього, що через специфіку прочитання грецького тексту не можливо провести межі між ‘зовнішньою’ та ‘внутрішньою Руссю’ в будь-якому місці переліку руських міст із трактату Константина Багрянородного. З огляду на це, дослідник резюмує, що така постановка питання “зачеркивает соблазнительное отождествление “внутренней Руси” с Русской землей в узком смысле” [327, с. 296]. А якщо так, то й, додаю, перекреслює спроби ототожнення ‘зовнішньої Русі’ з Новгородською землею.

До полеміки щодо трактування антонімічної пари ‘зовнішній/внутрішній’ у складі оповіді про сплав однодревок до Києва О. Назаренко залучає ще один

приклад подібної семантичної опозиції з твору Константина Багрянородного “Про церемонії”, у якому зібрано протокольні форми звернення до чужоземних правителів. Він звертає увагу на те, що під час зустрічі болгарських послів у Константинополі від логофета за протоколом вимагалося після питань про здоров’я царя, його нащадка та ‘великих бояр’ довідуватися про здоров’я “інших внутрішніх та зовнішніх бояр”. Аналізуючи болгарську (як тюркську, так і слов’янську) соціальну термінологію, О. Назаренко обґрунтовано доходить висновку, що словесним зворотом ‘внутрішні бояри’ називали столичних бояр, які мешкали при царському дворі, а терміном ‘зовнішні’ – тих, хто виконував свої функції за межами столиці, у регіональних центрах [327, с. 296]. Відзначена О. Назаренком термінологічна проекція переконує в тому, що терміном ‘зовнішня Русь’ Константин Багрянородний аж ніяк не мав на меті окреслити тільки північні території, що охоплювали землі майбутньої Новгородщини, як це намагалися й намагаються довести прихильники північної локалізації Немогарда, апелюючи до пізнішої книжної практики поділу на ‘Верховські’ та ‘Низовські’ землі. Під названим терміном слід розуміти всяку підвладну Русі територію поза межами Києва, який і був тією неназваною ‘внутрішньою Руссю’.

Окрім того, О. Назаренко звертається до тексту іншого свідчення Константина Багрянородного, де повідомляється про полюддя, у яке архонти відправлялися з усіма росами з Києва, і припускає, що у повідомленні про ‘зовнішню Русь’ йшлося не про території, а про ‘зовнішніх русів’, тобто про тих русів (русь), що заселяли перелічені імператором городи й виходили в полюддя у своїх підвладних областях. Таким чином, Константин Багрянородний, проводячи паралель між болгарськими внутрішніми та зовнішніми боярами, відрізняв ‘зовнішніх’ русів від тих, які проживали в Києві при дворі зверхників (архонтів).

Тут слід зважити на те, що описана Константином Багрянородним система полюддя (яка виражається в колективному володінні сумою державних данин і демонструє цілковитий контроль за прибутками) суперечить, як довів В. Янін, новгородській практиці стосунків князя з елітою Новгородської землі. Новгородці від найраніших часів самостійно збирали податі та контролювали їх розподіл. Це

стосувалося і тих сум, які призначалися князеві. І це все відбувалося за повної відсутності княжих володінь у Новгородській землі навіть у реліктовій формі [476, с. 76]. Зазначені відмінності дають вагомі підстави для сумнівів у тому, що в трактаті “Про управління імперією” є хоча б якісь відомості про територію майбутньої Новгородської землі. Мало того, немає жодного аргументу локалізувати на цих теренах згаданий Константином Багрянородним Немогард, де княжив Святослав. Зате, пригадаю, є пряма вказівка на те, що цей город містився в допливах Дніпра, якими й сплавляли до Києва однодревки. Отож, цілком вірогідно, що й літописна фраза “иде Ольга к Новугороду”, з якої розпочинається оповідь 947 р. про похід Ольги після деревлянської помсти на Лугу (ототожнену з Лугою волинською), має цілком реальні підстави.

Південна локалізація Новгорода в світлі повідомлення Аль-Мас’уді про народ ‘нукарда’. Крім того, про південну (вужче – правобережну) локалізацію Немогарда свідчить ще одне авторитетне джерело, синхронне до тексту Константина Багрянородного, авторства арабського мандрівника, географа та енциклопедиста першої половини X ст. Аль-Мас’уді. Це свідчення дійшло до нас у творі “Мурудж аз-захаб ва ма’адин ал-дхавахір” (“Промивальні золота та рудники самоцвітів”), написаному в 947–948 рр. й переробленому перед смертю ал-Мас’уді 957 р. У 17-му розділі цієї праці, де автор виклав відомості про народи Східної Європи та Кавказу [257, с. 4–5; 259, с. 147–148], частина тексту співзвучна з розповідями Константина Багрянородного про географію та стосунки Візантії з печенігами, угорцями, болгарами, русами й хозарами, викладеними у 1–5 та 37 розділах книги “Про управління імперією”.

У праці Аль-Мас’уді описано військові події під Валандаром, внутрішні конфлікти між чотирма, названими тюркськими, племенами та вирішальну битву, у якій греки зазнали нищівної поразки. Після перемоги тюрки пішли на Константинополь, руйнуючи все на своєму шляху. Військові дії біля Валандара, ототожнюваного з болгарським м. Девельтом (Δεβελτος), датуються у “Промивальнях золота” після 320/932 рр. і пов’язуються з першим нападом угорців на Фракію 934 р., про що згадано в багатьох візантійських хроніках. У тексті Аль-

Мас'уді угорці фігурують під звичним для арабо-персидської літератури етноном 'баджгирд', який у переліку стоїть другим. Третій, найвойовничіший народ – 'баджнāk' – традиційно слугував для найменування печенігів. Печенігами вважають і перший зі згаданих тюркських народів, співзвучний назвою з 'баджнāk', – 'баджнā' (за деякими рукописами 'яджна'). Для його характеристики Аль-Мас'уді вжив термін, яким називають 'рід', 'коліно', підкресливши таким чином численність печенізьких племен. Про це згадує і Константин Багрянородний (Розділ 37. Про народ пачинакітів), котрий нарахував вісім таких об'єднань (фем), кожне з яких очолював свій зверхник (архонт). На заході від Дніпра він локалізує чотири феми: фему Гіазіхопон, розташовану по сусідству з Болгарією, фему Нижньої Гіли, що межувала з Туркією (угорцями), фему Харавої, яка прилягала до Русі, та фему Іавдиертим, що межувала з данниками Русі (ультинами, дервленинами, лензанинами та іншими слов'янами).

Етнічна інтерпретація четвертого тюркського народу з переліку Аль-Мас'уді – 'нукарда' – викликала найбільші суперечки в науковців. Полемізуючи з ними І. Коновалова нагадала позицію В. Мінорського, який припускав, що етнонім 'нукарда' слід читати як 'наугарда' і що під цією назвою маються на увазі 'новгородці', які займалися піратством у південноруських степах, як і пізніші 'бродники', котрі також мешкали серед тюркських народів [311, с. 151]. Це припущення виникло дещо раніше, про що згадує і В. Мінорський, покликаючись на думку попередників ("что уже предполагали Фрэн и Шармуа") й почерпнуту ним із праці німецького філолога-орієнталіста Й. Маркварта [492, s. 143, ref. 1]. Його неодноразово критикували деякі науковці через буквальне трактування зв'язку 'нукарда' з 'бродниками'. Проте, як указує І. Коновалова, у пропозиції В. Мінорського важливішим є зв'язок етноніма 'нукарда' не з 'бродниками', а з давньоруським 'Новъгородъ'. До того ж, як доводить дослідниця, немає потреби в запропонованій ним кон'єктурі, позаяк форма 'нукарда' може бути безпосередньо виведена з топоніма 'Новъгородъ', адже 'г' в арабських текстах передавалося не лише як 'г', але й з допомогою літер 'kāf', одна з яких у латинській транслітерації передається як 'k', а друга – 'q', а в кириличній – лише як 'к'. У працях пізніших

мусульманських авторів (аж до XVII ст.), на що звертає увагу І. Коновалова, Новгород фігурує як ‘Нукарт’ [257, с. 11].

Припускаючи участь новгородців у складі печенізько-угорської коаліції, І. Коновалова нагадує слова Аль-Мас’уді, що перелічені ним народи, у тому числі й ‘нукарда’, відомі своїми нападами на Італію, області франків та мусульманську Іспанію. Це свідчення дослідниця порівнює з повідомленнями грецьких та латинських джерел про напади норманів (VIII–X ст.) та угорців (IX–X ст.) на райони, які згадані в “Мурудж аз-захаб”. Вони цілком кореспондуються з повідомленнями мусульманських істориків, які серед нападників виділяють русів, слов’ян, булгар, печенігів, узагальнюючи їх під назвою тюрків [257, с. 11–12].

Отже, І. Коноваловій добачала під назвою ‘нукарда’ у складі печенізько-угорської коаліції саме новгородців. Немає жодних підстав, аби з цим не погодитися, однак слід зауважити, що це не могли бути новгородці з Волхова, адже укріпленого населеного пункту під такою назвою на місці майбутнього Великого Новгорода ще просто не існувало. У той час вихідці з півночі могли називатися як завгодно, але тільки не новгородцями. До речі, їх (волховських новгородців) не могло бути не лише у війську Олега чи Ігоря, не було їх і у війську Святослава. Аби задекларувати їх “значну” присутність серед воїнів Святослава, І. Фроянову, без реальних фактів, довелося вдатися до єдиного й дуже хиткого, якщо не сказати – наївного – аргументу: “Их роль настолько значительна, что в формуле присяги договора Святослава с Цимисхием вновь появляется бог северных племен Волос” [449, с. 130].

Отже, у віднотованому Аль-Мас’уді етнонімі ‘нукарда’ могла відобразитися назва лише якогось іншого (не волховського) Новгорода. Очевидно, саме це місто згадано під 947 р. і в ПВЛ як географічний орієнтир маршруту Ольги на волинську Лугу (“иде СѠлга к Новугороду”) і саме про нього (вже як про ‘Немогард’) писав Константин Багрянородний, пов’язуючи з місцем перебування Святослава й вважаючи його за центр уділу останнього. Про це й свідчить трансформація слов’янської назви ‘Новъгородъ’ (через скандинавську подачу – ‘Nógarðar’) у грецьку ‘Νεμογαρδάς’, де гр. ‘νεμο’ – не що інше, як ‘частина, уділ’.

Трактування Волині (зокрема, й земель по Лузі) уділом Святослава цілком природне і з огляду на те, що саме юний княжич очолив та розпочав західну військову кампанію, про що недвозначно свідчить літопис: “и рече Свенгелдь . и Асмудь . князь оуже почаль . потягнемь дружино по князи” [21, стлб. 46]. Отже, новгородці в праці Аль-Мас’уді, які разом із уграми та печенігами воювали на Балканах, походять очевидно із гóрода, знаного Константину Багрянородному як ‘Νεμογαρδάς’. І про той самий гóрод свідчить ПВЛ в оповіді про похід Ольги “к Новгороду”. Це свідчення дає і точний географічний орієнтир цього походу – волинську Лугу. Цим Новгородом може бути лише єдиний об’єкт – дитинець майбутнього Володимира-Волинського – характерне острівне городище специфічного волинського типу.

Освоєння пагорба майбутнього дитинця в урочищі Замчище за археологічними матеріалами розпочалося у ранньослов’янську добу. Знахідки археологів засвідчують безперервний розвиток поселенської структури на території урочища ‘Замчисько’ впродовж IX–X ст. [276, с. 9–28; 277]. Розкопки на території колишнього Спаського монастиря переконують, що глиняний вал-платформа окольного города перекриває три будівельних горизонти з рештками споруд X ст. Дослідженнями останніх років засвідчили, що в середині X ст. на березі Луги існувала потужна система поселень (гніздо поселень), які оточували укріплення на Замчиську. Про це свідчить і курганні могильники, що обступали місто з усіх боків [420, с. 36; 422, с. 62–67]. Ця поселенська агломерація передувала даті заснування города великого київського князя, яку В. Татіщев зв’язував із походом Володимира на хорватів 992 р.: “Владимиръ ходилъ по Днестру съ двумя Епископы много людей научая крести(тися). И построилъ въ в земли Червенской градъ во свое имя Владимиръ, и церковь Пресвятыя Богородицы созда, оставя ту Епископа Стефана и возвратися съ радостію” [419, кн. 2, с. 78].

3.4. Новгород на Лузі в опосередкованих джерельних свідченнях.

Уділ Святослава – батьківщина Володимира. Правління Святослава на Волині з центром у Новгороді на Лузі, логічно корелюється із низкою аргументів, що обґрунтовують народження Володимира Святославовича у волинському селі

Будятичі, ототожнюваному із літописним ‘Будятиним селом’, куди княгиня Ольга відправила вагітну Малушу [202]. Найдавніша відома документальна згадка про село Будятичі – 31 грудня 1450 р., коли великий князь Свидригайло за вірну службу надав “вѣчно на веки непороушно” Миткові, племіннику луцького старости Немирі Резановича, село Липу у Перемильському повіті та кілька сіл, серед яких і Будятичі у Володимирському повіті, в місцевості названій ‘на Погорьї’: “оузрѣвши есмо знаменитою намъ слоужбоу а николи незамешконоую слоуги нашего вѣрного пана Митка, племѣньника пана Немири старосты лоуцкого, и мы добравши сѧ с нашими князи, с нашими паны, с нашею радою дали есмо емоу село Липоую оу перемильскомъ повѣте сѧ обѣма береги ставоу и со млиномъ и со мшанцом, с митомъ; а другое село на погорьї оу володимерьскомъ повѣте Боудатици, а Тишковичи, а Доубровица, а Лѣшная, а Стаги со всѣми тими доходы и приходы” [87, т. 1, с. 45–46, N XLVIII]. Очевидно, йшлося про підтвердження давніх володінь, бо 1452 р. уже Казимир Ягеллончик знову надає ті самі села тому ж власнику і знову ж таки – “вѣчно а непороушно”.

На користь волинської локалізації ‘Будятиного села’ та його ототожнення із під-Володимирськими Будятичами свідчить ряд аргументів. Перелічимо їх тезово у зв’язку із низкою волинських географічних орієнтирів та іменами головних персонажів:

1) назва ‘Будутина весь’, ‘Будотине село’ чи ‘Будятине село’ тлумачиться як село якогось Будяти / Будимира – його засновника чи власника. Саме такою патронімічною назвою, похідною від особової назви ‘Будята’, з архаїчним слов’янським закінченням на -ичі є Будятичі. Первісне значення ойконіма ‘будятичі’ – рід або піддані Будяти. Семантичним способом цей патронім перейшов на назву поселення зі значенням: населений пункт, який заселяють будятичі. Отже, волинський ойконім ‘Будятичі’ є прямим етимологічним відповідником літописного ‘Будятиного села’;

2) згідно з текстом грамоти, датованої 31 грудня 1450 р., власником Будятичів був представник родини волинських зем’ян Резановичів. Ця обставина є додатковим свідченням давньої належності будятицьких земель родині Малуші та Добрині, адже

Добриня відомий не лише як ‘Никитич’, але і як ‘Резанович’. Добриню Резановича згадують деякі літописі XV–XVI ст. та відоме за багатьма списками “Сказание о киевских богатырях, како ходили во Царьград...”;

3) ім’я батька Малуші ‘Kalufcza’ чи ‘Kalufcza Malec’ (через схоже написання ‘Г’ (s-довгого) та ‘f’ первісне ‘Kalufcza’ перетворилося в ‘Kalufcza’), як його називає М. Стрийковський, або ж – ‘Piccolo Calufcza’, ‘Calufcza paruus’, ‘klein Caluffza’, як читається в різних виданнях С. Герберштейна, є, очевидно, його родинним прізвиськом, відображеним (як це добре відомо зі значно пізніших прикладів) у володінні певною маєтністю, населеним пунктом. Таке поселення існує донині і граничить із землями Будятичів. Ідеться про с. Калусів / Kalusów, перейменоване, щоправда, у 1946 р. на Гряди. Документальні відомості про цей населений пункт сягають зламку XV–XVI ст.;

4) княгиня Ольга відправила Малушу народжувати в батьківські родинні маєтності згідно з правом авункулату, за яким малолітні діти до певного віку виховувалися саме в родині матері, і яке функціонувало на Русі у формі сімейного звичаю (з часом трансформованого у княжу придворну інституцію), відомого під назвами ‘кормильства’ та ‘дядьківства’. Опікуном народженого в Будятичах Володимира і став його ‘уй’ (вуйко), брат Малуші – Добриня;

5) відомо також, що в середині XV ст. у власності родини Резановичів було й с. Зимне (Зъмно, Земно). Із церквою Успіння Пресвятої Богородиці давнього Зимненського Святогірського монастиря (згаданого вперше в Києво-Печерському патерику в запису про смерть блаженного Варлаама між 1062 та 1074 р.) можливо пов’язати й літописну згадку про церкву Богородиці, якій було надано с. Будятино (“село бо бяше еа тамо, и умираючи даде его святѣй Богородици”). Цим храмом могла бути й церква – попередниця Успенського собору у Володимирі, заснування якого місцева традиція пов’язує з іменем Володимира Святославовича;

б) назва ще одного сусіднього села Низкиничі співвідноситься з іменем Низкиня, відомого за “Анналами” Яна Длугоша. У цьому історичному джерелі Низкинею названо деревлянського князя Мала (dux Drewlyanorum Niszkina), тезоіменного з Малком Любчанином – батьком Малуші (пор. Малий / Низький).

Імовірно, що знайомий з місцевою волинською легендарною традицією про Мала Любчанина Длугош ототожнив його з деревлянським князем Малом, подібно до того, як у ХІХ ст. – Д. Прозоровський уважав обох літописних персонажів однією особою. Польські хроністи й деревлянські події переносили на землі Волинського Побужжя, як це видно з оповіді про загибель Олега деревлянського у Стрийковського. Останній називав деревлянський Овруч Варяжем (Waraż), ототожнюючи його з Варяжем, розташованим на лівобережжі Бугу, на південний захід від Будятичів та Низкиничів;

7) Низкиничі належали волинській шляхетській родині Киселів, які виводили свій рід від київського воєводи Святольда (Свенельда). Родові легенди Киселів зафіксовані в писемних пам'ятках початку ХVІІ ст. Згаданий у них Свенельд (Свѣнелдъ, Свенгелдъ) очолював організований з ініціативи княгині Ольги каральний похід проти деревлян і був сучасником подій, пов'язаних з висланням Малуші до сусідніх із Низкиничами Будятичів. Набуте Святольдичами / Свенельдичами родове ім'я 'Кисіль / Kisiel' вірогідно походить від скандинавського слова 'kisel', яке данською мовою означає 'кремень', а шведською – 'кременій'. Воно мало б характеризувати мужність та міцність протопласти роду Киселів;

8) разом зі Свенельдом безпосереднім учасником деревлянської кампанії (як, очевидно, і походу на Лугу) був також воєвода Асмольд (Асмудъ, Асмоудъ). За знаком малолітнього Святослава (який спробував кинути списа в бік деревлян) обидва воєводи й розпочали битву з деревлянами. Можна припустити, що з іменем Асмольда, ослов'яненним до Осмил (пор. зміну початкового 'А' на 'О' в Аскольд / Оскольд) пов'язується назва сусіднього з Будятичами с. Осмиловичі. Під 945 р. Асмольд згадується в літопису 'кормильцем' (вихователем) Святослава, а тому його присутність поруч із князем на початках його самостійного правління є цілком природною;

9) присутність київської дружини в Будятичах фіксує й назва його присілка – Русовичів. У межиріччі Бугу та Луги розташовується ще декілька населених пунктів, що мають назву, похідну від 'Руси'. Ці топоніми походять від варяго-

руських поселенців, дружинників, яких київська адміністрація спровадила на підконтрольну територію, влаштовуючи по Лузі погости;

10) місцеві волинські легенди вважають Володимира Святославовича засновником низки сакральних пам'яток та населених пунктів Волині. На його честь отримав назву і стольний волинський город. До такого чину могло спонукати саме народження святителя Русі на Волині;

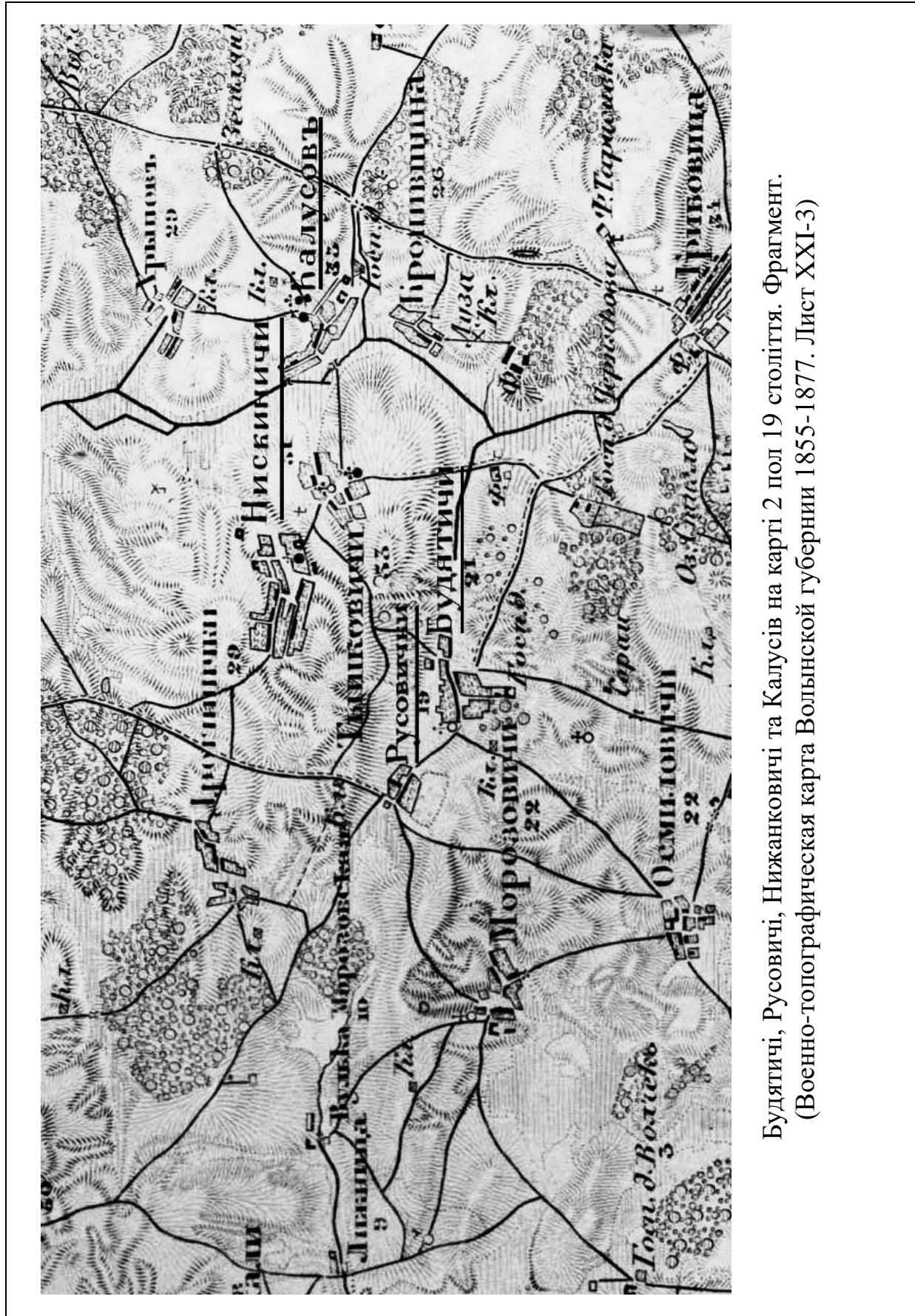
11) основні складові сюжетної лінії Будятицької легенди, пов'язаної з місцевим Святим джерелом, буквально збігаються з літописною Корсунською легендою, у якій викладено події Володимирового хрещення. Ця обставина свідчить про те, що в Будятичах давніше функціонували легенди про хрестителя Русі.

Локалізація місця народження Володимира Святославовича у волинських Будятичах (табл. 3.11) є тією ключовою ланкою, що дає можливість зв'язати низку важливих історичних подій руської історії X ст. Їх розпочала княгиня Ольга, яка ініціювала низку масштабних державницьких заходів з облаштування західних кордонів Русі, що перемістилися до Бугу після закінчення києво-деревлянської війни. Подам їх за літописною хронологією, висвітлюючи події з точки зору логіки дій її основних учасників.

У 946 р. малолітній княжич Святослав дає знак київському війську завершити масштабну каральну акцію (висвітлену літописцем у вигляді чотирикратної помсти), розпочату проти деревлян його матір'ю, київською княгинею Ольгою, чоловіка якої було вбито в Деревлянській землі під час збору данини. Того самого року, після закінчення військової кампанії, Ольга зі сином Святославом здійснила низку заходів із одержавлення Деревлянської землі, що відобразилися у літописі у формі встановлення уставів та уроків й організації становищ та ловищ на підкорених територіях.

Ці події відкрили перед Києвом перспективи контролю над важливим торговельним шляхом, що провадив із Болгара через Київ до ринків збуту руських товарів у Середньому Подунав'ї. І відразу наступного року після деревлянської війни, у 947 р., княгиня Ольга розгортає діяльність далі на захід, закріплюючись на Західному Бузі, про що літопис повідомляє фразою: “иде СѠлга к Новугороду . и

**НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ
МЕЖИРЧЧЯ БУГУ ТА ЛУГИ**

Будятичі, Русовичі, Нижанковичі та Калусів на карті 2 пол 19 століття. Фрагмент.
(Военно-топографическая карта Вольнской губернии 1855-1877. Лист XXI-3)

оустави по мѣстѣ . погосты и дань . и по Лузѣ погосты и дань и ѡброкы . и ловища сѧ суть по всеи земли . и знаменія и мѣста и погосты” [21, стлб. 48–49]. Текст свідчить, що після деревлянської помсти – “по мѣстѣ”, Ольга вирушила до Новгороду, облаштуваючи західний кордон держави та організовуючи погости на правобережжі Бугу. Цим Новгородом був розташований на Лузі волинський город (городище волинського типу) – дитинець майбутнього Володимира.

Між 948 та 952 рр. візантійський імператор Константин Багрянородний, описуючи землі Русі у трактаті “Про управління імперією”, розповів, що однодревки (μονόξυλα), які сплаваються племенами-пактіотами зі зовнішньої Русі до Києва, прибували також із Немогарда (Νεμογαρδάς), в якому сидів Святослав (Σφενδοσθλάβος), син архонта Русі Ігоря. Цим Немогардом і був Новгород, що згадував літописець як орієнтир мандрівки Ольги на Лугу 947 р. Однодревки відправлялися з Волині до Києва правими притоками Прип’яті. Про період правління Святослава на Волині свідчать знахідки кераміки, клеймованої двозубом Святослава у Пліснеську та Володимирі.

962 р. під загрозою язичницької реакції, втрачаючи дорогою супутників, з Києва втікає місійний єпископ Адальберт. Десь у той самий час, рятуючи від язичницької сваволі вагітну Малушу, Ольга відправляє її з Києва на батьківщину, до Будятиного села (волинських Будятичів). Саме там, у час правління Святослава на Волині, у Новгороді на Лузі, він і познайомився з Малушою.

970 р. Святослав розподіляє між спадкоємцями уділи. Ярополк сів у Києві, а Олег – в Деревлянах. Народжений у волинських Будятичах княжич Володимир сідає на княжіння не у Новгороді на Волхові, який у той час не існував, а в Новгороді на Лузі, колишньому уділі Святослава. Літописець прямо про це повідомляє, цитуючи звернення Володимирового уя Добрині до Новгородців. Апелюючи до патріотичних почуттів новгородців, Добрина нагадує їм про зв’язок княжича з Волинню через власний родовід: “и рече Добрыня просите Володимира . Володимиръ бо бѣ ѿ Малуши милостьницѣ Сѡлжины . сестра же бѣ Добрыня . ѿцѣ же бѣ има Малько Любчанинъ . и бѣ Добрыня . оуи Володимиру . и рѣша Новгородци Сѡславу . въдаи ны Володимира . и пояша Новгородци Володимира себѣ . и иде Володимиръ съ

Добрынею оуєм^б свои^м к Новугороду” [21, стлб. 57]. У Ніконовському літописі та Архангелогородськму літописці є ще одна деталь – згадка про місце народження Малуші в Будятиному селі (Будятичах), яка ще дужче увиразнює намагання Добрині довести новгородцям факт волинського походження княжича.

У контексті перебування Володимира в уділі на Волині привертають до себе увагу питання про ранні одруження Володимира та пов’язані з ними політичні обставини. Згадуючи найстаршого Вишеслава під 980 р. літописець нагадав про його походження від чешки: “*ṽ Чехыни . Вышеслава . а ṽ другия Стѣслава*” [21, стлб. 67]. Це чеське одруження, ще до захоплення Рогніди в Полоцьку, знаходить логічне пояснення у розташуванні уділу Володимира на Волині, яка на той час межувала із Чеською державою, що володіла Краківською землею.

На підставі аналізу віку Ярослава Володимировича та Святополка О. Назаренко дійшов висновку, що шлюб Володимира з ‘чехинею’ міг бути укладеним найпізніше на зламі 976–977 рр. У той самий час брат Володимира, київський князь Ярополк, налагодив союзницькі стосунки з противником чеського князя Болеслава II – німецьким імператором Оттоном II. Таким чином, у війні 974–977 рр. між Оттоном II та Болеславом II останній протиставив київсько-німецькому союзу коаліцію з Володимиром та Олегом [326, с. 361–390]. Саме територія Побужжя, де розташовувалися родинні маєтності Малковичів, і була тією ланкою, яка давала можливість насамперед Володимирі, а з ним і деревлянському Олегові, прямо контактувати із чехами. У цьому й полягала причина першої усобиці між синами Святослава.

Близько 992 р., вже після захоплення Києва й хрещення, Володимир називає Новий гóрод на Лузі своїм іменем, зважаючи, очевидно, на свої волинські коріння по матері. До заснування Нового гóрода на Волхові залишається ще більше, ніж півстоліття.

Локалізація ‘Новгорода’ у повідомленні Яна Длугоша. У “*Annales*” Я. Длугоша в одному з розділів мовиться про першопредків поляків, чехів та русів, трьох братів – Леха, Чеха та Руса. Історик називає Руса засновником “обширних руських королівств” та описує їх межі, вживаючи як географічні орієнтири низку гідронімів

та два населені пункти – Київ та Новгород: “Rusz [...] amplissima Russorum regna, quorum Kyowia caput et metropolis est, et que Dnyestr, Dnyepr, Nyemyen, Pruth, Slucz, Stir, Szbrvcz, Sereth amplissimis irrigantur amnibus, populasse et terminos suos ultra Novogrod, auro, argento et pellibus ditissimam et notissimam inter paludes et stagna sitam Russiae civitatem ad fines prope terre dilatasse” [83, с. 73]. У перекладі Н. Щавелевої цей уривок звучить так: “Рус [...] населил обширнейшие русские царства, главой и столицей которых является Киев и которые орошаются широчайшими реками Днестром, Днепром, Неманом, Прутом, Случью, Стырем, Збручем, Смотричем, Серетом, и распространил свои пределы по ту сторону Новгорода, русского города, богатейшего и славнейшего золотом, серебром и мехами, расположенного среди болот и топей почти на краю земли” [83, с. 219]. В переліку річок, що протікають територією Руси, Я. Длугош називає річки Чорноморського басейну: Прут, Дністер (з його лівими допливами Смотричем, Серетом та Збручем), Дніпро та Стир і Случ басейну Прип’яті. До Балтійської водної системи належить Німан.

Коментуючи цей уривок, Н. Щавелева відзначила, що Русь у Длугоша “это прежде всего те русские земли, которые в его время находились в пределах Польского королевства и Великого княжества Литовского, с эпизодическим включением Новгорода” [83, с. 371, прим. 41]. Подібно раніше висловлювався і О. Гейштор, на думку якого, Я. Длугош описав Русь у знайомих йому тогочасних межах, разом із важливим доповненням – Великим Новгородом, розташованим на кордоні країни [169].

Проте у повідомленні Я. Длугоша Новгород аж ніяк не розташований десь на далекому краю землі, як про це сказано у сучасному російському перекладі. Логіка його викладу проступає ясніше, якщо вилучити гідронімічний перелік та опис багатства Новгорода: “Rusz [...] amplissima Russorum regna, quorum Kyowia caput et metropolis est, [...] populasse et terminos suos ultra Novogrod, [...] inter paludes et stagna sitam Russiae civitatem ad fines prope terre dilatasse”.

Ближчим до оригіналу є польський переклад: “ Rus [...] obszerne dziedziny Rusi, których Kijów głową jest i stolicą, [...] zaludnił, i granice swojego władztwa poza Nowogrod, miasto Ruskie, [...] a położone między bagnami i jeziorami, aż do kończyn

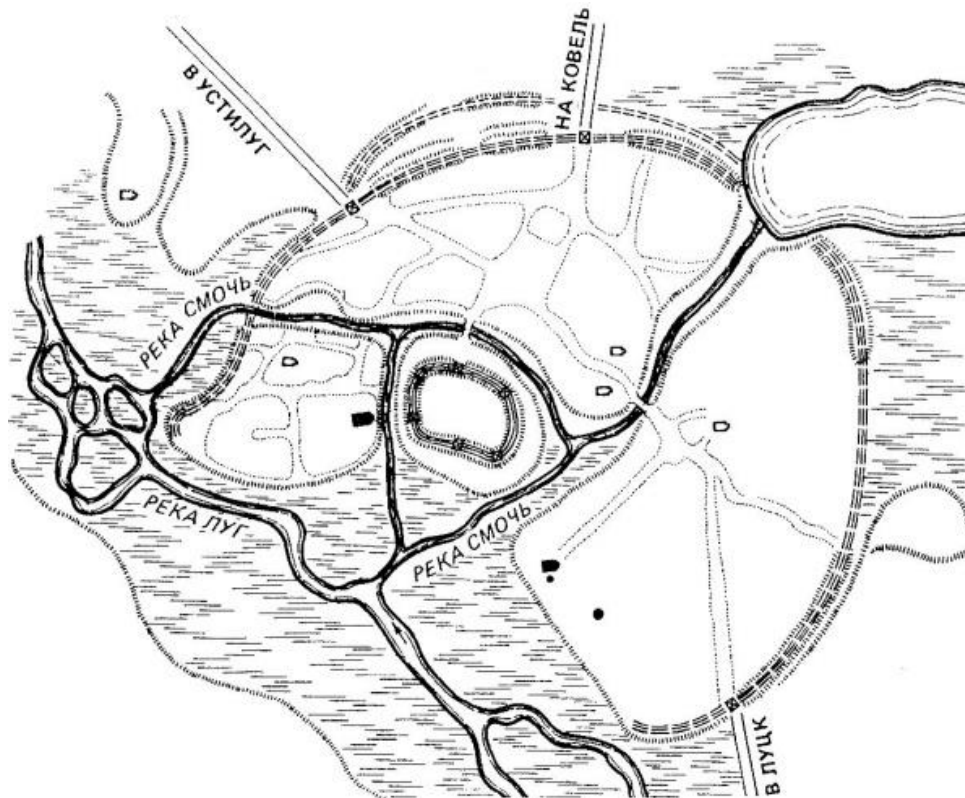
niemal tej ziemi rozszerzył” [89, t. 1, s. 24]. Буквальний переклад українською (без літературної обробки) такий: “Рус [...] обширні Руські королівства, котрих Київ є головою та столицею, [...] залюднив і свої межі поза Новгород [...] поміж боліт та озер розташоване Руське місто, до країв майже землі розширив”.

Буквальне прочитання уривку принципово відрізняється від пропонованого Н. Щавелевою. За Я. Длугошем, Новгород розташовується не на далекому краю землі, а на початку опису. Залюднена Русом територія простягалася від Новгорода аж до краю землі і саме в цих межах розміщені перелічені ним південноруські гідроніми. Таким чином, Новгороду відведена далеко не випадкова та епізодична роль, як впливає із довільного російського перекладу, нав'язаного пізнішими історичними фактами, що виходять поза межі X ст. Згаданий Новгород розташований в окреслених Я. Длугошем межах, а не поза ними, як випадковий додаток. Сумнівною також є думка, що польський історик описав сучасні йому межі Руси. Свідчення про Руса та походження Русі він почерпнув із якихось давніших джерел, про що повідомив такими словами: “такое разнообразие писателей о происхождении Руси больше затемняет, чем это происхождение, чем разъясняет” [83, с. 219]. До того ж, Я. Длугош писав про початковий період становлення Руси, тому цілком логічно виглядають її вужчі територіальні межі, без північних та північно-східних околиць, приєднаних щойно заходами Володимира та Ярослава. Опис Я. Длугоша є дзеркальним до літописної звістки 947 р. про похід княгині Ольги “к Новугороду”, розташованому на волинській Лузі. З польської точки зору, землі Руси розташовувалися поза цим прикордонним Новгородом і звідти простягалися аж до краю землі.

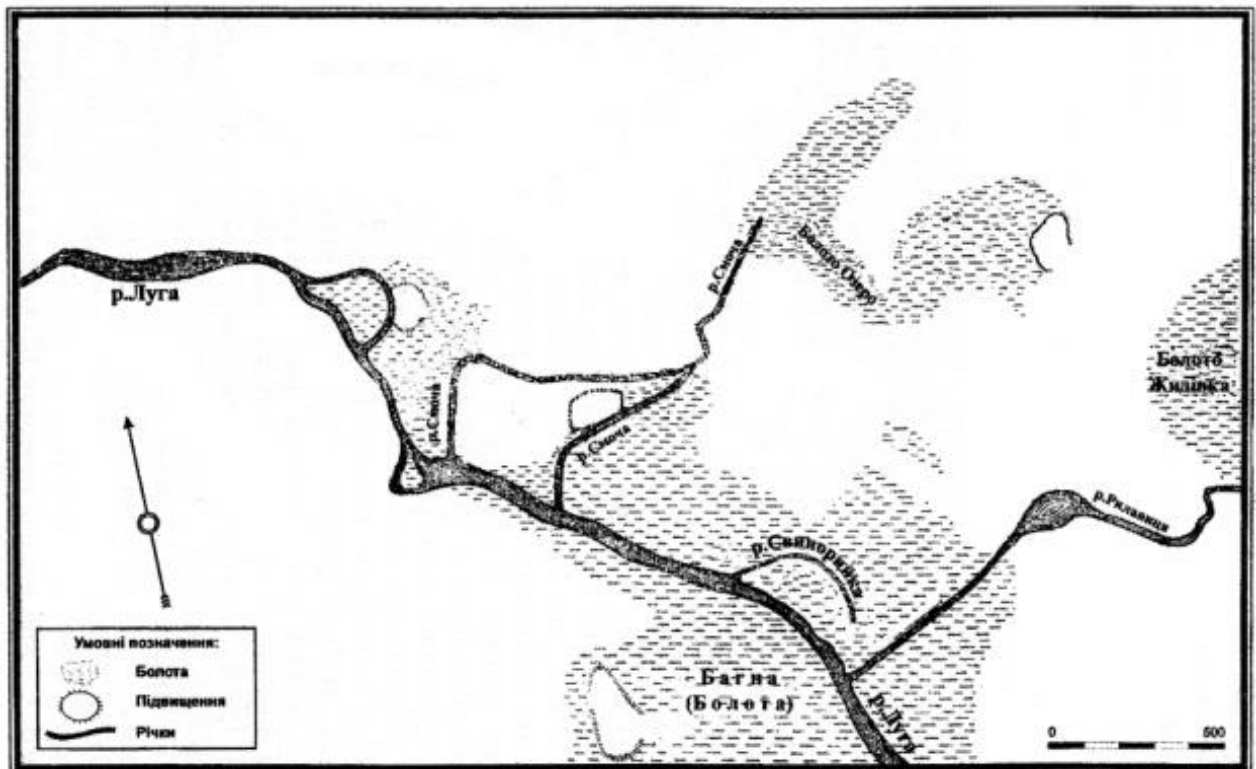
Відповідними є і природно-географічні характеристики місцевості розташування Новгорода X ст., ототожнюваного з дитинцем майбутнього Володимира. Згадані Я. Длугошем озера та болота цілком відповідають характеристиці Волині, а розташування дитинця Володимира (ур. Замчище) у заболоченій місцевості є його характерною ознакою [276, с. 9–12] (табл. 3.12, а–б).

Подібно, із західної точки зору, описував Русь Ґервазій Тільберійський (*бл. 1150 – †1235?): “Польша в одной своей части соприкасается с Руссией (она же

ПРИРОДНО-ТОПОГРАФІЧНІ УМОВИ ВОЛОДИМИРА

а) За Т. Трегубовою

б) За М. Кучинком

Рутения)” [304, с. 65–66]. Проте прикордонним гóродом, за яким простягається територія Руси, у нього вже є Лодимирія (Володимир): “Далее простирается Рутения на Восток по направлению к Греции, как говорят, на расстояние ста дневных переходов [...] Между Польшей и Руссией протекают две реки, названия которых согласно переводу с их простонародного языка звучат как Вепрь (лат. Aep. – Ю. Д.) и Браслет (лат. Armilla (Західний Буг). – Ю. Д.). А несколько с запада обращен к Польше город Руссии Лодимирия (лат. Lodimiria. – Ю. Д.)” [304, с. 65–66].

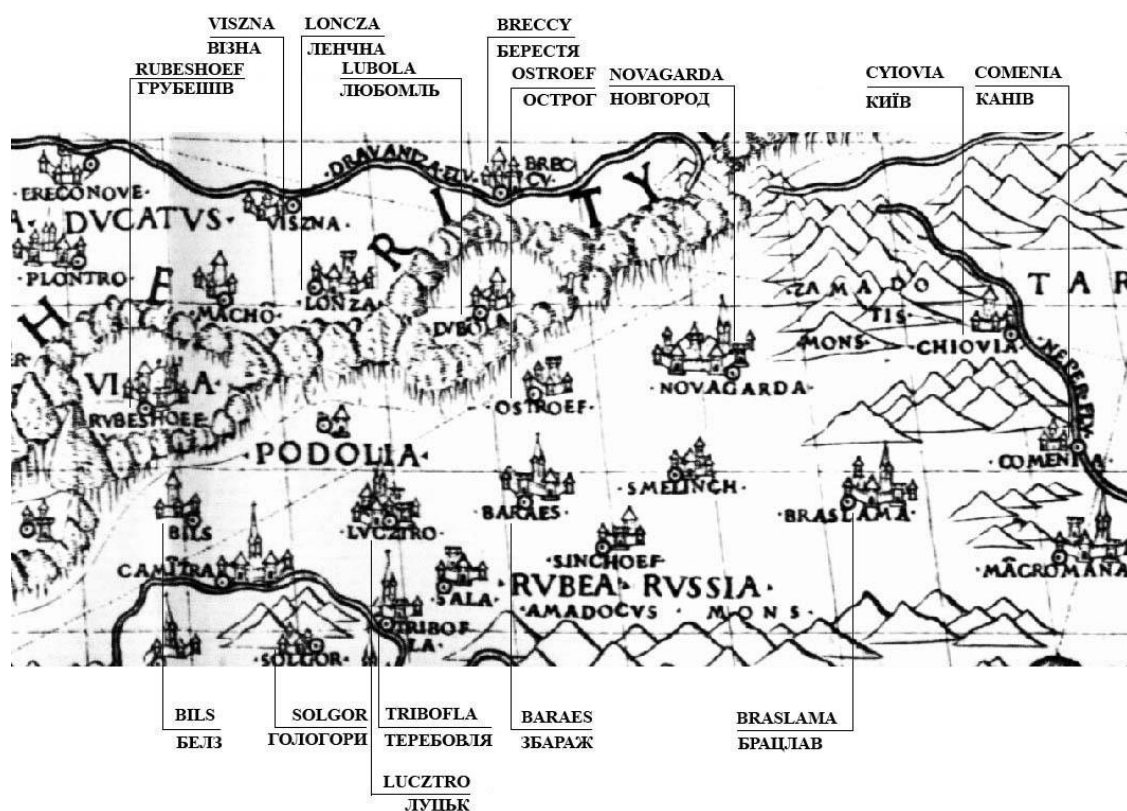
Давність описаних Я. Длугошем історичних та географічних реалій підтверджує їх переплетення із етногенетичною легендою, яка фіксує період формування території Руси.

Новгород в картографічних матеріалах. Описані Я. Длугошем географічні реалії знайшли відображення і в найдавніших картах, що зображають територію України. З розвитком друкарської справи у другій половині XV ст. новий поштовх отримало і картографування. Початок було закладено виданням “Географії” давньогрецького вченого, твори якого мали великий вплив на розвиток астрономії та географії. Це видання вмішувало 27 стародавніх птоlemeївських карт, що називалися “tabula antiq̄ua”, які відтворювали уявлення про географічні реалії античної доби. Перше видання птоlemeївських карт вийшло друком 1477 р. у м. Болоньї (Італія). Ці карти поступово наповнювалися новими відомостями, що відтворювали географічні реалії часу їх видання. Нововведення додавалися на нових картах, що отримали назву “tabula moderna”. Модерні карти відштовхувалися від карти Середньої і Східної Європи авторства Миколи Кузанського (Миколи з Кузи) середини XV ст. На карті було позначено низку тогочасних населених пунктів Правобережної України, Волині та Галичини. Нині карта вважається втраченою, проте інформація з неї дійшла до сьогодні у перепрацьованих варіантах інших авторів. Упорядники видання “Україна на стародавніх картах” (2004 р.) розпочинають каталог із репліки карти Миколи Кузанського авторства Єроніма Мюнцера, виданої Антонієм Кобергеном 1493 р. у Нюрнбергу. Це найстарша карта каталогу, створеного на підставі картографічних збірок Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника та бібліотеки Львівського національного університету.

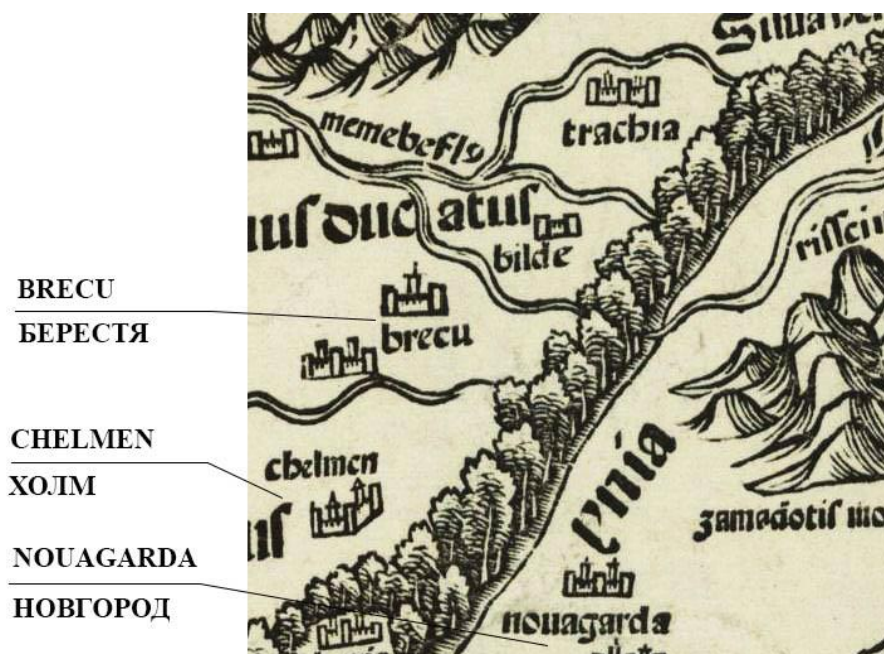
Видання Є. Мюнцера є дуже спрощене і не відтворює навіть тих об'єктів, що були на варіантах карти М. Кузанського, опублікованих попередниками. Видавці згадують, зокрема, карти Ніколо Германа 1491 р., римського картографа Гейнріха Мартелло та венеційського гравера Джованні Андреа Вавассоре [7]. Саме ці карти, через свою інформативність, є важливими для розгляду теми локалізації Новгороду.

Карту 1491 р. опубліковано під розлогою назвою “*Quod picta est parva germania tota tabella: Et latus italie gelidas quod prospicit alpes: Savromatum que truces populi: gentes que profundo Vicine adriaco: pelopis regnum que vetusti: Pannonios et findit agros qua frigidus hister: Atque licaonios terrarum quicquid in axes Vergit: et equoreas ...*”. На східно-українських землях карти Ніколо Германа позначено низку відомих населених пунктів. Західноруське прикордоння маркують: Белз (Bils), Грубешів (Rubeshoe), Ленчна на Вепрі (Lonza), Любомль (Lvbola). Відчитується також Теревовля (Tribof) і Збараж (Baraes). Підпис *PODOLIA* перемістився на волинські терени, де позначено Луцьк (Lvcztro) та Острог (Ostroef). Серед них, на захід від Києва (Chiovia) й нижче Бреста (Breccy), позначено також і Новгород (Novagarda) [90] (табл. 3.13, а). Джерела інформації Ніколо Германа по території України невідомі. Вірогідно інформація добувалася в папських архівах. Як монаха (monk Nicolaus) та настоятеля його вперше згадано у записах монастиря Райхенбах під 1442 р. Освічений у в космографічних науках він близько 1460 р. вирушив до Італії, де назвав себе Nicolaus Germanuss. Він проживав спочатку у Флоренції, де (близько 1464 р.) він складав астрологічні таблиці. 1466 р. датується перший відомий приклад його перегляду географії Птолемея. Кілька років по тому він подався на папський двір до Риму, де він зробив гороскоп (1471 р.), пару глобусів і карту світу для Ватиканської бібліотеки (1477 р.). Останню згадку датовано 1488 р., коли Конрад Целтіс сказав, що він зустрівся з “монахом- бенедиктинцем Ніколаусом з Райхенбаха” у Флоренції. Celtis повідомив, що старий скаржилися на славу і прибуки, які отримували інші від його роботи. [493, р. 1182–1186]. У тому ж місці, Новгород позначають й інші автори пізніших реплік карти Ніколо Германа. Для прикладу, карту 1491 р. з деякими незначними різницями копіює карта 1520 р.

НОВГОРОД (NOVAGARDA) В НАЙДАВНІШИХ РЕПЛІКАХ КАРТ ЄВРОПИ МИКОЛИ КУЗАНСЬКОГО

а) карта Ніколо Германа 1491 р. (фрагмент)

б) карта Андреа Вавассоре 1520 р. (фрагмент)

Джованні Андреа Вавассоре, видана у Венеції 1520 р. [100]. Новгород тут теж фігурує у оточенні волинських топонімів під назвою Nouagarda (табл. 3.13, б).

Поява нової якості у видозмінах карт, що виходили на основі карт Миколи Кузанського, пов'язана із іменем польського хроніста та географа Бернарда Ваповського (1475–1535). У 1526 р., у відповідності з привілеєм, який надав король Сигізмунд I Старий краківському друкареві Флоріану Унглеру вийшли дві карти Б. Ваповського. Перша з цих карт відома нині як карта Північної і Південної Сарматії. Жоден її екземпляр до нашого часу не зберігся. Південна частина представляла південну та центральну Польщу, Угорщину, північ Балканського півострова, значну частину Великого Князівства Литовського, Кримський ханат, частину турецького узбережжя Чорного моря та Московської держави тощо. Другою з карт Ваповського, надрукованою Унглером у 1526 р., була карта Польщі, яка за своїм масштабом має назву “milionówka”. Більшу частину обох карт втрачено ще під час пожежі у друкарні Ф. Унглера 1528 р. Два фрагменти були випадково знайдені К. Пекарським у 1932 р. у Центральному архіві давніх актів у Варшаві, проте ці оригінали згоріли в 1945 р. у Кракові під час німецької окупації і нині дослідники працюють з їх опублікованими копіями, на яких не збереглася волинська частина.

Проте Б. Ваповський став співавтором видання кати Марко Беневентано, виданій у Римі 1507 р. [88]. Ваповському належать правки, які відрізняють її від карти Ніколо Германа 1491 р. На карті присутні назви родинних місцевостей Б. Ваповського Varovicze та Radochoniza. На цій карті дещо змінилася назва Новгорода, хоч він і далі залишився у тому ж місці, на захід від Києва (Kuow). Очевидно не без підказки Б. Ваповського, він вже фігурує під назвою Nonagradeck, який наштотує на гадку, що польський картограф прийняв його за литовський Новогрудок (табл. 3.14, а). Новогрудком вважає його і К. Бучек, який аналізуючи топоніми Волині вказав, що Остріг (Ostrof) опинився північніше Новогрудка, який опинився у безпосередньому сусідстві з Волинною [480, s. 10–11]. Хоч слід було б сказати – на Волині. Волинське розташування давало підстави Т. Гедзь вважати його Новоградом Волинським [168], хоч цю назву давньоруський

**НОВГОРОД (NOVAGARDA) В НАЙДАВНІШИХ РЕПЛІКАХ
КАРТ ЄВРОПИ МИКОЛИ КУЗАНСЬКОГО**

а) карта Марко Беневенто та Бернарда Ваповського, 1507 р. (фрагмент)

б) варіант карти Марко Беневенто та Бернарда Ваповського, 1513 р. (фрагмент)

Звягель отримав щойно наприкінці XVIII ст. Поява Новгород на Волині на карті 1491 р. і її пізніших репліках (табл. 3.14, б) є очевидним анахронізмом, який Ваповський намагався виправити, змінюючи йогот назву на назву литовського Новогрудка. Можна лише здогадуватися, що таку інформацію Ніколо Герман міг знайти у ватиканських архівах, де він тривалий час перебував. В усякому разі волинське розташування Новгород на найстарших відомих картах опосередковано підтверджує літописну фразу про похід Ольги до Новгород і встановлення погостів по волинській Лузі. Крім того, літописи зберегли й інші опосередковані свідчення про розташування Новгород X ст. на захід від Києва.

Новгород в етнімічних переліках ПВЛ. Заснований на Волхові в 40-х роках XI ст. Великий Новгород заступив собою волинський Новгород X ст., адже літописна традиція склалася вже по тому, як наприкінці X ст. Новгород на Лузі отримав назву Володимир, тому очікувати прямих джерельних свідчень про такий перебіг подій не доводиться. Проте в найдавніших літописах існує кілька опосередкованих вказівок про південно-західне розташування Новгород, на які слід звернути увагу. Мовиться насамперед про етнімічні переліки зі вступної, недатованої частини ПВЛ.

У ПВЛ є п'ять переліків, що висвітлюють картину слов'янських спільнот Східної Європи, до аналізу яких звертався зокрема А. Горський. ПВЛ сукупно знає 15 етнімів, які дослідник поділив на дві основні групи, що належать, на його думку, різним авторам. У перших трьох переліках А. Горський виділяє “ядро” з шести етнімів: поляни, деревляни, дреговичі, полочани, словени (у третьому переліку названі ‘новгородцями’) та сівер. У двох наступних збігаються п'ять назв: поляни, деревляни, радимичі, в'ятичі та сівер (полочани та кривичі взаємозамінні) [180, с. 20–24]. Проаналізуємо перші три переліки племен, складені за певною послідовністю.

Перший перелік, який описує походження та розселення східнослов'янських племен дає таку картину: “словѣне . пришедше сѣдоша по Днепру . и наркошася Поляне . а друзии Деревляне . зане сѣдоша в лѣсѣхъ . а друзии сѣдоша mezi Припѣтью и Двиною . и наркоша^с Дреговичи . и инии сѣдоша на Двинѣ . и

нарекошася Полочане . рѣчькы ра^д . яже втечеть въ Двину . именемъ Полота . ѿ сея прозваша^с Полочанѣ . Словѣне же сѣд^оша ѡколо ѡзера Илмера . и прозвашася своимъ именемъ . и сдѣлаша городъ . и нарекоша и Новѣгородъ . а друзии же сѣдоша на Деснѣ . и по Семи и по Сулѣ . и нарекошася Сѣверо и тако разидеся словенскъ языкъ” [21, стлб. 5]. Аналізуючи порядок цього переліку племен, Є. Пчолов відзначив, що у ньому, як і в описі полюддя (кружіння) у Константина Багрянородного, відлік розпочинається від західних сусідів полян, описує своєрідне топографічне коло й завершується східними сусідами полян [370]:

ПОЛЯНИ → ДЕРЕВЛЯНИ → ДРЕГОВИЧИ (між Прип'яттю та Двіною) → ПОЛОЧАНИ (Двіна, Полота) → СЛОВЕНИ (Ілмер, Новгород) → СІВЕРЯНИ (Десна, Сейм, Сула)

Ця послідовність є протилежною до принципу опису народів, розташованих поза межами Русі, який у ПВЛ здійснюється по колу, проти годинникової стрілки. Так, зокрема перелічено фіно-угорських сусідів, за тим самим принципом (проти годинникової стрілки) описано також торговельні шляхи, зокрема “Шлях з варягів у греки”. Послідовність першого переліку цілком вкладається в географічні реалії літописних часів.

Близьким до звістки Константина Багрянородного є принцип побудови другого переліку ПВЛ з описом княжінь: “и по сеи братьи почаша дѣржати родъ ихъ княжение в Поляхъ . а въ Деревляхъ своє . а Дръгович^и своє . а Словѣне своє въ Новѣгородѣ . а дру^ге на Полотѣ . иже и Полочанѣ . ѿ сихъ же и Кривичи . иже сѣдять на верхъ Волгы . и на вѣрхъ Двины . и на вѣрхъ Днѣпра . ихъ же и городъ есть Смолѣнскъ . туда бо сѣдять Кривичи . таже Сѣверо ѿ ни^х” [21, стлб 8]. Відомий з твору Константина Багрянородного перелік з чотирьох племен тут доповнено згадкою про княжіння ‘словен’ “въ Новѣгородѣ” та поясненням про походження ‘кривичів’ від ‘полочан’:

ПОЛЯНИ → ДЕРЕВЛЯНИ → ДРЕГОВИЧИ → СЛОВЕНИ (в Новгороді) → ПОЛОЧАНИ (на Полоті) → КРИВИЧИ (верх Волги, Двіни та Дніпра; Смоленськ) → СІВЕРЯНИ

Порядок цього переліку порушують ‘словени’, які розташовуються після деревлян та дреговичів і випереджують ‘полочан’ та ‘кривичів’.

Характер наступного, третього переліку (який відділяє слов'янські народи від неслов'янських) начебто відходить від логіки двох попередніх описів та порядку опису К. Багрянородного. Його доповнюють племена зі західних околиць східного слов'янства: “се бо токмо Словѣнескъ языкъ в Русі . Поляне Деревляне . Новгородьци . Полочане . Дрьговичи . Сѣверо . Бужане . за^н сѣдять по Бугу . послѣже не Воляняне” [21, стлб 8]. У цьому переліку згадано вісім слов'янських угруповань:

**ПОЛЯНИ → ДЕРЕВЛЯНИ → НОВГОРОДЦІ → ПОЛОЧАНИ →
ДРЕГОВИЧИ → СІВЕРЯНИ → БУЖАНИ → ВОЛИНЯНИ**

На думку Б. Рибаківа. з цього переліку випадає утворена за містом назва ‘новгородці’, замість якої доречнішою була б звична, утворена за земельним принципом, назва ‘словени’ [397, с. 87]. Проте, як зауважив Є. Пчолов, і розташування ‘дреговичів’ після ‘полочан’ теж вимагає додаткового пояснення [370, с. 161].

Розміщення ‘новгородців’ у третьому переліку відразу за ‘деревлянами’ цілком логічно відтворює географічну ситуацію, висвітлену в літописному сюжеті 947 р., який описує похід Ольги “к Новугороду” після деревлянської помсти (“помсть”). Первісний перелік, орієнтований зі сходу на захід, є розірваним, і слов'янські спільноти Побужжя опинилися наприкінці списку. На мою думку, він первісно мав наступний вигляд:

**ПОЛЯНИ → ДЕРЕВЛЯНИ → НОВГОРОДЦІ → (вставка) → БУЖАНИ
→ ВОЛИНЯНИ**

Урбанізаційні процеси у Побужжі значно випереджували розвиток міст інших східнослов'янських земель. ‘Новгородці’ літописець помістив після ‘деревлян’, окреслюючи цією назвою слов'янську приміську спільноту правобережжя Бугу, що заселяла околиці Новгорода на Лузі. За ними (“зане сѣдять по Бугу”) літописець відзначив ‘бужан’ – угруповання, що тяжіло до літописного Бужеська. Після ‘бужан’, відразу за Бугом, літописець помістив приміську спільноту города Волиня (“послѣже не Воляняне”). Цей первісний перелік можна датувати серединою X ст. На той час під заголовком “се бо токмо Словѣнескъ языкъ в Русі” можна було

помістити саме ці племена. До списку логічно не потрапили ‘полочани’ та ‘дреговичі’, якими володіли представники інших скандинавських династій: “бѣ бо Рогъволодъ перешель изъ заморья . имаше волѣсть свою Полотъскѣ . а Туръ Туровѣ . ѿ него же и Туровци прозвашася” [21, стлб. 63–64]. Згідно з географічними реаліями XI–XII ст., літописець доповнив перелік названими племенами і додав також лівобережних ‘сіверян’.

Вважаю, що під таким самим кутом зору слід розглянути й географію слов’янських племен другого переліку. Розташування княжіння ‘словен’ “въ Новѣгородѣ” після деревлян та дреговичів свідчить про його первісну волинську локалізацію. Не суперечить цій думці і назва ‘словене’, адже на означення території Побужжя та Волині загалом неодноразово вживалася назва ‘Словенська земля’.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

1. Застосована методика історично-текстологічного аналізу писемних джерельних свідчень дозволила розглянути початки урбаністичної діяльності з точки зору державотворчих процесів на Русі X ст. і звернути увагу на низку істотних суперечностей у трактуванні літописного повідомлення 947 р. про похід княгині до Новгороду, де Ольга “оустави по мьстѣ . погосты и дань . и по лузѣ погосты и дань и вброкы”. Це свідчення трактують далеким походом на північ з метою встановленню по річках Мсті та Лузі данин та заснуванню мережі нових адміністративних центрів – погостів. Ця історіографічна традиція ігнорує аргументовані зауваження відомих текстологів О. Шахматова, Д. Лихачова та М. Грушевського, які відкидали можливість подібних дій київської адміністрації на племінній території словен навколо Ільменя у середині X ст. та доводили можливість того, що повідомлення про мандрівку Ольги та її реформаторську діяльність у Новгородщині є літературним домислом, який виник у середовищі місцевих книжників, що намагалися пов’язати діяльність київської володарки із історичними та географічними реаліями Новгородської землі: новгородські літописці вважали, що Ольга відвідала частину Новгородщини, відомою під назвою ‘Деревська земля’, ‘Дерева’, ‘Деревська п’ятина’, плутаючи її із племінною територією деревлян, розташованою на захід від Києва.

На підтвердження думки, що адміністративно-урбаністичні заходи княгині Ольги не поширювалися на землі Приільмення наведено низку додаткових аргументів, проте контекстний аналіз повідомлення дав підстави заперечити можливість того, що аналізований уривок є пізнішою вставкою у текст літопису. Обґрунтовано, що налізований літописний уривок логічно повідомляє про початок реформ відразу після війни з деревлянами, тобто “по мсті” (після помсти) деревлянам за смерть князя Ігора. І її маршрут після упокорення деревлян пролягав на Лугу, де й облаштовувалися погости. Цією Лугою є права притока Західного Бугу. Таким чином, події, описані у літописі під 947 р. розгорталися у Деревлянській та сусідній, розташованій далі на захід Волинській землі і не мали відношення до північних водних артерій Мсти та Луги.

2. Наведено ряд важливих доказів, що дії княгині у Деревлянській та Волинській землі у 946–947 рр. та облаштування мережі погостів на правобережжі Західного Бугу мали за мету отримати контроль над важливим трансконтинентальним торговельним маршрутом, який проходив суходолом із волзького Булгару, через Київ, деревлянські та волинські землі до Регенсбурга. Підкріплена урбаністичними заходами адміністративно-урбаністична реформа 947 р. також сприяла освоєнню важливого водного шляху, який зв’язував Русь із Балтикою руслами Бугу та Вісли. Новозаснована мережа погостів виконувала функцію збору мита у важливому торговельному вузлі.

3. Розгляд літописної статті 947 р. під таким кутом зору знімає принципові застереження щодо достовірності самого факту урбаністично-адміністративних реформ княгині Ольги 947 р., які небезпідставно виникали у авторитетних істориків через їх північну орієнтацію, про яку свідчить вказівка про Новгород. Проведений аналіз доводить, що саме фраза Новгород є найістотнішим аргументом, який доводить, що реформаторські ініціативи київської княгині не зачіпали північних околиць киево-руської держави, адже матеріали багатолітніх археологічних розкопок свідчать, що у середині X ст. на місці майбутнього Новгорода існували лише окремі різноетнічні поселення. Як їх укріплений консолідуючий центр Новгород на Волхові (укріплення Дитинця) постав лише на початку XI ст., про що

свідчить запис новгородського літопису під 1044 р. Аналіз ранніх писемних згадок про Новгород (Нукарда) у трактаті Константина Багрянородного та новгородців у творі Аль-Мас'уді доводить, що згаданий у цих працях населений пункт розташовувався на півдні Русі, на що вже вказувалося в літературі, а спроби його прив'язування до північних околиць не спираються на свідчення джерел, а керуються патріотичними мотивами та історіографічною інерцією.

4. На доказ південної локалізації Новгорода середини X ст. наведено низку аргументів та залучено невикористані писемних та картографічних вказівок, які доводять, що ця назва стосувалася розташованого на р. Лузі дитинця волинського Володимира, названого в честь Володимира Святославовича наприкінці X ст. Цей висновок цілком узгоджується із прямою літописною вказівкою 947 р. про похід Ольги після деревлянської помсти “к Новугороду”, де по Лузі княгиня облаштувала мережу погостів. З цим Новгородом пов'язується низка історичних подій, зокрема – народження Володимира у с. Будятичах (Будятиній весі), розташованому поруч зі стольним Володимиром. Ця обставина дала підстави змінити назву Нового міста на Володимир. До обґрунтування волинського розташування Нового міста X ст. та його локалізації в Лузі залучено низку опосередкованих аргументів, серед яких – розташування Новгорода у етнімічних переліках ПВЛ відразу за деревлянами. Про Новгород, як крайній від Польщі населений пункт Русі повідомляє також Я. Длугош. Важливим доказом волинської локалізації Новгорода ранніх літописних звісток є його присутність під назвою *Novagarda* серед волинських міст у найстарших картографічних переробках карт Європи Миколи Кузанського авторства Ніколо Германа, римського картографа Гейнріха Мартелло та венеційського гравера Джованні Андреа Вавассоре. Картографія підтверджує також тотожність назв Новгород та Немогард/*Νεμογάρδας*. Доказом слугує польський *Nowigród* над Нарвою, відомий також як *Nomogrod* (1593), *Nomogorod* (1603), *Novigrod* (1635).

РОЗДІЛ 4

**“ТРАНСФОРМАЦІЇ” ЛІТОПИСНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО
ЗАСНУВАННЯ ГОРОДА ВОЛОДИМИРА
НА ‘СЛОВЕНСЬКІЙ ЗЕМЛІ’**

4.1. Заснування Володимира на Волині у літописах та історіографічній традиції.

Володимир на Лузі чи Владімір на Клязьмі? У контексті ототожнення дитинця Володимира на Лузі із Новгородом X ст. не можна обійти увагою джерельні свідчення про заснування волинського города. Літописи не дають однозначної відповіді на питання про початки одного зі столичних міст Волині – Володимира – й джерела його просторової та планувальної еволюції. Суперечки щодо достовірності літописних повідомлень про заснування міста, які досі не вщухають, негативно позначаються на інтерпретації археологічних матеріалів, гальмують вивчення ранніх етапів не тільки планувально-просторової еволюції міста, але й його історії загалом. Автори новітніх історично-урбаністичних досліджень наголошують на тому, що “вирішальне значення для гіпотетичного з’ясування етапності в забудові княжого Володимира мають нині існуюча топографія міста з її своєрідним природним ландшафтом, більш деталізовані люстрації XVI–XVIII ст., матеріали сучасних археологічних досліджень, перші фіксаційні плани міста” [387, с. 105]. Попри важливість природно-ландшафтних характеристик та неминуче зовсім нових з походження картографічних джерел, у пошуках початків столичного волинського города свідчення літописів мають вирішальне значення. Якими б дискусійними не видавалися літописні перекази про заснування Володимира, вони, закономірно, потребують ретельного розгляду.

У ПВЛ звістка про заснування Володимира відсутня. Цей волинський город уперше згадано під 988 р. у сюжеті про розподіл уділів між синами Володимира Святославовича. Того самого року хреститель Руси передав Володимир одному зі своїх синів – Всеволоду. За Лаврентіївським літописом початку XIV ст. (список 1377 р.), це повідомлення має такий вигляд: “и посади Вьшеслава в Новѣгородѣ . а

Изаслава Полотьскѣ . а Сѣполка Туровѣ . а Ярослава Ростовѣ . оумершю же старѣишему . Вышеславу Новѣгородѣ . посадиша Ярослава Новѣгородѣ . а Бориса Ростовѣ . а Глѣба Муромѣ. Сѣослава Деревѣхъ . Всеволода Володимери . Мѣстива Тмуторокани” [29, вип. 1, стлб. 121]. Ідентичні тексти пропонують й інші списки загальноруських літописних зводів, зокрема Радзивіллівський початку XIII ст. (список кінця XV ст.) [66, с. 55] та Іпатіївський кінця XIII ст. (списки не раніше початку XV ст.) [21, стлб. 105–106]. Правда, в “Житті Бориса і Гліба” мовиться, що у Володимирі князував Борис: “Таче посла и потомъ отецъ и на область Владимерьъ, юже ему дасть” [4, с. 6], на чому наголошував М. Тихомиров [429, с. 315].

Крім цих скупих повідомлень, у деяких літописах збереглася й значно ширша, хоча й суперечлива звістка про заснування гóрода Володимира та будівництво церкви Успіння Пресвятої Богородиці, пов’язана з іменем князя Володимира Святославовича і датована 988–990 рр. Зіставлення цих різночасових текстів показує низку різночитань щодо локалізації Володимира. У різних літописах хрестителіві Руси приписують заснування Володимира на ‘Словенській’ чи ‘Смоленській’ землях, ‘Суздальській землі’, ‘Заліській землі’. Іноді уточнено, що його збудовано на річці Клязьмі. З огляду на цю обставину, дискусія щодо локалізації літописного гóрода Володимира, заснованого на зламі 80–90-х років X ст., звузилася до питання – про який з двох Володимирів власне йдеться.

Про заснування Володимира саме на Волині вперше однозначно висловився ще В. Татищев: “О построении Владимира Манускрипты N. 1, 3 и 4. сказуютъ, что построень на Волыни, или въ Червенской Руси, но въ другихъ не зная оного написали, якобы на Клязьмѣ, который отъ Георгія сына Мономахова построень, и есть доказательно, что его Симонъ въ 1175 г. пригородомъ Суздальскимъ именуеть. На Волыни же во Владимирѣ Епископія при Владимирѣ была, а на Клязьмѣ до Георгія нигдѣ не упоминается, особливо въ войне Мстислава съ Олгомъ естли бы былъ, то тобъ конечно надлежало мимо итти, и его упомянуть. Епископии же в бѣлорускомъ никогда не было, Андрей первый хотѣлъ во Владимирѣ особую епархію учинить, въ чемъ ему какъ Митрополитъ Кіевскій, такъ и Патріархъ возпротивились, доказуя, что Владимиръ сей построень въ епархіи Ростовской и къ

ней вовегда тотъ прѣдель принадлежалъ” [419, кн. 2, с. 412–413, прим. 196]. У XV–XVII ст. назва ‘Біла Русь’ найчастіше застосовувалася до Московської держави.

Позицію В. Татищева про заснування суздальського Володимира на початку XII ст. підтримав М. Карамзін, який висловився доволі категорично: “Въ Синодальной лѣтописи временъ Василя Темнаго (въ Библ. № 349, л. 224) и во многихъ другихъ новѣйшихъ сказано: “Мономахъ, правнукъ Великаго Князя Володимира, поставилъ градъ Володимеръ Залѣшскый въ Суздальской земли, и осыпа его смомъ” (окружилъ валомъ) “и създа первую церковь св. Спаса, за 50 лѣтъ до Богородичина ставленія”. Ниже означено, что славная Владимірская Златоверхая церковь Богоматери совершена въ 1166 году: Следственно Мономахъ основаль городъ Владиміръ въ 1116. Но въ Харатейныхъ и другихъ лѣтописяхъ относится построение сей церкви къ къ 1160 году” [242, с. 134, прим. 238].

Те, що засновником Володимира В. Татищев вважав не Володимира Мономаха (*1053–†1125), а його сина Юрія Довгорукого (*1090–†1157), пояснюється не цілком зрозумілим формулюванням початку цитованого в М. Карамзіна літописного фрагмента, який дає підстави для обох трактувань. В одній зі статей, що передують Комісійному списку Новгородського першого літопису, читаємо: “Сынъ Володимеровъ Мономахъ, правнук великаго князя Владимира. Сии поставил град Володимеръ Залешскый в Суздальской земле” [52, с. 467].

Дещо відкориговані звістки про побудову міста Володимира зусиллями саме Володимира Мономаха є й у Літописі Авраамки та Львовському літописі. Про те, що Володимир Святославович заснував гóрод Володимир на Словенській землі, укладач Літопису Авраамки повідомив під 989 (6497) р. [34, стлб. 39]. Під 1117 р. йдеться уже не про заснування гóрода, а тільки спорудження у ньому церкви Спаса: “Въ лѣта 6625. Прииде князь Володимеръ Мономахъ ис Киева въ Володимеръ градъ, и постави церковь камену святого Спаса, и поиде въ свой градъ Киевъ” [34, стлб. 43]. Обидві згадки є й у Львовському літописі, проте з тією відмінністю, що Володимир Святославович під 988 (6496) р. закладає гóрод не на Словенській, а на Суздальській землі [41, с. 82], а під 1108 (6616) р. описано заснування того ж Володимира, але вже за Володимира Мономаха.

Поява одного гóрода завдяки зусиллям двох володарів із хронологічним розривом у понад сто років була очевидною проблемою для літописця й вимагала додаткових пояснень: “Въ лѣта 6616. [...] Того же лѣта свершень бысть градъ Владимѣръ Залѣшьскій Володимеромъ Мономахомъ, и созда въ немъ церковь камену святага Спаса, а заложилъ его бѣ преже Володимеръ Кіевскій” [41, с. 103]. В одному зі списків того ж літопису чітко прочитуються вагання: “а заложилъ [...] киевскіи нѣтъ” [41, с. 103, прим. 4].

Узгоджуючи обидва аналізовані свідчення, укладач Супрасльського літопису об’єднав їх у недатованій вступній частині під назвою “Сказание о вѣрныхъ святыхъ князеи руськихъ”. Серед заслуг хрестителя Руси згадане й заснування міста Владимира на Словенській землі, на річці Клязьмі: “Потомъ поиде в Словенскую землю, на реце на Клязмѣ постави город именовъ Владимир, во свое имя ветшано город и постави, и зборную церковъ святую Богородицю дрѣвяную, и спомъ осыпа, и стави церковь, и крести люди, и посади намѣсники, и иде в Киев. И минув много лѣтъ, и потомъ други приде князь Владимир Мономах ис Кіева жъ во Володимеръ град и постави церковъ камену святаго Спаса у Златыхъ вратъ, а самъ поиде в Киев” [33, с. 36].

Незважаючи на принципову обставину, що на території Владимира археологи не виявили культурного шару не те що X, а й навіть XI ст., цитовані літописні фрагменти й досі живлять патріотичні почуття краєзнавців та істориків Суздальщини. Витяги з літописів на користь його раннього датування найдокладніше проаналізував О. Рапов у своїй праці, присвяченій християнізації Руси [372, с. 269–284]. Висновки вченого стали важливим аргументом обґрунтування ідеї повторного святкування “ювілею” Владимира. Перший такий 850-річний ювілей, відзначений у 1958 р., був прив’язаний до дати, що фігурує у Львовському літописі, де під 1108 (6616) р. вміщено згадку про заснування Владимира за Володимира Мономаха. Ідея про заснування міста 990 р. за київського князя Володимира Святославовича вилилася у розпорядження президента Бориса Єльцина від 10 серпня 1995 р. “Про відзначення вступу Володимира в друге тисячоліття” [381] й матеріалізувалася 2007 р. у кінному пам’ятнику хрестителіві

Русі в міському парку. Поряд з парком, на Соборній площі вивищується обеліск монумента на честь 850-річчя Володимира як наочне підкреслення суперечностей щодо дати заснування міста.

Літописні повідомлення про заснування города Володимира в X ст.

Збережені свідчення про заснування Володимира мають, вочевидь, новгородське походження – передані за новгородським посередництвом. Чи не найраніше з відомих зафіксоване у Новгородському четвертому літописі (далі – Н4Л), який хронологічно є другим зі збережених, після Новгородського першого літопису старшого зводу, й передує Новгородському першому літопису молодшого зводу. Спільний для обох текст закінчується 1428 р., який, на думку текстологів, близький до дати його формування. Повідомлення Н4Л лаконічне й позбавлене низки деталей, які додано у пізніших літописах: “В лѣто 6496. И пришедь (Володимир Святославович. – Ю. Д.) ис Киева во Словенскую землю, и постави градъ в свое имя Володимеръ, и спомъ осыпа, и церковь сборную святую Богородицю деревяную постави, и вся люди крести Руския и намѣстници” [53, с. 90]. Ідентичний текст відомий і за пізнішим Новгородським літописом у списку Петра Дубровського, який зберігся у копії XVII ст., що включає новгородський літописний звід XVI ст., доведений до 1539 р.: “В лѣто 6496. И пришед ис Киева во Словенскую землю, и постави градъ во имя Володимеръ, и спом осыпа, и ц(е)рк(о)вь соборную с(вя)ту(ю) Б(огородиц)ю деревяную постави, и вси люди крести руския и намѣстници” [50, с. 43].

З цитованих текстів довідуємося про такі звершення Володимира Святославовича:

- заснував на Словенській землі гóрод і назвав його своїм іменем – Володимиром;
- оточив гóрод оборонним валом (“спом осыпа”);
- збудував дерев’яну соборну церкву Богородиці (очевидно, у гóроді, в межах згаданого валу);
- хрестив руських людей та намісників.

Останній пункт цього переліку зберіг важливу вказівку, яку нелегко пояснити однозначно. Згадка про хрещення намісників може свідчити про існування населеного пункту, який мав передувати новозаснованому гóроду. Інакше довелося

б припустити, що Володимир спершу призначив намісників-язичників, а пізніше їх охрестив. Якщо йшлося про навернення руської людности на всій Словенській землі, то літописець міг повідомити й про намісників інших тогочасних градів. Подив викликає і назва землі, на якій відбувалися викладені події. Словенську землю, де збудовано гóрод Володимир, аж ніяк не можна ототожнювати з Новгородською землею. Адже гóрода з такою назвою у ній не існувало, що для новгородських книжників було очевидним.

Обидві суперечливі вказівки – як про хрещення намісників, так і про назву землі – спонукали пізніших компіляторів вносити до тексту корективи. Так, звістка про хрещення посадників зазнала змін у тексті літописного збірника, відомого як Літопис Авраамки, основа якого датується кінцем 60-х – початком 70-х років XV ст. і вважається складеною на основі Н4Л. “В лѣто 6497. И потомъ пришедь изъ Києва въ Словеньскую землю. И постави градъ въ свое имя Володимеръ, и постави церковь древяну святую Богородицу съборную, и спомъ осыпа, и люды крести, и намѣстники посади, и приде въ Києвъ” [34, стлб. 39]. Тут згадано винятково хрещення населення (‘людей’), натомість намісників Володимир не хрестив, а “посади”. Тотожний виклад зі заміною звістки про хрещення посадників на їх призначення через додавання слова ‘посади’ є й у скороченому літописі (близькому за складом до Н4Л), який вміщено в Супрасльському літописному збірнику першої половини XVI ст. [72, с. 10].

Первинна згадка про хрещення посадників, а не їх призначення фігурує також у Софійському першому літописі (далі – С1Л) старшого зводу, пов’язаному з Н4Л спільним протографом – новгородським зводом початку XV ст. Якщо Н4Л ліг в основу низки новгородських літописів, то С1Л започаткував московське літописання другої половини XV і XVI ст. Порівняно з Н4Л, аналізований уривок С1Л принципово відрізняється локалізацією новозбудованого Володимира не на Словенській, а на Смоленській землі: “Пришедь ис Києва въ Смоленскую землю и постави градъ въ свое имя Владимиръ, и спомъ осыпа, и ц(е)рк(о)въ С(вя)тую Б(огороди)цю зборную древяну постави, и вси люди кр(е)сти рускыя и намѣстнѣци” [70, стлб. 105]. Чому власне укладач С1Л розмістив Володимир саме

на Смоленській землі, пояснити непросто. Зауважу тільки, що про Смоленську землю найбільше згадано саме в північноросійській літописній традиції. Започатковане в СІЛ відсилання до Смоленської, а не Словенської землі дослівно збережене у Вологодсько-Пермському літописі, складеному вже на початку XVI ст.: “В лѣто 6496. Пришед ис Киева в Смоленскую землю и постави град въ свое имя Владимиръ, и спомъ осыпа, и церковь зборную святую Богородицю древяну постави, и вся люди крести Русския и намѣстники” [11, с. 31].

Ця тема є й у північноросійських скорочених літописних зводах (далі – СЛЗ) кінця XV ст. У СЛЗ 1493 р. Володимир хрестить як Смоленську, так і Суздальську землі: “В лѣто 498. Иде Володимеръ въ Соуздальскую землю, въ Смоленскую землю, и тамо крести всѣ тѣ земли и заложил тамо въ свое имя градъ Володимер на рѣцѣ Клязмѣ, спомъ осыпа и церковь в нем поставил дрѣвяну Оупения святыа Богородица, и вся люди крести” [49, с. 215]. Це поєднання можна потрактувати своєрідним ваганням компілятора. Він вважав за потрібне зберегти вказівку протографа на Смоленщину, проте додав ідентифікацію міста з Володимиром-на-Клязьмі на Суздальській землі. У СЛЗ 1495 р. немає звістки про хрещення Суздальщини, проте з нею ототожнено згадану Смоленщину й саме до неї прив’язано Володимир: “В лѣто 498. Иде Володимеръ въ въ Смоленскоую землю, и тамо крести всѣ тѣ земли, и заложил тамо въ свое имя град Володимеръ на рѣцѣ на Клязмѣ, спомъ осыпа и церковь в немъ поставил древяноу Оупение святыа Богородица, и вся люди крести” [49, с. 314].

Звістка про заснування міста Володимира на Смоленській землі є також у Холмогорському літописі XVI ст. (список XVII ст.): “В лето 6497. [...] Пришед князь Владимир ис Киева в Смоленскую землю, поставил град в свое имя Владимир и церковь Пречистую древяну поставил” [82, с. 29]. Укладач Устюзького літопису XVI ст. (списки XVII ст.) локалізував новозбудований Володимир на р. Клязьмі на Словенській землі [80, с. 25, 64]. А за Вологодським літописом кінця XVII ст., Володимир Святославович будував гóрод на Суздальській землі [80, с. 161].

У викладі Супрасльського літопису, який є найповнішим списком другої редакції білорусько-литовського літопису 1446 р., Володимир Святославович

заснував на Словенській землі “во свое имя ветшано” гóрод, локалізований на Клязьмі. Посадників князь не хрестив, а призначив [33, с. 36].

Книжники північно-східних земель кінця XV – XVI ст. практично одноставно пов’язували Володимир X ст. із Суздальською (Заліською) землею. Звісток про хрещення посадників або немає, або ж з’являється уточнення, що їх хрестили по всій землі. Варто згрупувати такі приклади, виділяючи свідчення про локалізацію новозбудованого гóрода (1) та сюжет про посадників (2):

- Єрмолінський літопис XV ст. [18, с. 15]: 1) на Суздальській землі, на річці Клязьмі; 2) посадників не згадано.
- Московський звід XV ст. за Ермітажним списком (рукопис XVII ст.) [45, с. 365]: 1) на Суздальській землі; 2) намісників хрестив по всій землі.
- Типографський літопис XV ст. за списком XVI ст. [73, с. 39]: 1) на Суздальській землі; 2) намісників хрестив по всій землі.
- Літописний звід 1497 р. [38, с. 18]: 1) на Суздальській землі, на річці Клязьмі; 2) посадників не згадано.
- Літописний звід 1518 р. [38, с. 172]: 1) на Суздальській землі, на річці Клязьмі; 2) посадників не згадано.
- Владимирський літописець XVI ст. [10, с. 37]: 1) на Заліській землі; 2) посадників не згадано.
- Короткий Владимирський літописець XVI ст. [74, с. 185]: 1) на Заліській землі; 2) посадників не згадано.
- Львовський літопис XVI ст. [41, с. 82]: 1) на Суздальській землі; 2) посадників не згадано.
- Тверський літопис XVI ст. (список XVII ст.) [37, стлб. 113–114]: 1) на Слов’янській землі, страні Заліській, Суздальській та Ростовській бластях; 2) посадників хрестив по всій землі.
- Воскресенський літопис XVI ст. [39, с. 313]: 1) на Суздальській землі; 2) намісників хрестив по всій землі.

- Ніконовський літопис другої чверти XVI ст. [35, с. 64]: 1) на Суздальській землі, на річці Клязьмі; 2) посадників не згадано.

Отже, аналіз літописних повідомлень про те, як Володимир Святославович заснував гóрод “во свое имя Володимерь”, наочно засвідчує вторинність локалізації міста на Суздальській землі. Найраніші відомі літописи – Н4Л (від нього походить низка новгородських літописів) та С1Л (ліг в основу московського літописання другої половини XV – XVI ст.) – не мають згадок про Суздальську чи Заліську землю й не співвідносять місто з річкою Клязьмою. Незважаючи на походження цих літописів, як вважається, від єдиного протографа, вони розходяться у визначенні території, де хреститель Руси заснував гóрод Володимир. За Н4Л, місто збудовано на Словенській землі, а в С1Л вказано землю Смоленську.

Пізніші компілятори користали з обох джерел, пристосовуючи їх до початків Володимира. Укладачі деяких літописів видають нерозуміння та розгубленість, згадуючи як Смоленську, так і Суздальську землі й розташовуючи Володимир X ст. на Клязьмі на Смоленщині. У намаганні пов’язати заснування Володимира із Суздальщиною останню ототожнено зі Словенською землею, трансформуючи її на географічно нейтральну “слов’янську” тощо.

Впадають у вічі й спроби узгодити повідомлення про заснування однойменних градів заходами князів Володимира Святославовича та Володимира Мономаха. Якщо в пізніших новгородських та північноросійських літописах наявні якісь вагання та прочитуються спроби поєднати свідчення протографів про Володимир X ст. зі знаннями про гóрод на річці Клязьмі, то питома московська літописна традиція послідовно безапеляційна. Вона відкидає будь-які географічні альтернативи, а гóрод князя Володимира рішуче локалізує на Ростово-Суздальській (Заліській) землі.

Так, Владимир отримує двох засновників, а повідомлення, що Володимир Мономах заклав гóрод на річці Клязьмі, підкріплює уточнення: “заложилъ его бѣ преже Володимерь Кіевскій” [41, с. 103]. Можна припустити і таку можливість, за умови, що це були автономні ділянки з окремими периметрами оборонних укріплень, споруджених зі столітньою різницею у часі. Нагадаю хоча б “гóрод

Володимира” та ‘город Ярослава’ як послідовно зведені частини Києва. Заснування нової ділянки Києва за часів Володимира Святославовича підтверджує Супрасльський літопис: “А сам сѣде в Киевѣ и в прочих градѣх . И заложи град Киев большии” [33, с. 22]. Дотичне до цього повідомлення раніше свідчення знаходимо в Іпатіївському літописі: “В лѣѣ . ꙗ . ѿ . нѣ . (6552 – 1044) Выгребена быста . в . княза Ярополкъ . и Сѡлегъ . снѣ Сѡславла . и крѣстиша кости єю . и положи я въ цркви стѣя Бѣа в Володимѣри” [21, стлб. 143]. Йдеться, очевидно, про перепоховання останків дядьків князя Ярослава Володимировича у великокняжій усипальниці – Десятинній церкві, розташованій у межах ‘города Володимира’, що й наголошено промовистою фразою “въ цркви стѣя Бѣа в Володимѣри” [318].

Літописи повідомляють і про заснування київського “города Ярослава”: “Въ лѣѣ . ꙗ . ѿ . мѣ . (6545 – 1037) Заложи Ярославъ . городъ великыи Кыєвъ . оу негоже града врата суть златая.” [21, стлб. 139] У пізніших літописах з’являється навіть порівняльна характеристика обох градів: “Въ лѣто 6525. [...] Заложи Ярославъ градъ Кієвъ, болѣ прѣваго” [36, с. 75]. Важливо, що кожен з цих етапів розбудови Києва та його оборонних ліній верифікує археологія. Натомість заснування гóрода на Клязьмі у X ст., як зазначалося, не має жодного археологічного підтвердження.

До того ж, згадана фраза протографів Н4Л та С1Л “и вся люди крести Рускыя и намѣстници”, яку через нерозуміння або усували з пізніших текстів, або ж змінювали її зміст, може свідчити й про існування гóрода (де й перебували ‘намісники’) ще до приходу Володимира Святославовича. Володимира, на території якого немає культурного шару X–XI ст., таке припущення, звичайно, ніяк не може стосуватися.

Доводиться визнати, що пізні літописні свідчення про заснування заходами князя Володимира Святославовича гóрода на Клязьмі, які суперечать переказам Н4Л та С1Л, – не більше, ніж патріотичне намагання новіших книжників узгодити текст протографа з відомими географічними реаліями Московської держави. Розвиваючи подібний “патріотичний порив” та обґрунтовуючи 1000-літній ювілей Володимира, сучасні російські автори навіть готові стверджувати: “Не является неопровержимым аргументом поздней датировки основания Владимира и то обстоятельство, что в

городе не найден культурный слой X–XI веков, – археологически не подтверждены многие древние города” [177].

“Словенська” та “Смоленська” земля літописних повідомлень про заснування города Володимира. Пояснення літописних назв землі, на якій князь Володимир Святославович заснував “градъ въ свое имя”, є важливою передумовою локалізації гóрода Володимира X ст. Щодо цього розходяться уже тексти початку XV ст., в основі яких лежить один протограф. У Н4Л ідеться про “Словенську землю”, натомість С1Л називає її “Смоленською”. Чи не єдиний спробував знайти пояснення такому “різноголосю” О. Рапов: “Несколько смущает примененный летописцем термин “Словенская земля”. Однако следует учитывать то обстоятельство, что словене действительно населяли наряду с кривичами и мерей Ростово-Суздальскую область и, в частности, знаменитое суздальское ополье” [372, с. 270]. Далі, покликаючись на міркування В. Седова з приводу напрямків слов’янської колонізації Волго-Окського межиріччя, дослідник ствердив, що в IX – на початку XI ст. “имело место лишь проникновение небольших изолированных групп кривичей. В то же время со стороны Новгородской земли через бассейн Мологи в срединные области междуречья Волги и Клязьмы хлынул значительный поток переселенцев”. Відтак підсумовано: “Таким образом, словене занимали в Ростово-Суздальской области доминирующее положение. Отсюда и ее название: “Словенская земля” [372, с. 270].

Проте ця археологічна аргументація має певні вади. Цитуючи В. Седова, О. Рапов не зауважив його важливого повідомлення, що новгородські ‘словени’ не однорідні з походження: “Кроме пришлых носителей славянского языка, в составе новгородцев был значительный процент местного финского населения. И это прекрасно иллюстрируют Ярославские курганные могильники. Среди погребений в этих курганах выделяются финские захоронения, которые составляют весьма значительный процент” [405, с. 188]. Тому думка О. Рапова нібито словени домінували на Ростово-Суздальській області, є очевидним науковим перебільшенням.

Важливіше інше: географічний світогляд книжників аж ніяк не залежав від археологічних узагальнень кінця XX ст., а формувався переважно на підставі свідчень відомого їм кола писемних пам'яток. Джерелом географічної інформації для літописця здебільшого були протографи використаних літописів. Так, орієнтиром території словен є сам Новгород: “а Словѣне въ Новѣградѣ свое” [35, с. 4], кривичі “Сѣдять вверхъ по Волзѣ, и вверхъ по Двинѣ и вверхъ Днѣпра. Ихъ же градъ есть Смоленскъ” [35, с. 4]. Промовистий й етнонімічний перелік із території майбутньої Ростово-Суздальської землі: “А на Бѣлѣзерѣ сѣдять Весь, а на Ростовскомъ езерѣ Меря, а на Клецинѣ езерѣ сѣдять Меря же; а по Оцѣ рѣцѣ, идѣже вошла въ Волгу, сѣдять: Мурома языкъ свой, Мещера свой, Мордва свой, Черемиса свой” [35, с. 4]. Їх об'єднано фразою “а се суть иныи языци”. Отже, територія Ростово-Суздальщини як у ранній, так і в пізньолітописній традиції ніколи не називалася ‘Словенською землею’. Саме тому московські книжники послідовно змінювали ‘Словенську землю’ в аналізованому тексті на ‘Суздальську’, ‘Ростовську’ чи ‘Заліську’ й демонстративно пов'язували її з р. Клязьмою.

З цим погодився й О. Рапов, пояснюючи причини побутування назви “Смоленська земля”. Вважаючи її вторинною й коментуючи появу в літописах другої половини XV – XVI ст., він писав: “В некоторых летописях (например, в сокращенном летописном своде 1495 г., в Вологодско-Пермской летописи, в Русском хронографе) вместо “Словенская” стоит “Смоленская”. Ясно, что создатели этих памятников не смогли разобраться в древней терминологии. По всей вероятности, они уже не понимали названия “Словенская земля” и заменили его более понятным для них этнонимом” [372, с. 271]. Проте здебільшого автори кінця XV – XVI ст. відкидали обидві ранні назви як неактуальні.

Залучення назви ‘Смоленська земля’ виходило з істотної історичної підстави. Так, О. Шахматов, підкріплюючи власний здогад про колонізацію області мері зусиллями саме кривичів, покликався на свідчення Уставної грамоти 1151 р. князя Ростислава Мстиславовича для Смоленської єпископії. Згідно з її переказом, Суздаль та його володіння платили данину Смоленську [455, с. 16]: “Суждали залѣсская даѣн., аже воротить Гюрги, а что будетъ въ ней, с тоѣ Стѣи Бѣи

десятина” [69, с. 77]. Існування такої данини свідчило про давнє підпорядкування суздальських володінь Смоленську (кривичам), що й мала підтвердити фраза про будівництво Володимира на Смоленській землі.

Появу цього смоленського акценту можна обережно пов’язати з діяльністю митрополита Герасима (†1435). Московит з походження, він між 1417 та 1433 рр. очолював Смоленську єпископську кафедру, а восени 1433 р. відбув до Константинополя, звідкіля повернувся наступного року вже в митрополичому сані. Поставлений “на всю Руську землю”, новий митрополит через московські уособиці зупинився у Смоленську. Через два роки князь Свидригайло за звинуваченням у співпраці зі своїм противником – князем Сигизмундом Кейстуовичем, його стратив. “Смоленський епізод” може бути й відображенням уцілілого у відредагованих текстах переказу реальної історичної ситуації, зафіксованої у найдавнішому літописанні. Водночас немає підстав відкидати й можливість випадкової заміни під час редагування ‘Словенської’ землі на ‘Смоленську’.

Крім того, О. Шахматов згадав свідчення Воскресенського літопису за 1471 р., у якому прихильники московського князя на вічевому зібранні у Новгороді нагадували новгородцям походження московських великих князів від Рюрика й у переліку хрещених за Володимира Святославовича племен називали ‘білозерську весь’ під її паралельною назвою – ‘кривицька весь’ [455, с. 15]: “А изначала отчина есмя тѣхъ великихъ князей, отъ первого великого князя нашего Рюрика, его же по своей воле взяла земля наша изъ Варягъ княземъ себѣи съ двѣма брати его; потомъ же правнукъ его князь Владимиръ крестися и всѣ земли наши крести: Рускую, и нашу Словѣнскую, и Мерскую и Кривичскую весь, рекше Бѣлозерскую, и Муромъ, и Вятичи и прочая” [62, с. 160].

Білозерський край був московською територією, що безпосередньо межувала зі Словенською землею. Іменування білозерської весі кривицькою не тільки засвідчує словенсько-кривицький дуалізм новгородсько-московського прикордоння, а й пояснює причини, чому вжита у С1Л назва ‘Смоленська земля’ (кривицька) прижилася саме в північноросійській літописній традиції.

На цій підставі можна констатувати:

1. Назву ‘Словенська земля’ застосовували передовсім новгородські книжники для окреслення території, де наприкінці X ст. Володимир Святославович заснував город, іменованій Володимиром.
2. Назва, яка зафіксована найраніше у Н4Л на початку XV ст., можна вважати первісною.
3. Неприйняття назви ‘Словенська земля’ у тогочасній та пізнішій літописній традиціях виявилось через послідовне намагання замінити її іншими.
4. У С1Л, який походить від спільного з Н4Л протографа, зафіксовано паралельне функціонування назви ‘Смоленська земля’, походження якої є підстави пов’язувати з документально підтвердженою давньою данницькою залежністю Суздальщини від Смоленського князівства.
5. У літописах другої половини XV – XVI ст. – як обидві ранні – назви ‘Словенська’ та ‘Смоленська’ змінювали на ‘Суздальська’, ‘Суздальська і Ростовська’, ‘Заліська’ й додавали вказівку, що Володимир Святославович заснував гóрод саме на р. Клязьмі.
6. Заміни назви ‘Словенська земля’ мали за мету пов’язати згадку про заснування Володимира X ст. із однойменним гóродом на Клязьмі, заснованим на початку XII ст. заходами Володимира Мономаха, про що літописи зберегли паралельні свідчення.
7. Із пізніших літописних компіляцій послідовно усували чи переінакшували наявну як в Н4Л, так і в С1Л згадку про хрещення посадників новозаснованого гóрода, яка давала підстави припускати, що Володимир Святославович розбудовував населений пункт, який уже існував.

Усе це дає підстави ствердити, що суздальська (заліська) версія пізньолітописної локалізації гóрода Володимира Святославовича, заснованого “въ свое имя”, є книжною гіпотезою, спрямованою на вивищення та прославлення однойменного гóрода, збудованого більш ніж століття по тому зусиллями Володимира Мономаха на тодішній далекій північно-східній окраїні Київської держави. В основі цього намагання лежить очевидна потреба “належного заповнення” “порожнього” найдавнішого періоду виразно молодшої московської

історії за посередництвом “зістарення” визнаного московською традицією своїм попередником Володимира. Сучасні спроби обґрунтувати його 1000-літній ювілей, найочевидніше ігнорують не тільки увесь комплекс літописних свідчень у їх непростому власному історичному розвитку, а й водночас демонстративно нехтують браком археологічного підтвердження “потрібних ювілейних дат”.

Проаналізований літописний сюжет про заснування заходами князя Володимира Святославовича Володимира на ‘Словенській землі’ на конкретному вимовному прикладі демонструє досить безцеремонне втручання пізніх редакторів до давніх літописних текстів і глибоке переінакшення їх “на потребу”. Розглянутий сюжет на винятково яскравому матеріалі ще раз наголошує на необхідності критичного сприйняття російської пізньолітописної традиції та ретельного вивірення її викладу.

Єдино можливою альтернативою суздальської легенди заснування гóрода Володимира у X ст. є волинська версія. Сформульована ще на початку XVIII ст. думка В. Татищева, що в аналізованій літописній згадці йдеться про Володимир на Волині, потребує прискіпливої уваги. Зі зрозумілих причин це питання залишилося поза науковими зацікавленнями новітньої російської медієвістики, проте й вітчизняні дослідники теж не вивчали його. І принциповим завданням, що вимагає з’ясування, є узгодження з волинськими реаліями літописного переказу про заснування Володимира на “Словенській землі”, який віднотований лаконічним й позбавленим пізніших нашарувань свідченням Н4Л. Оскільки в пізньолітописних трактуваннях сюжету про заснування гóрода Володимира X ст. саму його локалізацію на “Словенській землі” традиційно намагалися обійти чи переінакшити, розглянемо таку можливість насамперед з огляду літописної географії недатованої частини ПВЛ.

Уже зазначалося (за викладом Ніконовського літопису XVI ст.), що територію майбутніх Ростово-Суздальської землі та Московського князівства зламу XV–XVI ст. літописець трактує неслов’янською. Укладач цього московського зводу, заздалегідь наділеного значенням офіційного тлумачення історичних подій, не відступив від принципу Початкового зводу, у якому основними географічними

орієнтирами слугували гідроніми: “на Бѣлѣ взерѣ сѣдять Вѣсь . а на Ростовѣ взерѣ Мерѣ а на Клещинѣ взерѣ . сѣдять мѣра же . а по Соцѣ рѣцѣ кде втечеть . въ Волгу языкъ свои Мурома . и Черемиси свои языкъ . и Мордва свои языкъ” [21, стлб. 8]. Згадані автохтонні племена промовисто охарактеризовано фразою “ї се суть инии языцѣ . иже дань даю^т Руси” [21, стлб. 8–9]. Цілком очевидно, що в цьому переліку не має місця для ‘Словенської землі’, де, згідно з пізнішими свідченнями, наприкінці X ст. Володимир Святославович заснував гóрод “в свое имя”.

Натомість у слов’янському переліку племен найбільше уваги надано саме Волині: “се бо токмо Словѣнескѣ языкъ в Руси . Полане Деревлане . Новгородци . Полочане . Дьрьговичи . Сѣверо . Бужане . за^н сѣдять по Бугу . послѣже не Волынане” [21, стлб. 8–9]. Волинський Володимир згадано і в “Списку руських городів”, відомому під оригінальною назвою “А се имена всем градом Русским дальним и ближним” у літописах та збірниках XV–XVII ст. [74, с. 94–96]. Як і в етнімічному переліку ПВЛ, р. Західний Буг у “Списку” також слугує гідронімічним орієнтиром: “А се Волинскыи: Степань . На Горыни . Остро . Хороборь Луческ Великий на Стыре . Ивань . На Икве Кременець . Белз . Дубичи . Теревовль . Любно . Зудечев . Холм . Другобець . На реце Солонои . Изборско . Львов Великий . Волянъ . На Бугу . Володимерь” [74, с. 95].

Слов’янськість Побужжя очевидна не тільки з археологічного, а й етнографічного та історичного огляду. Тому характеристика Волині назвою ‘Словенская земля’ є цілком правомірною без додаткових обґрунтувань, чого об’єктивно потребували спроби пов’язати згадку про Володимир X ст. з територією Волго-Окського межиріччя. Наявність Волині в “словенському” списку етнімічного переліку ПВЛ дає поважні підстави, аби вважати, що аналізована первісна звістка – “И пришедь (Володимир Святославович. – Ю. Д.) ис Киева во Словенскую землю, и постави градъ в свое имя Володимерь” [53, с. 90] – стосується саме Волині й не має нічого спільного з Ростово-Суздальською (Заліською) землею.

На підтвердження того, що старокиївський літописець називав Словенською землею саме землі слов’янського Побужжя, слід пригадати низку інших важливих

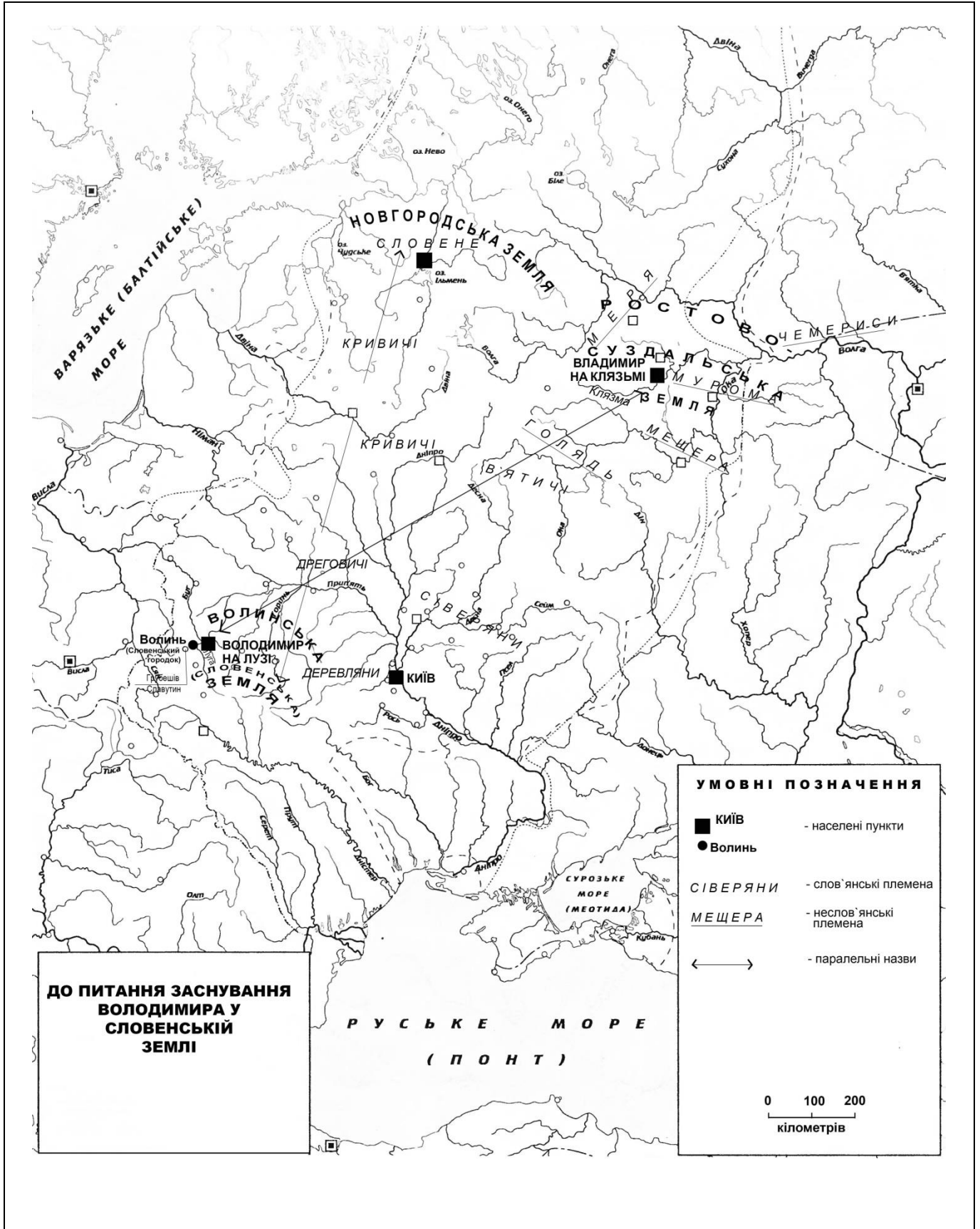
доказів (табл. 4.1). Найперше – не прокоментовану в історичній літературі згадку Іпатіївського списку ПВЛ про “землю волянськую” (в інших списках фігурує – “словѣньская”, “словенская”, “словенська”), яку начебто захопили угорці за Карпатами, в Подунав’ї: “и оустремишасѧ чересь горы великыя . иже прѣзвашасѧ горы Оугорскыя . и почаша воевати на жѣвушаѧ ту. сѣдаху бо ту преже Словене . и Волохове . переша землю Волянскую . по семь же Оугре прогнаша Волохы . и наслѣдиша землю ту . и сѣдоша съ Словенми . покоривше я подь сѧ . и ѡтолѣ прозвасѧ земля Оугорска” [59, с. 139].

До того ж, описуючи городище давнього Волиня, на початку XIX ст. З. Доленга-Ходаковський відзначив його характерну назву: “городъ Волянъ при устьѣ той же Гучвы, которого обширный вал, съ особеннымъ городкомъ Словенскимъ, съ множествомъ могилъ внутри того вала и на восточной стороне Буга, видны по сію пору” [210, с. 10]. Назва ‘Словенський городок’, закріплена за городищем давнього історичного головного гóрода Волинської землі, підтверджує думку, що у фразі “и пришедъ Києва во Словенскую землю” мовиться про заснування Володимира саме на Побужжі.

Яких посадників хрестив Володимир Святославович? У літописному повідомленні про заснування Володимира у Словенській землі згадано також про хрещення намісників. Як можна здогадуватися, йшлося про намісників гóрода, який на той час уже існував: “церковь сборную святую Богородицю древяную постави, и вся люди крести Рускыя и намѣстници” [53, с. 90]. У цьому контексті варто звернути увагу на розташування збереженого досі (перебудованого) собору Успіння Богородиці у Володимирі поза межами дитинця. Найвірогідніше, збудована заходами князя Володимира Святославовича того ж посвячення церква-попередниця (очевидно, дерев’яна) розташовувалася на тому самому місці. Територія, яку князь Володимир огоротив валом (“спомъ осыпа”) навколо церкви Богородиці, є тільки пригородом старшого гóрода (дитинця) – його вали (острівне городище так званого волинського типу) збереглися досі. Князь Володимир насправді не збудував, а тільки розбудував цей волинський гóрод і назвав його на свою честь – з огляду на

Таблиця 4.1

**ДО ПИТАННЯ ЗАСНУВАННЯ ГОРОДА ВОЛОДИМИРА
У СЛОВЕНСЬКІЙ ЗЕМЛІ**

його народження у Будятичах неподалік. Відтак цілком логічною сприймається й літописна звітка про хрещення намісників.

Крім цього висновку, окремо слід наголосити на збереженні автентичного переказу про територію Побужжя, ототожнювану первісно зі ‘Словенською землею’, у Н4Л. Розташований на ‘Словенській землі’ гóрод, названий на початку 90-х років Володимиром Святославовичем “в свое имя”, логічно ототожнити з Новгородом, згаданим у поході Ольги на Лугу. Той самий гóрод фігурує в ранніх літописних переліках слов’янських племен Східної Європи. Як згадувалося, у другому переліку ‘словени’ розташовуються “въ Новѣгородѣ” відразу після деревлян та дреговичів. Промовистим є й розміщення ‘новгородців’ у третьому переліку відразу за ‘деревлянами’.

Літописні етнімічні переліки відтворюють географічну ситуацію, висвітлену в літописному сюжеті 947 р., де описано похід Ольги “к Новугороду” після деревлянської помсти (“по мьсть”), у який київська княгиня вирушила з метою облаштування західних кордонів Русі, зміщених після деревлянської війни аж до Західного Бугу. Той самий Новий гóрод, уже як центр уділу Святослава, згадував під назвою ‘Немогард’ і Константин Багрянородний. Новгородців Святослава (як учасників балканських воєн середини X ст.) під іменем народу ‘нукарда’ знав і Аль-Мас’уді. На початку 90-х років Володимир Святославович розбудовує цей гóрод (розташований на ‘Словенській землі’) й називає його Володимиром.

У світлі викладених фактів, що засвідчують існування у X ст. на Побужжі Нового гóрода, стають зрозумілими і географічні реалії опису Русі Я. Длугоша, які викликали здивування в істориків та змушували вдаватися до змін оригінального тексту в його перекладах. Зрозумілою стають і географічні та хронологічні вказівки етнімічних легенд, безпосередньо пов’язаних із заснуванням городів.

4.2. Новгородські урбаністично-етногенетичні легенди та їх західноволинські аналоги.

Новгородська легендарно-історична повість “Сказание о Словене и Русе и городе Словенске” (далі – “Сказание”) є у багатьох літописних зводах, хроніках та збірниках. Уперше вона з’явилася наприкінці 1630-х – на початку 1640-х років у

пам'ятках, переписаних за межами Новгороду, й поширилася у другій половині XVII ст. Окрім зазначеного заголовку, цей текст відомий також під назвами “О истории еже о началѣ Рускія земли и созданиі Новаграда”, “О началѣ великаго града Словенска, еже есть нынѣ великій Новградъ” тощо.

Текст “Сказания”, який опублікував в другій половині XIX ст. А. Попов [60, с. 442–447] та Ф. Гіляров [14, с. 15–23], на сьогодні відомий у понад сто списках, унаслідок вивчення яких було виділено декілька її редакцій. Дослідження тектів легенди дали можливість окреслити коло джерел, на які спиралася ця легенда [149, с. 36–41; 143; 176; 279]. Її початкова частина є вільним переказом першої, дев'ятої та одинадцятої глав Книги Буття, який в пізніших списках замінювали на розповідь про нащадків Августа. З хроніки М. Бельського запозичено текст “грамоти Олександра Македонського”. В звістці про розселення слов'ян та розповіді про Гостомисла звучать мотиви ПВЛ. У частині оповіді про першопредків словено-русів звучить відгомін чеської легенди про Чеха, Леха та Руса, а версія про скіфську прабатьківщину слов'ян нагадує “сарматську” теорію польської історіографії. Загалом дослідники сходяться на тому, що у цій пам'ятці є як фольклорне коріння (зокрема, вчуваються зв'язки з народним билинним епосом), так і відлуння реального минулого, яке “обладает всеми правами подлинности” [278, с. 167].

Сюжет “Сказания” зводить історію Руси до подій Новгородської землі, що робить імовірним походження автора із новгородського культурного середовища. На цій підставі і за спробами пов'язати минуле Руси та Сибіру авторство приписують Митрополитові Кипріяну [278, с. 166–167; 443, с. 662], званому в літературі як Старорушанин чи Старорусенніков, який між 1621 та 1624 роками обіймав кафедру в Тобольську [123].

Розрахунки часу “от сотворения света до начала Словенска Великаго” мають виразно фантастичний характер, за яким заснування Новгороду (Словенська) автор відносить “до Римского начала царства”. “Сказание” є комплексом етногенетичних легенд, що розповідають про кілька поколінь предків східноєвропейських народів, нащадків Яфетового правнука Скіфа. Поміж братів (Русом, Болгаром, Команом та Істром) виникла усобиця (“бысть же между ими распря”) і князі Словен та Рус зі

своїми людьми та іншими народами (3099 р. до Р. Х) помандрували з “Ексинопонта” на нові місця. Мандруючи по різних країнах, пустелях та сприятливих місцях, Рус зі Словеном наприкінці своєї подорожі дійшли до озера Мойська, яке на честь сестри Словена та Руса отримало назву Ільмень (Ільмерь). Там, на березі ріки Мутної, перейменованої на Волхов на честь старшого сина Словена, князь побудував гóрод Великий Словенськ, який згодом отримав назву ‘Новгород’.

Наступну звістку про заснування, запусіння та відбудови Словенска відділяють від попереднього тексту вставки про старшого Словенового сина Волхова, який був чарівником та віщуном, топонімічний екскурс, у якому новгородська топоніміка виводиться від імен нащадків Словена, “Посланіє Александра Македонскаго къ Русскимъ княземъ” та розповідь про руських князів Халоха та Лахерна, які “начаша воевати съ скипетры земли Греческія. Приходиша же и подъ самый царствующій градъ и много зла и кровопролитія сотвориша скипетру Греческаго царствія” [14, с. 21]. Ім’я вбитого греками Лахарна пов’язано з облогою русами Константинополя 864 р. та назвою константинопольського передмістя Влахерни. Тоді столицю врятовала буря, що здійнялася на морі й розкидала човни русів, після того, як патріарх опустив у море Ризу Богородиці. Таким чином, автор вводить до сюжетної лінії реальні історичні факти, відомі й за ПВЛ.

Паралелі з літописним текстом наявні і в наступних згадках “Сказанія” про подвійне запусіння та відновлення Словенська, та Рूसи, яку заснував Рус. Після першого запусіння гóрода Словенська його мешканці розійшлися по різних країнах та повернулися на Дунай, “къ прежнимъ родомъ своимъ на старожитные страны возвратишася” [14, с. 21]. Дунайський сюжет у цій частині розходиться з попередньою звісткою про причорноморську батьківщину Словена та Руса й зближується зі сюжетом із ПВЛ про розселення слов’ян.

Через “многія лѣта” слов’яни повернулися з Дунаю “пояша Скифъ и Болгарь съ собою” й почали заселяти запусіті гради. Проте Словенськ спіткало нове лихо: “И придоша же на нихъ Угры Бѣлыя и повоеваша ихъ до конца и грады ихъ раскопаша и положиша Словенскую землю въ конечное запусѣніе. По мнозѣ же

времени онаго запустѣнія слышаху Скифстїи жители про беглецы Словенскїя о землѣ прадѣдъ своихъ, яко лежитъ пуста и никимъ брегома, и о семъ сжалишася вельми и начаша мыслити, како бы имъ наслѣдити землю отецъ своихъ, и паки пойдоша съ Дуная множество ихъ безъ числа, съ ними же Скифы и Болгары и иностранцы пойдоша на землю Словенскую и Рускую, и сѣдоша паки близь озера Илмера, и обновиша градъ на новомъ мѣстѣ отъ стараго Словенска по Волхову яко поприще и болѣ, и нарекоша Новѣградъ Великій” [14, с. 21].

Історичні алюзії цього уривка очевидні. Звістку зі згадкою про напад білих угрів на слов’ян літописець відніс до часів візантійсько-аварських воєн у час правління імператора Іраклія (правив у 610–641 р.): “Словеньску же язык . як^о же ркохо^м живуцю на Дунаи . придоша ѿ Скуфъ . рекше ѿ Козаръ . рекомии Болгаре . и сѣдоша по Дунаеви . насилницѣ Словеномъ бѣша . а по семъ придоша Оугре Бѣлии . и наслѣдиша землю Словѣнскую . прогнавшѣ Вололохы . иже бѣша преже приялѣ землю Словеньску . си бо Оугри почаша быти . при Раклии цѣри . иже ходиша на Хоздроя цѣра Пѣрська^г . В си же времена бѣша и Сѹбре иже воеваша на цѣра Ираклія . и мало его не яша” [21, стлб. 9]. Літописна звістка є максимально точною. Іраклій воював із Хосровом II Парвізом й зупинив персів у важких війнах, незважаючи на постійні загрози з аварського боку. У 619 р. авари навіть досягнули Константинополя і Іраклій, аби укласти з ними мирну угоду, змушений був відкупитися.

Проблемним питанням Ільменсько-Волховської географії “Сказанія” є згадка про білих угрів. ПВЛ прямо асоціює їх із слов’яно-аварським протистоянням, що відзначив М. Костомаров: “Автор отнес сказание об уграх белых к северу, тогда-как оно относится положительно к югу” [263, с. 13]. Цю суперечність намагався вирішити ще М. Ломоносов, який ототожнив білих угрів з чуддю, згадавши її етнічну й мовну спорідненість з центральноєвропейськими уграми. На його думку, напад угорської чуді спровоковано торговельною та військовою експансією новгородців у Югорській (чит. – Угорській) землі [289, с. 40]. Так само потрактував погромників Словенська і С. Алексєєв, на думку якого, згадка про білих угрів “замещаает собой нечто сходное в устной традиции – скорее всего, “чудь белоглазая”

– устойчивое обозначение враждебных племен Заволочья еще в преданиях и былинах XIX–XX веков” [108, с. 9].

Який зміст вкладав у текст “Сказання” його ж автор, залишаться здогадуватися. Все ж відзначимо, що уривок про дворазове запусітіння Словенська єдиний у тексті, що спирається на історичні реалії, і пропозиція замінити їх на щось “сходное в устной традиции” (у цьому випадку – ‘чудью белоглазой’ [163; 211; 283; 414; 211]) вимиває зі “Сказання” будь-які риси історичности. Тим паче, що у цій його частині немає навіть натяку (не те, що спроби), аби завуалювати південний контекст, який прямо відзначив М. Костомаров. Північноросійські легенди трактують ‘чудь’ і ‘чудь белоглазую’ як чужих, чудних, диких, лихих та небезпечних людей неросійського походження, давніх аборигенів, що зникли, залишивши по собі загадкові пам’ятки культури. Їх також вважають противниками церкви та язичниками (“нехристю”). Ототожненню легендарної “чуди белоглазой” з “утрами бѣлыми” суперечить традиційна характеристика чуді як “чорних людей”: “Говорили, что черный народ жил”, “Черные, как негры, как земля, были”, “они были черные” тощо. Зникнення (загибель) чорних аборигенів пов’язувалося з несподіваною появою у їхніх місцях білої берези (білого дерева, білого лісу), яка асоціювалася з приходом росіян [444; 445]. Натомість автор “Сказання” не приховує південної географії оповіді, крім того, він відзначає, що після першого запусітіння Словенська його заселяють не лише дунайські слов’яни – “съ ними же Скифы и Болгары и иностранцы поидоша”.

Географічні та етнімічні вказівки “Сказання” дають всі підстави порівняти їх із легендами про ‘славний город’ Славоя, записаними в околицях ‘Словенського городка’. Свідчення про походження назви ‘Словенський городок’, що закріпилася за городищем давнього Волиня, збереглися у легендах про появу ‘Славутина’ (пол. Sławęcin) – передмістя сусіднього Грубешова, розташованого 2 км на захід від Городка-Надбужного, на території якого збереглося городище літописного Волиня. Зі заходу це передмістя було півколом обхоплене Грубешівським озером, з яким і пов’язана місцева легенда про загибель ‘славного міста’ [508].

У розлогій та римованій формі цю легенду за місцевими переказами переповіла К. Вісневська [97]. Легенда свідчить, що на місці Грубешівського озера колись був розташований оточений наповненим водою ровом великий гóрод, у якому правив Славой. Він мав дуже вродливу доньку, яку звали Славою. До неї звідусіль присилали сватів, однак дівчина ніяк не поспішала з вибором. Пряд із гóродом Славою у своєму великому дворі мешкав лицар Рубіш, в якого й закохалася Слава. Рубіш також закохався у Славу й вже планував об'єднати обидва гради спільним ровом, коли несподівано до Слави приїхали свати лицаря Германа.

В якусь мить під час сватання Слава побачила, що у Германа з'явився хвіст, ріжки та пазурі на пальцях. Все швидко зникло, однак Слава була впевнена, що цим видінням Бог дав їй знак, що цей лицар має душу диявола. Розгніваний Славой вигнав непрошеного гостя. Й відразу двір Слави оповили диявольські чари: корови почали доїтися гноївкою, хліб ставав твердим камінням, а масло – болотом. Почався падіж худоби, міщани ледве пересувалися від голоду, адже у всіх, крім Слави, в яку закохався Герман, відняло мову.

Тим часом гóрод Славою оточило озброєне кушами (арбалетами) військо Германа. Дочекавшись, коли місто вимре, перед Славою з'явився Герман. Водночас із двору зникли тіла померлих і гóрод опорожнів. На освідчення лицаря Слава відповіла, що воліє прожити в цій пустці сама, аніж вийде за нього. Розгніваний лицар викликав диявольські сили: все навколо загуло, земля розступилася і двір заповся у величезну вирву, що накрила земля, поверх якої кипіла вода. Безслідно зникло й вороже військо, яке облягало гóрод.

На місці гóрода утворилося велике озеро, а обабіч – ще два менших. В одному закінчила життя Слава, а в іншому втопився втілений у лицаря диявол. З часом місцевість навколо озера почали заселяти нові мешканці. Залишився у своєму дворі й лицар Рубіш. Як доказ кохання до Слави поселення біля озера він назвав Славутиним, а місто Рубіша отримало назву Рубешів. Звідки й походить назва сучасного Грубешова.

Сюжетна лінія переказаної оповіді має низку важливих складових:

1. Гóрод, який передував Славенціну, мав назву 'Славне місто'.

2. Володаря цього гóрода звали Славоєм, а доньку Славоя – Славою.
3. У легенді зафіксовано облогу гóрода ворожим військом.
4. Облога міста пов'язана із відмовою лицарю Германові, який сватався до Слави.
5. Герман має диявольські властивості і в гніві нападає на гóрод різні нещастя.
6. Чари призвели до загибелі мешканців гóрода і його запустіння.
7. Після остаточної відмови вороже військо зникає, земля розступилася і поглинула місто, на місці якого утворилося озеро.
8. Слава та диявол-Герман покінчили життя самогубством в озері.

Характеристика гóрода як 'Славного міста', основні елементи сюжетної лінії та імена головних персонажів (разом зі свідченням про городище Волиня, як 'городок Словенський') зближують переказану легенду до "Сказания о Словене и Русе и городе Словенске". Порівняємо їх докладніше.

4.3. Свідчення про запустіння і відновлення Словенська/Славутина та етапи урбанізації Побужжя VI-X ст.

Отже, порівняємо сюжетні колізії та іменослов новгородського "Сказания" і легенду про походження передмістя Грубешова – Славутина (далі – "Легенда"):

1. Збігаються імена головних персонажів й володарів/засновників градів. У "Сказанні" це Словен, а в "Легенді" – Славою та його донька – Слава.
2. У "Сказанні" заснований Словеном гóрод отримав назву в честь засновника – Словенськ. "Славним містом" Славоя є й попередник Славенціна. Достовірність "Легенди" підкріплює й назва "Словенський городок", що закріпилася за городищем давнього Волиня, розташованого на східній околиці Грубешова.
3. "Сказание" та "Легенда" згадують про напад, облогу, руйнування і запустіння градів.
4. В обох порівнюваних текстах є персонаж, який має надприродні (бісівські, диявольські) властивості і вміє перетворюватися на потвору. У "Сказанні" це син Словена Волхов – "бѣсоугодникъ и чародѣй, лють въ людехъ, тогда и бѣсовскими ухищреніи мечты творя многа, преобразуяся во образъ лютаго звѣря коркодила (Кордила, Коркодѣла)" [14, с. 17]. У "Легенді" чародієм є лицар Герман, образ якого також трансформується й отримує диявольські ознаки:

“Sława zobaczyła, jak mu się z tyłu czarny ogon rusza. Prawą ręką rycerz czapkę uniósł do góry. Z włosów różki mu wyrzały, a z palców pazury. Po chwili to wszystko znikło, lecz złękła się Sława. Rycerz ten ma duszę diabła, Bóg jej tak znaki dawał” [97, c. 17–21].

5. Ім'я негативного персонажа “Легенди” є похідним від лат. *germānus* – рідний, єдинокровний, близький. Латиною ‘*germānus*’ означає рідного брата (пор. лат. *germāna* – рідна сестра). Не виключаємо, що ім'я Герман засвідчує первинний родинний зв'язок між головними героями й вторинність сюжету сватання. Подібно, як і “бѣсоугодникъ и чародѣй” Волхов зі “Сказання” є сином Словена.

Вважаю, що перелічені збіги свідчать про генетичну спорідненість між обома легендами. Навіть більше – є всі підстави для того, аби вважати, що новгородське “Сказание” (в частині оповіді про кількаразове запусіння Словенська) є варіантом західноволинських легенд, які висвітлюють кілька етапів урбанізації слов'янського Побужжя.

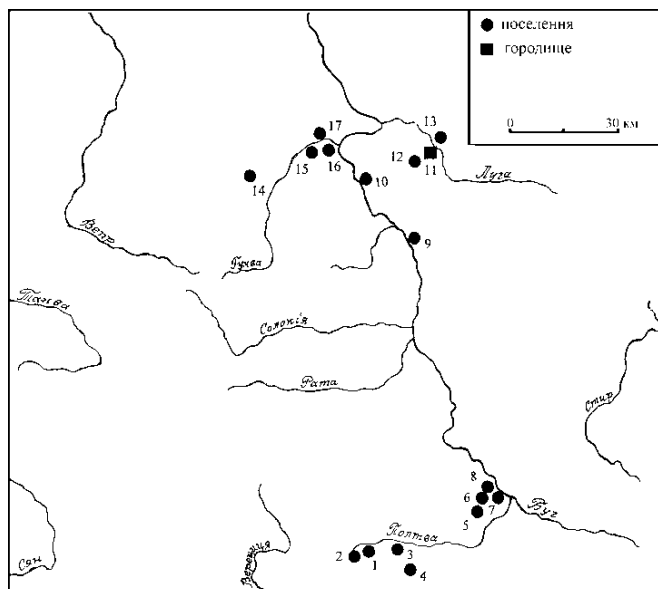
У розвитку слов'янських поселенських структур у доруський період (до середини X ст.) археологи виділяють два важливі хронологічні етапи. Перший етап охоплює період від зламу V–VI ст. до кінця VII ст., другий датований VIII–IX ст. [351]. Слов'янське розселення на цих етапах відображається не лише у розвитку мережі відкритих поселень, які групуються у своєрідні мікрорегіони, а й простежується у становленні, занепаді й зміні локалізації укріплених центрів, кожен з яких, без перебільшення, є еталонним у розвитку східнослов'янського регіону.

Етапи слов'янського заселення Побужжя, що розкриваються зокрема і в процесах розвитку й переміщення його головних адміністративно-політичних центрів, цілком корелюються з історичними обставинами виникнення та етапами становлення й зміни локалізації легендарного гóрода Словенська, викладеними у “Сказании о Словене и Русе и городе Словенске”.

I етап: V–VII ст. Слов'янські поселення Побужжя цього періоду були зосереджені у трьох мікрорегіонах (табл. 4.2, а). Гніздо поселень Львівського мікрорегіону локалізується у верхів'ях Полтви. Цю групу відрізняють характерні риси житлобудування (зокрема – печі-кам'янки), що зближують її з пам'ятками

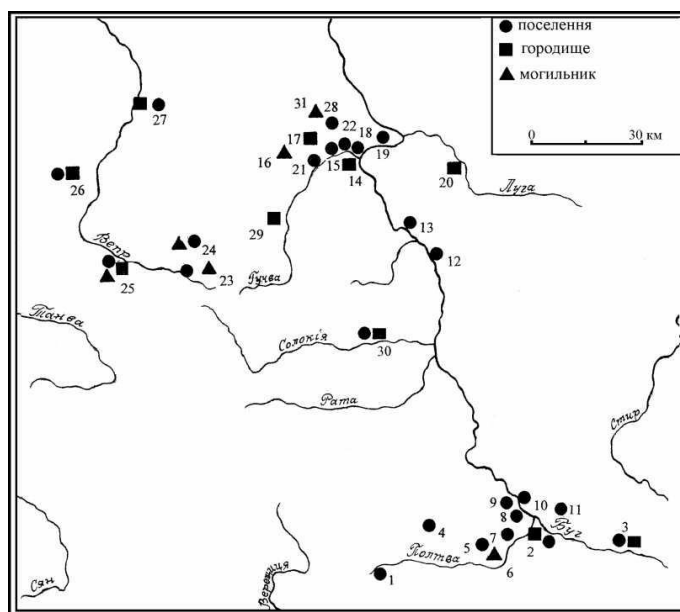

ЕТАПИ УРБАНІЗАЦІЇ ПОБУЖЖЯ V-X ст.
(За В. Петегиричем)

а) V–VII ст.

1 – Львів - центр; 2 – Львів - Наукова; 3 - Підбірці; 5 – Неслухів; 6–8 – Ріпнів I–III; 9 – Ромош; 10 – Лежниця; 11 – Зимне (городище); 12–13 – Зимно IV, VIII (поселення); 14 – Зубовичі; 15 – Сверхів; 16 – Городок над Бугом; 17 – Морочин.

б) VIII–IX ст.

1 - Львів; 2 – Буськ; 3 – Плісеськ; 3 – Ременів; 5 – Неслухів; 6 – Новосілки; 7 – Ріпнів I; 8 – Ракобовти; 9 – Деревляни; 10 – Волиця Деревлянська; 11 – Вербляни; 12 – Ромош; 13 – Федорівці; 14 – Городок Надбужний; 15 – Морочин; 16 – Неледів; 17 – Скибиці; 18 – Гусинне; 19 – Стрижів; 20 – Зимне; 21 – Волайовичі; 22 – Тептюхів; 23 – Липсько; 24 – Мокре; 25 – Гуців; 26 – Сутейськ; 27 – Щебрешин; 28 – Стефанковичі; 29 – Червен; 30 – Белз; 31 – Ярославець

Середньої Наддністрянщини та Верхнього Пруту. На схід від цієї групи (близько 40 км від Львова), в околицях Буська та Пліснеська археологи локалізують другий мікрорегіон слов'янських поселень. Незважаючи на територіальну близькість зі львівською групою, житлобудівні традиції цього гнізда поселень відрізняються використанням глиняних печей, що характерно вже для волинських поселень. Та ж традиція притаманна і третьому (найбільшому) мікрорегіону слов'янського розселення V–VII ст. (умовно названому Зимнівсько-Червенським), розташованому приблизно 100 км північніше від Буська, поселення якого групуються з обох боків Західного Бугу, в басейні його приток – правобережної (східної) р. Луги та лівобережної (західної) р. Гучви [351, с. 101–107].

Укріпленим оборонним осередком третього поселенського мікрорегіону було унікальне Зимнівське городище, виникнення та початок функціонування якого припадає на VI, а загибель – на кінець VII ст. Городище розташоване 25 км східніше Вóлиня та 6–7 км південніше Володимира, на центральній частині вузького мисоподібного останця високого корінного берега р. Луги.

Територію городища від стрілки та основи останця відділяють глибокі перекопи. Влаштування перекопів дало можливість підвищити північну частину городища підсипкою потужністю 3,5–4 м та насипати вал із південно-східного боку, який зберігся на висоту 1,5–1,9 м, при ширині основи до 10 м. Городище має форму неправильного трикутника завдовжки 135 м. Довжина оборонної лінії, розташованої вздовж південно-східного перекопа, становить близько 65 м, зі завуженого північно-західного боку – 14 м. Площа укріпленої частини городища становить приблизно 0,45 га.

Внутрішню територію городища по краю плато оточували дерев'яні стіни, виконані зі секцій, що склалися із горизонтальних колод й утримувалися парами вертикальних стояків. Такі секції взаємно перекривалися напуском колод у 0,5–0,6 м й оточували весь периметр. Оборонні властивості лінії дерев'яної стіни з південного боку городища підсилювано вежами, що збереглися у вигляді трьох скупчень вертикальних стовпів, які були згруповані двома рядами, розташовуючись перпендикулярно до оборонної лінії, виступаючи за її межі та розділяючи її на

прясла. Крім того, зі зовнішнього боку стін, на відстані 3–5,5 м, оборонні лінії додатково укріплювалися частоколом із колод, нахилених до напільного боку. Із внутрішнього боку, вздовж південної оборонної стіни, конструктивно з нею поєднуючись, розташовувалася розділена на окремі приміщення довга будівля – щось на зразок своєрідних “казематів”, приміщень дружинників із відкритими вогнищами.

Унаслідок досліджень В. Ауліха у північній частині городища зафіксовано два археологічні горизонти із залишками обвуглених колод, які стратиграфічно розділені шаром землі без слідів прямої термічної дії. Давніший горизонт розташований на два метри ближче до краю плато й залягає на глибині 0,9–1,4 м, а пізніший – на глибині 0,6–1,1 м від денної поверхні. Аналогічні два будівельні горизонти, за дослідженнями Т. Миляна, простежено і на збережених рештках валу в південно-західній частині городища. Конструкція валу зазнавала перебудов і в межах кожного з цих періодів.

Зимнівське городище – перша виявлена слов'янська пам'ятка празько-корчацької культури укріпленого характеру, що демонструє високий рівень розвитку соціальних відносин у слов'янському середовищі регіону й та наявність у них організуючого (керівного та військового) прошарку, які потребують відмінних умов проживання. Складна конструкція оборонних ліній підтверджує неодноразово висловлювану думку, що ця пам'ятка ранньослов'янського періоду була серйозним оборонним укріпленням, розрахованим на тривале функціонування і пристосованим до затяжної облоги. Зимнівське городище наочно підтверджує створення відповідного племінного угруповання, керованого з єдиного адміністративного центру [128; 427; 310; 199]. Це угруповання у літературі традиційно ототожнюють з Дулібським племінним союзом.

Городище припинило своє існування під час штурму. На лінії оборонних укріплень було виявлено багато озброєння, що належало його оборонцям. З огляду на знахідки стріл “аварського типу”, традиційно вважають, що городище загинуло внаслідок аварського погрому.

Етапи розвитку Зимнівського городища та його знищення логічно укладаються в сюжетну лінію “Сказания” про становлення та загибель Словенська. Перше запустіння Словенська відповідає періодові, який археологічно фіксується тонким прошарком темно-коричневої землі, без слідів прямої термічної дії, простеженим археологами між його двома археологічними горизонтами. Нижній шар дерев’яних конструкцій заходив і під насип валу, який належить до другого періоду функціонування городища [128, с. 18; 310, с. 237]. За “Сказанием”, городи люди покинули: “Оставшии же людїе пустоты ради избѣгоша изъ градовъ въ дальняя страны” [14, с. 21]. Через якийсь час слов’яни знову повернулися на запустілі місця: “и начаша паки грады оны населяти” [14, с. 21]. Перше запустіння хронологічно можна пов’язати із аваро-дулібським протистоянням, яке Л. Войтович [153], а згодом і М. Жих [216] відносять до 60-х років VI ст. На думку Л. Войтовича, у 561–567 роках авари завоювали дулібів і змусили частину з них мігрувати на захід, звідки з’явилися чеські, паннонські та карінтійські дуліби. Нагадаю, що після першого запустіння Словенська в “Сказании” згадано про міграцію слов’ян зі Словенської землі на Дунай: “овїи же паки на Дунавѣ прежнимъ родомъ своимъ на старожитныя страны возвратишася” [14, с. 21]. Події аварсько-дулібської війни Л. Войтович пов’язує із тиском франків на аварів й згадує зіткнення між аварами та франками, що відбулося за короля Сігіберта у 562 р.

Друге знищення Словенської землі та гóрода Словенська автор “Сказания” пов’язує з білими уграми: “И придоша же на нихъ Угры Бѣлыя и повоеваша ихъ до конца и грады ихъ раскопаша и положиша Словенскую землю въ конечное запустѣніе” [14, с. 21]. Автор ПВЛ прямо пов’язує появу білих угрів на слов’янських землях із тією ж хвилею переселення, що й аварів-обрів та болгарів. За літописцем, білі угри з’явилися в часи імператора Іраклія: “си бо Оугри почаша быти . при Раклии цѣри . иже ходиша на Хоздроя цѣрѣ Пѣрська^г” [21, стлб. 9]. Після цього уточнено: “В си же времена бѣша и Сѹбре иже воєваша на цѣрѣ Ираклія” [21, стлб. 9]. У літописі білі угри принципово відрізняються від угрів чорних (угорців), зупинку яких біля Києва згадано у контексті їхньої мандрівки з причорноморських

степів у Паннонію в часи князя Олега: “и пакы идоша Оугри Чернии . мимо Києвъ . послѣ же при Сѡльзѣ” [21, стлб. 17–18].

Таким чином, за ПВЛ історична активізація білих угрів (зазвичай ототожнюваних із сарагурами [119, с. 344; 337, с. 72; 356, с. 199]) вкладається у період протистояння Візантії з персами та їхніми союзниками аварами. Логіку цих подій конкретизовано у слов'янському перекладі “Временника” Георгія Амартола, де констатовано, що угри (правда, без додатку – ‘білі’) допомагали Іраклію у його війні проти Персії: “еще же призывавъ Оугры на помощь, приде, ихъ^ж и князь и многы Оугры поимъ, изиде на персы в силѣ тѣжцѣ зѣло” [22, с. 434]. Цих угрів (названих у грецькому оригіналі “Временника” тюрками) пов'язують із сорокатисячним військовим загоном, який залишив союзник Іраклія хозарський каган для облоги Тифліса 626 р. Їх вважають васалами хозар чи й самими хозарами [148, с. 141; 256, с. 28].

Зважаючи на те, що союзниками персів на європейському військовому ареалі були саме авари (які активно використовували слов'ян у військових діях проти візантійців), згадані військові підрозділи білих угрів візантійці могли після перської кампанії застосувати як каральний корпус проти слов'ян. Звістку про напад білих угрів літописець розмістив відразу після приходу болгарів на Дунай (680 р.). Відтак, свідчення ПВЛ про вторгнення білих угрів на Слов'янську землю в останній третині VII ст. цілком вірогідне, адже крім того, воно хронологічно збігається із загибеллю Зимнівського городища, ототожнюваного з містом Словенськом у “Сказанні”.

Слід відзначити, що в легендарній традиції не було чіткого розмежування між подіями, учасниками яких були авари (обри) та білі угри. Це підтверджують і топоніми Побужжя, похідні від етнонімів ‘обри’ та ‘угри’. Нагадаю хоча б с. Обровець, що межує з пригородом Грубешова Славенціном [508] та літописний волинський Угровеськ [21, с. 721, 732, 740, 758, 842, 867].

Події, що відбувалися на землі дулібів у VII ст. накладалися також і на факти з історії завоювання батьківщини угорцями наприкінці IX ст. І хоча в ПВЛ білі угри принципово відрізняються від пізніших угрів чорних, все ж упадають в око паралельні свідчення про війни угорців із волохами в Подунав'ї, що фігурують в

обох різночасових повідомленнях. У цьому контексті слід розглядати і згадуване свідчення з Іпатіївського списку ПВЛ про ‘Землю волинську’, яку начебто захопили угорці за Карпатами, в Подунав’ї. Очевидно, звістка про ‘Землю волинську’ стосувалася первісно саме подій, пов’язаних із нападом угрів білих на слов’янські землі Побужжя наприкінці VII ст.

Знищення Зимнівського городища (відображене в розповіді про загибель та запусіння гóрода Словенська) стало переломним моментом в історії Побужжя, з якого розпочинається другий етап його слов’янського розселення, що триває до X ст. (табл. 4.2, б).

II етап: VIII–IX століття. У заселенні Побужжя зазначеного періоду відчутні якісні та кількісні зміни. Пам’ятки цього періоду в археологічній науці отримали назву культури Луки-Райковецької. Археологи відзначають появу нових укріплених центрів, ріст поселень та розширення заселених територій. У Зимнівсько-Червенському мікрорегіоні продовжують існувати поселення з попередньої доби та виникають нові. Зі зламу VII–VIII ст. західніше, у верхів’ях р. Вепра, формується новий мікрорегіон слов’янського розселення, названий Сутейсько-Щебрешинським, розвиток якого, як припускають археологи, міг відбуватися унаслідок відтоку певної частини населення із Зимнівсько-Червенського мікрорегіону [351, с. 107–108].

Зі спаленням та запусінням Зимнівського городища змінилася також локалізація оборонних та адміністративних центрів регіону та розширилася їх мережа. Археологи припускають, що тотального винищення жителів Зимненського городища не було. На це вказує та обставина, що на площі городища, у завалах його конструкцій та поза ними, виявлено лише два скелети та окремі людські кістки. З огляду на незначну кількість остеологічних решток, цілком вірогідно, що значна частина жителів переселилася у сусідні чи віддаленіші місця. Серед таких місць найперше називають городище давнього Вóліня у Городку-Надбужному, де археологічно зафіксовано матеріали VII ст. [497; 153, с. 20; 351, с. 108]. Важливим свідченням переміщення населення з Зимного до Вóліня є однакові конструктивні особливості дерев’яних оборонних стін Зимнівського та Вóлинського городищ. В

обох випадках стіни споруджувалися із секцій, що формувалися з горизонтально укладених колод, закріплених між парами стовпів [423, с. 7].

Назва нового адміністративного центру – Во́линя – наглядно демонструє новий, невіддільний статус слов'янського етнополітичного союзу Побужжя (пор. далекий відповідник – пізньосередньовічні ‘Волиці’ та ‘Волі’) й пояснює зміну його архаїчної назви ‘дуліби’ на ‘волиняни’. Союз волинян змінив дулібський союз і зберіг свою гегемонію в регіоні до його входження у склад Русі. Його домінуюча військова якість відобразилася й в археологічних матеріалах. У Надбужанщині археологи виділили такий вид археологічних знахідок, як залізні остроги із гачкувато загнутими зачепами. На десяти пам'ятках VII–IX ст. знайдено 13 таких острог. Їх появу трактують “як важливу ознаку змін у соціоструктурі і соціоорганізації тогочасного населення цього регіону. Такі вироби завжди були свідченням приналежності до певної привілейованої суспільної групи, символом військової еліти, яка треба думати вже існувала тут” [351, с. 110].

Існування во́линського союзу як великого етнополітичного об'єднання та менших локальних ‘славиній’, які входили до його складу, засвідчують писемні джела IX–X ст. Ототожнення ‘В.линана’ Аль-Мас'уді та ‘Wlinb'b’ Ібрагіма ібн Якуба саме зі східноєвропейськими волинянами сьогодні майже не викликає сумнівів. У “Баварському географі” є назви “склавиній” Побужжя та поблизьких регіонів. У цьому переліку згадуються busani (бужани), lendizi (лендзяни), thafnezi (таняни), zuireani (черв'яни), prissani (присяни), волиняни (uelunzani), lucolane (лучани) тощо [152].

На особливу увагу заслуговує повідомлення “Баварського географа” про значущість черв'ян, які мали “королівство (regnum) настільки [велике], що з нього походять всі слов'янські народи і беруть, за їх словами, [свій] початок” [47, с. 14, 35]. Ця звістка відображає масштабні події, що розгорталися у Побужжі протягом VI–VII ст. Вони лишили слід і в новгородських легендах про розселення слов'ян зі “Словенської землі” (Побужжя), яскраво відображені в “Сказаниі”.

Логічно, що подібні легенди збереглися й на території Західної Волині, звідки вони походять. Як новгородські легенди, які зберегли перекази про заснування та

запустіння “Словенська”, так і легенда про спорожніле зникле місто, записана в Грубешівській околиці Вóлиня – Славутині, розповідають про загибель Зимнівського городища, первісна назва якого – “гóрод Словенский” – закріпилася за давнім вóлинським городищем у Городку-Надбужному.

Ця розлога історична традиція знайшла продовження і на наступному етапі розвитку слов’янських поселень Побужжя, який пов’язаний із заснуванням у X ст. гóрода Володимира на Лузі. Найперше вона відобразилася у літописних свідченнях (відомих насамперед у новгородській літописній традиції) про заснування Володимира на “Словенській землі”, які безуспішно намагаються пов’язати з Владимиром-на-Клязьмі.

III етап: X століття. Починаючи з досліджень XIX ст., неодноразово звучала думка про спадкоємність між Вóлинем та Володимиром. Про це вперше висловився З. Доленга-Ходаковський: “Основание города Володимера на рѣкѣ Лугѣ (по имени его В. Князя) долженствовало быть слѣдствиемъ упадка древней Волыни, в 20 верстах отстоящей, жестоко наказанной, можетъ быть за упорное сопротивление” [210, с. 10]. Значно пізніше повторив її дослідник руських міст М. Тихомиров: “Основание нового города поблизости от древней Волыни, видимо, было связано со стремлением Владимира подорвать власть местных волынских князей или старшин прежнего племенного центра” [429, с. 315]. Заснований на Лузі як Новий гóрод перейняв від Вóлиня стольний статус.

Трактування заснованого на р. Лузі гóрода як ‘нового’ безпосередньо стосується низки згадуваних історичних повідомлень X ст. про Новгород, які не можуть бути згадками про Новгород на Волхові, заснованим щойно в середині XI ст. Перша така звістка – літописне повідомлення 947 р. про похід Ольги після деревлянської помсти “к Новугороду” та заснування по Лузі погостів.

Розглянутий сюжет із заснування Володимира на ‘Словенській землі’ та волховсько-побузькі легендарні паралелі додатково підтверджують факт перенесення на північний ґрунт волинських історичних реалій, що особливо важливе з огляду на стан корпусу джерел до української історії та пропонує один з усе ще належно не використаних перспективних напрямів їх розширення. Своєю

чергою ці спостереження зобов'язують подати ще одне міркування – не менш важливе за суттю, проте віддалене від конкретної теми самої студії. Новіші історично-мистецькі дослідження показали виведені зі спільної старокиївської основи якнайтісніші пов'язання українського та новгородського релігійного малярства перед московським завоюванням Новгород на Волхові [102, с. 62; 105, с. 29–30; 106, с. 183–208; 107]. Вони засвідчують не просто сам взаємозв'язок, а й збереження на новгородському ґрунті цінних переказів до історії української релігійної мистецької культури. Про новітній етап євангелізації Побужжя свідчить звістка про хрещення посадників гóрода на Лузі, розбудованого Володимиром Святославовичем й названого “в свое имя Володимеръ” та згадка про заснування володимирської церкви Успіння пресвятої Богородиці. Проте, проте є підстави із Володимиром на Лузі та його околицями пов'язати ще два храми, що передували офіційному хрещенню 988 р.

4.4. Найдавніші храми Володимира і звістка про передання Будятиного села церкві Богородиці.

До теми найдавніших храмів Русі найперше привертає унікальна згадка про церкву Спаса із легенди про хрещення новгородців Йоакимівського літопису. Ця звістка не може стосуватися Новгород на Волхові хоча б з тієї причини, що цей населений пункт не мав язичницької передісторії. Сплав язичницьких, християнських та еретичних богомільських вірувань, відображений в історії хрещення новгородців Йоакимівського літопису, передбачає не лише язичницьку передісторію цього Нового гóрода, але й тривалий період співіснування та контамінації згаданих релігійних традицій [204, с. 94–97]. Проте цього не можна сказати про Новгород на Волхові. У літературі неодноразово наголошувалося на тому, що сам гóрод (укріплення дитинця) був зведений над Волховом у 1044 р. Літописні свідчення про цю подію цілковито корелюються із матеріалами археологічних досліджень. До того ж, є ще один промовистий факт, який засвідчує брак тривалої язичницької передісторії Новгород на Волхові – зовсім немає язичницьких некрополів у його найближчих околицях.

Ця обставина змушувала дослідників поставити перед собою курйозне, на перший погляд, запитання: чи помирали давні новгородці?: “Если языческий Новгород просуществовал свыше ста лет, то где же курганное поле, подобное гнездовскому? Оно ведь должно было бы занимать площадь в несколько квадратных километров. Однако такого поля в окрестностях Новгорода нет. Не было его и на той территории, которую при своем расширении занял город. Правда, в центре Новгорода, на Ярославовом дворище, где впоследствии расположился княжеский дворец, а затем вечевая площадь, был в предвоенные годы обнаружен языческий могильник, но крохотный. Кроме того, неподалеку от Новгорода, в селе Болотове, еще в начале XIX века основоположник русской курганной археологии Ходаковский раскопал большую сопку, которую называли могилой Гостомысла, но этот курган был единственным. Вот и возникает вопрос: умирали ли древние новгородцы в X веке?” [472]. Відповідь на це риторичне запитання передбачає усвідомлення того факту, що низка документальних свідчень X ст. про Новгород ніяк не пов’язана з берегами Волхова, а стосується дитинця майбутнього Володимира-Волинського та поселенської агломерації X ст., що розрослася навколо нього. Новгородці X ст., звісно, помирали. І їхні могили у вигляді великих курганних кладовищ археологи досліджують на берегах волинської Луги.

Приклади того, що на берегах Волхова прижилися легенди Побужжя й збагатилися місцевими топонімічними орієнтирами, не мають дивувати, як не дивує сучасників факт збереження у північних билинах сюжетів, співзвучних із літописними фактами, та оповідей про історичних персонажів, які ніколи не відвідували околиці Ладоги чи Великого Новгорода.

У викладі В. Татищева у легенді йдеться про зруйнування храму під час конфлікту (“Нѣкія шедше церковь Преображенія Господня разметаша, и дома Христіанъ грабляху”) [419, кн. 1, ч. 1, с. 39] та його відновлення після упокорення збунтованих новгородців (“и абіе разметанную церковь паки сооружихомъ”) [419, кн. 1, ч. 1, с. 40]. Дослідники підкреслюють, що немає “ни письменных, ни археологических подтверждений существования в Новгороде до крещения церкви Преображения Господня, хотя факт исключить нельзя” [109, с. 194]. Цю церкву

В. Янін ототожнював із гіпотетичною попередницею Преображенської церкви на ‘Розваже улице’, перше повідомлення про яку належить до 1421 р., коли було побудовано кам’яний храм ‘Спаса на Розваже’. На думку В. Яніна, про можливий зв’язок цього храму із хрещенням може свідчити наявність у ній приділа, присвяченого Василю Кесарійському – небесному патрону хрестителя Руси Володимира Святославовича. Дослідник також зауважив, що по сусідству із церквою Спаса археологічно встановлено існування 26-го ярусу мощень та будівель, спорудженого у 989–990 рр. Йому передувала пожежа, що знищила будівлі на великій площі. Цю пожежу В. Янін ототожнив із наслідками християнізації Новгород, відомій за викладом В. Татищева. Знахідка натільного хрестика в шарах, що передували 989 р., дала підстави стверджувати, про наявність у Новгороді християн до офіційного хрещення [474, с. 54–57]. До доказів, що можуть засвідчувати один з етапів існування церкви Спаса до 1421 р., залучався факт віднайдення в шарах початку XII ст. різьблених дубових колод [475, с. 62].

Проте не всі дослідники погодилися із висловленими В. Яніним думками. Зокрема, О. Рапов зауважував, що шар пожежі, зафіксований поблизу пізнішої церкви Спаса, не міг з’явитися від дій повсталих язичників, оскільки ті церкву не спалювали, а лише “разметаша”, тобто розібрали, що вимагало значних прикладень зусиль. Очевидно, як логічно розмірковував дослідник, горожани-язичники боялися пожежі, яка могла перекинутися з церкви на прилеглу забудову. На його думку, пожежа в Неревському кінці, що передувала забудові 989–990 рр., не була пов’язана з хрещенням новгородців, а сталася дещо раніше. Однак, як вважає О. Рапов, із хрещенням можливо пов’язати пожежу в Людиному кінці 990 р. та відновлення забудови вже наступного року [371, с. 57–59].

Як підкреслював О. Рапов, дослідники не мають прямих доказів, які б підтверджували зв’язок між археологічними матеріалами та текстом оповіді про хрещення новгородців, а є лише окремі поодинокі непрямі міркування. Очевидно, що це зауваження ще більшою мірою стосується Володимира, дитинець якого я ототожнюю із Новим городом середини X ст., пов’язуючи з літописною звісткою 947 р. про похід княгині Ольги після деревлянської помсти на Лугу “к Новугороду”.

Спорадичні археологічні обстеження території стольного волинського гóрода не можна назвати співмірними із плановими масштабними дослідженнями забудови Великого Новгороду, і все ж, певні підстави для порівняння є.

Літописних згадок про храми Володимира небагато. Згадується собор Успіння Пресвятої Богородиці, церква Дмитрія Солунського й усипальниця Йоакима та Анни, а також – монастирські храми св. Апостолів та архангела Михаїла.

У Володимирі на “владичной горе” був і монастирський храм Преображення Господнього, історію якого детально проаналізував С. Горін [179, с. 94–113]. Перша документальна звітка про нього віднотована під 1508 р. у листі Сигізмунда I, який передав князю А. Сангушкові у заставне володіння “замокъ нашъ Володимир и з местечкомъ нашимъ Литовижомъ и з манастыромъ нашимъ свѣтого Спаса и со всеми двораы нашими м фольварки и волостами” [87, т. 3, с. 56, N LXXXVI]. Коли храм і монастир були засновані – невідомо, хоч Х. Корнаковський згадав цю обитель у праці про Волинь до часів Гедиміна (бл. 1275 – 1341) [260, с. 161].

Про те, що монастир Спаса існував ще перед датою першої письмової згадки, свідчить низка доказів. Так, М. Петров звертав увагу на скаргу Михайла Оранського на Григорія Киселя, за порушення кордонів духовних земель, що були встановлені ще за часів Григорієвого діда. Це розмежування могло відбутися наприкінці XV ст. На цій підставі дослідник відносив заснування монастиря до 1500 р. [353, с. 77]. Крім того, С. Горін звертає увагу на те, що до передання Володимира і Литовежа А. Сангушкові, вони були заставлені королем Федору Янушовичу, а номінальний власник не міг, очевидно, заснувати чернечий осередок [179, с. 94]. Таким чином, про початки Спаського монастиря у Володимирі відомо лише те, що він існував уже на зламі XV–XVI ст.

Археологічні дослідження 1999 р. на території колишнього Спаського монастиря (вул. Сокальська, 14) виявили рештки споруд X ст., перекритих на рубежі X–XI ст. глиняним валом-платформою первісного Окольного города [422, с. 62–64]. У культурному шарі X ст. завтовшки понад 1 м зафіксовано рештки трьох будівельних горизонтів, розділених вуглистими прошарками, що засвідчує існування забудови навколо дитинця тривалий час, ще до появи Успенської церкви,

про заснування якої та охоплення валом території навколо неї заходами Володимира Святославовича повідомляє Н4Л.

Про давність прицерковного кладовища церкви Спаса може свідчити відзначена О. Цинкаловським знахідка на вул. Сокальській (на території садиби Зубовичів) черепів, пробитих у тім'яній частині великими залізними цвяхами [482, s. 222]. Такі самі знущання візантійський хроніст Продовжувач Феофана приписував воїнам князя Ігоря під час походу 941 р. на Візантію: “Пленным же из священническаго сословия они связали за спиной руки и вгоняли им в голову железные гвозди. Немало они сожгли и святых храмов” [63, с. 263]. А в описі антихристиянських погромів Святослава В. Татищев наголошував на особливих знущаннях над священиками: “наипаче на пресвитеры яряся, якобы тїи чарованїемъ нѣкимъ людямъ отврасчають и въ вѣрѣ ихъ утверждаютъ” [419, кн. 1, ч. 1, с. 36–37].

На цій підставі можна здогадуватися, що згадані О. Цинкаловським пробиті цвяхами черепи відображають якісь події X ст. біля церкви Преображення Господнього, вірогідно, часів Святослава. Хоча, не виключаємо, що ці знущання можуть приховуватися за пом'якшеною звісткою Йоакимівського літопису про реакцію місцевих язичників на хрещення новгородців Добринею: “Нѣкія шедше церковь Преображенія Господня разметаша, и дома Христїанъ грабляху [419, кн. 1, ч. 1, с. 39]. Знахідка черепів зі цвяхами може свідчити про існування храму X ст. на місці пізнішого Спаського монастиря. Такі знахідки виявлено і біля інших Володимирських храмів. Зокрема О. Цинкаловський згадав ‘Стару катедру’, та місцевість, де за переказами розташовувалася церква св. Юрія. Привертають увагу назви урочищ ‘Закривень’ та ‘Гвалтівцизна’, які свідчать про якесь трагічне розгортання подій.

Аналізуючи свідчення Йоакимівського літопису про давній новгородський храм Преображення Господнього (Спаса), треба згадати й ранню звістку про церкву Богородиці, згадану у зв'язку з історією народження Володимира Святославовича в Будятиному селі. Про цю подію повідомляють два наративи. Автор Ніконовського літопису подав таку звістку про храм: “и бѣ роженіе Володимиру въ Будутинѣ вѣси, тамо бо въ гнѣвѣ отслала еа (матір Володимира. – Малушу. – Ю. Д.) Олга, село бо

бѣше еѧ тамо, и умираючи даде его святѣй Богородици” [36, с. 35]. Автор Устюзького літописного зводу уточнив, що саме Ольга віддала згадану Будутину весь якомусь Богородичному храму: “ и роженіе бысть Владимѣру в Будотинѣ селе, ту бо бѣ посла Олга Малку во гневѣ, село бо бѣ еѧ ту, бѣ бо, умирая, Олга отдаст село то пресвятеи Богородицы” [80, с. 60].

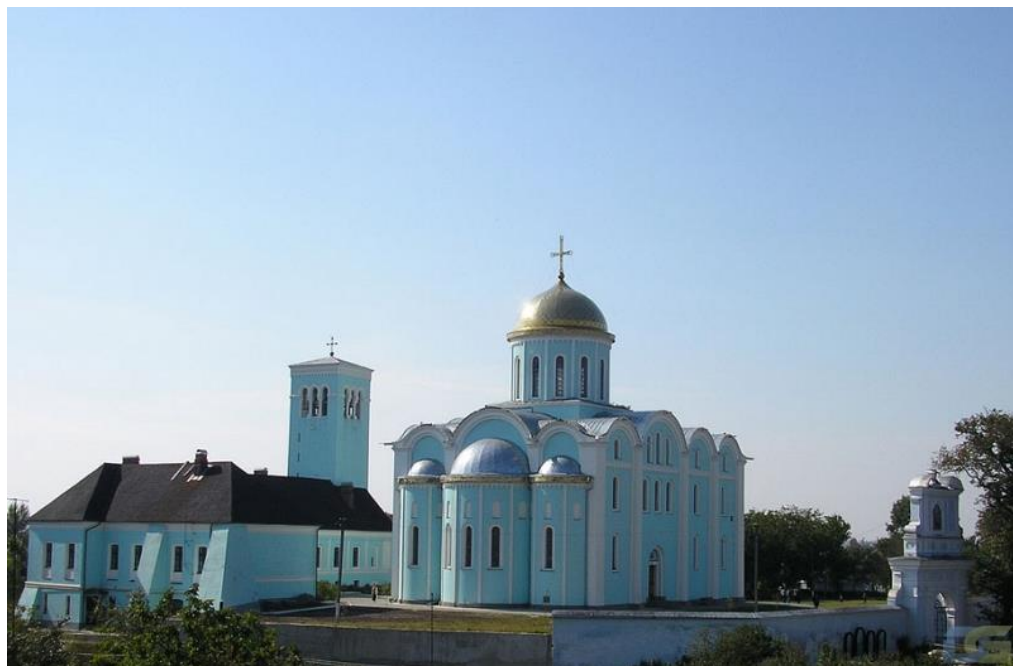
Та обставина, що Володимир Святославович народився у родових материнських маєтностях, дала підстави вважати власницею Будятичів саме Малушу, яка, очевидно, і передала це село Богородичному храму. Отже, залишилося відповісти, про який саме храм ішлося у літописах? Це могла бути церква – попередниця Успенського собору у Володимирі, заснування якого за місцевою легендарною традицією та свідченням Н4Л пов’язане з іменем Володимира Святославовича (табл. 4.3, а).

Цим Богородичним храмом, якому Малуша передала с. Будятичі, могла бути і церква Зимненського Успенського монастиря (табл. 4.3, б) Таку можливість підкреслює та обставина, що в середині XV ст. Будятичі та Зимне належали родині Резановичів. Родинне прізвище власників Будятичів Резановичів пов’язує їх із Добринею Рязановичем. Брат Малуші Добриня Малкович вважається предком Вишатичів, родовідну лінію яких доводять до Варлаама Печерського [254] (табл. 4.4, а). Відомі факти його життєпису є важливим доказом розташування батьківщини Малковичів під Володимиром-Волинським та про їх зв’язок із давнім Зимненським Богородичним монастирем.

Житійна розповідь про представлення преподобного Варлаама здатна продемонструвати, що Малковичі як інформатори літописців не втрачали контактів із малою батьківщиною, зокрема із Зимненським монастирем, з околиць якого й походить ця жива родинна оповідна традиція. Ця історична звістка унаочнює та підтверджує родові споріднення осіб, об’єднаних Д. Прозоровським у генеалогічну таблицю Малковичів, яку завершує преподобний Варлаам.

Ідеться про уривок оповіді про останню мандрівку преподобного Варлаама до Зимненської обителі з “Житія Феодосія ігумена печерського”. Зацитую його за списком з Успенського збірника XII–XIII ст: “и пакы по времени нѣкоторѣмъ иде въ

ВОЛИНСЬКІ ХРАМИ, ПОПЕРЕДНИКИ ЯКИХ ЗАСНОВАНІ У X ст.

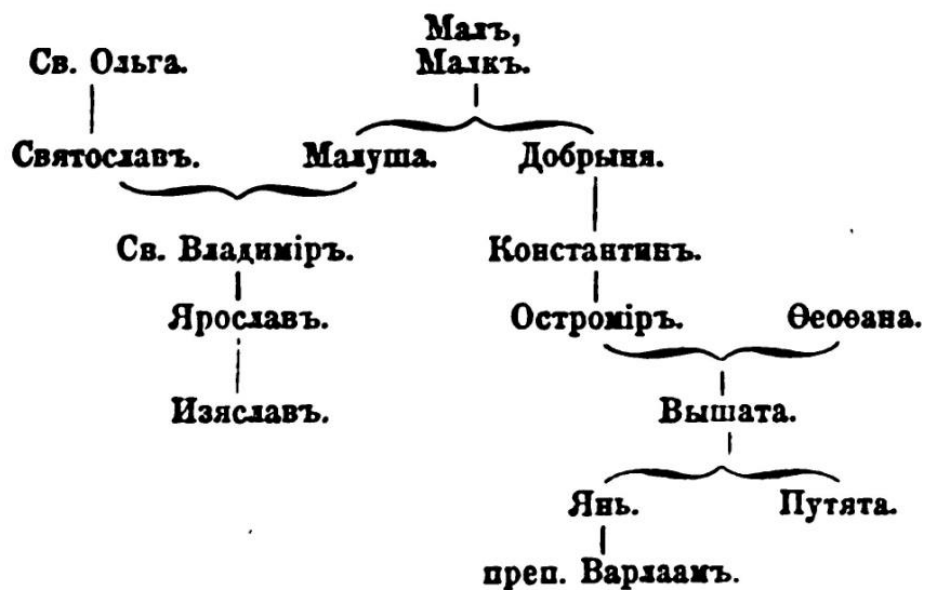

Собор Успіння Пресвятої Богородиці
Володимира-Волинського, XII ст.

Собор Успіння Пресвятої Богородиці
Зимненського Святогірського монастиря, XV ст.

ДО ЛОКАЛІЗАЦІЇ БАТЬКІВЩИНИ МАЛКОВИЧІВ

а) родовідна таблиця Малковичів (за Д. Прозоровським)

б) маршрут преподобного Варлаама з Константинополя до Києва через родинні місця коло Зимного/Володимира

Костянтинь градъ и тоу тако же походи вся манастиря. и искоупивъ еже на пользоу манастирю своему. и тако поиде на конихъ въ страну свою. идый же поутъмь и оуже въ странахъ своихъ си. въпаде въ недоугъ лють. таче яко доиде града Володимиря. въниде въ манастирь, тоу сущий близь города. иже наричюти и сѣтая гора. тоу же оусъпе съ миръмь и житию коньць приять” [79, с. 95].

Близький текст відомий і за “Житієм” із Києво-Печерського патерика:

“И паки, по времени нѣкоем, иде въ Костянтинь град и ту походивъ вся манастиря, и покупивъ еже на потребу манастирю своему, и тако поиде въ свою страну. И идый же путемь и яко же въ странахъ своихъ сый, и въпаде въ недугъ лють, тажче яко доиде града Вьлодимера и вниде въ манастирь, ту сущий близь града, иже наричють его Святаая Гора, и ту успе с миром о Господѣ, житію коньць приять” [5, с. 44].

Особливу увагу привертає подвійна вказівка автора тексту, що преподобний Варлаам, повертаючись із Константинополя, прийшов у “страноу свою / свою страну” та перебував у “странахъ своихъ / странахъ своих”. Проблема полягає у тому, що давньоруське слово ‘страна’ не має однозначного тлумачення. Поширеним є його трактування як державного утворення – ‘країна / держава’. Саме у такому значенні слово ‘страна’ прижилося у російській мові.

Проте цей термін наші давні книжники вживали й для інших означень. Терміном ‘страна’ називали також частини певної території – ‘землю / область’. У сучасній українській мові у цьому значенні вживаються слова ‘край / місцевість’. Ближчим є український повноголосний відповідник ‘сторона’.

Слово ‘страна’ вживалося також у значенні ‘сторона / бік’. Саме так його використав автор “Житія”, розповідаючи про місце поховання преподобного Варлаама: “на деснѣй странѣ църкве, идеже и донынѣ есть гробъ его” [79, с. 95]. Очевидно, що це значення у двох аналізованих фразях не могло вживатися. Отже, постає питання, який сенс вкладав у фрази “страноу свою / свою страну” та “странахъ своихъ / странахъ своих” автор “Житія”?

Розгляну спершу можливість використання у контексті оповіді слова ‘страна’ у значенні ‘країна / держава’. Перша фраза “и тако поиде въ свою страну” справді

могла замінити назву ‘Русь’. І ця частина фрази могла б звучати так: “и тако поиде въ Русь”. Цей уривок мав би означати, що Варлаам повернувся у свою країну. Проте використанню слова ‘страна’ у цьому значенні заперечує вживання його вдруге у множині як ‘странахъ своихъ’. Другу фразу цілком однозначно можна було б передати сучасною українською як “у своїх краях” чи “у своїх сторонах”. Малоімовірно, що слово ‘страна’ було вжито у двох різних значеннях, хоч припускаємо і таку можливість. Якщо так, то фрагмент “и тако поиде въ свою страну. И идый же путем и яко же въ странах своих сый, и въпаде въ недугъ лють” мав би перекладатися так: “І так пішов у свою країну. І йдучи шляхом, вже в своїх краях, впав у люту недугу”.

Все ж логічніше та переконливіше виглядає переклад, коли в обох фразах слово ‘страна’ має однакове значення: “І так пішов у свій край. І йдучи шляхом, вже в своїх краях, впав у люту недугу”. Або ж: “І так пішов у свою сторону. І йдучи шляхом, вже в своїх сторонах, впав у люту недугу”.

Попри логічність такого перекладу, залишається відкритим запитання, чи в аналізований фрагмент життійного тексту автор вкладав розповідь про відвідання преподобним Варлаамом родинного краю – малої батьківщини. І географія його маршруту переконує, що йшлося про відвідання саме рідних країв.

Шлях Варлаама з Константинополя до Києва суходолом (“на коних”) через Володимир важко назвати прямим та коротким (табл. 4.4, б). Неупереджений погляд на карту переконує, що цей маршрут далеко відхилився на захід. Можна припустити, що, обираючи цей шлях, преподобний керувався вимогами безпеки. Саме з цих міркувань Свенельд переконував Святослава обійти на конях дніпровські пороги, де в засідці чекали печеніги.

Повернення Варлаама з Константинополя датують зазвичай 1065 р. Ця дата, очевидно, умовна і ця подія могла статися й пізніше – у другій половині 60-х років. Тоді Русі загрожувала нова небезпека – половці. У 1055 р. літописець фіксує їх появу біля руських кордонів. Під 1061 р. у літописі згадано перший прихід половців на Руську землю, коли вони пограбували Переяславщину. 1068 р. на річці Альті (тепер – р. Ілтиця, права притока лівобережного Трубежу) половці розгромили

військо Ярославовичів і пограбували прикордонні землі. Всі згадані зіткнення відбувалися на Лівобережжі.

Не відомо, чи під час мандрівки Варлаама була пряма половецька загроза на Дніпровському Правобережжі. Але навіть за такої загрози шлях через Володимир виглядає необґрунтовано округлим. Логічно вмотивований, з усіма пересторогами, сухопутний маршрут мав йти паралельно до відомого водного маршруту, що сполучав басейн Дністра з басейном Прип'яті. Такий маршрут пролягав би вздовж Прута чи Дністра, далі вгору течією Збруча до Волочиська, де волоком потрапляли у Случ та Горинь, а далі – вниз за течією, через Прип'ять, – до Києва. Вздовж Горині можна було потрапити до Дорогобужа, звідки пролягав давній сухопутний шлях на схід, до Києва. Єдиним логічним поясненням такого відхилення маршруту Варлаама до Володимира було відвідання родинних околиць під Володимиром та Зимним.

Тобто аналізований уривок – “и тако поиде вь свою страну. И идый же путем и яко же вь странах своих сый, и вьпаде вь недугь лють”, є прямою вказівкою, що підтверджує локалізацію родинних маєтностей Малковичів у межиріччі Західного Бугу та Луги. Ця вказівка неспростовно доводить зв'язок самого Варлаама з родом Володимира Святославовича по материнській лінії, знімаючи застереження й сумніви щодо ототожнення батька Варлаама – воєводи Іоанна – з Яном Вишатичем. Чотириста років пізніше ті ж географічні орієнтири виявляються у наданнях (поновленнях) маєтностей родині Резановичів, які в середині XV ст. володіли селами Будятичами та Зимним і опікувалися Святогорським монастирем. Ім'я Резановичів, як вже згадувалося, пов'язує цей волинський рід із Добриною Малковичем, відомим у пізнішій фольклорній традиції як Добриня Резанович. А відтак, з'ясовано, що у літописній звістці початку 60-х рр. X ст про церкву Богородиці, якій мати Володимира Святославовича Малуша передала Будятине село, мова йде про волинське село Будятичі, передане церкві Успіння пресвятої Богородиці Зимненського Святогірського монастиря.

ВИСНОВКИ ДО 4 РОЗДІЛУ

1. У контексті аргументації, що свідчать на користь південної локалізації Новгороду X ст. проаналізовано повідомлення Новгородського IV літопису про заснування Володимиром Святославовичем гóрода Володимира на Словенській землі, хрещення намісників та спорудження церкви Богородиці. Це свідчення є своєрідним географічним алогізмом, оскільки Словенська земля є синонімом Новгородської землі, а згадка гóрод Володимир може стосуватися лише Володимира-Волинського чи Владіміра-на-Клязьмі. Вітчизняна наукова традиція ігнорує це повідомлення, яке використовується російськими науковцями на доказ заснування гóрода на Клязьмі у X ст. Така ситуація викликана тією обставиною, що до уваги беруться пізніші за часом версії цього повідомлення, у яких назва ‘Словенська’ змінювалася на ‘Смоленська’, ‘Суздальська’ чи ‘Заліська’. Укладачі деяких літописних компіляцій видають нерозуміння автентичного тексту, згадуючи разом як Смоленську, так і Суздальську землі й розташовуючи Володимир X ст. на Клязьмі на Смоленщині. Питомо московська літописна традиція послідовно безапеляційна, вона відкидає будь-які географічні альтернативи, а гóрод князя Володимира локалізує на Ростово-Суздальській (Заліській) землі. Хронологічне зіставлення різних варіантів тексту про заснування Володимира доводить, що назву ‘Словенська земля’ застосовували передовсім новгородські книжники для окреслення території, де наприкінці X ст. Володимир Святославович заснував гóрод, іменованій Володимиром. Цю назву, що зафіксована найраніше у Новгородському IV літописі на початку XV ст., можна вважати первісною. Нерозуміння назви ‘Словенська земля’ у пізнішій літописній традиції стало причиною послідовного намагання замінити її іншими назвами. Появу в Софійському I літописі, який походить від спільного з Н4Л протографа, назви ‘Смоленська земля’, можна пов’язувати з документально підтвердженою давньою данницькою залежністю Суздальщини від Смоленського князівства. У літописах другої половини XV–XVI ст. обидві ранні назви ‘Словенська’ та ‘Смоленська’ змінювали на ‘Суздальська’, ‘Суздальська і Ростовська’, ‘Заліська’ й додавали вказівку, що Володимир Святославович заснував гóрод саме на р. Клязьмі; наполегливі заміни

назви ‘Словенська земля’ мали за мету пов’язати згадку про заснування Володимира Х ст. із однойменним гóродом на Клязьмі, заснованим на початку XII ст. заходами Володимира Мономаха, про що літописи зберегли паралельні свідчення. На користь волинської локалізації звістки про заснування Володимира у Словенській землі свідчать згадувані етнімічні переліки Повісті временних літ, розділені на неслов’янську та слов’янську частини. До неслов’янської частини належить саме територія Володимиро-Суздальщини, натомість у слов’янському переліку племен найбільше уваги приділено саме Волині. Звернено також увагу на паралельні вживання назв ‘Словенська’ та ‘Волинська’ земля.

2. Із пізніших літописних компіляцій також послідовно усували чи переінакшували наявну у Новгородському IV літописі згадку про хрещення посадників новозаснованого гóрода, яка давала підстави припускати, що Володимир Святославович розбудовував населений пункт, який уже існував, і на новій території побудував церкву Богородиці. У цьому контексті звернено увагу на розташування собору Успіння Богородиці у Володимирі поза межами дитинця. Найвірогідніше, збудована заходами князя Володимира Святославовича церква-попередниця (очевидно, дерев’яна) розташовувалася на тому самому місці. Територія, яку князь Володимир огордив валом (“спомъ осыпа”) навколо церкви Богородиці, є тільки пригородом старшого гóрода (дитинця) –вали якого (острівне городище так званого волинського типу) збереглися досі. Князь Володимир насправді не збудував, а тільки розбудував цей волинський гóрод і назвав його на свою честь. Відтак цілком логічною сприймається й літописна звістка про хрещення намісників існуючого на той час гóрода. Саме цей гóрод було згадано у якості географічного орієнтира у описі походу княгині Ольги на Лугу “к новугороду” 947 р.

3. Паралельне використання у літописах назви ‘Словенська земля’ стосовно Волині та Приільмення є не випадковим. У роботі звернено увагу на використання назви ‘Словенський городок’ стосовно городища давнього Волиня та походження назви Славутин, що закріпилася за пригородом сусіднього Грубешова, який перейняв традицію занепаłego Волиня. Місцеві оповіді про походження Славутина розповідають про загибель славного міста володаря Славоя. Відзначено сюжеті

паралелі цієї волинської легенди з пізньолітописним новгородським текстом, відомим під назвою “Сказание о Словене и Русе и городе Словенске”. Обґрунтовано, що в новгородському “Сказанні” про заснування та дворазове запусіння гóрода Славенська відобразилися реальні події, пов’язані із етапами функціонування Зимнівського городища VI–VII століть. Зруйнування цього гóрода аварами наприкінці VII ст. спричинило перенесення центру Словенської землі до недалекого Волиня, а звідти, вже в IX–X ст., – до сусіднього Нового гóрода на Лузі, згаданого у повідомленні про заснування Володимира у Словенській землі й названого на честь Володимира Святославовича, народженого в сусідніх Будятичах (Будятиній весі).

4. Окрім літописного повідомлення про спорудження Володимиром церкви Богородиці у названому на своє ім’я гóроді у Словенській землі із городом на Лузі та його околицями пов’язуються ще дві згадки про ранні храми. Одна з них – повідомлення про руйнування язичниками церкви Спаса в легенді про хрещення новгородців Йоакимівського літопису. Ця звістка не може стосуватися Новгороду на Волхові через те, що цей населений пункт не мав язичницької передісторії. Через це археологи давно зауважили відсутність масових язичницьких могильників у його околицях. Згадану церкву Спаса ототожнено із однойменним володимирським монастирським храмом, на території якого виявили рештки трьох шарів забудови X ст., перекритих на зламі X–XI ст. глиняним валом-платформою Окольного гóрода. Про давність прицерковного кладовища церкви Спаса може свідчити відзначена О. Цинкаловським знахідка черепів, пробитих у тім’яній частині великими залізними цвяхами. Аналогічні знуцання над священниками візантійський хроністи приписували русам-язичникам X ст.

5. Проаналізовано ще одну згадку про давній храм Богородиці, відомий з літописного сюжету про народження Володимира в Будятиному селі, ототожненому із селом Будятичами під Володимиром. Разом із Сусідніми селами Калусовим та Низкиничами це поселення належало до родинних маєтностей діда Володимира Святославовича по материнській лінії Малка Любчанина, знаного західним хроністам як Калуса Малець (пор. Калуса/Калусів та Малко/Низкиничі). За

літописом родинне Будятине село мати володимира Малуша передала перед смертю церкві Богородиці, ототожненій із церквою Успіння Пресвятої Богородиці давнього Зимненського Святогірського монастиря. У цьому монастирі помер преподобний Варлаам Печерський, відвідуючи родинні місцини (за житієм – “страни своя”) під часу подорожі з Константинополя до Києва. Варлама, як сина Яня Вишатича, вважають останнім із відомих представників родовідної лінії Малковичів. Зв’язок Зимненського монастиря із родиною Малковичів підтверджують документи середини XV ст., які доводять, що власниками Будятичів та Зимного була родина Резановичів. Це прізвище поєднує їх (вірогідно – родинною спорідненістю) із Добринею Малковичем, знаним також за пізньолітописними свідченнями як Добриня Резанович. Таким чином, аналіз широкого кола джерел довів, що первісна церква волинського Святогірського монастиря, попередниця сучасного храму, згадується у сюжеті народження Володимира у Будятиному селі – волинських Будятичах.

РОЗДІЛ 5
ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЮЖЕТІВ, ОБРАЗІВ І
СЕМАНТИКИ ПОВІДОМЛЕНЬ НЕРЕЧОВИХ ДЖЕРЕЛ X–XIV СТ.
ТА ЛЕГЕНДАРНИХ СВІДЧЕНЬ

5.1. Давньоруські будівничі в джерелах XI–XIV століть та легендарній традиції.

Архітектурно-мистецьку традицію княжої доби можна розглянути не лише у огляді споруд, але й у переліку їх творців, причетних до різних сфер будівельної та ремісничої діяльності. Проте, в літературі безпідставно утвердилася думка, що практика демонстрування імені майстра є радше винятком. А збережені імена є випадковим явищем. Разом із тим, розрізнені свідчення літописів та агіографічних джерел донесли ряд імен давньоруських майстрів, які так і не були систематизованими.

Про авторство пам'яток архітектури Русі влучно висловився М. Каргер, який наголосив на хибності погляду, що “древнерусские зодчие из особой скромности, присущей зависимым людям, скрывали свое имя, не считая себя достойными увековечить его на сооруженных ими величественных храмах, дворцовых и различных общественных постройках” [245, с. 79]. Однак, не зважаючи на те, що вивчення архітектури княжої доби має принаймні двохсотлітній досвід, інформацію про тогочасних будівничих, митців та ремісників до тепер не можна охарактеризувати як достатньо повну та систематизовану. В архітектурознавчих працях фігурують імена трьох-чотирьох майстрів, скупі документальні відомості про яких доповнюють аналізом самих творів архітектури. Аналізуючи творчу манеру, що виявляється на документально засвідчених пам'ятках, та виявляючи такі ж специфічні риси на інших тогочасних об'єктах, до доробку відомих майстрів залучається ширше коло архітектурних пам'яток. Разом з тим, перелік творців архітектурно-мистецької спадщини княжої доби є значно розлогішим, хоча й розпорошеним у в окремих публікаціях здебільшого не архітектурного спрямування. Зокрема, поза полем зору істориків архітектури залишаються майстри

монументальних розписів та оздоблення будівель, творці обладнання інтер'єрів, яке можна віднести до архітектури малих форм. Сучасне трактування архітектури як виключно будівельної сфери діяльності суперечить середньовічній класифікації знань, зафіксованій у “Speculum universale” Радульфа Арденського (1175 р.), котрий архітектуру (як одне з семи “механічних мистецтв”) розділяє на *sementaria* – майстерність кам'яних справ, *carpentaria* – дерев'яне будівництво, “*fabrile*” – ремісничі роботи: “*maleatoria*” – настінний живопис (?), “*fusoria*” – литво; “*exclusoria*” – скульптурні роботи [323, с. 270]. У пропонованому огляді узагальнено відомості про майстрів, безпосередньо задіяних у сфері будівництва об'єктів монументальної архітектури (здебільшого сакральних споруд) на теренах Русі від язичницької доби, до кінця XIV століття, який доповнено свідченнями та матеріалами, що залишилися поза увагою істориків архітектури.

Майстри дохристиянської доби. Археологічні дослідження засвідчують, що найдавніший період дохристиянської історії Русі крім утилітарного дерев'яного житла та господарських об'єктів репрезентують монументальні дерево-земляні укріплення оборонних ліній городів та так званих “змійових” валів, поховальні споруди, а також сакральні об'єкти – відкриті святилища та храми. Зведення цих споруд потребувало використання певних професійних знань (моделювання, композиції), навиків (оперування мірами, інструментами, технологіями) та досвіду використання матеріальних засобів, організації виробництва та керівництва роботами. А відтак, цілком очевидною є наявність окремої групи майстрів-професіоналів, задіяних у сфері будівництва та прикладного мистецтва, необхідного в оздобленні монументальних споруд.

Спорудження, декорування та оздоблення сакральних об'єктів вимагало не лише високої професійної кваліфікації, але й безпосередньої причетності до ритуальної сфери. За зауваженням Б. Рибаківа такі монументальні поховальні споруди як Чорна могила в Чернігові чи різьблені зображення божеств, наприклад, Збруцького Святівита, які є своєрідними моделями космосу, виконувалося за безпосередньою участю та під керівництвом волхвів [396, с. 304]. Дослідник наводить перелік „спеціалізацій” волхвів який доводить, що реміснича сфера

належала до поля діяльності язичницьких жерців. У цьому переліку згадуються “облакопрогоньники и чаровьники и хранильники и вълшвьбники...”. Словом “хранильники” перекладено грецький термін “φυλακτηρίου” (філактерій) – виробник талісманів, тобто – майстер язичницьких оберегів та амулетів, добре відомих за археологічними дослідженнями [396, с. 296]. У джерелах згадується також волхв-ліодор: “Прп(д)бныи оць... волхва лиодора многими волшбами льстящи. млтвою сожже” [412, т. 2, с. 166]. Оскільки в перекладі з грецької „ліо” означає зафарбовувати, білити, то епітет “ліодор” може засвідчувати знання волхва у символіці кольорів та його спеціалізацію у мистецтві кольорування. У фольклорі українців збереглися свідчення, про безпосередню участь волхвів у будівництві храму.

Імен волхвів, задіяних в мистецькій чи будівельній практиці, літописи не зберегли. Два імені фігурують в заголовках книг із переліку старожитностей не цілком певного походження, зв. “Книгорекъ”, зі збірки О. Сулакадзева: “Коледник V века Дунайца Яловца, писан в Кіеве, о поклоненияхъ Тройским горамаъ, о гаданіяхъ въ печерахъ и Днепровских порогахъ русалами и кикиморами”; “Волховник... рукопись VI века Колота Путисила, жившаго в Русе граде, въ пещере” [383, с. 184]. Б. Рідуш схиляється до думки, що згадані рукописи можуть бути автентичними. Він вказує, що поблизу болгарського міста Русе, в долині річки Русенський Лом, дійсно знаходяться десятки печерних монастирів та скитів, датованих XIV–XV ст. Імена цих волхвів, згадані в книгах, автентичність яких ставлять під сумнів, наведені тут не випадково. Наголошуючи на зв’язку волхвів з печерними культами, Б. Рідуш розглядав [383, с. 184–193] іншу, вже цілком реальну й широковідому пам’ятку з території України – скельний комплекс в с. Буші Ямпільського району Вінницької області, введена в науковий обіг В. Антоновичем [115].

Появу цього об’єкту пов’язують з волхвом-жерцем, ім’я якого відчитують в написі, поміщеному в рамці на настінному рельєфі. Сюжет монументальної плоскорізьби бушанського комплексу, датованої IX ст., В. Даниленко потрактував як сцену адорації яслов’янського язичницького жреця на ім’я **Миробог**. Підтвердженням чого є відчитаний дослідником напис кириличного письма у рамці:

“Аз... есмь... Миробог... жерец... Ольгов” [150, с. 124–125]. Крім рельєфу, на поверхні скелі збереглися також залишки рукотворних горизонтальних пазів та полиць, у яких утримувалася конструкція перекриття.

Відчитаний текст мав би засвідчувати, що його автор зобразив у сцені моління себе. Отже, якщо така інтерпретація надпису є вірною, то до нашого часу дійшло не лише ім'я автора пам'ятки, але також і його зображення. Проте, насправді, інтерпретація пам'ятки не є такою однозначною. У визначенні її хронології та етнокультурної приналежності висновки численних дослідників кардинально розходяться. Зі слов'янською язичницькою традицією бушанський скельний комплекс пов'язують також Б. Рибаків [233, т. 1, с. 51, 66], М. Брайчевський [237, т. 1, с. 119–120], І. Винокур [150, с. 124–125] та інші науковці. Разом з тим, існують й інші версії прочитання. Так за В. Березяком, написаний латинкою польськомовний текст повідомляв, що в містечку Антополі, яке передувало теперішній Буші, після татарського погрому 1524 р. залишилася одна мешканка — Бася (Буша), від імені якої походить ойконім Буша: “В містечку Антополі 1524 року зосталась єдна Бася” [135, с. 113–117]. А. Формозов вважав сюжет Бушанського барельєфу ілюстрацією до біблійного псалма: “им же образом желает елень на источники водныя, аще желает душа моя к тебе Боже” [446]. Дослідник також схиляється до думки, що на рельєфі в Буші зображено святого Євстахія [447]. До творів християнського історико культурного кола залучає бушанську пам'ятку і Р. Забашта. На його думку, іконографічні деталі та загальний композиційний лад наскельного рельєфу зближують його із зображеннями християнських аскетів-пустельників. Персонажа бушанської наскельної скульптури Р. Забашта ідентифікує з святим аскетом — преподобним Онуфрієм Великим. Його ж дослідження напису дали підстави ствердити лише те, що текст у рамці розміщено щонайменше у чотири рядки, і що перший склад останнього слова вірогідно читається як Оль- чи Оль- [217; 218]. Відтак, вслід за Р. Забаштою, доводиться визнати, що дотеперішні спроби тлумачення тексту в рамці, а тим паче відчитання імені її автора, не можуть бути визнаними доказовими. При всій своїй привабливості, запропонований В. Даниленком варіант прочитання напису залишається лише авторською гіпотезою.

ПИСЕМНІ СВІДЧЕННЯ ПРО БУДІВНИЧИХ ТА РЕМІСНИКІВ

а) ВИШГОРОДСЬКИЙ “ГРАДНИК” МИРОНІГ:

“Баше (моу)жъ именьмъ **Миронъгъ** · иже бѣ градникъ Вышегородъ · съ имѣ отрокъ оу того отрока · и бѣаше нога моу соуха и сѣкърчена · и не можаше на неи ходити ни малы юѣ чюяше · нѣ подѣдѣлавъ деревяноу и тако хожаше”.

б) ВИШГОРОДСЬКИЙ “СТАРІЙШИНА ДРЕВОДІЛІВ” ЖДАН-МИКОЛА, 1072 (МИКОЛА ЧУДИН):

“и бѣше чловѣкъ Вышегородъ старѣйшина огородникомъ · зовомъ же бѣше **Жданъ** по мирьскоуоумоу · а въ хрѣщении **Никола**”.

в) НОВГОРОДЕЦЬ ДМИТРО ЯКУНИЦЯ, 1211:

“Въ лѣто 6719. Приде **Дмитръ Якуницъ** из Руси, и съступися Твѣрдиславъ посадничѣства по своей воли старѣйшю себе: тѣгда же даша посадничѣство **Дьмитру Якуничю**. И посла князь Мѣстиславъ **Дмитра Якуниця** на Луки съ новгородѣци города ставитъ, а самъ иде на Тѣржѣкъ блюстѣ волости, исъ Тѣржѣску иде въ Торопѣчь, ис Торопѣця иде на Луки, и сѣняся съ новгородѣци; а лучяномъ да князя Володимира Пльсковьскаго”.

г) БУДІВНИЧИЙ ГОРОДІВ – ОЛЕКСА , 1276:

“и посемъ вложи Бѣво срѣце · мысль блѣоу князю Володимерови · нача собѣ доумати · абы кде · за Берестѣемъ поставити городъ · [...] · и нача искати мѣста подобна · абы кдѣ поставитъ городъ · си же земля впоустѣла · по · нѣ · лѣ^м · по Романъ · нынѣ же Бѣвоздвигоу ю млѣтью своею · и посла Володимиръ моужа хитра · именьмъ **Алексоу** · иже бѣше при вѣѣ его многы городы рѣубл · и посла и во Володимѣръ · с тозѣмѣци в челно^х · воз верхъ · рѣкы Лосны · абы кдѣ изнайти таково мѣсто · городъ поставити · се же изнашедъ мѣсто таково · и приѣха ко князю · и нача повѣдати · князь же самъ ѣха с бояры · и слоугами · и оулюби мѣсто то · надъ берегомъ · рѣкы Лысны · и втерѣби е · и потомъ сруби на немъ городъ · и нарче има емоу **Каменѣць** зане бы^с земля камена”.

д) КИЇВСЬКИЙ БУДІВНИЧИЙ ПЕТРО МИЛОНІГ, 1199:

“во своихъ си приѣтелехъ · имене **Милонъгъ** · **Петръ** же по крещению · акы Моисѣи древле вного Веселѣила · и приставника · створи бѣйзволю дѣлоу · и мастера не проста · преже написанѣя стѣны и тако ятѣся зданю на тощю · во соблѣудение чѣтнаго храма ни ѿ кого же · помощи требоуя · но самъ в Хѣ^г возмагая”.

ПИСЕМНІ СВДЧЕННЯ ПРО БУДІВНИЧИХ ТА РЕМІСНИКІВ

а) НОВГОРОДСЬКИЙ БУДІВНИЧИЙ ПЕТРО, 1118:

“Въ лѣто 6627. Великийкнязь Всеволодъ Мстислаичъ заложилъ церковь каменную въ Великомъ Новѣгородѣ, и игуменъ Кириакъ, отъ града за три поприща, во имя святого великомученика Георгія, и сотвориша монастырь велій и братію собраша; и соверши великій князь Всеволодъ Мстиславичъ, и освятиша въ лѣто 6648, іунія въ 29 день, на память святыхъ апостолъ Петра и Павла; а мастеръ трудился **Петръ**”.

б) НОВГОРОДСЬКИЙ БУДІВНИЧИЙ КОРОВ ЯКОВИЧ, 1196:

“В лѣто 6704 [1196]. Заложиста церковь камену святого Кирила в монастырь въ Нелѣзенѣ Костянтинъ и Дмитръ, братеника, [а мастеръ бѣше] **Коровъ Якович** с Лубянгѣ улицѣ; начаша ю дѣлати априля, а кончаша іюня въ 8, на святого Прокопія; и свети ю владыка Мантурии генваря въ 12, и бысть радость крестианомъ, а Костянтину и Дмитру вѣчная память”.

в) НОВГОРОДСЬКИЙ БУДІВНИЧИЙ? ВОЙГОСТЬ, 1115:

„Въ лѣто 6623 [1115]. ... Том же лѣтѣ заложѣ **Воигость** церковь святого Федора Тирона, априля въ 28 новгородѣци; а лучяномъ да князя Володимира Пльсковьскаго“.

г) НОВГОРОДСЬКИЙ БУДІВНИЧИЙ? ФЕДІР ПИНЕЩИНИЦЬ, 1207:

“Въ лѣто 6715 [1207]. ... Того же лѣта съвърши церковь святого Пянтѣлѣимона **Федоръ Пинещениць**”.

д) НОВГОРОДСЬКИЙ БУДІВНИЧИЙ? ЭРЕВША, 1198:

“**Еревша** заложѣ церковь камену святого пророка Илью на Холме в Славне”.

е) ГАЛИЦЬКИЙ РІЗЬБЯР АВДІЙ, 1259:

“созда же цркѣвъ стѣго Ивана красноу и лѣпоу . [...] . двѣри же еи . двоя оукрашены . каменѣмъ Галичкы^м бѣлымъ . и зеленымъ . Холмьскымъ тесанымъ . оузорѣ тѣ . некимъ хытрѣчемъ . **Авдѣмъ** . прилѣпы ѿ встѣхъ шаровъ . и злата . напередѣ ихъ же бѣ издѣланъ Спѣсъ . а на полоунощны^х . стѣ Ивань . якоже всимъ зращимъ дивитисѣ бѣ”.

ПИСЕМНІ СВДЧЕННЯ ПРО БУДІВНИЧИХ ТА РЕМІСНИКІВ

а) КУЗЬМИЩЕ КИЯНИН, 1175:

Викладу подій в т. зв. «Повісті про убивство Андрія Боголюбського» передує опис церкви Рождества Богородиці в Боголюбіві, згадка про оборонні споруди Володимира та опис володимирського Успенського собору. Дослідники вважають, що автором «Повісті» був один зі згаданих у ній персонажів – Кузьмище Киянин Б. Рибаків відзначив, що приписувані Кузьмі фрагменти тексту з характеристикою архітектури насичені детальним та достовірно точним описом дорогого оздоблення храмів, та відзначаються прискіпливою увагою до покрівельних робіт, золотого окуття та дорогоцінного оздоблення.

б) ПСКОВСЬКИЙ МАЙСТЕР КИРИЛО, 1374 Р.:

церкви св. Кирила у Пскові: «В лѣто 6882. Мастеръ церковныи Кириль постави церковь камену въ свое имя святого Кирила архиепископа иерусалимскаго».

в) МОНАХ БІЛЬЧИЦЬКОГО МОНАСТІРЯ КОЛО ПОЛОЦЬКА ІВАН, XII СТ.:

“Бѣ мужъ именемъ Иванъ, приставникъ надъ дѣлатели церковными. Къ нему же прихожаше гласъ многаяжды, свитаючи дни, глаголя: «О Иоанне, востани, поиди на дѣло Вседержителя Спаса!»

И во единъ отъ днѣй воставъ прииди ко блаженной Еуѳросиніи и рече ей: «Ты ли госпоже, присылаеши понужати меня на дѣло?» Она ж же рече: «Ни.» И паки другое чюдо скажу вамъ, добріи послушници. Уже скончаней бѣвши церкви и мала недоставшимъ плитамъ, нѣчимъ бяше верха совершати; и поискаше и не обрѣтоша ничьто же. И печаловашеся о томъ и въздыхаючи рече: «Слава Тебѣ, Владыко Вседержителю и Человѣколюбче! Даровавый намъ сія большая, дай намъ и меньшая, имъ же свершится церковь Твоя.» И тако ей помольшися, заутра по строенію Божію обрѣтошася плиты въ печи. И въ томъ дѣни совѣшиши церковь о поставиши крестъ. Преподобная же Еуѳросинія, видѣвши совершену церковь, взрадовася душою, и бысть священіе и велія радость всѣмъ крестіаномъ. ... Видѣвши же преподобная Еуѳросинія монастырь свой украшенъ и всего блага исполненъ, умысли создати вторую церковь камену Святыя Богородица, и ту свершивши, и иконами украси и светивъ дастъ ю мнихомъ; и бысть монастырь великъ”.

Достовірні імена будівничих походять вже з наступної історичної епохи й належать майстрам, що здебільшого зводили християнські святині.

Майстри-дереvodіли християнської доби. Проміжну ланку між мастрами-будівничими язичницького періоду та творцями мурованих християнських храмів займають майстри-дереvodіли, що зводили дерев'яні гради та церкви. Літопис сповіщає, що князь Володимир після хрещення Киян “повелѣ рубити црѣкви и поставлати по мѣстомъ. идеже стоаеше кумиры и постави црѣвь стѣго Васильае на холмѣ . идѣже стоаеше кумири . Перунъ и прочии идеже треба твораху князь и людє . и на ставити по градомъ . црѣви и попы . и людие на крѣщние приводити . по всемъ гра^д и селомъ”» [21, стлб. 103]. Найдавніші імена майстрів, задіяних в дерев'яному будівництві, дійшли до нашого часу в житійних текстах (Сказаніях), присвячених святам Борису та Глібу. Найстарший список дійшов до нашого часу в складі так званого Успенського збірника кінця XII ст. під заголовком “Сказаніе и страсть и похвала стѣюю мѣнкоу бориса и глѣба” [79, с. 42–71]. Зберігся також ілюстрований список “Сказанія” в Сильвестрівському збірнику XIV ст. [68].

Текст та ілюстрації згаданих агіографічних творів є безцінним джерелом, що висвітлює церковне будівництво Вишгорода XI – початку XII ст. З житійної оповіді довідуємося про послідовне зведення чотирьох дерев'яних церков, які передували кам'яному Борисо-Глібському храму 1115 р., а також, що важливо, знаходимо імена окремих майстрів-“дереvodілів”. Найперше згадується збудована князем Володимиром Святим церква св. Василія, біля якої поховали святих Бориса і Гліба. Після пожежі василівського храму князь Ярослав Володимирович наказав звести новий храм, “и поставили же бяхоу тоу клѣтькоу малоу на томъ мѣстѣ иде же бяше црѣкы съгорѣла” [79, с. 60].

Далі за текстом, де мова йде про спорудження третього за ліком дерев'яного храму, згадуються вишгородський “градник” **Мироніг** і його отрок: “Баше (моу)жъ именьмъ миронѣгъ иже бѣ градникъ вышегородѣ съ имѣ отрокъ оу того отрока и бяше нога ємоу соуха и сѣкърчена и не можааше на неи ходити ни малы єѣ чюяше нѣ подѣдѣлавъ деревяноу и тако хожааше” [79, с. 60] (табл. 5.1, а). Молитва на гробах святих Бориса і Гліба зцілила отрокові ногу. На могилах святих також

прозрів сліпий, після чого “миронѣгъ повѣда князю обѣ чудеси” [79, с. 61]. Князь, у свою чергу, переповів звістку митрополиту, який порадив йому поставити церкву. Послухавши поради, князь Ярослав “възгради црквь великоу имѣюще върховъ ѿ и испьса всю и оукраси ю всею красотою” [79, с. 61]. Спорудження цього п’ятиверного храму О. Шахматов датує 1020 чи 1026 р. [460, с. 74]. Побудову храму князь віддав саме Миронігові, котрий і сповістив його про чудесні зцілення.

Ярославів п’ятиверхий храм простояв близько п’ятдесяти років. Наступну, четверту дерев’яну церкву зведено в часи князя Ізяслава в 1072 р.: “и минуувшемъ лѣтомъ · к · и цркви оуже обетьшавши · и оумысли изаєславъ възградити цркви нову стѣима страсотърпыцема въ врхъ въ одинь” [79, с. 62]. Кошти для потреб будівництва князь виділив “старійшині древоділів”. Ним, очевидно, був **Ждан-Микола**, згаданий в тексті відразу після перенесення святих до Ізяславого храму, в оповіді про зцілення убогого кульгавого каліки: “и бяше чловѣкъ вышегородѣ старѣшина огородникомъ зовомъ же бяше жьданъ по мирьскоумоу а въ хрщении никола” [79, с. 63] (табл. 5.1, б). Цього Ждана-Миколу ототожнюють з Миколою Чудином, згаданим серед учасників князівської наради 1072 р у Вишгороді. М. Воронін допускає, що Ждан-Микола був виходцем з півночі (чудин) [158, с. 275, 280]. Це цілком можливо, зважаючи на повідомлення літопису під 988 р. про будівництво городів навколо Києва й заселення їх мешканцями з околиць держави: “и ре^ч Володимеръ . се не добро есть мало городовъ вколо Кыева . и нача ставити городы по Деснѣ . и по Оустрѣи . по Трубешевѣ и по Сулѣ . и по Стугнѣ . и нача нарубати мужи лутши ѿ Словенъ . и ѿ Кривичъ . и ѿ Чюдии . и ѿ Ватичъ . и ѿ сихъ насели и грады бѣ бо рать ѿ Печенѣгъ и бѣ воюясѧ с ними и вдолая имъ” [21, стлб. 106].

Соціальне і суспільне положення Ждана-Миколи, як княжого приближеного й будівничого дерев’яних градів було доволі високим. Таким самим “огородником”, що входив до складу княжої адміністрації, за П. Толочком був також новгородець **Дмитро Якуниця** [431, с. 111], згаданий в літописній статті 1211 р.: “Въ лѣто 6719. Приде Дмитръ Якуницъ из Руси, и съступися Твѣрдиславъ посадничьства по своей воли старѣишоу себе: тьгда же даша посадничьство Дѣмитру Якуничю. И посла

князь Мьстиславъ Дмитра Якуница на Луки съ новгородьци города ставить, а самъ иде на Тържъкь блюсть волости, исъ Търожку иде въ Торопчъ, ис Торопця иде на Луки, и съняся съ новгородьци; а лучяномъ да князя Володимира Пльсковьскаго” [52, с. 52] (табл. 5.1, в). На підтвердження думки, що і в давніші часи будівництво городів також здійснювалося під керівництвом княжих людей П. Толочко наводить фрагмент з Еймундової саги [431, с. 111], у якому князь “послав своїх мужів в ліс рубати дерева, переносити їх в город та ставити на стіні города” [399, с. 95].

Під 1276 р., в час володарювання на Волині князя Володимира Васильковича, згадується ще один будівничий городів — **Олекса**: “и посемь вложи Бѣ во срѣце . мысль блѣоу князю Володимерови . нача собѣ доумати . абы кде . за Берестьемь поставити городъ . [...] . и нача искати мѣста подобна . абы кдѣ поставитъ городъ . си же земля впоустѣла . по . пѣ . лѣѣ . по Романѣ . нынѣ же Бѣвоздвижноу ю млѣтью своею . и посла Володимиръ моужа хитра . именемъ Алексоу . иже баше при вѣѣ его многы городы роуба . и посла и во Володимѣрь . с тозѣмьци в челно^х . воз верхъ . рѣкы Лосны . абы кдѣ изнайти таково мѣсто . городъ поставити . се же изнашедъ мѣсто таково . и приѣха ко князю . и нача повѣдати . князь же самъ ѣха с боѣры . и слоугами . и оулюби мѣсто то . надъ берегомъ . рѣкы Лысны . и втереби е . и потомъ сруби на немъ городъ . и нарче има емоу Каменѣць зане бы^с земля камена” [21, стлб. 875, 876] (табл. 5.1, г).

Про побудову Кам’янця згадано в літописі ще раз, в переліку фундаційних звершень князя Володимира Васильковича: “Кназь же Волв^{дн}меръ , въ княженіи свое^м мнѣгы города зруоби по вѣци свое^м . зруоби Берестіи . и за Берестіемь зруоби горв^д на поуств^м мѣстѣ нарицаемѣ^м Лѣстнѣ, и наре^ч има емоу Каменець, зане бы^с камена земля . сзда^ж въ не^м сто^лпъ камень высотой . зѣ . сажней . пв^добень оудивленію всѣ^м зраци^м на^н” [21, стлб. 925]. Невідомо, чи згаданий Олекса збудував також і кам’яну вежу, чи вона була твором якогось іншого майстра, проте цілком однозначною є вказівка літопису про те, що він спеціалізувався в дерев’яному оборонному будівництві: “многы городы роуба”. Згадка про виконання ним робіт ще для батька князя Володимира, свідчить про великий досвід та авторитет майстра.

У літописному заповіті князя Володимира Васильковича є також свідчення про професійний прошарок рядових майстрів-горододільців. Серед іншого спадку князь залишає своїй княгині і село Городло (Городель), мешканці якого мали окрему повинність “рубати городи”: “далѣ есмь княгинѣ своєї по своє^м животѣ горо^д свои Кобры^н . и з лю^дми . и съ да^ню . æ^к при мнѣ . даади тако и по мнѣ има^т даати княгинѣ моеї . аже да^т есмь . єи и село своєї городло . и з мыто^м а лю^ди æко на ма тагли . тако и на княгиню мою по мое^м животѣ . аже бжде^т княсю гор^д роубити . и они къ городоу . а побор^м и татарьщиною къ княсю” [71, с. 378, стп. 1, 2]. Звертаємо увагу, що в наведена за Хлебніковським списком цитата з Літопису руського різниться від того ж уривку з Іпатського списку, за яким мешканці Городла звільнялися від зобов’язання будувати городи: “и ни къ городоу”. Саме так трактує вимогу заповіту П. Толочко [431, с. 112]. Протилежної думи дотримується Л. Махновець [40, с. 439, прим. 13]. На наш погляд, варіант написання з Хлебніковського списку є логічнішим, адже навіть в назві поселення відобразилася реміснича спеціалізація його мешканців, тож зобов’язання “гор^д роубити” є щодо них цілком обґрунтованим.

Таким чином, з охрещенням Руси давня традиція зведення дерев’яних монументальних споруд набула нового розвитку як у сфері оборонного, так і сакрального будівництва. На думку М. Вороніна, будівничий третього вишгородського храму Мироніг не мав християнського імені, а тому був, очевидно, недавнім язичником. Ця обставина зближує репрезентовану Миронігом традицію дерев’яного будівництва зі ще недавньою, язичницькою добою.

Візантійські будівничі і становлення традиції мурованого будівництва на Русі. Практичні та технологічні навички в зведенні мурованих споруд, на відміну від дерев’яних, запозичувалися Руссю ззовні. Перше літописне повідомлення про будівничих мурованого храму знаходимо в літописному уривку про спорудження київської церкви Богородиці десятиної: “Въ лѣ^т . ̅̅̅ . ̅̅̅ . ̅̅̅ . ̅̅̅ . [6499 (991)] По сем же Володимиру живушю . в законѣ кр^стъаньствѣ^м и помысли создати каменую цр^квь стѣае Бѣа . и пославъ приведе мастера . ѿ Грькъ . заченшо здати . æко сконча зижа . оукраси ю иконами” [21, стлб. 106]. Про візантійських будівничих Києво-

Печерського храму Успіння Пресвятої богородиці оповідає “Слово о пришествіи мастеръ церковныхъ от Царяграда къ Антонію и Θεодосію” Києво-Печерського Патерика: «Придоша от Царяграда мастера четыре церковнии, мужіе богати вельми, въ пещеру къ великому Антонію и Θεодосію , глаголюща: “гдѣ хочета начати церковь?”” [5, с. 5].

Підтвердженням участі грецьких майстрів в будівництві Десятинної церкви в Києві є клейма на плінфі, що являють собою написи рельєфними грецькими буквами на заглибленому прямокутному полі [243, с. 455, табл. LXXX]. Не зважаючи на суттєву роль майстрів-греків на перших порах розвитку мурованої архітектури на Русі, їх імена, за окремими виключеннями, залишаються невідомими. Правда, є свідчення про традицію вшанування поховань перших будівничих мурованих храмів Русі Русі.

Перше повідомлення про вшанування пам’яті будівничих збереглося у “Щоденнику” австрійського дипломата Е. Лясоти. Перебуваючи 7–9 травня 1594 р. у Києві він відвідав Святу Софію (Sanctae Sophiae) та Києво-Печерський монастир. Оглядаючи Софію він описав поховання руських князів, а також – гробниці Іллі Моровлянина (Eliae Morowlin) та його товариша. Далі Е. Лясота згадав місце, де похоронені ті, що давали гроші на церкву і будували її. Але поруч немає ніякого пам’ятника (monumentum) [42, с. 100]. Інформатори цього повідомлення очевидно розрізняли меценатів та будівничих храму. Софійський собор, який пережив монгольську навалу і кілька пізніших руйнувань, згадується ветхим. У такому стані він був ще в середині XVII ст., тому не дивно, що Е. Лясота зауважив, що поруч немає ніякого пам’ятника. Місто лише потрохи відроджувалося на руїнах своєї колишньої слави і збереження у той час пам’яті про місце поховання будівничих є дуже показовим.

Факт тривалого та географічно широкого побутування звісток про будівничих київського храму св. Софії підтверджується фольклорними матеріалами, записаними у Галичині. Колядку про будівництво св. Софії (яку М. Зубрицький записав у с. Мшанці на Старосамбірщині) проаналізували І. Франко [448, с. 238–267] та М. Грушевський [183, т. 4, с. 214–218]:

1. А що нам було за нащаду світу?
Ой не було ж нам – хіба сина вода.

Синя вода та й білий камінь.

А прикрив Господь сиров землицев,

5. Виросло на нім кедрове дерево,

Барз височейке і барз слічнейке,

Висмотріла го Пресвята Діва,

Зізвала к нему сорок ремісників

«Ой підіте ж ви, ремісничейки,

10. А зітніте ж ви кедрове древо,

Збудуйте з него святу Софію –

Святу Софію в святім Кійові,

Би на ній було сімдесять верхів,

Сімдесять верхів, сімдесять крижів,

15. Семеро дверей, а одні підлоги»

День будували – в ночі втікало.

В ночі втікало – в день прибивало.

А зіслав Господь ангела з неба:

Не влякайтеся, ремісничейки,

20. Дав то вам Господь ведлуг силойки.

Крижі робіте, верхи зводіте!»

Єден вершейко барз височейко –

Барз височейко і барз слічнейко.

А в тім вершейку золотий престіл,

Компілятивний характер цієї колядки (цитованої у фрагментах) відзначав І. Франко. За висловом М. Грушевського ця колядка є дуже мозаїчним “попурі” легендарних тем. В її початку історик добачає творення світу й історії хресного дерева. Далі йдеться про будову св. Софії київської, з звичайним заздоровним закінченням на честь господаря й до того прилучено фрагмент про облогу якоїсь української церкви польським військом. Останнє І. Франко слушно пов’язав оповідання “Тератургіми” А. Кальнофойського про чудесне визволення від польського приступу Печерського монастиря в 1630 р.

І. Франко акцентував увагу на рядки, в яких ремісники вдень працювали, а вночі лякалися й мусили втікати з місця праці з невідомої причини. На думку О. Веселовського, публікацію якого цитує І. Франко, тут може йтися про відомий мотив, коли збудоване за дня, вночі пропадало під землю. І лише після встановлення хреста стіни храму чудесним чином підіймаються на денну поверхню. На наш погляд, у цьому фрагменті слід добачати відгомін згадок про тривале будівництво храму, який зводився лише у літні сезони. Ці сезонні етапи, з припиненням будівництва у зимовий період, і відобразилися у сюжеті, коли «ремісничейки» неодноразово розбігалися з будови та сходилися знову з намови ангела.

Розлогіше ця тема викладена у легенді про будову храму Києво-Печерської Лаври. Найраніший, літературизований варіант цієї оповіді (1840 р.) є знаний за оповіданням П. Куліша (трансформованим у будову лаврської дзвіниці XVIII ст.). Архаїзованіший варіант легенди М. Грушевський цитує за записом Трусевича 1860-х рр.:

“Коли після ночі (майстри) приходили на місце будови, вони не знаходили навіть сліду вчорашньої роботи, церква ховалась під землею. Будували багато літ, а на землі нічогосінько не було кам’яних мурів. Налякані майстри надумали кинути працю й утекти. Купили човна і вночі всі дванадцять рушили від берега. Після цілонічної їзди, на світанку, вони знов опинились коло печерської гори. Видно, Бог не хотів їх від’їзду – і вони знов стали до праці. Нарешті, одної ночі з’явився майстрам Бог і сказав, аби другого ж дня. кінчали будову: поставили бані й хрест. Майстри зробили се за один день. Вночі, коли вони спали, якась жінка, йдучи повз (будову), побачила як церква й дзвіниця швидко виходять із землі. Жінка злякалась і крикнула – церква спинилась. Вставши рано майстри побачили чудо. Але се тільки ледве половина церкви була над землею, друга частина її лишилася в землі: крик жінки не дав їй вийти цілій; жінка мала грішні очі, і церква більш ніколи не підіймалась. Митрополит київський покликав майстрів і дав їм на вибір – або лишитися в Лаврі до смерті на всім монастирським утриманні, або взяти гроші. Одинадцять майстрів схотіло стати монахами, дванадцятий побажав дістати гроші. На долю його припало більш тисячі тисяч. Одержавши гроші, він став гуляти і за кілька літ став сливе нищим. В місті роботи не було, і він пішов до митрополита, просячи прийняти й його до монахів. Митрополит відрік, що він може лишитись, тільки коли його згодяться прийняти ті одинадцять майстрів, шо вже зайняли одну з келій у печерах. Та в келії одинадцяти братів було затісно. Але на прохання брата, що покаявсь, вони розсунулись, і він ліг між ними. Голова його лягла нижче голови братів і одна нога лишилась зігнута. Таку й бачимо ми її тепер в печері дванадцяти братів. Кожного року, одначе) коліно розгинається на макове зерно, і, як нога випростається зовсім, тоді буде кінець світу”.

Суттєво те, що майстри, котрі будували монастирську церкву, так і залишилися у ній монахами й були поховані у лаврських печерах. Е. Лясота також згадав поховання дванадцятьох, котрі будували монастир [42, с. 101]. З деякими видозмінами ця ж легенда побутувала і в Галичині [12, с. 186]:

“А ті майстри зараз повмирали, тільки наймолодчий зістався, і пішов собі в світ. А тих поховали всіх в печерах під тою церквою: кожному дали труну, і так повідкриваних поховали разом, бо вони святі стали. Минуло щось одинадцять літ, аж той наймолодший брат почув, що буде вмирати вже, та й пішов просто до Києва в ті печери, та й став обходити своїх братів і заглядати до них – аж прийшов до найстаршого, Лавра, та й каже: Посунься, брате, нехай ляжу коло тебе». І той вмерший брат посунувся, а той ліг коло нього; але не мав ще де одної ноги положити, то поставив її на другій нозі, так що зігнув коліно. І там так воно є і донині, всі лежать, як живі”.

Щасливий збіг обставин зберіг до сьогодні ім'я одного візантійського монаха-будівничого, відоме з напису на мармуровій плиті з Тамані. Грецький надпис на плиті засвідчує, що він мав ім'я **Іоанникій**. Плину, виконану з білого мармуру із синюватими прожилками, яка зберігається в Керченському музеї, було придбано в Тамані на початку ХХ ст. Вона має форму прямокутного блока розмірами 0,67×0,17×0,21 м, з трьома рядками надпису на гладко обтесаному лицевому боці (табл. 5.9, а).

Незабаром після придбання плити напис опублікував В. Латишев [282, с. 132–133], розгорнутий аналіз пам'ятки, з деякими правками перекладу та датування В. Латишева, виконала Є. Скрижинська [411]. Текст, написаний грецькою мовою, дослідниця переклала наступним чином: “Почив раб божий Іоанникій монах, він же і будівничий в цьому святому монастирі. Місяця жовтня 23-го (числа), в день 3-й, в час 7-й, року 6587-го, індікту 2-го”. Спираючись на формальні ознаки плити, місце її знайдення та зміст надпису Є. Скрижинська зробила кілька суттєвих й важливих для архітектурознавчих досліджень висновків. Іоанникія названо ойкодомом (гр. οικόδομος). Цей термін використовувався саме в значенні будівничий, й не

застосовувався в значенні розпорядника, опікуна, покровителя монастиря чи ігумена.

Зважаючи на незначні розміри плити, вона не могла слугувати надгробком, а радше була вмурованою в стіну біля могили, чи знаходилася поруч з могилою в крипті. Будований Іоанникієм монастир знаходився на Таманському півострові, де було віднайдено плиту. Найімовірнішим місцем розташування монастиря була літописна Тмуторокань (гр. Ταμάρχα), що неодноразово згадується в руських та візантійських джерелах. Іоанникій міг побудувати цей монастир протягом трьох-п'яти десятиліть, що передували даті його смерті, зазначений в надписі. Якраз в цей період вкладається документальне свідчення про побудову монастиря саме біля Тмуторокані, збережене у Києво-Печерському Патерику, в Слові восьмому “Житія преподобного отця нашего Θεодосіа”, у розповіді “О отлучении святого Никона”. У цій частині розповідається про видатного церковного діяча Русі, автора літописного зведення Никона, який на початку 1061 р., покинув києво-печерський монастир, остерігаючись гніву князя Ізяслава: “Великий же Никонъ отъиде въ островъ Тмутороканьскый и ту обрѣте мѣсто чисто близь града, всѣде на нем. Божією благодатью взрасте мѣсто то, и църковь святіа Богородица възгради на нем, и бысть монастырь славень, иже и донынѣ есть, приклад же имыи в сии Печерскый монастырь” [5, с. 36]. Закономірно, що засвідчений в джерелі XI ст. факт заснування (після 1061 р.) руського монастиря в Тмуторокані, у співставленні зі свідомством про будівничого монастиря з таманської мармурової плити, дозволив Є. Скржинській прийти до логічного заключення, що саме Іоанникій міг побудувати монастир, заснований Никоном в 60-х роках XI ст. Дослідниця допускає, що Іоанникій збудувавши монастир, залишився в ньому до кінця життя. Таким чином, датований надпис на плиті з ім'ям Іоанникія є важливим джерелом до історії архітектури Русі.

Ще одне ім'я, що ймовірно належало будівничому, греку за походженням, віднайдено серед написів-графіті Спасо-Преображенського собору (1 пол. XI ст.) в Чернігові [246, с. 33]. Ім'я **ΣΑΒΑ** знаходиться на західній стіні в північному нефі, на висоті 138–150 см. від рівня підлоги хорів (табл. 5.4, а). Вище і праворуч прокреслено зображення рівнораменного хреста і пошкоджене зображення

геометричного знака, подібного на „вавілон”. Зображення „вавілону” поруч з іменем дає підстави вважати його власника будівничим. На жаль в публікації цього надпису проілюстроване лише ім'я, без супровідних рисунків

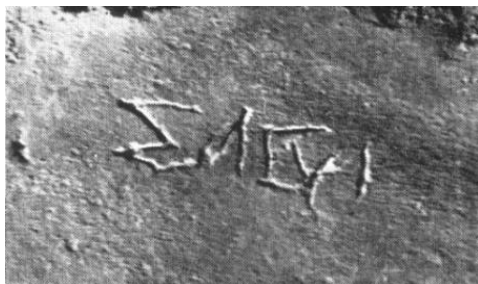
Становлення самобутньої традиції мурованого будівництва на Русі. Київська та Чернігівська землі. Місцеві кадри у сфері мурованого будівництва, почали формуватися відразу з приходом грецьких майстрів. Найшвидше були засвоєні технології вироблення цегли-плінфи. До заготівлі будівельної кераміки задіювали тутешніх ремісників-гончарів, про що свідчать виявлені в часі археологічних досліджень Десятинної церкви цеглини з руськими надписами, виконаними до їх випалу [243, с. 456, табл. LXXXIV].

На плінфі XI ст. з Успенського собору виявлено зображення людини у гордовитій позі, яке М. Холостенко трактує як можливий шарж на одного з майстрів [453, с. 121–123]. На іншому фрагменті плінфи виявлено частину трьохрядкового напису, який можна трактувати, як запис майстра про його роботу: “Я жело заво ... / рыто се было... / ваеши човек ...” [453, с. 122, 147, 148]. Вжитий на початку напису термін “зело” трактується М. Холостенком як гострий металевий інструмент для письма, тобто „стиль”, „писало”. Другий рядок означає спосіб писання, продряпуванням на глині. Термін “ваеши” у третьому рядку є похідним від дієслова “ваяти”. Вимова “човек” є характерною для південно-слов'янської мовної групи (сербська, хорватська мови). Південнослов'янською є також форма написання імені **Иваньло**, накресленому на тиньку аркасолії північної стіни Успенського собору (табл. 5.4, б). Як гадає М. Холостенко, автором напису на плінфі та графіті в аркасолії могла бути та сама особа — майстер-будівничий, представник однієї з слов'янських балканських народностей, який до Києва міг потрапити через Афон, з яким мав зв'язки св. Антоній. Зважаючи на вжитий у написі на плінфі термін “ваеши”, М. Холостенко допускав, що майстер міг виконувати скульптурну роботу. Проте, ймовірно, що це був майстер, який виробляв плінфу, і який мав можливість прокреслити текст на сирій глині.

Невідомий майстер залишив технологічний надпис на тиньку центральної бані Кирилівської церкви у Києві, віднайдений під час реставраційних робіт.

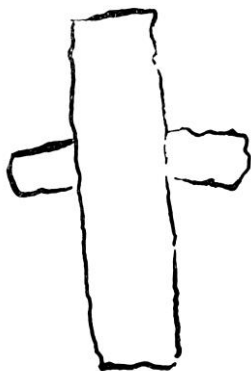
ІМЕНА БУДІВНИЧИХ, ЗБЕРЕЖЕНІ В НАПИСАХ ТА ГРАФІТІ

а) САВА, НАПИС-ГРАФІТІ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ В ЧЕРНІГОВІ (1 ПОЛ. XI СТ.)

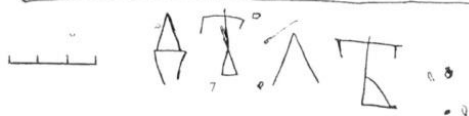
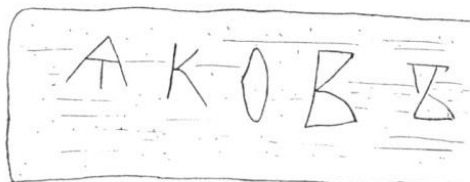
Вище і праворуч імені прокреслено зображення рівнораменного хреста і пошкоджене зображення геометричного знака, подібного на “вавилон”. Зображення “вавилона” поруч з іменем дає підстави вважати його власника будівничим.

И В А Н Ъ Л О

б) ИВАНЪЛО, НАПИС-ГРАФІТІ, НАКРЕСЛЕНИЙ НА ТИНЬКУ АРКАСОЛІЇ ПІВНІЧНОЇ СТІНИ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ.

Форма написання імені Иванъло є південнослов'янською. Характерною для південно-слов'янської мовної групи (сербська, хорватська мови) є також вимова слова «човѣк», використана у трьохрядковому написі на фрагменті плінфи, який можна трактувати, як запис майстра про його роботу: “а жело заво... / рыто се было... / ваеши човѣк”. Автором напису на плінфі та графіті в аркасолії могла бути та сама особа – майстер-будівничий, представник однієї з слов'янських балканських народностей.

в) ЯКІВ, ІМ'Я БУДІВНИЧОГО ЗБЕРЕГЛОСЯ СЕРЕД ГРАФІТІ ЦЕРКВИ СВ. ІВАНА БОГОСЛОВА У ЛУЦЬКУ, 70-х РОКІВ XII СТ.

Дослідники храму допускають, що автографом будівничого храму є виявлений на плінфі напис “АКОВЪ ДЪЛЪ” (Яків робив).

ІМЕНА БУДІВНИЧИХ, ЗБЕРЕЖЕНІ В НАПИСАХ ТА ГРАФІТІ

а) **ЯКІВ**, зворотний напис середини XII ст. на плінфі з Успенського собору в Старій Рязані, що прочитується як “И(А)КОВЪ ТВ” (Иаковъ твориль).

б-г) **КРОЛЬ, АКІМА, НЪЖКО**, написи-графіті поруч із графіті зі сходової вежі, яке сповіщає про закладання новгородської Софії, яку почали будувати 21 травня 1045 р.: “почали дѣла / ти на стѣго ко / стантина и елены”.

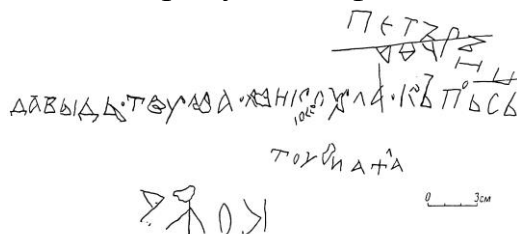

д) На стіні приділу Івана Богослова Новгородської Софії зберігся рисунок триверхої церкви, біля якого знаходиться напис “ПЕТРЪ”. Автора рисунку з підписом ототожнюють із відомим новгородським архітектором, який побудував 1118 р. під Новгородом Георгіївський собор Юріївського монастиря.

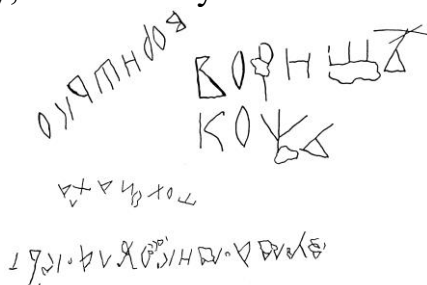

ІМЕНА БУДІВНИЧИХ, ЗБЕРЕЖЕНІ В НАПИСАХ ТА ГРАФІТІ

а–г) **ДАВЫДЪ, ТОУМА, МИКОУЛА, КЪПЬСЬ**, написи зафіксовано під час розчистки південної стіни храму св. Софії в Полоцьку.

В створі входу, в кладку над фундаментом були вмуровані валуни, верхня лицева поверхня яких знаходиться на кілька сантиметрів нижче просвітудверного прорізу, на яких і було залишено написи.

За палеографічними особливостями автори знахідки датували ці підписи другою половиною XI ст. (можливо самим початком XII ст.).

д) **ПЕТРЪ**, на тому ж написі, праворуч і вище від надпису № 1 є ще один надпис – “**ПЕТРЪ**” – датований першою половиною XII ст. Імовірно, що й цей автограф залишено будівничим.

е) **БАКУН**, ім'я різьбяр-будівничого збережене на стіні Георгіївського собору в 1234 р. в Юр'єві-Польському. Ліворуч від правого рельєфу Спаса знаходиться фрагмент висіченого зверху вниз надпису (рис. 23). Відчитуються чотири букви надпису: “«**БАКУ...**”.

С. Висоцький, який датував цей напис XII ст., дійшов до висновку, що він належав майстру-будівничому, котрий таким чином вказував на певну виробничу помилку й необхідність її виправлення [9, с. 85–86]. Підпис слід розуміти як нагадування про потребу „витнути” (висікти) частину вже виконаної роботи (очевидно тинькування), яка не відповідала певним вимогам. Цей надпис дослідники вважають автографом „головного архітектора”, що підтверджує руське походження його самого та його артілі [302, с. 74, 81].

Найвідомішим архітектором, що працював у Києві є **Петро Милоніг**. З Київського літопису довідуємося про виконання ним значної інженерної споруди – підпірної стіни Михайлівського собору Видубицького монастиря. Під 1199 р. читаємо, що великий князь Рюрик Ростиславович “того бо лѣта . мѣца июла . в о . ї . днѣ . на ꙗмѣ стѣхъ мчнѣхъ . м . и . е . иже в Никопольи моученыхъ . соуботѣ же имоуши поуть . заложи стѣноу каменоу . подѣ црѣвью стѣго Михаила . оу Днѣпра иже на Выдобычи . вни же мнозѣ не дерзьноуша помыслити в древнихъ . али нѣ дѣлоу æтиса” [21, стлб. 708–709]. Задля виконання цього задуму князь, який мав “хотѣние же к манастиремъ . и ко всимъ црѣвамъ . ин любовь несѣтноу в зданыхъ” [21, стлб. 710], запросив “во своихъ си приателехъ . имене Милонѣгъ . Петръ же по крещению . акы Моисѣи древле вного Веселѣила . и приставника . створи бѣизволену дѣлоу . и мастера не проста . преже написанѣе стѣны и тако æтиса зданию на тощю . во собьлюдение чѣтнаго храма ни ѿ кого же . помощи требоуæ . но самъ в Хѣ възмагаæ . поминаæ Гѣа глѣцаго . æко вса мощна вѣроующемоу” [21, стлб. 711]. Споруду завершили 1200 р.: “Въ лѣтѣ ꙗко ѿи . [6708 (1200)] Свѣрши стѣноу тоу мѣца сентабра въ . кѣд . . днѣ на стрѣть стѣяе первомоученици Феклы” [21, стлб. 711] (табл. 5.1, д). Побудована Петром Милонігом стіна вражала сучасників, що виразно вчувається в похвалі ігумена Мойсея князю та будівничому: “ѿселѣ бо не на брезѣ ставше . но на стѣнѣ твоего создания . пою ти пѣе побѣдноую . аки Мариамъ древле . днѣ по Исаи понавляютьса встроуи . а рекоу праведныхъ дѣа . видаще поновление . чѣтнаго храма Гѣна . оутвержениемъ твоимъ в Гѣ . æко и при е Зовавели . свобожьшеиса . ѿ Вавилоньска нечаяниæ . днѣ и множество вѣрныхъ Кыанѣ . и населници ихъ .

болше потщание и любовь ко архистратигу Г^сню имѣти начинаютъ . не токѣмо и ради сп^сения своего . но и новаго ради чюдеси . иже во днѣи цр^ства твоего свѣршиса . оутвержающе бо непостыжно нозѣ свои на оудобренемъ ти зданьи . и вчима си любезно смотряши . ѿвсюдоу веселие дш^ии привлекаше . и мнатьса яко аера достигше” [21, стлб. 714].

Зважаючи на товариські стосунки з Рюриком Ростиславовичем. Петро Милоніг міг звести й інші будови для цього князя. Можливість спорудження ним церкви Василя в Овручі, датованої кінцем XII ст., допускав В. Січинський [408, с. 22]. Окрім овруцького храму, до переліку архітектурних творів Милоніга П. Барановський долучає церкву Апостолів у Білгороді, Василівську церкву в Києві, зведену на Новому княжому дворі та церкву чернігівського П'ятницького монастиря [129, с. 29–32; 142, с. 20–22; 333, с. 58–64]. Можливість ширшої творчої географії Петра Милоніга, вслід за думкою, що прозвучала в “Истории русского искусства” І. Грабаря [181, с. 171], допускав і Ю. Асеев. Зауважено, що новгородські літописи того часу згадують тисяцького Милонегу, задіяного в новгородському церковному будівництві: під 1185 р. “Въ то же лѣто Милонегъ заложи церковь камяну святого Възнесения, при архиепископѣ Илии, а князи Мѣстиславе Давыдовици [52, с. 38]; під 1191 р. “Томъ же лѣтѣ святы церковь боголюбивыи архиепископъ Гаврила святого Възнесения, създана Милонегомъ тысяцьскимъ” [52, с. 41]. На думку Ю. Асеева, про тотожність особи Милоніга, згаданого в Київському та Новгородському літописах. свідчить відзначуване в обидвох джерелах високе суспільне становище будівничого, збіг хронологічних дат, а також – відомі тісні зв'язки князя Рюрика Ростиславовича з Новгородом [124; 125, с. 134–135].

Новгородська земля. Перелік імен будівничих з Новгородської землі є найширшим. Декілька автографів будівельників збереглося в Софії Новгородській (1045—1050 роки). До таких надписів належить графіті (№ 29) зі сходової вежі, яке сповіщає про закладання Софії, яку почали будувати 21 травня 1045 р. [44, с. 56, 57, 218]. Графіті продряпано по цем'янковому тиньку, майже під верхом вежі, на висоті 175 см від сходинки, буквами 5—6 см висотою. Напис не міг з'явитися 1045 р., а найімовірніше — наприкінці будівництва храму, близько 1050 р.

В самому тексті не вказано імен будівничих. Одначе нижче, при самій сходині, знаходиться надпис (№ 30), що складається з одного імені: **КРОЛЬ** [44, с. 57, 218] (табл. 5.5, б). За палеографічними особливостями обидва надписи датуються серединою XI ст. Там само, проте сходинкою вище, прокреслено ще два імені: **АКІМА** (надпис № 31) (табл. 5.5, в) та **НЪЖКО** (надпис № 32) (табл. 5.5, г) [44, с. 57, 58, 218, 219]. Прокреслені недалеко одне від одного, під верхом сходової вежі, графіті про закладення храму Софії та всі три імені (Кроль, Акіма та Нъжко), складають єдиний комплекс. Хоча й автограф Кроля прокреслено по вогкому тиньку, а інші надписи — по затверділому, їх датування серединою XI ст. не викликає сумнівів. Ці підписи, на думку А. Мединцевої, були залишені майстрами, що зводили Софіївський собор у Новгороді. І хоча, як зауважує дослідниця, лаконічний характер автографів не дає можливості говорити про спеціалізацію будівничих та про їх ієрархічне становище в будівельній дружині, величина надписів та їх певна демонстративність і відкритість для показу, підказують їх важливу роль в будівництві храму святої Софії у Новгороді.

На стіні приділу Івана Богослова зберігся ще один надпис (№ 35). Рисунок триверхої церкви, біля якого знаходиться цей напис, дозволяє зі значною долею вірогідності приписати їх виконання архітектору. Хрест центральної бані церкви розділяє його ім'я: **ПЕ/ТРЬ** на двоє, що підкреслює цілісність та одночасовість рисунку та автографа (табл. 5.5, д). Зважаючи на те, що графіті № 35 було прокреслене на первісному цем'янковому тиньку, закритому фресковим розписом у 1109—1112 роках, А. Мединцева датує його 1050—1109(12) рр. [44, с. 59, 220]. Особливо важливим є висновок щодо можливості ототожнення автора рисунку з підписом із відомим новгородським архітектором, який побудував 1118 р. під Новгородом Георгіївський собор Юріївського монастиря [464, с. 211–212]. Повідомлення про авторство Георгіївського собору збереглося лише в складі пізнього НЗЛ: “Въ лѣто 6627. Великий князь Всеволодъ Мстислаичъ заложилъ церковь каменную въ Великомъ Новѣгородѣ, и игумень Кириакъ, отъ града за три поприща, во имя святого великомученика Георгія, и сотвориша монастырь велій и братію собраша; и соверши великій князь Всеволодъ Мстиславичъ, и освятиша въ

лѣто 6648, іунія въ 29 день, на память святыхъ апостоль Петра и Павла; а мастеръ трудился Петръ” [54, с. 214] (табл. 5.2, а). Як довів М. Каргер [244], джерелом цього літописного запису було епіграфічне джерело. Цим джерелом був неіснуючий сьогодні напис на самому храмі, про який знав та опублікував свого часу М. Карамзін: “Лета 6627 заложил церковь каменну Князь Великий Мстислав Св. Георгия в монастыре Юрьеве, а совершил его Великий Князь Всеволод, сын Мстиславичъ Гавриил; а освятил ею в лето 6648 месяца Іюня на память Св. Апостол Петра и Павля при Игумене Кирьяке; а мастер делал Петр церковь о трех верхах” [242, т. 2, с. 123, прим. 225].

Окрім виявленого в соборі св. Софії автографа будівничого Петра, на стіні сходової вежі собору Рождества Богородиці в Антонієвому монастирі збереглося зображення з підписом-графіті “**ПЕТРЪ**” [178, с. 197], яке вважають портретом того самого майстра [391, с. 85–86, рис. 2]. І хоча почерк обох графіті не співпадає, не виключено, що портрет будівничого виконав хтось із його колег.

Як вважають багато науковців, до творчого доробку Петра можна віднести ще ряд новгородських пам’яток. Крім згаданих Георгіївського собору Юріївського монастиря та собору Рождества Богородиці Антонієвого монастиря, йому приписують храми Миколи на Ярославовому дворіщі та Благовіщення на Городищі [142, с. 7–13; , 9–19; 300, с. 28–30; 333, с. 35, 37–44].

Літописи зберегли імена ще кількох новгородських будівничих. Вище вже згадувався “огородник” Дмитро Якуниця. Відомий також новгородський будівничий **Коров Якович**, який збудував церкву св. Кирила: “В лѣто 6704 [1196]. Заложиста церковь камену святого Кирила в манастырѣ въ Нелѣзенѣ Костянтинъ и Дмитръ, братеника, [а мастеръ бяше] Коровъ Якович с Лубянѣи улицѣ; начаша ю дѣлати априля, а концаша іюня въ 8, на святого Прокопия; и святи ю владыка Мантурии генваря въ 12, и бысть радость крестیانомъ, а Костянтину и Дмитру вѣчная память” [52, с. 235] (табл. 5.2, б).

Новгородські літописи подають також імена осіб, засновників храмів, без окреслення їх соціального стану чи професійної діяльності. Не виключено, що ці новгородці, чи принаймні хтось із них, також були будівничими. Серед них див.

імена: **Воїгость**: “Въ лѣто 6623 [1115]. ... Том же лѣтѣ заложи Воигость церковъ святого Федора Тирона, априля въ 28” [52, с. 20] (табл. 5.2, в); **Федір Пинещиниць**: “Въ лѣто 6715 [1207]. ... Того же лѣта съвърши церковъ святого Пянтѣлѣмона Федоръ Пинещиниць” [52, с. 50] (табл. 5.2, г); **Єревша**: “Єревша заложи церковъ камену святого пророка Илью на Холме в Славне” [54, с. 127] (табл. 5.2, д). До гіпотетичного переліку новгородських будівничих відносимо, також, згадуваного вже, тисяцького Милоніга, ототожнюваного з Петром-Милонігом, автором підпірної стіни Видубицького монастиря у Києві.

Полоцька земля. Муроване будівництво Полоцької землі розпочалося зі спорудження в період тривалого правління князя Всеслава Брячиславовича (1044–1101 роки) храму св. Софії. Полоцька Софія належить до кола найстарших пам’яток Русі: першої половини – середини XI ст. Хоча прямої звістки про час спорудження цієї пам’ятки немає, посереднім свідченням її існування в 1066 р. є зафіксована під цим роком літописна звістка про те, що князь Всеслав захопивши Новгород вивіз Полоцька дзвони новгородської св. Софії. Цінним свідченням до вивчення новгородського храму Софії є надписи, відкриті у ньому в 1977 р. Написи зафіксовано під час розчистки південної стіни храму, на осі головного поперечного нефу якої було виявлено вхідну пройму XI ст.

В створі входу, в кладку над фундаментом були вмуровані валуни, верхня лицева поверхня яких знаходиться на кілька сантиметрів нижче просвіту пройому. Каміння покладено в кладку в час зведення храму. Західний камінь, приєднаний до західної щоки пройми зберіг кілька надписів. Один з них (№ 1), що займає центральне місце, складається з чотирьох слів: “**ДАВЫДЬ · ТОУМА · МИКОУЛА · КЪПЬСЬ**” (табл. 5.6, а–г). Дещо нижче під першим надписом є ще один (№ 2), безпосередньо з ним зв’язаний, “**ТОУМА · ΨА**”, який засвідчує авторство графіті. Тобто другий надпис слід читати як “Тоума ψаль”, тобто “Тома писав”.

За палеографічними особливостями автори знахідки датували ці підписи другою половиною XI ст. (можливо самим початком XII ст.). Надпис звернено в бік стінки пройми, тому він міг бути виконаним ще до того, як почали зводити наземну частину храму, або ж – в процесі будівництва. Автори дослідження вважають

виявлені графіті автографами архітекторів чи художників, членів будівельної бригади. Зважаючи на те, що Тома, який виконував надпис, поставив себе в рядку після Давида, то керівником артілі будівничих слід вважати саме останнього. Як припускають автори палеографічного аналізу, імена в найстарших написах № 1 та № 2 мають західноруський характер.

Праворуч і вище від надпису № 1 є ще один надпис (№ 3) – “**ПСТРЪ**” – датований першою половиною XII ст. (табл. 5.6, д). Імовірно, що й цей автограф залишено будівничим, адже (як вважав Ю. Асєєв, згадуючи імя майстра Петра-Милоніга) в часи середньовіччя в родинях будівничих склався звичай називати сина Петром [333, с. 37, 103].

В найнижчій частині поверхні каменю розміщено надпис “**ВОРИШЬКО**”. Надписи № 4 та № 5 можуть бути датовані початком XIII ст. Окрім того, розміщення напису № 5 свідчить про його пізніше написання, вже тоді, як камінь лежав в основі стіни. Для того, щоб вважати будівничим Воришка, який залишив свій автограф найпізніше, доказів немає.

В XII ст. відомий ще один полоцький будівничий, якого звали **Іоан**. Він був монахом Більчицького монастиря біля Полоцька, та керівником монастирської будівельної артілі. Про нього довідуємося з життя засновниці Спасо-Єфросиніївського монастиря — полоцької князівни Предслави (в монахинях Єфросинії). Не зважаючи на пізнє походження життя, думки дослідників сходяться в тому, що першоджерела його тексту хронологічно близькі до часу життя Єфросинії.

Житіє містить оповідь про зведення церкви Спаса в новому монастирі, заснованому Єфросинією в колишньому єпископському сільці, переданому їй у власність: “И потомъ блаженная Еуѳросинія заложи церковь камену Святого Спаса, отъ начатка же Святого Спаса до совершенія церкви 30 недѣль. И се хочу вамъ, братіе, чюдо сказати. Бѣ мужъ именемъ Иванъ, приставникъ надъ дѣлатели церковными. Къ нему же прихожаше гласъ многажды, свитаюци дни, глаголя: “О Иоанне, востани, поиди на дѣло Вседержителя Спаса!” И во единъ отъ дній воставъ прииди ко блаженной Еуѳросиніи и рече ей: «Ты ли госпоже, присылаеши понужати меня на дѣло?» Она ж же рече: “Ни.” И паки другое чюдо скажу вамъ, добрії

послушниці. Уже скончаней бівши церкви и мала недоставшимъ плитамъ, нѣчимъ бѣше верха совершати; и поискавше и не обрѣтоша ничто же. И печаловашесе о томъ и воздыхаючи рече: “Слава Тебѣ, Владыко Вседержителю и Человѣколюбче! Даровавый намъ сія большая, дай намъ и меньшая, имъ же свершится церковь Твоя.” И тако ей помольшися, заутра по строенію Божію обрѣтошася плиты въ печи. И въ томъ дни совещиши церковь о поставиша крестъ. Преподобная же Еуѳросинія, видѣвше совершену церковь, взрадовася душою, и бысть священіе и велія радость всѣмъ крестіаномъ. ... Видѣвши же преподобная Еуѳросинія монастырь свой украшенъ и всего блага исполненъ, умысли создати вторую церковь камену Святыя Богородица, и ту свершивши, и иконами украси и светивъ дасть ю мнихомъ; и бысть монастырь великъ” [24, с. 212–214] (табл. 5.3, в).

Майстер Іоан був очевидно монахом княого Більчицького монастиря. Борисоглібський храм Більчицького монастиря була за своїми формами дуже близькою до збудованої Іоаном церкви Спаса. На цій підставі допускають [142, с. 260–274], що й Борисоглібська Більчицька церква також була зведена артілью майстра Іоана. Творчу манеру Іоана вбачають і в малій (безстовпній) П’ятницькій церкві Більчицького монастиря. Йому також приписують побудову кам’яної церкви Богородиці в другому, заснованому Єфросинією монастирі.

Галицько-Волинські землі. Імена архітекторів, що працювали в Галицько-Волинських землях, відомі з літописів. Вище мова йшла про будівничого волинських городів — Олексу. Під 1259 р. у Галицько-Волинському літописі згадується також майстер-різьбяр **Авдій**. В описі холмських фундацій князя Данила Романовича говориться: “созда же цркъвь стго Ивана красною и лѣпоу . зданье же еѣ сиче бы^с . комары с каждо угла преводъ . и стоаенье ихъ на четырехъ головахъ члвц^скихъ . изваено отъ нѣкоего хытрѣчь . вкѣна . г^с . оукрашена . стеклы Римскими . входаци во влтарь . стоаеста два столпа . ѿ цѣла камени . и на нею комара . и выспръ же вѣрхъ оукрашенъ . звѣздами златыми на лазоурѣ . вноутрьнии же еи . помость бѣ слить ѿ мѣди . и ѿ влова чѣта аѣко блещатисѣ аѣко зерчалоу . двѣри же еи . двоае оукрашены . каменьемъ Галичкы^м бѣлымъ . и зеленымъ . Холмьскымъ тесанымъ . оузоры тѣ . некимъ хытрѣчемъ . Авдьемъ . прилѣпы ѿ

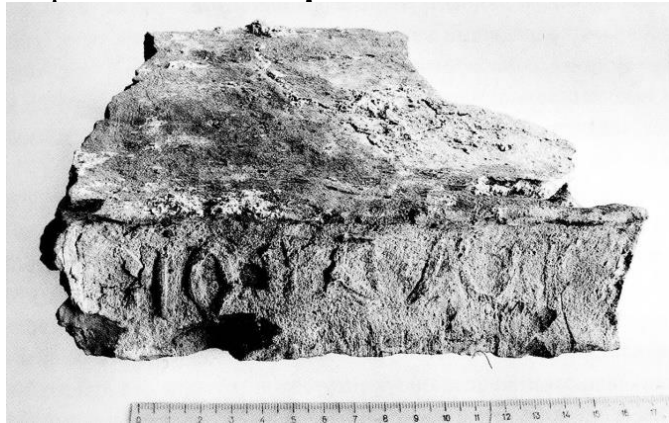
всѣхъ шаровъ . и злата . напреди ихъ же бѣ издѣланъ Сїсѣ . а на полоунощны^х . стѣи Иванъ . якоже всимъ зращимъ дивитисѧ бѣ” [21, стлб. 843–844] (табл. 5.2, е). Г. Вагнер не виключав, що ім’я Авдія могло потрапити до літопису, тому, що було висічене на фасаді оздоблюваного ним холмського храму [144, с. 105]. На підставі співставлення різьбленого оздоблення описаної в літописі холмської церкви Івана з різьбленням Георгіївського собору в Юр’єві-Польському, та родинних зв’язків між княжими родинами згаданих земель, в літературі побутувала думка, що Авдій походив із Володимиро-Суздальського князівства [161, с. 125]. Проте, реальних підстав для цього припущення не існує.

У Василеві на Дністрі, біля північної стіни фундаментів білокам’яного храму XII ст., археологи виявили саркофаг з похованням будівничого [425, с. 142–151] (табл. 5.8, б). На плиті, що накривала саркофаг, поміж “знаків рюриковичів” у формі двозубців, геометричних знаків, трикутників тощо, є зображення “вавілону”. Б. Тимошук вважав, що вирізані на могильній плиті “знаки рюриковичів” є родовими знаками теребовлянського князя Василька, якому у першій половині XII ст. належали землі Подністров’я, а неглибокі округлі ямки, розташовані на краю плити, позначали кількість збудованих майстром храмів. На думку дослідника, будівничий міг бути особою залежною від князя [425, с. 145; 424, с. 101–102].

Особливу цікавість викликають легенди, записані авторами дослідження у Василеві. З однієї із них довідуємося про, майстер храму мав на ім’я **Манолій**: “Вже третій день майстри кладуть стіни церкви. Що за день зведуть, те вночі боги повалять. Звернулися майстри до найстарших за порадою, і ті відповіли: щоб мури трималися, потрібно під перший камінь покласти кістки і кров людську. На ранок майстри домовились між собою: замурують в стіну ту жінку, яка першою жо них прийде. Мурують і все поглядають на дорогу. Затремтіло серце у Манолія: першою з обідом до них йшла його дружина. І сказав старий майстер своїй подрузі: “Ставай на стіну, я тебе замурую для жарту”. Повірила жінка і добровільно пішла на стіну. Манолій, затиснувши зуби, все мурує, та мурує... Через якийсь час жінка вже не могла ногами ворухити, уже не сміється, тільки говорить: “Не жартуй, чоловіче, я вже ніг не витягну, цегла давить мене”. А Манолій, відвернувши очі, тільки мурує,

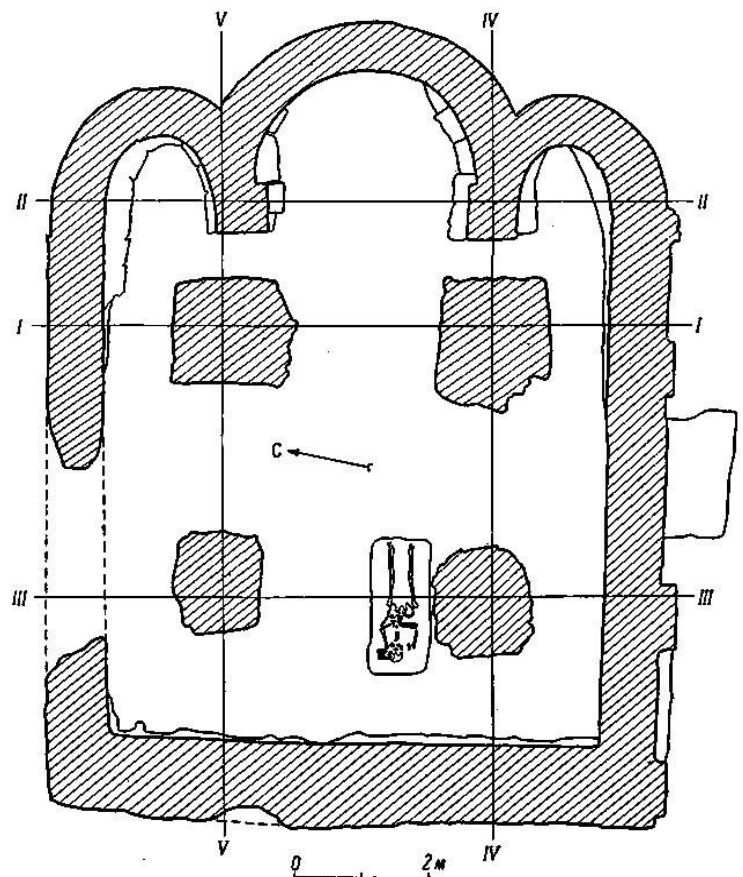
ІМЕНА БУДІВНИЧИХ, ЗБЕРЕЖЕНІ В НАПИСАХ ТА ГРАФІТІ

а) **МАРКО**, під час дослідження Борисо-Глібської церкви в Рязані, віднайдено цеглину з дзеркальним штампованим написом “Марок” потрактованим як варіант імені “Марко”

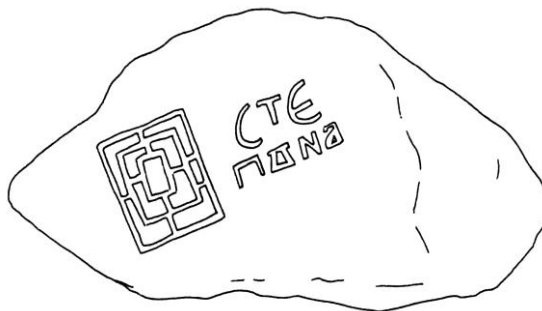
ПОХОВАННЯ БУДІВНИЧИХ

б) Псковських літописах є повідомлення про спорудження майстром **Кирилом у 1374 р. церкви св. Кирила у Пскові**. Виявлення фундаментів церкви Кирила, вивчення її архітектурних та будівельних особливостей дали підстави не погоджуватися з висловленим припущенням щодо масштабів діяльності Кирила. Церква Кирила виявилася невеликим приватним храмом. Проте його значення полягає ще й у тому, що виявлене у ньому поховання належить, будівничому Кирилу.

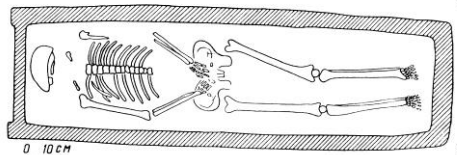
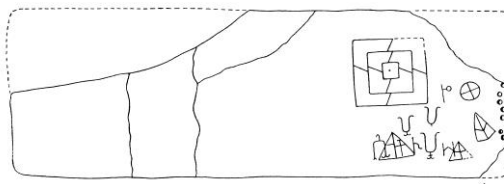
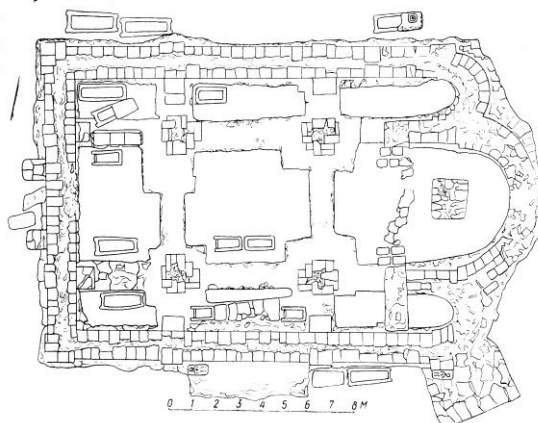

ПОХОВАННЯ БУДІВНИЧИХ

а) **СТЄПАНЬ**, ім'я будівничого вибите на могильній плиті-камені (XII ст.) з зображенням “вавілона”, виявленого біля с. Кузнецово, коло Бежецька.

б) **МАНОЛІЙ**, імя будівничого збережене у легенді, записаній авторами дослідження білокам'яного храму у Василеві. Біля північної стіни фундаментів храму XII ст., археологи виявили саркофаг з похованням будівничого]. На плиті, що накривала саркофаг, поміж “знаків рюриковичів” у формі двозубців, геометричних знаків, трикутників тощо є зображення “вавілону”. вирізані на могильній плиті “знаки рюриковичів” є родовими знаками теребовлянського князя Василька, якому у першій половині XII ст. належали ці землі.

ПОХОВАННЯ БУДІВНИЧИХ

а) **ЮАННИКІЙ**, ім'я монаха-будівничого, відоме з напису на мармуровій плиті з Тамані. Пливу, виконану з білого мармуру із синюватими прожилками, яка зберігається в Керченському музеї, було придбано в Тамані на початку ХХ ст. Вона має форму прямокутного блока розмірами 0,67×0,17×0,21 м, з трьома рядками надпису на гладко обтесаному лицевому боці.

ПРОФЕСІЙНИЙ ІМЕНОСЛОВ БУДІВНИЧИХ

б) Серед майстрів кам'яних справ на Русі особливою популярністю користувалося ім'я **ПЕТРА** – **покровителя каменярів**. Традиція вважати св. Петра покровителем каменярів спирається на євангельські цитати зі звертанням Христа до майбутнього апостола Симона-Петра (Мт 16, 18; Ів 1, 42).

Зв'язок імені Петро каменярством з базується на його етимології: стсл. Петр; - через церковнослов'янське посередництво запозичено в давньоруську мову з грецької; гр. Πέτρος утворене від πέτρος “камінь”, пов'язаного з πέτρα “скеля, бескид, кам'яна брила”.

- київський будівничий Петро-Милоніг;
- новгородський майстер Петро;
- будівничий полоцької Софії Петро.

в) Патроном тмутороканського монаха-будівничого Іоанникія (Йоаникія) був преподобний **ЮАННИКІЙ ВЕЛИКИЙ** (*752 – †846), серед духовних справ якого в монашому чині було відновлення та спорудження храмів.

г) Ім'я **ІВАНА БОГОСЛОВА**, як автора священного тексту “Об'явлення” стало вживаним у середовищі будівничих, яким був близьким та зрозумілим образ ангела з мірою – золотою тростиною “щоб зміряти місто, і брами його, і його мур”.

- майстер Іоан Більчицького монастиря;
- майстер Іваньло Успенського собору Києво-Печерської Лаври;

ПРОФЕСІЙНИЙ ІМЕНОСЛОВ БУДІВНИЧИХ

а) Святий апостол **ЯКІВ** – брат Господень по плоті, іменується (як і Ісус) сином Йосипа древоделя: (Мт. 13: 55) “Чи ж він не син теслі? Чи ж мати його не Марією зветься, а брати його – Яків, і Йосип, і Симон та Юда?”. У слов’янських перекладах Біблії слово “тесля/древоделя” перекладають з грецького терміну “тектон”, що має значення “майстер”, “будівничий”.

- майстер церкви Івана Богослова у Луцьку;
- майстер Успенського собору в Старій Нязані.

б) **ДАВИД** – цар Ізраїля та будівничий Єрусалимського храму.

- Ім’я Давид фігурує у переліку імен будівничих, зафіксованому на камені, виявленому під час розчистки південної стіни полоцької Софії.

в) **ФОМА** - Святий апостол. Проповідував в Парфії, Мідії та Індії, де прославився як будівничий.

- У форму ТОУМА фігурує у переліку імен будівничих, зафіксованому на камені, виявленому під час розчистки південної стіни полоцької Софії.

г) Серед покровителів будівничих є й ім’я **св. СТЕПАНА-першомученика**, який був каменованій в Єрусалимі близько 33–36 року. Атрибутами святого є каміння, з цієї причини – його вшановують як покровителя каменярів та будівельників.

- Степан, відомий за надписом із “вавилоном”, виявленого біля с. Кузнєцово, коло Бежецька на Владимиро-Суздальщині.

д) У Старому Заповіті зустрічається ім’я “**АВДІИ**” (**АВДЪИ**). Авдій був управителем (економу, упоряднику) двору біблійного царя Ахава, що приховав пророків від Єзавеля: (3Цар18; 3–9). Оскільки термін “строити” у княжу добу вживався, також, у значенні «будувати», то не виключено, що саме на цій підставі міг отримати ім’я і відомий холмський різьбяр Авдій, який оздоблював церкву св. Івана Златоустого в Холмі.

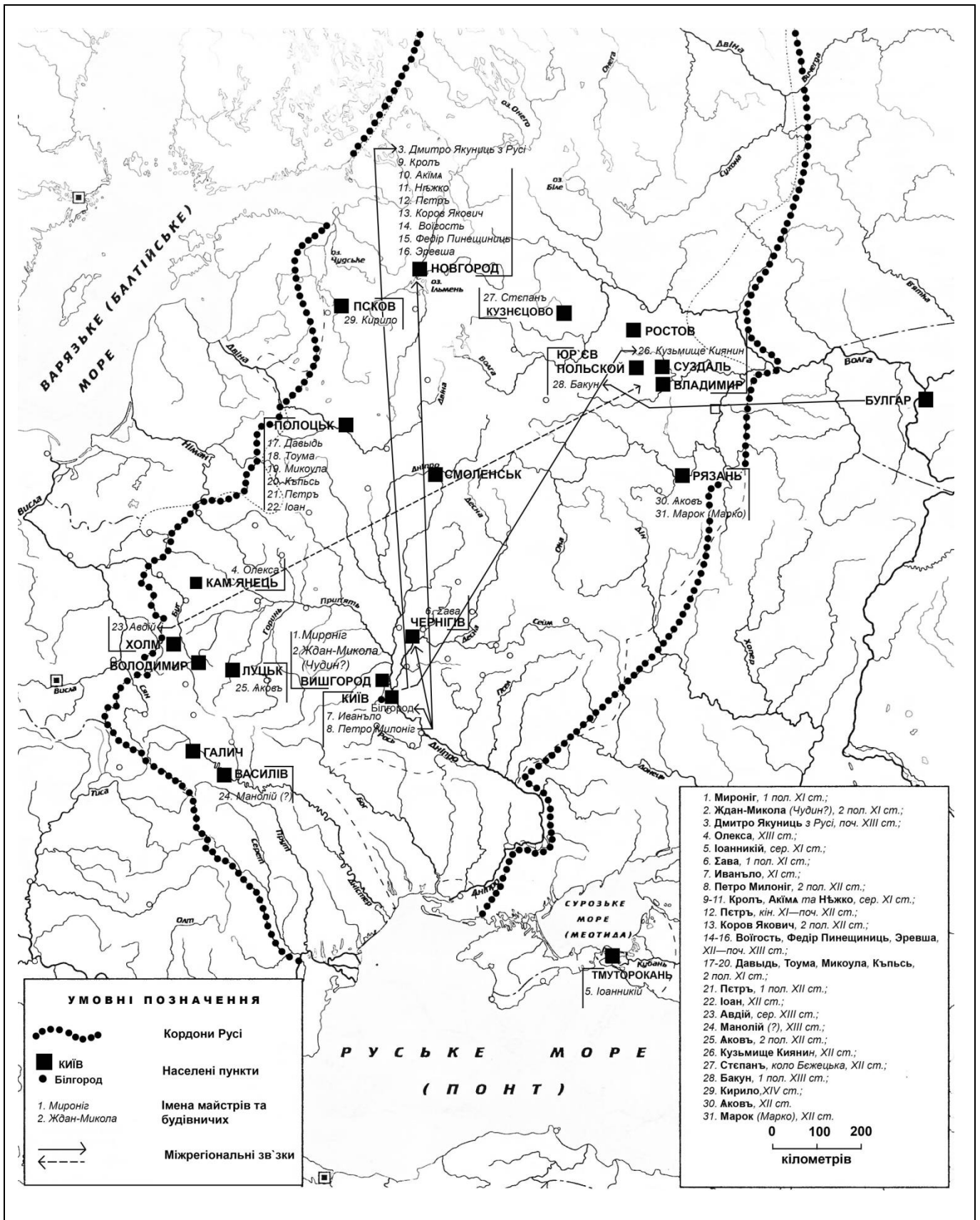
е) У східнослов’янській апокрифічній традиції святих **КУЗЬМУ** та **ДЕМ’ЯНА** вшановувати святих безсрібників Козьми та Дем’яна в якості покровителів ковальської справи.

- Борис Рибаків припустив, що Кузьмище (Кузьма) був головним декоратором золотокованих храмів Андрія Боголюбського.

є) **БАКУН** - будівничий, мусульманської святині **Кааби**. Покровитель будівничих в мусульманській традиції.

- будівничий-різьбяр Георгіївської церкви в Юр’єві-Польському. За В. Татищевим майстер походив із Волзької Булгарії.

ІМЕНОСЛОВ БУДІВНИЧИХ XI-XIV ст. НА КАРТІ РУСІ

аж руки його тремтять. Мур уже росте по пояс, уже по груди” [424, с. 84]. На думку Б. Тимощука, у цій легенді трансформувалися реальні ритуали жертвоприношень, здійснені при цьому храмі. В основі фундаментів контрфорсів, якими підсилювали храм в XIII ст., виявили дитячі кістяки.

У ще одній легенді знайдено підтвердження про поховання будівничого при церкві: “Багато-багато років тому у Василеві стояла висока кам’яна церква. Будували її народні умільці — неперевершені майстри своєї справи. Коли вони вже закінчували роботу, бояриня, що володіла селом, запитала будівельників: “Чи думаєте спорудити храм такої ж висоти в інших володіннях?” Почувши ствердну відповідь, розгнівана володарка наказала зняти риштування саме в той час, коли майстри перебували на високій церковній бані. Щоб врятуватись від голодної смерті, будівничі виготовили з драниці крила. Та коли почали стрибати, крила їх не витримали і майстри розбилися на смерть” [424, с. 100]. Знахідка василівського саркофагу та місцеві легенди доповнюють свідчення про будівничих княжої доби.

Не виключено, що ім’я будівничого збереглося серед графіті церкви св. Івана Богослова у Луцьку, датованого 70-ми роками XII ст. Дослідники храму допускають, що автографом будівничого храму є виявлений на плінфі в стіні храму напис **АКОВЪ** [452, с. 162–163]. Оскільки нижче підпис супроводжувався словом **ДЪЛЪ** (робив), то мова йде саме про автограф будівничого (табл. 5.4, в).

Володимиро-Суздальська та Рязанська землі. Найстарший розлогий літописний опис архітектури стосується саме Володимиро-Суздальщини. Викладу подій в так зв. “Повісті про убивство Андрія Боголюбського” передують опис церкви Різдва Богородиці в Боголюбіві, згадка про оборонні споруди Володимира та опис володимирського Успенського собору. Дослідники вважають, що автором “Повісті” був один зі згаданих у ній персонажів – **Кузьмище Киянин** [162] (табл. 5.3, а). Б. Рибаків відзначив, що приписувані Кузьмі фрагменти тексту з характеристикою архітектури насичені детальним та достовірно точним описом дорогого оздоблення храмів, та відзначаються прискіпливою увагою до покрівельних робіт, золотого окуття та дорогоцінного оздоблення. Зважаючи цю обставину, дослідник припустив, що автор згаданої “Повісті” був так зв. “хытрецом”

– головним декоратором золотокованих храмів Андрія Боголюбського, запрошеного до Володимира суздальського з Києва чи Чернігова [395, с. 79–128]. На думку Б. Рибаківа, цей південноруський майстер з 1160 року вів порічні статті, присвячені, переважно, будівельним звершенням князя. Південноруське походження Кузьмища засвідчують мовні особливості тексту.

Імовірно, що ім'я іншого будівничого вибито на могильній плиті-камені (XII ст.) з зображенням „вавілона”, виявленого біля с. Кузнєцово, коло Бежецька. На камені є також надпис з іменем **СТЕПАНЪ** (табл. 5.8, а). Думка про те, що цей камінь є надгробком будівничого Степана вперше була висловлена М. Ільїним [390, с. 90]. З іншого боку, категорично відкинули таку можливість Г. Полякова та М. Фехнер, які вважають т.зв. „вавілони” дошками для гри в “млин” (рос. “мельницу”). Проте відкриття “вавілона” на надмогильній плиті з Василева виключає однозначне трактування подібних зображень як ігрової поверхні. Наявність зображення “вавілона” на надгробку болгарського вельможі Мостича є додатковим підтвердженням архітектурної символіки цього зображення. Дослідники напису на могилі Мостича пов'язують його ім'я зі словом “міст” й трактують це як вказівку на його посаду архітектора [391, с. 92]. Не призначалося для гри і зображення “вавілона” з підписом ΣΑΒΑ на вертикальній стіні Спасо-Преображенського собору (1 пол. XI ст.) в Чернігові. Тому й камінь зі с. Кузнєцово з іменем **СТЕПАНЪ** та зображенням “вавілона” дійсно може бути надмогильним каменем будівничого.

Висловлювалося припущення, що архітектору належить напис середини XII ст. на плінфі з Успенського собору в Старій Рязані, що прочитується як “**И(А)КОВЪ ТВ**” (Иаковъ твориль) [314, с. 36] (табл. 5.5, а). Таку можливість заперечував П. Раппопорт, на думку якого діяльність давньоруських архітекторів не описувалася терміном “творити”, а тому й Яків займався виключно виробництвом плінфи. Натомість, в супереч цій думці, в “Ізборнику” 1073 р. зустрічається фраза “творити храм”. Це дозволяє залучити Якова з Рязані до творців, а не ремісників храма. Подібний напис з іменем **МАРОК**, трактований як варіант імені **МАРКО**, зафіксовано на цеглині Борисоглібського собору в Старій Рязані (табл. 5.7, а).

Збереглося також ім'я різьбяр-будівничого Георгіївського собору 1234 р. в Юр'єві-Польському. На стіні північного притвору цього храму знаходяться *in situ* два рельєфи Спаса Нерукотворного, які пов'язуються з ідеєю св. Убруса та св. Кераміди. Ліворуч від правого рельєфу знаходиться фрагмент висіченого зверху вниз надпису. Відчитуються чотири букви надпису: "...БАКУ..." [144] (табл. 5.6, е). Г. Вагнер реконструює надпис як "БАКУН" і вважає його автографом головного майстра різьбленого оздоблення храму. Питання щодо можливого керівництва Бакуном загальнобудівельними роботами дослідник залишає відкритим. Окрім того, на його думку, майстер Бакун походив з Галицько-Волинських земель [145, с. 33–35]. На думку А. Мединцевої цей напис читається як "Б/А/К/[АЄ]". Особливістю такого прочитання напису є її колончасто-рядкова структура. Якщо три перші букви "Б/А/К" розташовані в колонку згори до низу, то дві наступні – "/АЄ" (меншого розміру) – нижче, в один рядок. В цілому напис пояснюється, як особове ім'я "Бакає" / "Бакай" [306; 307]. Прочитання нижнього рядка із двох букв є сумнівним, оскільки інтерпретовані таким чином борозди розташовані на сколі.

У XVIII ст., у контексті оповіді про спорудження Георгіївської церкви, В. Татищев повідомив (не покликаючись на джерело своєї інформації), що "Святослав, пришед во град свой Юриев, и от имени Болгарского начал строить церковь святого Георгия каменную", маючи на увазі близьку до Володимиро-Суздальщини Волзьку Булгарію, на яку перед тим було здійснено успішний похід. Й далі продовжує, що "Князь Святослав Гавриил Всеволодович, как выше сказано, разруша прежнюю ветхую построенную в Юриеве дедам его церковь, построил новую вельми дивную резным камением. Мастер был болгарский, и освятил оную Епископ Митрофан, где были князь великий Юрий и другие, веселились три дня" [419, кн. 3, с. 421, 456]. Повідомлення В. Татищева, що будівництвом білокам'яного храму в Юр'єві-Польському (1230 – 1234) керував майстер болгарського походження, знаходить підтвердження в історичних реаліях 30-х років XIII ст., а творча специфіка будівничого відображається у східних рисах кам'яної різьби храму.

Псковська земля. Псковських літописах є повідомлення про спорудження майстром Кирилом у 1374 р. церкви св. Кирила у Пскові: “В лѣто 6882. Мастеръ церковный Кириль постави церковь камену въ свое имя святого Кирила архиепископа иерусалимскаго” [65, с. 28] (табл. 5.3, б). Важливість цього повідомлення полягає у тому, що воно фіксує не лише ім’я майстра, але й факт фундації храму самим майстром. В літературі майстру Кирилу приписується також спорудження Троїцького собору 1365–1367 років [158, с. 302–316]. Зважаючи на унікальність згадки про псковського майстра, його роль у формуванні архітектурного комплексу Пскова значно перебільшувалася. Виявлення фундаментів церкви Кирила [132; 133], вивчення її архітектурних та будівельних особливостей дали підстави не погоджуватися з висловленим припущенням щодо масштабів діяльності Кирила. Церква Кирила виявилася невеликим приватним храмом. Проте його значення полягає ще й у тому, що виявлене у ньому поховання належить, будівничому Кирилу (табл. 5.7, б).

У *переліку руських будівничих та ремісників XI–XIV ст.*, причетних до будівництва чи оздоблення споруд (окрім творців монументальних розписів, ювелірних виробів та начиння) на сьогодні відомо 31 достовірне ім’я (табл. 5.11):

1. **Мироніг** – вишгородський “градьникъ”, 1 пол. XI ст.;
2. **Ждан-Микола** (Чудин?) – вишгородський “старѣшина огородьникомъ”, 2 пол. XI ст.;
3. **Дмитро Якуницъ** з Русі – ставив городи в Новгородській Землі, поч. XIII ст.;
4. **Олекса** – рубав городи на Волині та Берестейщині, XIII ст.;
5. **Іоанникій** – будівничий- оікодоμος Тмурокані, Таманський півострів, сер. XI ст.;
6. **Σава** – будівничий Спасо-Преображенського собору в Чернігові, 1 пол. XI ст.;
7. **Іванъло** – Успенський собор Києво-Печерського монастиря, XI ст.;
8. **Петро Милоніг** – будівничий Рюрика Ростиславовича, 2 пол. XII ст.;
- 9–11. **Кроль, Акіма та Нѣжко** – майстри собору св. Софії у Новгороді, сер. XI ст.;
12. **Петръ** – новгородський будівничий кін. XI – поч. XII ст.;
13. **Коров Якович** – будівничий новгородської церкви св. Кирила, 2 пол. XII ст.;

- 14-16. **Воїгость, Федір Пинещиниць, Эревша** – новгородські будівничі (?) XII – поч. XIII ст.;
- 17–20. **Давыдь, Тоума, Микоула, Къпьсь** – будівничі собору св. Софії у Полоцьку, 2 пол. XI ст.;
21. **Петрѣ** – будівничий собору св. Софії у Полоцьку, 1 пол. XII ст.;
22. **Іоан** – будівничий-монах Більчицького монастиря біля Полоцька, та керівник монастирської будівельної артілі, XII ст.;
23. **Авдій** – майстер-різьбяр по каменю, Холм, сер. XIII ст.;
24. **Манолій (?)** – будівничий церкви у Василеві XIII ст.;
25. **Аковъ** – будівничий церкви св. Івана Богослова у Луцьку, 2 пол. XII ст.;
26. **Кузьмище Киянин** – декоратор (?) храмів Андрія Боголюбського, XII ст.;
27. **Степанъ** – будівничий (?) с. Кузнецово, коло Бежецька, XII ст.;
28. **Бакун** – майстер різьбленого оздоблення храму Георгіївського собору в Юр'єві-Польському болгарського походження, 1 пол. XIII ст.;
29. **Кирило** – псковський будівничий XIV ст., автор церкви св. Кирила;
30. **Иаковъ** – рязанський будівничий;
31. **Марко** – рязанський будівничий.

Не зважаючи на те, що літописи згадують переважно фундаторів, а не виконавців, роль майстрів-будівничих та творців оздоблення у створенні пам'яток архітектури є визначальною. Тому ретельна систематизація всіх відомих свідчень є надзвичайно важливою. Кожен історичний запис, автограф чи прояв творчої манери на конкретних пам'ятках повинні знайти своє місце в мозаїці історії архітектури Русі, тим паче, що що навіть імена будівничих є самі по собі важливим історичним свідченням.

Спадкова професійна діяльність у світлі іменослову руських будівничих.

Історики архітектури неодноразово відзначали, що будівельна справа є одним з найтрудоємкіших та організаційно найскладніших видів професійної діяльності, що вимагала мобілізації колективних зусиль та корпоративної організації праці. Будівництво городів, мощення вулиць та зведення сакральних об'єктів провадилася

на Русі організованими й структурованими ремісничими об'єднаннями – дружинами чи артілями. На сьогодні дослідники нагромадили багато матеріалів, що дозволяють скласти певну уяву про склад будівельних артілей княжої доби, характерні технологічні особливості, набір форм та деталей, географію їх пересування та генетичні зв'язки між ними тощо [377]. Як відзначав М. Тихоміров, їх початки були тісно пов'язані з наданням княжих привілеїв [430, с. 30–31]. Так про масове зведення дерев'яних церков після охрещення Киян, за прямого наказу князя Володимира, повідомляє літописець: “повеле рубити цркви и поставляти по местомъ . идеже стояше кумиры” [21, стлб. 103]. Подібно і Ярослав Мудрий “повеле древоделям приготовит древо на согражение цркви, бе бо уже время зимою” [4, с. 17, 54–57]. Існування об'єднання “городників” у Вишгороді в часи князя Ярослава та його сина Ізяслава засвідчує сказання про Бориса і Гліба за найдавнішим, Сильвестрівським збірником XIVст. [79, с. 42–71].

Ремісничі професійні об'єднання які працювали за князівськими замовленнями, формувалися очевидно на базі певної територіальної общини, прив'язаної до місцевостей та поселень, залежних від князівської адміністрації. За відсутності прямих свідчень щодо концентрації ремісників за виробничою ознакою, велике значення мають опосередковані, до яких П. Толочко зараховує урбаноніми – історичні назви частин населених пунктів, урочищ та вулиць – «Гончарі», «Кожум'яки», «Ремінники», «Кораблище» тощо [431, с. 117–118]. У літописі зафіксований і промовистий “будівельний” ойконім – “Городло”. У заповіті князя Володимира Васильковича є згадка про село Городло (Городель), мешканці якого мали окрему повинність “рубати городи”: “аже будет князю город роубити . и они къ городоу” [71, стлб. 378]. Наведена за Хлебніковським списком цитата з Літопису руського різниться від того ж уривку з Іпатського списку, за яким мешканці Городла звільнялися від зобов'язання будувати городи: “и ни къ городоу” [21, стлб. 903]. Саме так трактує вимогу заповіту П. Толочко [431, с. 112]. Протилежної думи дотримується Л. Махновець [40, с. 439, прим. 13]. Варіант написання з Хлебніковського списку є логічнішим, адже в назві цього населеного пункту (від “городня” – частина оборонної дерев'яної стіни “города”) відобразилася реміснича

спеціалізація його мешканців, тож зобов'язання “город роубити” є щодо них цілком обґрунтованим.

Стійкі й тривкі корпоративні зв'язки складного, послідовного й циклічного процесу будівництва переростали не лише у повторюваність прийомів, технологій, форм, образів та стилістики, а й у спадкоємність у підборі й вихованні кадрів. У формуванні будівельних дружин принцип спадкоємності був одним з базових. Саме спадкоємність робила об'єднання будівничих стабільними структурами, а виробничий процес злагодженим. Не викликає сумніву, що жорсткі та відповідальні зв'язки між членами колективу зі значною виробничою залежністю в межах ремісничої спілки (яка формувалася за територіальним принципом) органічно накладалися саме на родинну ієрархічну модель, яка дозволяла стримувати «плинність» професійних кадрів та обмежувати чи регулювати неконтрольоване розповсюдження професійних знань, технологій та навиків. Однак, про формування корпоративної спадкоємності на рівні родинному чи сімейному практично нічого не відомо.

На надзвичайно важливе, хоч і опосередковане свідчення існування спадкової професійної діяльності в середовищі будівельних артілей вказав Ю. Асеев. Дослідник звернув увагу на обставину, що серед майстрів кам'яних справ на Русі особливою популярністю користувалося ім'я Петра – покровителя каменярів [125, с. 135]. Припущення Ю. Асеева підтримав І. Ніколаєв, який стверджував, що звичай називати сина Петром виробився у середньовіччі саме в сім'ях будівничих [333, с. 37, 103]. Сформовани перелік виявлених імен будівничих дає підставу проаналізувати прояви спадкової професійної діяльності в середовищі будівничих Русі в XI-XIV ст., що відобразилися в практиці надавання нащадкам імен, які відповідали іменам покровителів архітектурно-будівельної діяльності. А також – виявити імена патронів будівельної справи та висвітлити перелік будівничих Русі з аналогічними іменами.

Традиція вважати св. Петра покровителем каменярів спирається на євангельські цитати зі звертанням Христа до майбутнього апостола Симона-Петра (Мт 16, 18; Ів 1, 42). Зв'язок імені Петро каменярством з базується на його

етимології: “стсл. Петр; - через церковнослов’янське посередництво запозичено в давньоруську мову з грецької; гр. Πέτρος утворене від πέτρος “камінь”, пов’язаного з πέτρα “скеля, бескид, кам’яна брила”” [213, т. 4, с. 362]. Те саме значення має і юдейське слово “кифа”. Будівничого Петра-Милоніга автор літопису порівнює із біблійним будівничим Бецаїлом (Веселеїлом) [40, с. 366] (табл. 5.9, б).

Крім київського будівничого Петра-Милоніга таке ж ім’я мали ще кілька майстрів. Серед них і новгородський архітектор кін. XI – поч. XII ст – Петро, автограф якого зберігся в Софії Новгородській на стіні приділу св. Івана і якого ототожнюють із відомим новгородським будівничим Петром, який побудував 1118 р. собор Юріївського монастиря. Ім’я ще одного Петра було виявлено під час розчистки південної стіни храму Полоцької Софії. Отже, ім’я Петро мали принаймні три будівничі княжої доби. Тому припущення Ю. Асєєва та І. Афанасьєва, що наявність імені покровителя каменярів у особи зайнятої в будівельному виробництві може свідчити про спадковість його професійного вибору, вважаємо цілком вірогідним. Однак серед представників будівельних спеціалізацій у княжу добу зустрічаються й інші повторювані імена. Це дало підстави проаналізувати повний іменослов будівничих XI–XIV століть, у якому є близько тридцяти достовірних імен [198; 203], на предмет можливого ширшого розповсюдження в родинах будівничих традиції вибору імені дитини з орієнтацією на “будівельну” специфіку їх небесного патрона. Оскільки покровителями будівельної діяльності вважалися крім св. Петра й інші дійові особи старозавітних та євангельських текстів й деякі персонажі житійних оповідей, то проблему необхідно розглянути у ширшому ракурсі.

Окремого вивчення потребує питання свідомого вибору зрілою особою “професійно орієнтованого” імені при здійсненні монашого постригу. Історики допускають, що звичай зміни імені при постригу існував вже на зламі XII–XIII століть. У княжу добу монаші імена вибиралися не так, як у XVI–XVII ст., коли при постригу давалося ім’я, що починалося з тієї ж букви, що й мирське християнське ім’я. Календарна дата постриження не обов’язково визначала майбутнє монаше ім’я, що залишало широкі рамки для вибору імені святого покровителя. Вибір імені для монаха не був зв’язаний формальними схемами, а міг спиратися на інші міркування

та мотиви [286, с. 28–30]. Якщо для князівського середовища переважаючу роль відігравала родова традиція, то духовні особи могли самі вибирати ім'я, наслідуючи давнього подвижника, добачаючи в його духовному шляху паралелі з обраним шляхом. Про це довідуємося житія преподобного Аврамія Смоленського: “Сего же ради блаженни имя нареклъ себе, своего святъца (вар. – святого) подражая, яко же и онъ подражая много пострадалъ отъ оная веси и за ня моляся Богу и спасая, блаженни же терпя ихъ запрещеніе” [286, с. 12].

Про одного з таких монахів-будівничих XI ст. відомо з напису на мармуровій плиті з Тамані. Грецький надпис на плиті засвідчує, що він мав ім'я Іоанникій. Іоанникія названо ойкодомом (гр. οἰκοδομος). Цей термін використовувався саме в значенні будівничий. Патроном тмутороканського монаха-будівничого Іоанникія (Йоаникія) був преподобний Іоанникій Великий (*752 – †846), серед духовних справ якого в монашому чині було відновлення та спорудження храмів. Зокрема на Прусентійській горі він збудував “церкву в ім'я святого великомученика Євстратія і монастир при ній улаштував”. Відзначився преподобний і відбудовою церкви Богородиці, про що йому було видіння: “чудову церкву створив і монастиря влаштував та й зібрав багато братії за Божою поміччю та за сприянням преблагословенної Діви Марії Богородиці. Коли ж будовано було церкву, трудився і сам преподобний Йоаникій, носячи каміння і допомагаючи будівничим”. Причетний преподобний отець і до будівництва “храма святого Івана Хрестителя, вигляд будівлі якого даний був от перподобного Йоаникія” [77, т. 3, с. 47–53]. Отже, вибір небесного покровителя ойкодома Іоанникія, який побудував монастир в Тмуторакані, не є випадковим. Очевидно, вирішальну роль відіграла описана в житії будівельна діяльність преподобного отця Іоанникія Великого (табл. 5.9, в).

Не випадковим був і вибір монашого імені відомого полоцького монаха-будівничого Іоана з Більчицького монастиря біля Полоцька, де він був керівником монастирської будівельної артілі. Ім'я ‘Іоан’ також має відношення до будівничої сфери – через тему “Небесного єрусалиму”, яка впливала практично на всі сфери християнської духовної культури. Не лише богослови, а й живописці та архітектори заглиблювалися в текст “Об’явлення” св. Івана Богослова, черпаючи натхнення у

створенні ідеальних мистецьких творів. Як в церковній культурі Візантії, так і на Русі, здійснювалися спроби буквально у всьому, від церковного начиння, до церков і монастирських ансамблів, втілити образ Небесного Єрусалиму [227]. Не випадково, що ім'я Івана Богослова, як автора священного тексту “Об’явлення” стало вживаним у середовищі будівничих, яким був близьким та зрозумілим образ ангела з мірою – золотою тростиною “щоб зміряти місто, і брами його, і його мур” (табл. 5.9, г). Крім монаха-будівничого Іоана Більчицького, ім'я Іван, у своєрідній південнослов'янській формі ‘Иваньло’, накреслено на тиньку аркасолії північної стіни Успенського собору Києво-Печерської лаври, який, на думку М. Холостенко, є будівничим, родом із Балкан, який поміг потрапити до Києва через Афонські зв'язки св. Антонія.

На стінах храмів княжої доби збереглися ще кілька імен, ототожнюваних дослідниками з майстрами, зайнятими у сфері будівельного виробництва. До них відноситься й ім'я Яків. Це ім'я, у вигляді напису “АКОВЪ / ДЪЛЪ” (Яків робив), збереглося серед інших графіті церкви св. Івана Богослова у Луцьку, датованого 70-ми роками XII ст. Архітектору належить напис середини XII ст. на плінфі з Успенського собору в Старій Рязані, що прочитується як «І(А)КОВЪ ТВ» (Иаковъ твориль). Зв'язок імені “Яків” із архітектурною сферою безперечний. Святий апостол Яків – брат Господень по плоті, іменується (як й Ісус) сином Йосипа древоделя: (Мт. 13: 55) “Чи ж він не син теслі (древоделя)? Чи ж мати його не Марією зветься, а брати Його – Яків, і Йосип, і Симон та Юда?”; (Мр. 6, 3) (табл. 5.10, а). Аналізуючи грецьке слово “тектон” (яке слов'янською звично перекладають як “тесля”) на основі співставлення античних текстів та Септугінти, С. Жебелев доводив, що воно мало значення “майстер”, “будівничий”, і саме в такому значенні фігурує в Євангелії: “Тектон – исконное греческое слово. Основное его значение соответствует нашему “мастер”, безотносительно к тому материалу, с которым он работает, но при этом не всякий мастер, а мастер искусный, “мастер своего дела”» - сказали бы мы” [215, с. 303–305]. Варто зазначити, що наприкінці своєї праці дослідник висуває доволі сумнівну тезу, що будівничим Христа стали називати лише через те, що Він говорив про свою владу в три дні відновити Храм. На це

о. Олександр Мень слушно зауважив, що “Можливо, натяк на роботу, звичну рукам Ісуса, звучить в притчі про споруди, зведені на різних фундаментах, і в словах про “камінь”, на якому Син Чоловічий утвердить Своє Царство” [308]. Отже, ім’я дитини “Яків” у сім’ї потомствених будівничих мало б підкреслити важливість та сакральність родинної професійної діяльності.

Будівельна спеціалізація у біблійному родоводі Христа (Євангелія від Матвія та Луки) засвідчується також іменем “Амон” (художник, будівничий, майстер), й тягнеться до протопласти роду, царя Ізраїлю – Давида. Крім багатьох інших заслуг царя є й перенесення Ковчегу заповіту до Єрусалима та присвята останніх років життя підготуванням для побудови єрусалимського храму. Задля цього він встиг зібрати неймовірні багатства: 100 тисяч талантів золота й мільйон талантів срібла. Зі всієї країни були зібрані майстерні й талановиті робітники – теслі й каменотеси, приготовано заліза, міді й кедрових брусів без ліку. Саме будівництво Давид передав своєму синові – Соломону. Зокрема, він передав йому й взори Господнього дому: (1 Хр. 28: 11–20) “Дав же Давид своєму синові Соломонові опис притворів, і церкви, і комор, і верхніх поверхів, і внутрішніх складів, і дому очищення; ще й всі подоби, які він задумав його духом, двори господнього дому і кімнати довкруги ..., вказану вагу і вигляд оздоблення, ... Все написане господньою рукою дав Давид Соломонові за даним йому розумінням, відображеним за ділом. ... Це подоба церкви і його дому, і його складів, і горищ, і положення внутрішніх кімнат і дому очищення, і подоба господнього дому. ... І хай стоїть перед тобою і кожний, що любить мудрість, за всім вмінням, і князі, і весь народ, на всі твої слова”.

Фактично всі приготування до будівництва єрусалимського Храму, у тому числі й “подобія” (креслення та макети) були виконані за царя Давида. Тому й не дивно, що його ім’я могли на Русі надавати не лише дітям в князівських чи боярських родинах, а й у сім’ях будівничих (табл. 5.10, б). Це ім’я фігурує у переліку (що як припускають належить будівничим), зафіксованому на камені під час розчистки південної стіни полоцької Софії “ДАВЫДЪ . ТОУМА . МИКОУЛА . КЪПСЬ”.

У цьому переліку крім імені “ДАВЫДЪ” до характерного будівничого іменослову належить також ім’я “ТОУМА” (Тома / Фома). Святий апостол Фома проповідував в Парфії, Мідії та Індії. Житійна оповідь повідомляє, за яких обставин св. Тома потрапив до Індії. Тамтешній цар Гундафор надумав збудувати собі палац. За вказівкою Господа Фома назвався архітектором та відправився в Індію, де почав відразу поширювати Слово Боже. Царю донесли, що той, хто назвався архітектором навіть не приступав до спорудження палацу, а проповідує нового Бога й роздає царське золото обездоленим. Тому заточили в темницю. У той самий час захворів царський брат і під час хвороби його душа вознеслася. Волею Господа йому було показано помешкання приготовані для святих і запропоновано вибрати те, котре сподобається. Коли ж він вибрав найкраще, виявилось що він не зможе його зайняти, тому, що його спорудив Тома на царське золото, і це житло належить царю Гундафору. На прохання помираючого ангел повернув його душу у тіло. Прийшовши до тям хворий розповів про це видіння брату царю. Цар зрозумів його сенс, звільнив апостола та охрестився [77, т. 2, с. 85–97] (табл. 5.10, в).

Серед покровителів будівничих є й ім’я св. Степана-першомученика, який був каменованій в Єрусалимі близько 33–36 року. Атрибутами святого є каміння і з цієї причини його вшановують як покровителя каменярів та будівельників. Пов’язуване з будівництвом ім’я “СТЕПАН” відоме на володимиро-Суздальщині. Його вибито на могильній плиті-камені (XII ст.) з зображенням будівельного символу – “вавілона”, яку було виявлено біля с. Кузнєцово, коло Бежецька (табл. 5.10, г).

У Старому Заповіті зустрічається ім’я “Авдії / Авдеи”. Воно належить управителю (економу, упоряднику) двору біблійного царя Ахава, що приховав пророків від Єзавеля: (3Цар18; 3–9) “И призва Ахавъ Авдіа строителя дому”. Оскільки термін “строити” у княжу добу вживався також у значенні “будувати” [43, т. 3, стлб. 554], то не виключено, що саме на цій підставі міг отримати ім’я і відомий холмський різьбяр Авдій, який оздоблював церкву св. Івана Златоустого в Холмі (табл. 5.10, д).

Найстарший та найрозлогіший літописний опис архітектури давньоруського часу є пов’язаним із текстом “Повісті про убивство Андрія Боголюбського” автором

якої, як вважають, був один зі згаданих у ній персонажів – Кузьмище Киянин. Борис Рибаків припустив, що Кузьмище (Кузьма) був головним декоратором золотокованих храмів Андрія Боголюбського, киянином чи чернігівцем із походження. Професійна специфіка кованого оздоблення храмів, яке виконував Кузьмище, вкупі з його ім'ям, відповідає східнослов'янській апокрифічній традиції вшановувати святих безсрібників Козьми та Дем'яна в якості покровителів ковальської справи. Патрональними храмами ковалів були Козьмодем'янські храми, а день вшанування святих (1 листопада) вважався цеховим корпоративним святом ковалів, які в цей день традиційно не працювали. Про традицію вважати Козьму й Дем'яна покровителем ковалів ширше писав Б. Рибаків [388, с. 485–490, 748–755].

Таким чином, проведений аналіз іменослова, притаманного будівничим Русі у XI-XIV ст. доводить, що низка виявлених імен архітекторів чи ремісників, причетних до будівельного виробництва, мають відповідну “професійну спеціалізацію”. Тобто наявність у будівничого імені, яке відповідає імені релігійного патрона певної будівельної спеціалізації, чи християнського святого, що був причетним до архітектурної діяльності, дуже часто й означало, що власник такого імені народився в сім'ї будівничого. Тобто, таке ім'я може слугувати опосередкованим доказом спадковості його професійної діяльності. Отже Ю. Асеев та І. Ніколаєв, які свого часу звернули увагу на популярність на Русі серед майстрів кам'яних справ імені патрона каменярів св. Петра, мали реальні підстави говорити про цей факт, як про певний звичай.

Середньовічна практика успадкування дітьми ремісничої спеціалізації батьків, що підкреслювалася наданням “професійно орієнтованого” імені була характерна не лише для християнського середовища. У цьому переконує й ім'я будівничого, що на початку XIII ст. споруджував Георгіївський собор в Юр'єві-Польському (1230–1234 рр.). Повідомлення В. Татищева, що будівництвом цього білокам'яного храму керував майстер, який походив з Волзької Булгарії, знаходить підтвердження в співпадінні імені Бакун, вирізьблененому на стіні Георгіївського храму, з іменем легендарного будівничого, мусульманської святині Кааби, християнина за походженням – Бакуна. Зауважене співпадіння доводить правдивість повідомлення В. Татищева про

походження майстра з сусідньої Волзької Булгарії, де від початку X ст. іслам закріпився в якості офіційної релігії. Факт такого співпадіння підтверджує, що практика надання імені, яке б мало якийсь зв'язок зі спадковою виробничою спеціалізацією, була в цей час широко розповсюдженою. Вона відповідає середньовічній європейській практиці називати дітей іменами християнських покровителів будівельної галузі, зафіксованою у родинах потомствених будівничих, у тому числі і на Русі [197; 206].

Проаналізований іменослов будівничих Русі доводить, що спадкоємність у підборі й вихованні кадрів відбувалася не лише на рівні будівельної артілі, а мала також сімейний спадковий характер. Констація цього факту має суттєве значення у вивченні процесів організації й структурування ремісничих об'єднань – дружин чи артілей – у княжу добу історії України.

5.2. Роль замовників: генеалогічний аспект у дослідженні архітектурних об'єктів Русі.

В літописному описі побудови Георгіївського собору в Юр'єві Польському, роль керівника будівництва відводиться князю Святославу: “И създа ю Святославъ чюдну, рѣзанымъ каменемъ, а самъ бѣ мастеръ” [37, стлб. 355]. Це пізніше повідомлення, як вважається, було інспіроване збереженим на камені написом, в якому повідомляється про встановлення князем хреста (так зв „Святославового хреста”). Тим не менше, роль замовника не можна применшувати. Сучасна практика стосунків між замовником та архітектором слугує тому підтвердженням.

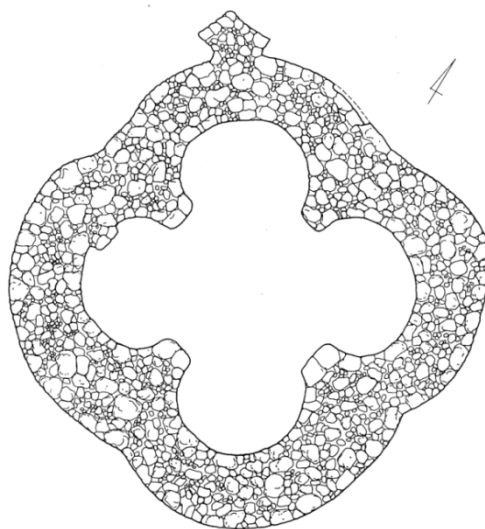
Однак, зрозуміти ступінь участі замовника та наглядно його проілюструвати видається непростю справою. Тим не менше деякі моменти прояснюються через політичні, матримоніальні та церковні зв'язки. Князі укладали угоди, одружувалися, налагоджували стосунки із церковними ієрархами й такого роду стосунки могли відобразитися на новому баченні архітектурних планів та перспектив. Цю думку можна проілюструвати і методично обґрунтувати, демонструючи причини появи самотньої, а навіть унікальної у центральноевропейських масштабах споруди - храму галицької архітектурної школи, фундаменти якого було виявлено на полі “Мурованка” в селі Побережжя поблизу Давнього Галича.

На тлі давньоруської сакральної архітектури пам'ятки галицької архітектурної школи вирізняються значною типологічною різноманітністю та застосуванням техніки мурування з тесаних білокам'яних блоків. Характерним типом церков, виявлених на теренах Галицької землі є храми ротондового типу. Серед них зустрічаються і унікальні споруди. До таких пам'яток відносяться і залишки споруди, яку у 1935 р. виявив Я. Пастернак на відстані 20 км від Галича, вниз за течією Дністра, біля с. Побережжя, на полі “Мурованка. Дослідник висунув припущення, що виявлені фундаменти є залишками храму Борисо-Глібського монастиря, побудованого в XIII ст. Данилом Галицьким [344, с. 82]. Проте Я. Пастернаку не вдалося повністю розкрити фундаменти будівлі, а тому форма плану залишилася не з'ясованою. Вдруге на цьому ж місці розкопки здійснювалися у 1959 р. під керівництвом М. Каргера. Фундаменти будівлі було розкрито повністю. Ширина фундаменту сягала 3,5 м, його було закладено на глибину до 1,5 м. Загальний діаметр споруди по зовнішньому контуру складав біля 22 м, по внутрішньому – 15,5 м (табл. 5.12, а).

Квадрифолійна форма храму в галицькій архітектурній школі княжого періоду відома за ще однією пам'яткою – квадрифолієм “Полігон”, виявленим в урочищі “Карпів Гай” у Галичі, фундаменти якого вперше обміряв Ю. Захарієвич. Докладних обмірів не можна було виконати з огляду на те, що будівлю було розкопано фрагментарно. Зважаючи на складну форму зафіксованого плану, в літературі закріпилася назва “Полігон” [503, с. 113–114]. Повторними розкопками під керівництвом О. Іоаннісяна 1979 р. було встановлено, що план Ю. Захарієвича не є документальною фіксацією, а, радше, спробою графічної реконструкції планувальної композиції. Пам'ятка є, як виявилось, ротондою-квадрифолієм. О. Іоаннісян вважав, що її було побудовано незабаром після галицького Успенського собору, в середині – 2 половині XII ст. [228; 229; 130] (табл. 5.12, б).

Попри загальну типологічну подібність, аналізований чотириконх з с. Побережжя відрізняється від “Полігону” значним масштабом будівлі в плані, масивнішими фундаментами та прецезійніше виконаними обрисами фундаменту. М. Каргер, який дослідив квадрифолій з с. Побережжя, вказав, що подібні храми

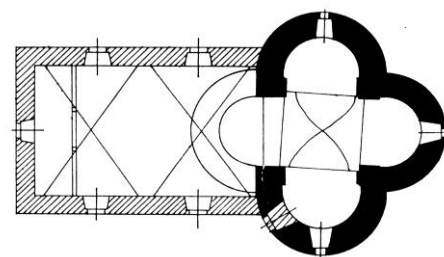
КВАДРИФОЛІЙ З ПОБЕРЕЖЖЯ ТА ЙОГО АНАЛОГИ

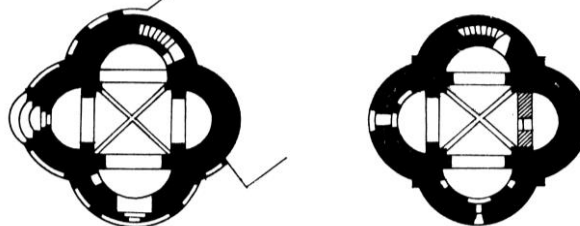
а) План фундаментів квадрифолія, виявленого в с. Побережжя
(за М. Каргером)

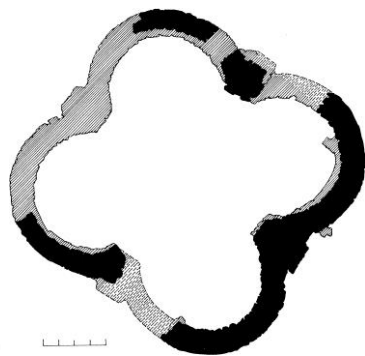
б) Квадрифолій "Полігон"
(за О. Іоаннісяном)

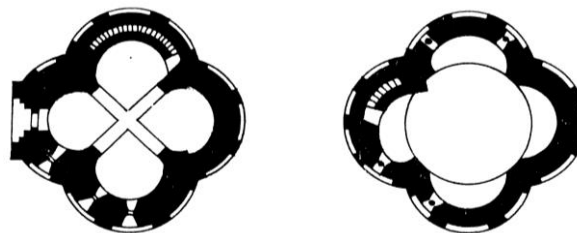
г) Храст над Горнадом, 1-й рівень.
Словаччина. (за В. Менцлом)

д) Як, 1-й та 2-й рівні. Угорщина
(за В. Герверс-Мольнар)

в) Квадрифолій в Херсонесі, план
фундаментів.

е) Папоц, 1-й та 2-й рівні. Угорщина
(за В. Герверс-Мольнар)

були досить широко поширені в архітектурі західних сусідів Русі (Польща, Чехія, Угорщина). Проте квадрифолійні храми такого значного масштабу є цілком рідкісним архітектурним явищем.

Однією з найраніших монументальних споруд такого типу була ротонда св. Віта на Празькому Граді [499]. Наближених розмірів був також квадрифолій, виявлений у Херсонесі [273]. Незвичайну потужність фундаментів квадрифолія у Побережжі пояснив О. Іоаннісяном за аналогією з угорськими пам'ятками. Дослідник вказав, що деякі з них (Храст, Як, Папоц) були двохповерховими, що вимагало значно потужнішої основи. Заперечення викликає лише твердження, що угорські храми були близькими за розмірами до квадрифолія, виявленого у Побережжі (табл. 5.12, г–е). Найбільшим, із згаданих пам'яток угорського кола, є квадрифолій у Храсті (Словаччина), мав зовнішній діаметр біля 14 м., що лише наближається до внутрішнього проміру галицького храму [494].

Зовнішній промір квадрифолія у Яку дорівнював близько 9 м, квадрифолія у Папоці – близько 10 м. [485, дрav. 37] (табл. 5.12, г). Це порівняння габаритів споруд потрібно, хоча б, з огляду на ту обставину, що зовнішні проміри найближчого аналога, двоярусного квадрифолія в Папоці, не доходять і до половини величини галицького квадрифолія (табл. 5.12, е). Окрім того, галицький храм датується серединою – 2 пол. XII ст., а згадані аналоги, як доводять словацькі та угорські дослідники, відносяться вже до XIII ст. Це все дає підстави вважати квадрифолій, виявлений у Побережжі, самобутньою пам'яткою галицької архітектури. Не виключено, що якраз вона і була взірцем для пізніших і не таких масштабних угорських квадрифоліїв.

Головні взаємно-перпендикулярні осі квадрифолія з с. Побережжя орієнтовано діагонально відносно сторін світу. Зовні, на осі північно-західної апсиди виявлено фундаментний відросток, на який очевидно спирався сходовий майданчик перед порталом. Морфологічні особливості плану співпадають з планувальними ознаками храму в Папоці.

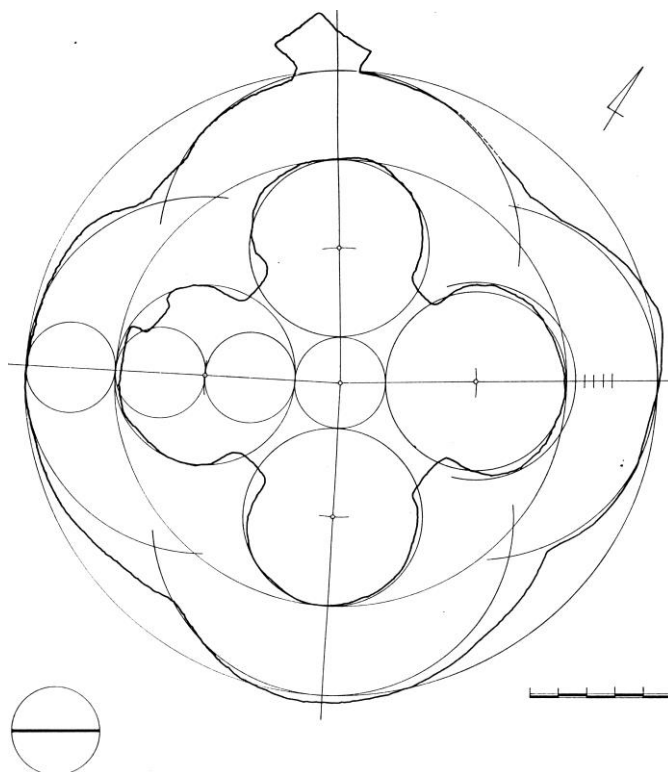
Патріарх В. Ярема запропонував три можливі варіанти планувальної реконструкції галицького Борисоглібського квадрифолія. На думку дослідника,

плани ярусів були різними. Конхи були лише на першому рівні. Церква мала округле чи квадратне завершення, яке спиралося на пілони, влаштовані на стику конх. В. Ярема не виключав також можливості влаштування нешироких емпор по периметру центрального простору [345, с. 22]. На наш погляд, зовнішній обвід двох ярусів квадрифоля у Побережжі був однаковим. Про це свідчить однакова потужність усього периметру фундаментів. Окрім того, близьким аналогом, на який можна спиратися у реконструкції галицького храму, є квадрифолій в Папоці. У порівнянні з цим аналогом, планування галицького храму має свої специфічні особливості, які враховано у пропонованому варіанті реконструкції плану. Квадрифолій у Побережжі мав, очевидно, два входи, окрім західного був ще й північний, на місці виступу зафіксованого розкопками. Пониження рельєфу до півночі вимагало влаштування додаткових зовнішніх сходів, які мали б мати додатковий фундамент. Невеликий виступ зафіксовано і в середині західної конхи. Саме в цьому місці, на наш погляд, знаходився вхід на сходи, які в товщині стіни вели на другий ярус.

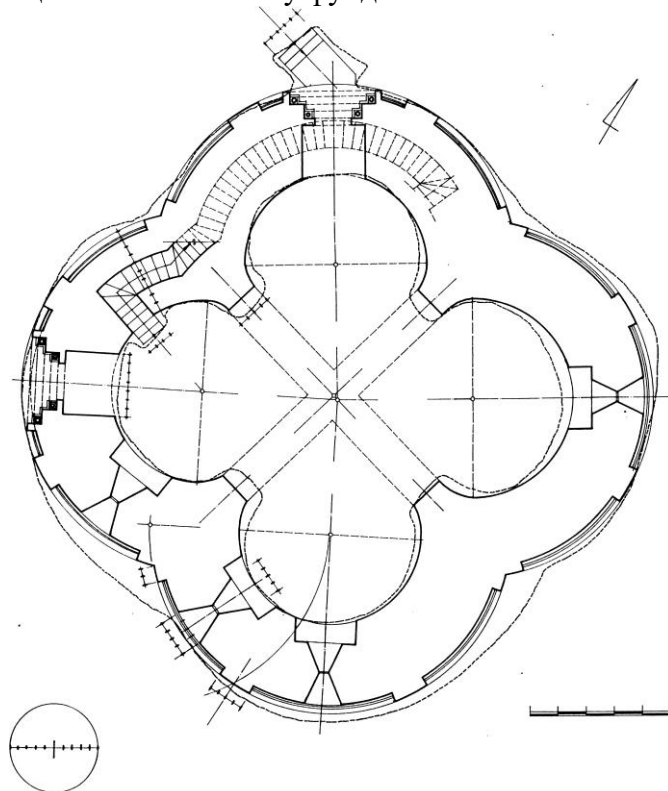
Аналіз планувальної композиції фундаментів храму доводить, що розбивка його плану виконувалася з допомогою модуля, рівного товщині стіни. Внутрішній діаметр храму складав 5 модулів, а внутрішній діаметр конх – 2 модуля. При діаметрі зовнішнього розбивочного кола у 22,4 м розмір модуля дорівнює 320 см. Ця величина дорівнює 1 акені (декаподу), або ж – 10 стопам величиною в 32 см (табл. 5.13, а). Визначена стопа за розміром докладно відповідає величині візантійської стопи. Радіус східної конхи є на 1 стопу більший (дещо більшою є також східна конха квадрифоля в Папоці). Зауважено також, що осі, на яких знаходяться центри конх, не є взаємно перпендикулярними. Виконана на підставі композиційного аналізу реконструкція плану храму Побережжі орієнтувалася на архітектурні особливості найближчого аналогу – храму в Папоці. Основні планувальні деталі є кратними визначеній будівельній мірі – візантійській стопі чи ліктю (1,5 стопи) (табл. 5.13, б).

В угорських храмах вхід на сходи було влаштовано в північній консі, а вихід на другому рівні – у західній. У галицькому храмі, в зв'язку з влаштуванням північного

КВАДРИФОЛІЙ З ПОБЕРЕЖЖЯ ТА ЙОГО АНАЛОГИ

а) композиційний аналіз плану фундаментів та визначення модуля

б) реконструкція плану 1-го рівня

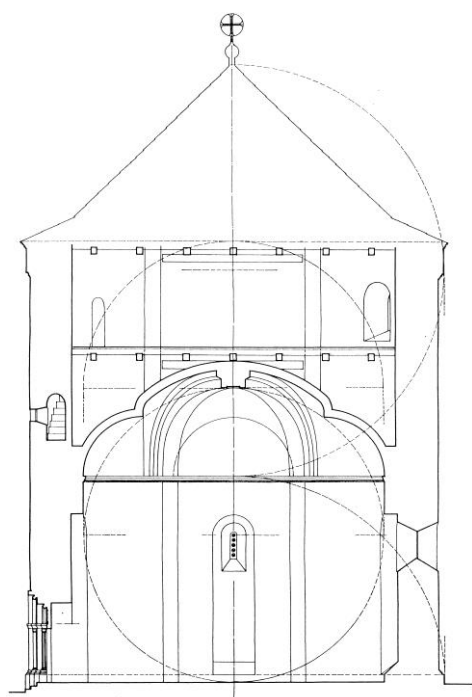
порталу, необхідно було робити навпаки. Саме тому на другому ярусі проріз виходу зі сходів мав бути у стіні північної конхи. На верхньому ярусі на дві стопи зменшувалася також товщина стіни. Зовнішній обвід стіни було розчленовано пілястрами, які знаходилися на стику конх та на діагональних напрямках.

В силу збереженості на рівні фундаментів архітектурно-просторові особливості квадрифоля св. Бориса і Гліба, виявленого на полі “Мурованка” у с. Побережжі, є практично невивченими. Кілька варіантів об’ємно-просторової реконструкції цього квадрифоля виконав В. Ярема. Дослідник уявляв храм з банею, яка увінчувала центральний простір, навколо якої міг бути влаштований неширокий обхід [345, с. 22].

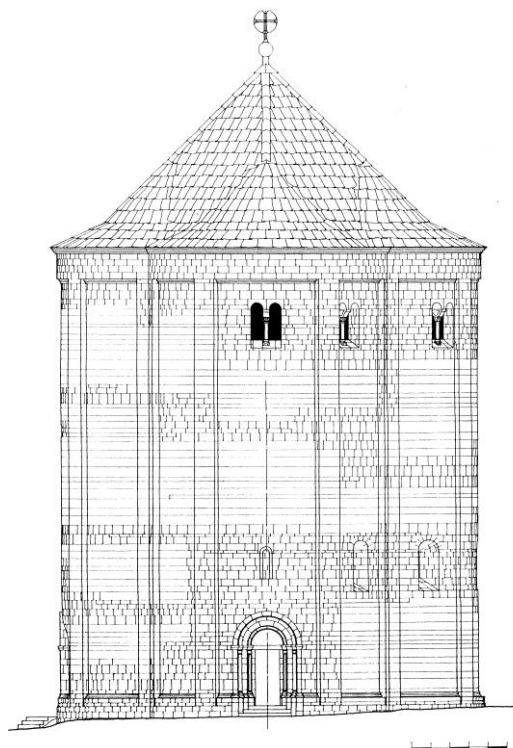
Як довів порівняльно-типологічний аналіз планів, з квадрифолієм у Побережжі виявляє спорідненість група угорських квадрифолій (Храст, Як, Папоц). Найближчим аналогом серед них є храм у Папоці, аналіз архітектури якого став вихідним пунктом у планувальній реконструкції галицького храму, яка, у свою чергу, стала підставою для відтворення його об’ємно просторової реконструкції. Нижній ярус квадрифоля “Мурованка”, власне церкву, перекрито зімкнутим склепінням, утримуваним двома масивними діагональними арками, в які переходять пілястри на стику півкол рамен. До склепіння прилягають чверть-сферичні конхи, що перекривають півкола рамен квадрифоля. Вертикальну композицію побудовано на простих співвідношеннях (1:1: 1:1,5) до габаритних величин плану. Фасад розчленовано плоскими пілястрами. Віконні прорізи першого яруса завершуються півциркульними арками, у верхньому ярусі влаштовано дифорії. Споруду завершують чотирисхилий дах, ромбоподібні площини якого доповнюються півконусними поверхнями, які накривають рамена. Покрівлю було виконано із свинцевих листів (табл. 5.14, а–в).

Споруда не просто перевершувала тогочасні центральноєвропейські планувально-просторові аналоги за габаритами, але й виражала масштабність професійних амбіцій її творців та замовників. Цей безтовпний храм за своїми зовнішніми розмірами співставимий із трьохнефним хрестовобанним центральним ядром Успенського собору в Галичі (який не поступався київським взірцям) та

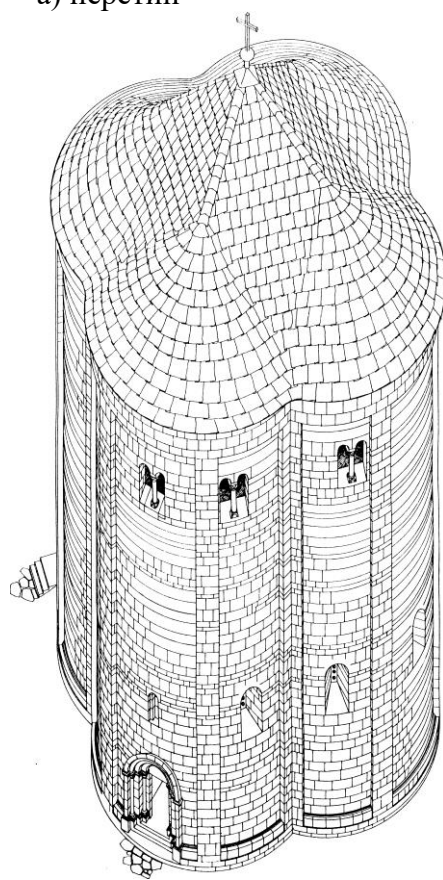
ПЛАНУВАЛЬНА РЕКОНСТРУКЦІЯ КВАДРИФОЛІА З ПОБЕРЕЖЖЯ

а) перетин

б) фасад

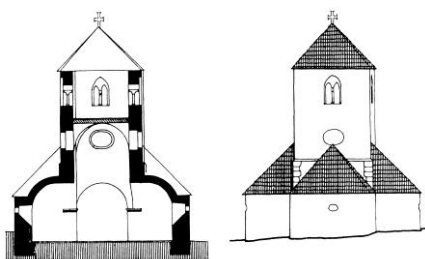
в) аксонометрія

перевищує за планувальними габаритами збережений до нині храм св. Пантелеймона (табл. 5.15, г–е). Звідки ж черпали натхнення будівничі квадрифоля з Побережжя?

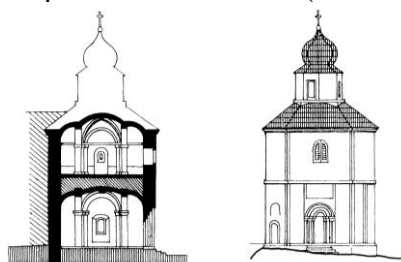
Якщо погодитися з датуванням цього храму 2 пол. XII ст. та його присвятою св. Бориса та Глібу, то найвірогіднішою кандидатурою на його засновника є князь Роман Мстиславович (*бл. 1152 – †19 червня 1205), який близько 1200 р. приєднав до Волині Галичину. Хресне ім'я Романа – Борис – дає підстави вважати його фундатором галицького квадрифоля.

Масштаби діяльності Романа Мстиславовича виходили далеко поза межі Русі. Випадає згадати про потенційні німецькі контакти галицько-волинського князя, зокрема стосунки між дворами Романа та його німецького швагра – Філіпа Швабського (*1178 – †21 червня 1208), підтверджені записом в Пом'янику собору в Шпеєрі про смерть брата королеви Марії Мануїла та її сестри Єфросинії, на той час вдови Романа. Свідченням контактів зі швабським двором також вважають звістку Галицько-Волинського літопису про вбивство “царя великого Філіпа Римського” [295, с. 354–362]. У світлі широких зовнішньополітичних зв'язків князя розглядають і проект “доброго порядку” Романа Мстиславовича, відомого за повідомленням “Історії Російської” В. Татищева. Реформаторські плани галицько-волинського князя з покликом на “інші добродесні держави” (“розумні землі”) трактується у світлі контактів його двору із землями, що входили до складу Священної імперії. Свідченням далекосяжних контактів Романа Мстиславовича з Європейськими володарями є, на наш погляд, і архітектура квадрифоля з с. Побережжя, найближчий морфологічний та стилістичний відповідник якого знаходиться, як виявилось, у французькому м. Етампі (фр. Étampes), що належить до столичного регіону Іль-де-Франс. Таким аналогом є оборонна споруда – донжон кололівського замку, побудованого в період з 1130 по 1150 р. на Людовиком VII (*1120 – †1180). Наприкінці XII ст., Філіп II Август (*21 серпня 1165 – †14 липня 1223) спорудив зовні два квадратні замкові мури, з'єднані між собою мостом.

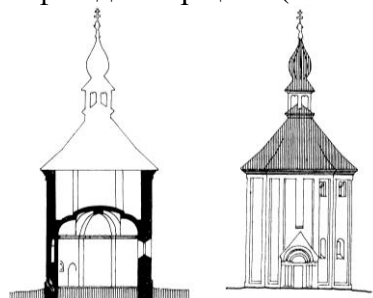
КВАДРИФОЛІЙ З ПОБЕРЕЖЖЯ ТА ЙОГО АНАЛОГИ

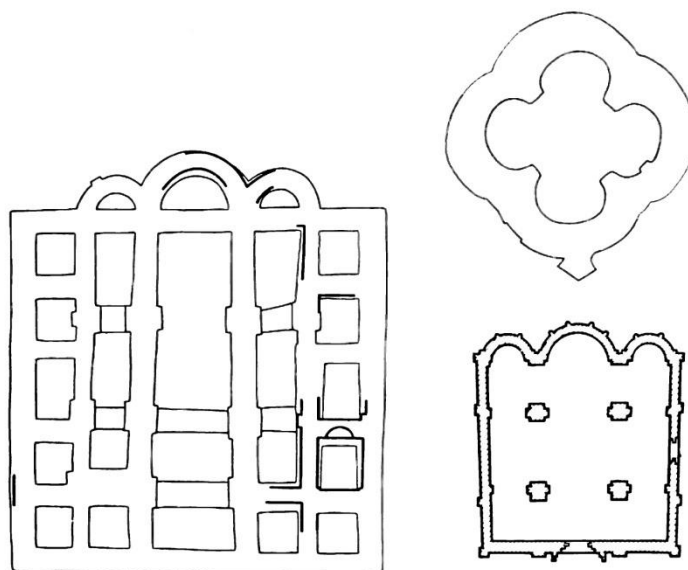
а) Храст над Горнадом.
Перетин та фасад. Словаччина (за В. Менцлом)

б) Як. Перетин та фасад. Угорщина (за В. Герверс-Мольнар)

в) Папоц. Перетин та фасад. Угорщина (за В. Герверс-Мольнар)

Порівняння масштабів білокам'яні галицьких храмів:

г) квадрифолій з с. Побережжя; д) Успенський собор; е) церква Пантелеймона.

До сьогодні збереглися лише стіни донжону (табл. 5.16; 5.17). Будівля у плані має форму чотириконха (квадрифоля). Донжон розділено на чотири рівні зі входом на другому поверсі. Пелюсткоподібна форма покращувала захист вежі від обстрілу пороками, зменшуючи зону мертвого огляду по периметру стіни. Округлі форми рикошетом відхиляли постріли камінням а гурдиції верхнього рівня вежі дозволяли захисникам здалеку обстрілювати підходи до замку.

Цей своєрідний чотириконховий план постав у результаті розвитку, фортифікацій середини XII ст. Якими ж шляхами ця специфічна форма досягнула руського Галича наприкінці XII ст.? З 1201 по 1213 р. у цій вежі перебувала у заточенні Інгеборга Данська (королева Франції в 1193 и 1200–1223 рр.). Вона була коронованою 14 серпня 1193 р. в Ам'єнському соборі, одружившись з королем Філіпом II Августом, який став вдівцем після смерті Ізабелли де Ено. За нез'ясовних причин, наступного дня після весільної ночі Філіп попросив послів відправитися разом з Інгеборгою назад в Данію, але ті відхилили його пропозицію і поїхали, залишивши королеву у Франції. 5 листопада 1193 р. на асамблеї єпископів Філіп домігся їхнього дозволу розійтися з нею, а 1 червня 1196 р. одружився з Агнесою Меранською. Інгеборга висловила свою незгоду з приводу анулювання шлюбу і апелювала до папи Целестина III. Опір Інгеборги став початком її тривалої ізоляції, яка з невеликими перервами тривала 20 р. Через наполягання папи Інокентія III, який 6 грудня 1199 р. на церковному соборі в Діжоні відлучив короля від церкви, Філіп ще до смерті Агнеси (1200 рік) визнав Інгеборгу своєю дружиною, але незабаром відкинув її. У 1213 р. він знову повернув Інгеборге місце дружини і королеви. Після свого звільнення вона жила в сані настоятельки абатства Святого Жана в Корбі й померла бездітною 29 липня 1236 р.

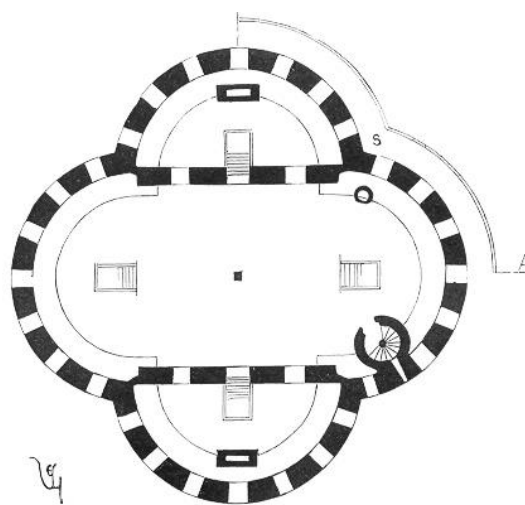
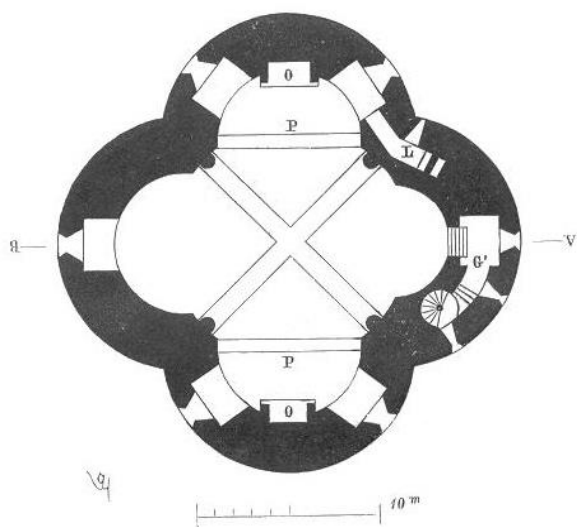
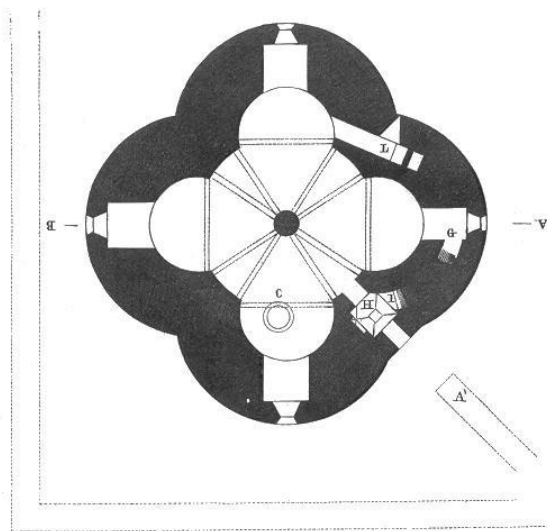
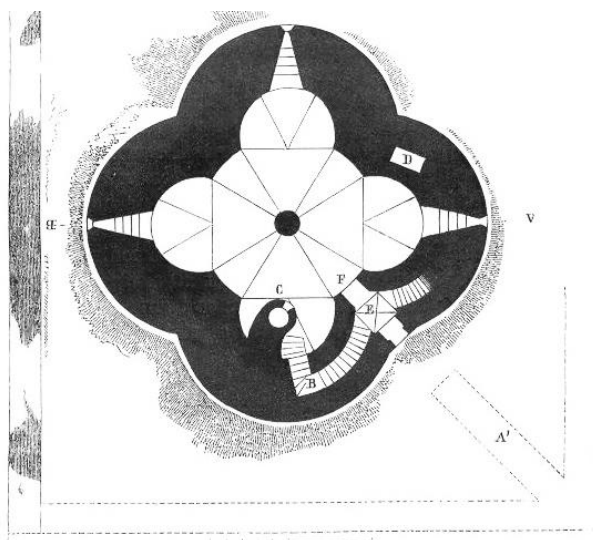
Через родинні зв'язки із польським двором Інгеборга Данська є пов'язаною з Романом Мстиславовичем. Вона була дочкою короля Данії Вальдемара I Великого і Софії Полоцької. Вважається, що Софія була донькою полоцького князя Володаря Глібовича і Рикси, доньки Болеслава Кривоустого. Сином польської княжни Агнешки, доньки Болеслава Кривоустого, був Роман Мстиславович. Питання

ДОНЖОН ЗАМКУ У ЕТАМШІ – ПЛАНУВАЛЬНО-ПРОСТОРОВИЙ АНАЛОГ КВАДРИФОЛІЯ У ПОБЕРЕЖЖІ

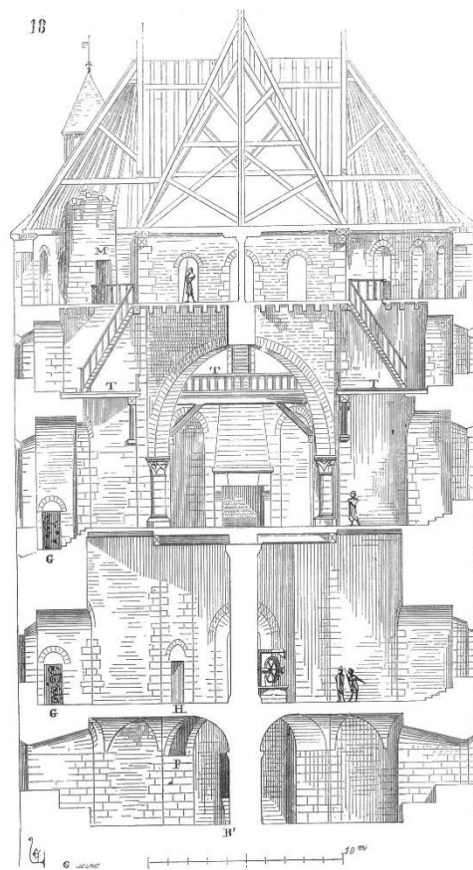
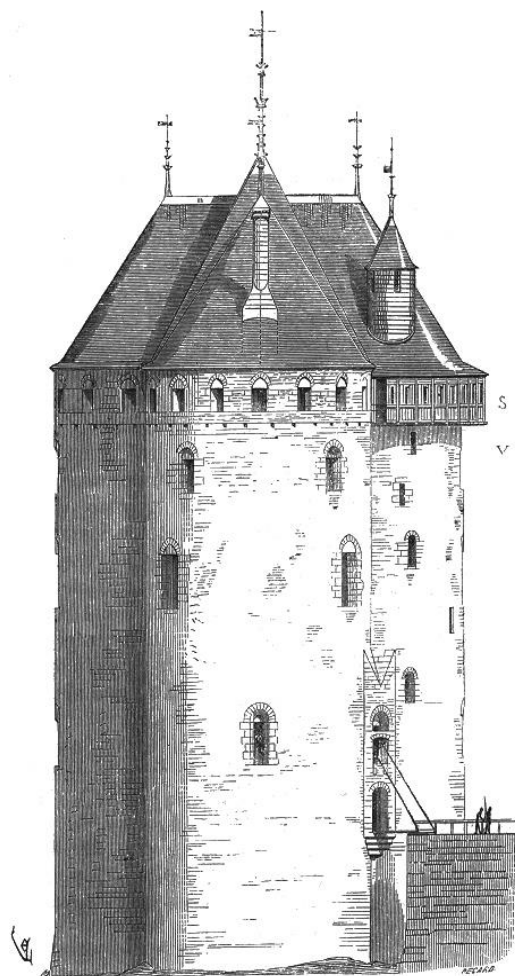

Сучасний вигляд донжона

Плани рівнів донжона

ДОНЖОН ЗАМКУ У ЕТАМШІ – ПЛАНУВАЛЬНО-ПРОСТОРОВИЙ АНАЛОГ КВАДРИФОЛІЯ У ПОБЕРЕЖЖІ

а) графічна реконструкція фасаду; б) графічна реконструкція перетину

в) сучасний внутрішній вигляд

статусу Інгеборги було відоме у всіх судах Європи. Можна припустити, що у його вирішенні приймав участь і її родич по руській та польській лініях – князь Роман. Саме ця обставина дозволяє пояснити появу у Галичі чотириконхової споруди (найвірогідніше – оборонного монастирського храму), взорованої на донжон замку у французькому Етампі та запропонувати нові штрихи у її графічній реконструкції (табл. 5.18).

Проведений аналіз доводить непересічність архітектурних та конструктивно-технологічних якостей квадрифолійного храму, виявленого в урочищі “Мурованка” біля с. Побережжя. Цю пам’ятку слід трактувати яскравим втіленням творчого генію галицьких зодчих та, очевидно, запрошених із Заходу (Франції) майстрів. Будівля є доказом того, що романська традиція не просто механічно адаптувалася на галицькому ґрунті, але й набувала своєрідних та якісно нових проявлень, орієнтованих на прогресивні, новаторські взірці.

5.3. Християнська семантика писемних звісток про пам’ятки архітектури Русі.

Повідомлення про заснування Львова та львівського собору св. Юра дають можливість продемонструвати, наскільки давньоруські тексти просякнуті християнською семантикою. І на скільки смисл сюжетів та образів, що мають відношення до архітектурної тематики часто не збігається з повідомленнями, зашифрованими автором в прихованих підтекстах, зокрема й у біблійних та апокрифічних контекстах. Не завжди їх розуміли та відчитували пізніші компілятори, особливо, якщо існували труднощі перекладу цих текстів.

Ще на початку ХХ ст. І. Крип’якевич відзначив, що подробиці описів про заснування Святоюрського монастиря, викладені у праці Б. Зиморовича “Leopolis Triplex” [93, s. 90, 91, 113, 140; 101, s. 53, 54, 69, 85, 86; 19, с. 47–60], та повторені невідомим автором в історії Святоюрської обителі, званій “Księga dziejów” [94], “мають характер легенди” [265]. Легендарні перекази про заснування Львова та монастиря св. Юра, з опублікованого Я. Ісаєвичем найдавнішого історичного опису Львова М. Груневега [16], лише підтвердили слушність спостереження І. Крип’якевича.

ГЕНЕАЛОГІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ РОМАНА МСТИСЛАВОВИЧА ТА ІНГЕБОРГИ ДАНСЬКОЇ, ЗАТОЧЕНОЇ В ЕТАМШІ

БОЛЕСЛАВ III КРИВОУСТИЙ
(*20 серпня 1085 — †28 жовтня 1138)

ВОЛОДАР
ГЛІБОВИЧ
або
ВОЛОДИМИР
ВСЕВОЛОДОВИЧ

РИКСА
(*1116 —
† після 25
грудня 1155)

АГНЕСА
(*1137 — † після
1182)

МСТИСЛАВ II
ІЗЯСЛАВОВИЧ

**ВАЛЬДЕМАР I
ВЕЛИКИЙ**
(*14 січня 1131, †12
травня 1182)

**СОФІЯ
ПОЛОЦЬКА**
(*1139/1142, †1198)

**РОМАН
МСТИСЛАВОВИЧ**
(*бл. 1152 — †19 червня
1205)

ІНГЕБОРГА ДАНСЬКА
(*1174 — †29 липня 1236)

З тексту М. Груневега відомо, що він користувався як оповідями старих людей, так і документами з архіву домініканського монастиря. До фольклорних переказів найперше зараховують відомості про перемоги князя Лева над левом та драконом, згадані у контексті повідомлення про заснування міста Львова та Святоюрського монастиря. Правда, в популярній літературі висловлювалася думка, що князь дійсно міг вбити справжнього лева, реліктовий вид якого міг існувати в ті часи. Оцінка достовірності цього припущення знаходиться поза рамками методики історико-архітектурного дослідження. До дискусії щодо можливого існування реліктових форм левів відсилаємо до праці В. Мавродіна [294]. Натомість, важливим та актуальним є зауваження І. Мицька, що львівські легенди тлумачаться через псалом (Пс. 91. 13) “На аспида и василиска настоупиши, и поппреші лев и змия” . На доказ він наводить зображення св. Юрія з гербу Степана Четвертинського, під яким поміщено цитований рядок 91 псалма [316].

Біблійні алюзії в середньовічних історичних хроніках не є рідкістю. Для прикладу, близький за змістом текст про заснування монастиря св. Юрія з сюжетом перемоги над левом, присутній у розповіді про воєводу угорського короля Іштвана (Стефана) – Чанада, що міститься в житті єпископа Геллерта (Герхарда). Його склали в XIV ст., з можливим використанням старшого житія, датованого XI ст. Воїна на ім'я Чанад було звинувачено у важких злочинах. Від покарання він втік до короля Іштвана. Випробовуючи вірність Чанада, король наказав йому воювати з колишнім сюзереном Айтонем. Військо Чанада перемогло, а вбитих християн поховали в Марошварі, на цвинтарі монастиря св. Івана Хрестителя східного обряду. На місці, де перед битвою Чанаду з'явився лев, він наказав поставити знак, на згадку про обіцянку, дану св. Юрію, побудувати монастир в його честь. “Після чого Чанад, прийшов на місце, де він побачив у сні лева, побудував монастир на честь св. Георгія Мученика, й поселив туди монахів з монастиря св. Івана Хрестителя, разом з їх ігуменом” [466, с. 170–172]. Паралелі між угорською та українською легендами є очевидними. Будівельній ініціативі героя передують його зустрічі з левом (чи драконом). Традиційно перемога над левом трактується як лицарський чин, хоча відомі й інші варіанти. У Біблії лева переміг Самсон (Суд. 14. 5–6), з левами

порівнюють людей, наділених особливою силою, владою та могутністю. Лева також трактують як кару Божу (2 Цар. 17. 25). Разом із тим, лев (як і дракон) уподоблюється з дияволом, а боротьба з ним розуміється як поборовання ворога людської душі (Пс. 7. 3): “щоб ворог моєї душі не розшарпав, як лев, що кості ламає, й ніхто не рятує!”. Саме ця біблійна алюзія [495, с. 52–128] присутня, на наш погляд, в сюжетах про заснування монастиря св. Юрія в Марошварі й побудову замку та монастиря св. Юрія у Львові. Й саме в такому ракурсі необхідно розглядати рядок (Пс. 91. 13) “На аспіда и василиска настоупиши, и попреші льва и змия”. Зустріч Чанада з левом передусь братовбивчій війні з християнами Марошвара. Поява лева є знаком диявола, а виконана обітниця побудувати монастир – покутою гріхів.

Той самий мотив покути проходить наскрізно через текст Б. Зиморовича, де мирні справи трактуються як очищення від попередніх гріхів. За Б. Зиморовичем, гріхи спокутує як князь Лев, так і Василиск, перший мешканець Святоюрського пагорба. У М. Груневега цю ж ідею очищення передано символічно в сюжетах поборовання лева і дракона, що передують мирним будівничим звершенням князя, зокрема й заснуванню города та монастиря. Буквальною ілюстрацією цієї думки є гравюра 1627 р. що зображає Чистоту, автором якої є київський гравер Тарас Леквович Земка, знаний як Леонтій Монах [409, с. 11; 416, с. 185] (табл. 5.19):

ЧИСТОТА АКИ ДѢВИЦА УКРАШЕНА.

Равна аггельскому естеству.

Имѣа на главѣ вѣнцъ Царскіи и саяот з него луча непрестанно

В руках имѣеть съсуды

Чиста душа, зображена у вигляді дівичі з царським вінцем на голові, та чашами в руках, є наближеною до Престола Господнього. Лише молитва чистої душі може бути почута Господом. Зведення храму св. Юрія над печерою схимника моделює приближення очищеної у ній душі до господнього Престолу (храму).

Характеристика чистої душі:

Доуша Чистааа предстоить у престола Господьна.	Б. Зиморович: За його (Василиска)
---	-----------------------------------

ХРИСТИЯНСЬКА СЕМАНТИКА ПИСЕМНИХ ЗВІСТОК

ЧИСТОТА АКИ ДЪВИЦА УКРАШЕНА.

Равна аггельскому естству.

Имѣя на главѣ вѣнец Царскій и сіають з него луча непрестанно.

В руках имѣеть съсуды

ХРИСТИЯНСЬКА СЕМАНТИКА ПИСЕМНИХ ЗВІСТОК

Доуша грѣшна въ тмѣ
плачєся грѣхѣ своих

Трѣние грєха слѣзами угаси

Лва постомъ и безмолвїемъ связа

Смѣренїемъ змїа укроти

Дїаволь падеся аки котѣ

<p>Молитва еа исходить изъ усть в уши Господни.</p>	<p>порадою Лев побудував на верху того горбка букову церкву, обвів її монаршими келіями та віддав під опіку святого Юрія. Księga dziejów: na samym wierzchołku monaster założył i cerkiew bukową celiarze zakonnemi wystawil.</p>
---	---

Наративи про заснування Львова та Святоюрського монастиря пояснюють п'ять зображень з гравюри Леонтія Монаха, що відтворюють символізують очищення грішної душі. Її зображено саме в печері, плачучою у тьмі своїх гріхів. Цьому зображенню відповідають тексти історичних описів, що згадують печеру пустельника Василюка, який “Цією своєю суворістю життя хотів він, як вище говорилося, спокутувати ту жахливу різню років 20 тому, що її вчинив у Сандомирському замку” [19, с. 58].

Зауваження Б. Зиморовича та автора “Księgi dziejów”, що печера пустельника була зарослою терням, зовсім не свідчить про їх надзвичайну обізнаність з природними реаліями Святоюрського пагорба 1280 року, а мала б демонструвати, що грішна душа пустельника гасить сльозами запалене Господом терня гріха. Сюжетні паралелі до цього фрагменту знаходимо у “Києво-Печерському патерику”, в частинах оповіді про спорудження монастирського храму Успіня Пресвятої Богородиці. Вибір ділянки під майбутній храм здійснюється за Божою волею: “идѣже Господь мѣсто наречеть”, після молитви св. Антонія: “послушай мене, Господи, днесь, послушай мене огнемь, да разумѣють вси, яко ты еси хотяй сему”. И абие спаде огнь съ небесе и пожьже вся древа и терние, и росу полиза, ...” [5, с. 7, 8]. Нижче за текстом, знаходимо й пояснення здійсненого акту: “Сея же зижитель, и хитрець, и художникъ, творець – Богъ, иже огнемь божества своего попали вещи тлѣнныя, дрѣвеса же и горы и путь равнаа дому матере своя, на пренесеніе рабом своимь” [5, с. 9]. Таким чином підкреслюється первинність Божого задуму у створенні храму. Господь відгукнувся на молитву, позначивши місце майбутнього Києво-Печерського храму: “И створше молитву, и извѣстися святое то мѣсто росою с небеси и паки сушею и огня попаленіем терніе, яко же преже реченно” [5, с. 69].

Ця ж алюзія була, очевидно, головною у протографі тексту про заснування Святоюрського монастиря, який Б. Зиморович потрактував приземлено та буквально.

Надзвичайно художньо Б. Зиморович описує вигляд Василиска, який замешкував печеру. Подібність його опису до зображень св. Онуфрія дозволило І. Мицькові припустити, що в часи Зиморовича в Святоюрському храмі були якісь фрески із зображенням святого [19, с. 193, прим. 225]. Дійсно, в реєстрі оздоблення церкви 1719 р. згадується “*Obraz S^o Onofrego nad framugą Kapliczną*” [1]. Проте, вказівка на подібність схимника Василиска до фавна, перегукується зі зображенням на гравюрі укляклого біса (Дяволь падеся аки коть), усмиреного Чистотою. Християнська традиція зображення чорта є похідною від античних зображень фавна. Щоби заставити нечистого (як внутрішнього ворога) зігнути коліна, необхідно уклякнути самому. В західноукраїнській традиції святого пустельника Онуфрія також (на західний манір) зображали укляклим.

Поява лева і дракона в описі М. Груневега теж не є витвором місцевої фольклорної традиції чи плодом фантазії автора, а знаходить підтвердження в символіці гравюри, де чиста душа зв’язує лева постом і мовчанкою, й приборкує змія смиренням. Причиною покути Василиска Б. Зиморович називає участь князя Василька Романовича у поході Бурондая на Польщу, й винищення людності Судомира. Першого святоюрського ченця – князя Римонта-Василя-Лавриша. (який за білорусько-литовськими літописами виховувався при дворі Лева Даниловича, де охрестився й прийняв чернечий чин) ці гріхи не стосуються, а от практика відмолювання чистими душею схимниками чужих гріхів є загальнопоширеною. Князь Лев, допоки сам не прийняв чернечого постригу, потребував такої форми виразу християнського співчуття.

Отже, є достатньо підстав вважати, що ті особливості історичних оповідей про заснування Львова та Святоюрського монастиря, які вважали фольклорними чи легендарними вставками, базуються на символіці очищення та покаяння. В аналізованих сюжетах трансформувалася й закарбувалася літературна образно-філософська система княжих часів з приматом ідеального, духовного.

Свого часу автор цієї праці висловив припущення, що будівництво храму св. Юра у Львові було актом покаяння за скоєний у 1268 році злочин. Цього року, у володимирському монастирі св. Михаїла князь Лев убив литовського князя Войшелка. Крім того, допустимо, що будуючи у Львові церкву на честь небесного покровителя свого сина Юрія, якого хрестив Войшелк, князь Лев взорував її на храм-ротонду Михайлівського монастиря, де відбулася ця жахлива подія. Саме у вигляді ротонди, з добудованою від заходу базилікальною частиною, зображено храм св. Юрія на панорамі Львова А. Пассаротті-Ф. Гогенберга 1618 р.

З цієї ж точки зору поглянемо на ще одне повідомлення Б. Зиморовича, де присутній мотив покаяння князя Лева, поміщене під 1282 р.: “По двох роках Лев, бажаючи перепросити тіні своїх предків, що часом його турбували, з королівськими та воєнними почестями переніс останки батька свого Данила, які 15 років покоїлися у Галичі, до Львова” [19, с. 58, 59]. Автор літопису Святоюрського монастиря уточнює, що князя перепоховали саме в свято юрському храмі [94, с. 77]. Оскільки Король Данило Романович помер влітку 1264 р. (18 років перед 1282 р.) і був похований у Холмському кафедральному храмі Рождества Пресвятої Богородиці, то розповідь про перезахоронення вважається видумкою. А от від дати смерті князя Войшелка минуло 14 років. Цілком імовірно, що саме бажання “перепросити тіні своїх предків” могло спонукати князя Лева перенести останки убитого ним кума до новозбудованого львівського храму св. Юра. Допускаємо, що у протографі, з якого було почерпнуто згадані відомості, мова могла йти не про батька князя Лева, а про хресного батька Юрія Львовича – Войшелка. У Лева Даниловича були всі підстави перепоховати його останки у львівському храмі св. Юра через 14 (за Б. Зиморовичем —15) років після смері. Ім’я перепохованого князя, та місце його попереднього поховання, можуть бути вставками Б. Зиморовича.

Логічно, що починання князя Лева у вшануванні литовського князя Войшелка підтримав перший святоюрський схимник Василюк — литовський князь Римонт-Василь-Лавриш. Литовський “слід” в історії Святоюрського храму на цьому не обірвався. В написі на святоюрському дзвоні 1341 р. Згадано ще одного князя з литовської династії — Любарта-Дмитра Гедиміновича (†1383).

Таким чином, мотив покути й очищення, що пронизує тексти оповіді Б. Зиморовича про заснування Львова і Святоюрського монастиря, доповнюється символічними сюжетами боротьби з левом та драконом, поміченими у праці М. Груневега. Храм св. Юрія у Львові міг замислюватися як покутний храм-мартирій, що підтверджує опис урочистого обряду перепоховання, здійсненого вразу після його зведення. Його первісна форма у вигляді ротонди взувалася на храм св. Михаїла у Володимирі, місце первісного поховання великого князя литовського Войшелка. Таким чином, викладений екскурс у християнську семантику історичних наративних текстів дав підстави для суто історично-архітектурних висновків, демонструючи, тим самим, доцільність глибшого аналізу джерел та продуктивність обраної методики.

5.4. Малі форми в архітектурі в архітектурі Русі.

Питання про застосування малих архітектурних форм на Русі практично не розроблялося в історично-архітектурній науці. Причиною такого стану є як маломовність писемних джерел, так і фізична втрата рухомих об'єктів, складність їх археологічного виявлення й інтерпретації залишків. Актуальною є проблема прискіпливого аналізу існуючих літописних свідчень про конкретні малі архітектурні форми княжої доби у порівнянні з широким колом зарубіжних джерел з метою виявлення паралелей до їх інтерпретації.

Холмська мармурова чаша Данила Романовича. Як приклад застосування методики, проаналізовано висловлені в науковій літературі думки щодо вірогідності зафіксованого в літописі свідчення про появу у стольному Холмі хрестильної чаші, виконаної із багряного мармуру в Угорщині на замовлення князя Данила Романовича, та продемонстровано зв'язок цього замовлення із взоруванням галицько-волинського володаря на імперські константинопольські взірці.

Літописний опис Холма є одним з найінформативніших свідчень сучасників про архітектуру та мистецьке оздоблення княжої столиці середини XIII століття. Цей розлогий, докладний та емоційний текст, поштовхом до написання якого стала пожежа Холма 1259 р., віддавна привертає увагу науковців [103; 104]. У цьому літературному екскурсі літописець наводить відомості про заснування княжого

города, будівництво та відбудову його пошкоджених пожежею будівель. Своєрідним продовженням оповіді є й повідомлення, поміщене під 1260-м роком, про спорудження церкви Пресвятої Богородиці та спровадження з Угорщини чаші з багряного мармуру, яку встановили перед церковними царськими дверима: “У рік 6768 [1260]. Спорудив він також превелику церкву в городі Холмі на честь пресвятої приснодіви Марії, величиною і красою не меншу од тих, що були раніш, і прикрасив її пречудовими іконами; приніс він також чашу із землі Угорської з багряного мармуру, вирізьблену з дивовижним умінням, – навіть змієві голови були навкруг неї, – і поставив її перед дверима церковними, що їх називають царськими. Зробив він також у ній хрещальню – хрестити воду на святе Богоявлення, а блаженний єпископ Іоанн зробив виточений із гарного дерева і позолочений усередині та ззовні [ківорій?], диву подобен” [21, стлб. 845–846; 40, с. 420].

Свідчення про мармурову чашу є унікальне з кількох міркувань. У одному реченні літописець інформує читача про походження чаші, визначає матеріал, з якого її було виконано, та його колір, характеризує виріб як мистецький твір, наводить опис різьблення й вказує де чашу було розміщено та як її використовували і підказує, коли відбувалася церемонія з освячення води. Врешті, з контексту оповіді про відбудову Холма, читачеві зрозуміло, що холмські архітектурні та мистецькі ініціативи виходили від князя Данила Романовича, як засновника та фундатора нової столиці. Виняток із загального правила літописець спеціально обумовлює, вказуючи, що окремий “виточений із гарного дерева і позолочений” елемент інтер’єру (найімовірніше – ківорій) був вкладом владики Іоана.

Без перебільшення можна ствердити, що жоден інший мистецький твір, згадуваний на літописних сторінках, не було так влучно, майстерно й максимально детально описано. Очевидно, що встановлення цієї чаші не було буденною справою, раз в яскравій панорамі відновленого Холма їй приділили стільки уваги. Подібні чаші зображав ілюстратор Радзівіллівського літопису в сцені хрещення Володимира (табл. 5.21, а–б).

Зважаючи на те, що літописець демонструє не абияку проінформованість щодо чаші, свідчення про її походження саме з Угорщини викликало в дослідників тексту

БАГРЯНІ ХРЕЩАЛЬНІ ЧАШІ В МІНІАТЮРАХ РАДЗІВІЛЛІВСЬКОГО ЛІТОПISУ

“У рік 6768 [1260]. Спорудив він також превелику церкву в городі Холмі на честь пресвятої приснодиви Марії, величиною і красою не меншу од тих, що були раніш, і прикрасив її пречудовими іконами; приніс він також чашу із землі Угорської з багряного мармуру, вирізьблену з дивовижним умінням, – навіть змієві голови були навкруг неї, – і поставив її перед дверима церковними, що їх називають царськими. Зробив він також у ній хрещальню – хрестити воду на святе Богоявлення, а блаженний єпископ Іоанн зробив виточений із гарного дерева і позолочений усередині та ззовні [ківорій?], диву подобен”.

Мініатюри радзівіллівського літопису:

а)

б)

певні сумніви. Висловлював їх зокрема М. Макаренко [296, с. 90–91]. Сумнівався в угорському походженні холмської мармурової чаші і В. Пуцко [368, с. 119]. Покликаючись на працю Т. Геревича [484], дослідник зауважив, що подібні до неї твори невідомі в романській скульптурі угорського походження. До того ж, беручи до уваги географічну близькість Польщі, В. Пуцко відзначив, що хрестильниці Польщі також позбавлені згаданих літописцем тератологічних мотивів [483, П. 690, 692].

Далі В. Пуцко, відкликаючись на працю А. Туулсе [507, П. 126, 138–142, 146, 151, 130, 151], зауважує, що “змієві голови” були “звичайним орнаментом в різьбленні скандинавських хрестильниць” [368, с. 119] (табл. 5.22, а–в), хоч і залишає без відповіді запитання, яким шляхом цей мотив потрапив на мармурову хрестильницю, привезену з Угорщини. У всякому разі, питання появи тератологічних мотивів на холмській чаші не слід ув'язувати з її угорським походженням, яке логічно пояснюється наявністю в Угорщині покладів багряного мармуру, широко застосовуваного в оздобленні будівель, зокрема й у XIII столітті, на що звертала увагу Р. Михайлова. М'який, легкий в обробці червоно-бурий вапняк, або ж “червоний / багрянний мармур”, як його називали в давнину, йшов на будівництво палаців та храмів. Родовище такого вапняку в горах Герече експлуатоувалося ще при римлянах [201, с. 280].

Очевидно, що саме відсутність покладів “мрамора багряна” на підвладних землях змусила Данила Романовича звернутися в Угорщину. Ця обставина переконує у тому, що холмська мармурова чаша не була випадковим придбанням типового ремісничого твору, а радше – ексклюзивним замовленням й саме тому літописець приділив їй стільки уваги. А відтак її колір та тератологічні мотиви були, як переконуємося нижче, вимогою замовника.

Оскільки присутність на чаші різьблення зі зміїними головами ніяк не в'яжеться зі скандинавськими християнськими старожитностями, В. Ричка акцентував увагу на тому, що “змії виступають невід'ємним компонентом середньовічної теології царственних міст” [386, с. 107] й згадав привезену до Константинополя із Дельф статую із зображенням змії, якій відводилась важлива

**СКАНДИНАВСЬКІ АНАЛОГИ ХОЛМСЬКОЇ ЧАШІ З
ТЕРАТОЛОГІЧНИМИ ХОБРАЖЕННЯМИ**

а) Gumlösa kyrka, Швеція

б) Vjåresjö kyrka, Швеція

в) Skredsviks kyrka, Швеція

роль у програмі сакрального будівництва Константина Великого [264, с 52]. Слід уточнити, що мова йде не про статую, а про так зв. античну “Зміїну колону”, частина якої й дотепер знаходиться на площі Султанахмет в Константинополі. Поза увагою В. Рички залишилося те, що тіло бронзової колони формувала спіраль із трьох змій, голови котрих (що важливо!) розходилися в її завершенні й первісно підтримували жертвну триногу золоту чашу. Одна з цих трьох голів експонується в археологічному музеї Стамбула. “Зміїна колона” символізувала перемогу греків над персами при Платеях. Як повідомляв Геродот, “Так вони нагромадили там дорогоцінні речі, а потім виділили з них десяту частину для дельфійського бога і з неї були приношення такі, як золотий триніжник, поставлений на бронзового триголового змія поблизу жертовника” (IX, 81) [13, с. 394–427] (табл. 5.23, а–в).

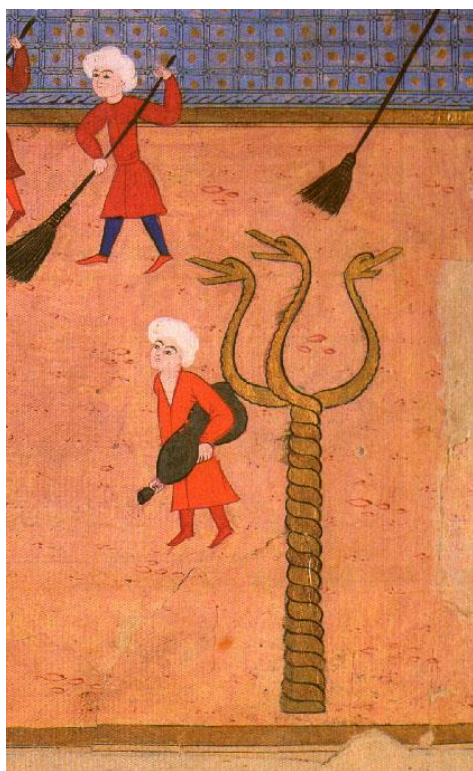
Проте, у Константинополі існували й прямі взірці для копіювання, які очевидно й інспірували архітектурно-мистецькі починання Данила Романовича у новій столиці. Нам вдалося виявити дві такі згадки. Так Продовжувач Феофана у праці “Життєписи візантійських царів” (813–961 роки) описуючи будівлі царя Василя I Македонянина (811–886), згадує і чаші при Новій церкві: “Там же побачиш також споруджену ним і звернену на північ терасу, звідки відкривався вигляд на давній Ціканістр, в той час там знаходився (у цьому місці нині побудована Нова церква, стоять дві чаші і розбитий внутрішній сад – все творіння достославного царя Василя)” (кн. III, 43) [63, с. 97]. Нижче автор подає і опис чаш: “У західній частині, в самому дворі храму стояли дві чаші, одна - з північного боку, інша – з південної, в яких з’єдналися вся досконалість мистецтва, пишність матеріалу і намагання їх творця. Та, що з південного боку, зроблена з єгипетського каменю, який зазвичай ми називаємо римським. Її обвивають дракони – прекрасний зразок мистецтва кам’яного різьблення. В її центрі – посудина у формі шишки, всередині просвердлена, а навколо хороводом – білі колонки, всередині порожнисті, які зверху обвивав вінок. З кожної колонки біла вода, ніби з джерела, і зверху на дно чаші падала і його зрошувала” (кн. V, 85) [63, с. 204].

В оповіді про царювання Андроника Комнена (1118–1185) візантійський історик Микита Хоніат (1155–1213) також згадує “Величезну порфірову чашу, по

ДЕЛЬФІЙСЬКА ЗМІІНА КОЛОНА У КОНСТАНТИНОПОЛІ

База “Зміїної колони”.
Дельфи. Сучасний стан

Стамбул. Фрагмент мініатюри XVI ст.

“Зміїна колона”. Стамбул.
Сучасний стан

краях якої в'ються, згинаючись, два страшних дракона, - цей дивний твір - він переніс із саду, що знаходиться при великому палаці, в притвір цього храму і тут же поклав останки своєї першої дружини, перенісши їх з Анкурієва монастиря” (Т. 1, кн. 2, б) [8, с. 418].

Отже замовляючи в Угорщині чашу з “мрамора багряна” Данило Романович найпевніше взував на константинопольські порфірові/багряні взірці. Під згаданим у Продовжувача Феофана єгипетським каменем теж очевидно слід розуміти порфир, родовища якого були в Єгипті. Яскравим прикладом його використання є хрещальна купель із Магдебургського собору, що походить із Gebel Abu Dokhan, біля Хургади в Єгипті, використовувана первісно як чаша невеликого фонтану (табл. 5.24, а). До вимог замовлення слід віднести і тематику різьблення холмської чаші. Описані в літописі змієві глави, які обвивали холмську чашу, буквально відповідають драконам, що обвивали константинопольські чаші. Та обставина, що в часи Андроника Комнена порфірову різьблену чашу перенесли до храму, може слугувати підтвердженням зауваження В. Александровича, що холмська чаша розташовувалася не ззовні, перед порталом храму, а в інтер'єрі, перед царськими вратами вівтарної перегородки [104, с. 69–70] (табл. 5.24, б–в). Унікальні з мистецької точки зору константинопольські чаші були взірцями і для скандинавських хрестильниць, оздоблених різьбою тератологічного характеру. Мода на них була принесена на батьківщину скандинавськими найманцями, що служили у двірській імператорській охороні. Константинопольські хрестильні купелі не збереглися до нашого часу, проте в якості образно-символічного аналога нагадаємо значно пізніший мистецький твір, що належить до предметів храмового начиння. Маємо на увазі т. зв. “Яспис” – чашу з червоної яшми у срібній із золоченням оправі з монограмою Мануїла II Палеолога (1391–1425) з афонського монастиря Ватопед [367, с. 521]. Хрестильна купель та потир знаходяться на найвищому щаблі в ієрархії рукотворних речей [189, 524]. З константинопольськими чашами цю пам'ятку пов'язує не лише колір каменю, але й зображення драконів, які у ватопедській чаші слугують ручками. Символіка цих зображень є достатньо

**АНАЛОГИ ХОЛМСЬКОЇ ЧАШІ З
ТЕРАТОЛОГІЧНИМИ ЗОБРАЖЕННЯМИ**

а)

Хрещальна купель Магдебургського собору із єгипетського порфиру

“Яспис” – чаша із афонського монастиря Ватопед

б)

в)

прозора – дракони символізують пекельні муки, які чатують на людську душу, позбавлену хрещення та причастя.

У контексті теми варто також згадати й зображення дракона, виявлене під товстим шаром тиньку в притворі існуючого Успенського собору XVI ст. в с. Крилос на території давнього Галича [156; 166]. Дослідники відносять його до елементів оздоблення галицького Успенського кафедрального собору середини XII ст. Таким чином зображення дракона не було чужим у мистецтві галицько-волинських земель і до заснування Холма. Проте саме в Холмі орієнтація на столичні константинопольські взірці проявляється найвиразніше. Висловлене вище доводить, що в програмі розбудови та відновлення княжого Холма Данило Романович орієнтувався на взірці найвищого художнього рівня – столичні константинопольські твори. Притягальна велич Візантії була далеко не чужою для володаря Галичини та Волині, якщо пригадати можливу спорідненість його матері з візантійською династією Ангелів чи факти перебування осіб імператорської крові в Галичині та на Волині, зокрема й Андроника Комнена, який переніс порфірову чашу з різьбленими драконами до храму, помістивши її біля могили своєї дружини. Особлива роль відводилася символіці порфиру, як кольору імперської величі. Методика аналізу літописного свідчення передбачала не просто порівняння певного тексту із тогочасними мистецькими реаліями, а й паралельного опрацювання дотичних закордонних джерел.

ВИСНОВКИ ДО 5 РОЗДІЛУ

1. Аналіз стану дослідження проблем авторства архітектурних творів давньоруського часу доводить, що виявлення та систематизація імен майстрів, безпосередньо задіяних у будівельному процесі гальмується через помилкову уяву про певні стримуючі фактори (етичного, релігійного чи соціального характеру), які не дозволяли будівничим та ремісникам залишати своє ім'я на будівлях та ремісничих творах. З'ясовано, що повноцінний перелік імен давньоруських майстрів та ремісників до тепер не було сформовано. В окремих працях розглядався творчий доробок окремих майстрів, чийі імена збереглися у літописних текстах. Деякі автори в силу специфіки наукових інтересів досліджували графіті з іменами майстрів,

легенди, пов'язані із будівничими чи археологічно досліджували могили, які приписують архітекторам. Переважна більшість таких праць залишилися поза науковим обігом архітектурознавчих досліджень, навіть ті, що згадуються у літописних текстах. Їх спорадичне використання у історично-архітектурній літературі не мало характеру систематизації подібних відомостей, а поклики, здебільшого, не спиралися на аналіз самих джерел, а апелювали до праць попередників.

2. Виявлено, що причетні до будівельного процесу особи не мали спеціальних обмежень (імовірно, за виключенням естетичних) у бажанні увіковічнити власне ім'я, як автора тієї чи іншої будівлі чи виробу, і намагалися це робити при першій нагоді. Записи, які можуть належати майстрам та ремісникам причетним до будівельної сфери виявлено, зокрема, на будівельних матеріалах, здебільшого – будівельній кераміці. Такі написи могли виконуватися від руки чи наноситися штампами ще по сирій глині, до її випалу. Так само імена й прошкрябувалися на зовнішній поверхні плінфи на вже мурованій стіні. Імена майстрів також увіковічено на тиньку. Їх прошкрябували по вологому чи по сухому тиньку. Зустрічаються випадки, коли ім'я супроводжувалося зображенням храму. Проте, найчастіше таким супровідним знаком слугувало зображення 'вавилону', як символу архітектурної мудрості. Їх зображення поруч з іменами виявлено на стіні храму, проте, найчастіше вони відзнакували могили будівничих. На сьогодні сформовано перелік імен давньоруських будівничих X–XIV ст. складає 32 імені. Лише щодо окремих із них можуть бути сумніви щодо їх причетності до будівельної справи. Переважна більшість імен є слов'янськими, що засвідчує швидке переймання навиків і традицій мурованого будівництва від візантійських будівничих і формування місцевих кадрів, що професійно займалися у різних сферах будівельної діяльності.

3. Проаналізовані джерела, які містять свідчення про майстрів та ремісників дають підстави розрізнити їх статус у виробничій сфері, у якій вони працювали. Це могли бути як безпосередні керівники будівельними роботами, так і ремісники, що спеціалізувалися у виробництві плінфи, чи у загально-будівельних роботах, зокрема

у різьбі по каменю. Проте, архітектор приймав безпосередню участь у всіх стадіях і галузях будівельного процесу і контролював виробництво будівельних матеріалів, зокрема плінфи. Джерела також вирізняють майстрів, що займалися будівництвом у дереві – “древоділів”, які залучалися як до будівництва храмів, так і до зведення дерев’яних укріплень.

4. Відзначено практику тривалого вшанування пам’яті про будівничих, що споруджували найшанованіші руські святині – київський Софійський собор та Успенський собор Києво-Печерської Лаври. Тривалий час після поховання архітекторів пам’ять про них зберігалася у середовищі, близькому до храмів, які вони зводили. Звістки про вшанування могил київських будівничих зфіксовано у XVI ст., проте легенди про будівничих київських святинь дотривали у Галичині до XIX ст. Окремі легенди, фіксують пам’ять про смерть будівничого під час спорудження храму (Василів на Дністрі), що підтвердилося археологічними дослідженнями. Зважаючи на значущість та унікальність таких поховань відомості про них згодом “обростали” легендарними й фантастичними подробицями. разом з тим, ці легенди засвідчують високий соціальний статус та значущість професії будівничого вже в найдавніші періоди.

5. У процесі вивчення професійної діяльності будівничих на Русі було звернено увагу на особливу популярність імені Петра, як покровителя каменяряв, в середовищі будівничих на Русі. Ширший аналіз іменослову будівничих Русі XI–XIV ст. дозволив з’ясувати, що іменам патронів будівничої справи відповідає значно ширший перелік, це такі імена, як .Петро, Іоанникій, Іоан, Яків, Давид, Фома тощо. Те, що зайнята в будівельному виробництві людина має таке патрональне ім’я найімовірніше є свідченням того, що й батьки цієї людини були причетними до будівельної справи й надавали нащадку ім’я з розрахунку на прихильність небесного патрона у його майбутній професійній діяльності. Дослідження імен будівничих XI–XIV століть привело до висновку, що практика набуття патронального імені була характерна і для будівельного середовища мусульманського віросповідання. Ім’я Бакун, що відповідає імені першого будівничого мусульманської святині Кааби, мав будівничий Юр’їв-Польського

Георгіївського храму. Про нього згадував В. Татіщев, спираючись на втрачений Йоакимівський літопис, пишучи, що “мастер был болгарский”, тобто походив із Волзької Булгарії.

6. Важливим питанням у вивченні процесу вибору основних характеристик храму є участь у ньому замовника. У окремих випадках джерела прямо вказують, що князь виконував роль головного будівничого (“а сам бе мастер”). Попри скептичне відношення до такої можливості дослідників, тема лишилася неопрацьованою. Відтак роль князя у виборі прототипу нової будівлі проаналізовано на прикладі аналізу походження планувально-просторового вирішення храму-квадрифоля, виявленого в ур. Мурованка біля с. Побережжя (зламу XII–XIII ст.) в околиці стольного Галича. Виявлено прямі морфологічні та конструктивні співпадіння цього оборонного храму із донжоном королівського замку, побудованому в період з 1130 по 1150 р. Людовиком VII (*1120 – †1180) у французькому м. Етампі (фр. Étampes). Залучення історично-генеалогічної складової дослідження дозволило виявити, що причиною цих співпадінь могло стати безпосереднє знайомство із французьким прототипом фундатора квадрифоля – князя Романа Мстиславовича. Є всі підстави вважати, що князь Роман перебував у Етампі, вирішуючи долю заточеної там родички по руській та польській лінії – Інгеборги Данської (королеви Франції у 1193 и 1200–1223 рр.). Саме ця обставина дозволяє пояснити появу у Галичі чотириконхової споруди, найвірогідніше – оборонного монастирського храму, присвяченого св. Борису та Глібу.

7. Зважаючи на особливу роль християнської семантики у середньовічних історичних джерелах, важливе місце у дослідженні дотичних до архітектури повідомлень мають згадки та сюжети, які вважають фантастичними, позбавленими змісту чи просто надуманими. У такому ракурсі проаналізовано легендарні перекази про заснування міста Львова та приміського монастиря св. Юра, що походить із княжої доби. Присутність у цих сюжетах мотиву поборювання дракона та змія трактують кардинально протилежно – від повного заперечення фактів, пов’язаних із цим сюжетом, до спроб виявити реліктові форми лева. Аналіз цих текстів з точки зору християнської семантики виявив, що ті особливості історичних оповідей про

заснування Львова та Святоюрського монастиря, які вважали фольклорними чи легендарними вставками, базуються на символіці очищення та покаяння, у якій всі фантастичні складові (у тому числі лев та дракон) знайшли своє логічне пояснення. В аналізованих сюжетах трансформувалася й закарбувалася літературна образно-філософська система княжих часів з приматом ідеального, духовного. Храм св. Юрія у Львові міг замислюватися як покутний храм-мартирій, що підтверджує опис урочистого обряду перепоховання, здійсненого вразу після його зведення й пов'язаного, вірогідно, з литовським князем Войшелком, підступно убитим князем Левом у Володимирі.

8. Якщо у дослідженні монументальних об'єктів практика звернення до історичних джерел (попри загальний незадовільний стан) є загальноприйнятною, то вивчення малих архітектурних форм за джерелами залишається мало розробленою проблемою. Причиною є фізичні втрати невеликих рухомих творів і складність їх археологічного виявлення та інтерпретації. У літописах є низка виразних та промовистих описів, інтерпретація яких вимагає залучення паралельних джерел. У такому ракурсі розглянуто і повідомлення про спровадження до Холма з Угорщини чаші з багряного мармуру, декорованих зміїними головами. Аналіз візантійських джерел дозволив з'ясувати, що замовляючи в Угорщині чашу з “мрамора багряна” Данило Галицький найпевніше взувався на константинопольські порфірові/багряні взірці, докладно описані, аж до згадок про драконів, які їх обвивали. Дослідження доводить, що в програмі розбудови та відновлення княжого Холма Данило Романович орієнтувався на взірці найвищого художнього рівня – столичні константинопольські твори. Притягальна велич Візантії була далеко не чужою для володаря Галичини та Волині через його спорідненість по матері з візантійською династією Ангелів.

ВИСНОВКИ

Зміст дисертації відповідає на поставлені питання, відповіді на які структуровано так:

1. Практика використання джерельної бази X–XIV ст. у працях, присвячених вивченню архітектури Русі, демонструє вторинне ставлення дослідників до джерельної бази та усталену тенденцію її використання як пасивного сховища атрибутивних характеристик архітектурних об'єктів. У викладі архітектурно-містобудівних процесів вбачаються фактичні лакуни, розрізненість і фрагментарність досліджуваного матеріалу, простежується поверхневність у аналізі тогочасних обставин та умов. Методологічне забезпечення історично-архітектурних студій періоду давньої Русі виразно відстає від загальних тенденцій розвитку методології історії, залишаючись у полоні історично-архітектурних схем XIX ст. Недоступними для істориків архітектури залишаються новаторські положення методології сучасних історичних досліджень, передовсім джерелознавства та текстології. Освоєння та використання їх передбачає не лише зміни у баченні методології архітектурознавчих досліджень княжої доби, але й зміни погляду на суть історичного джерела, структуру інформації, закладеної у ньому, а також – на відносини в системі “історичне джерело – дослідник”.

2. Встановлено, що основною причиною ухилу досліджень архітектури Русі у практику статичного аналізу архітектурних об'єктів та неуваги до вивчення джерельної бази є поверхнєве ознайомлення архітектурознавців з класифікацією історичних джерел та новітніми методиками їх аналізу. Проведений аналіз новітніх тенденцій методології дослідження історичних джерел дав підстави визначити перспективні методики їх опрацювання. Дослідження спирається на комплексне використання даних і методів історичного джерелознавства, класичної текстології, генетичної критики і герменевтичного аналізу із залученням методичних прийомів центонно-парафразного методу дослідження літописних джерел.

3. Подолання негативної тенденції пасивного ставлення до історичних джерел передбачає також виконання дослідником таких передумов: ознайомлення з понятійним апаратом історично-текстологічного дослідження; освоєння процедури

текстологічного аналізу; набуття навиків текстологічного аналізу, фіксації, коректного застосування та використання отриманих результатів; ознайомлення з літературою з теорії та практики текстологічного дослідження; набуття навиків критичного сприйняття та аналізу історичних текстів різних жанрів й епох. Розроблена методика дослідження передбачає дотримання таких основних принципів використання джерельної бази з історії архітектури Русі, як принцип сукупності; принцип історизму; принцип розвитку; принцип порівняння; принцип об'єктивності; принцип соціального підходу; принцип альтернативності.

4. Забезпечення об'єктивності наукової інтерпретації джерельних свідчень ґрунтується на дотриманні таких методологічних вимог: презумпції релігійної семантики інтерпретованих джерел; інтерпретація не повинна базуватися на тлумаченні окремого фрагмента тексту, а має враховувати ціле повідомлення; аналізоване повідомлення необхідно вписати у властиве їй семантичне оточення, смисловий контекст автора джерела і його сучасників; аналіз джерела може передбачати виявлення не лише реалій, але й закладених автором міфологем; важливою умовою інтерпретації є вибір соціально-культурного та політичного контексту, в якому повинно розглядатися джерело. Критеріями ефективності методики аналізу важливих дискусійних джерельних свідчень з історії архітектури Русі є такі, що дають можливість несуперечливо пояснити: причини, що спонукали автора створювати повідомлення, розпочати виклад і припинити його; структуру повідомлення; відбір матеріалів, призначених для викладу; форму його подачі; підбір джерел, на які спирався автор.

5. У дисертації запропоновано нові підходи у вивченні літописних свідчень, дотичних до практики сакрального будівництва язичницької доби. Простежено, що руські книжники використовували вже відомі літературні моделі та описували язичницькі архітектурні об'єкти за допомогою певних образних відповідників. Такі моделі запозичувалися із біблійних та перекладних текстів, а джерелом образних відповідників язичницьких об'єктів слугувала антична практика. Реалії язичницького сакрального будівництва залишалися поза цими описами. Їх відображає досліджене В. Хвойкою київське святилище. Виявлено його прями

технологічні та морфологічні відповідності зі старозавітними вимогами з влаштування юдейських жертovníків. Ці збіги пов'язані з впливом традицій єврейського прозелітизму в Хозарії, який полягав у тому, що хозари засвоювали юдаїзм не в його реформованому вигляді. Існував перехідний період, коли язичницькі жерці-ками, які сповідували культ Тенґрі, після навернення в юдаїзм приймали обов'язки єврейських священиків та використовували практику старозавітних жертвоприношень, взоруючись на старозавітні тексти. Доведено також, що популярне повідомлення Аль-Мас'уді про будинки, вшановувані у слов'ян, описує фундації імператора Діоклетіана у заселених слов'янами провінціях Далмації та Паннонії. Простежено, що джерелом свідчення арабського історика слугувала оповідь про будівничих-квадратаріїв, які мученицьки загинули в часи переслідування християн. Виявлено, що в українській фольклорній спадщині зберігся відгомін цього агіографічного джерела, пов'язаний із вшануванням згадуваних у ньому персонажів як святих покровителів будівництва.

6. Початки державних заходів із урбанізації Русі розглянуто у контексті аналізу літописного повідомлення 947 р. про урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги та її похід “к Новугороду”. Обґрунтовано, що цей літописний уривок повідомляє про початок реформ відразу після війни з деревлянами 946 р., буквально за текстом – “по мсті” (після помсти) деревлянам за смерть князя Ігоря. У 947 р. ініціативи княгині Ольги поширилися далі на захід, на правобережжя Західного Бугу де по його правій притоці р. Лузі облаштовувалася мережа державних осередків – погостів. Літописні події 946 та 947 р. не мали стосунку до північних річок Мсти та Луги, вони відображали намагання отримати контроль Русі над трансконтинентальним торговельним шляхом із волзького Булгару, через Київ, деревлянські та волинські землі до Регенсбурга. Реформи 947 р. були також орієнтованими на освоєння водного шляху, який пов'язував Русь із Балтикою руслами Бугу та Вісли. Аналіз літописної статті 947 р. під таким кутом зору знімає застереження щодо достовірності самого факту урбаністично-адміністративних реформ княгині Ольги 947 р. та повертає описані події у логічний південноруський контекст. Реформаторські ініціативи середини X ст. не стосувалися волховського

Новгорода, що виник на поч. XI ст. як укріплений консолідувальний центр кількох різноетнічних поселень. Аналіз згадок про Немогард у трактаті Константина Багрянородного та народу нукарда (новгородців) у творі Аль-Мас'уді доводить, що цей населений пункт розташовувався на півдні Русі. Його ототожнено із дитинцем волинського Володимира, що виник до того, як у кін. X ст. місто отримало свою назву на честь князя Володимира. Це доводить і розташування Новгорода в архаїчних етнонімічних переліках ПВЛ відразу за деревлянами. Про Новгород як крайній від Польщі населений пункт Русі повідомляє Я. Длугош. Важливим доказом волинської локалізації Новгорода ранніх літописних звісток є наявність населеного пункту Nouagarda серед волинських міст у найстарших переробках карт Європи М. Кузанського.

7. У контексті обґрунтування південної локалізації Новгорода X ст. проаналізовано повідомлення Новг. IV літопису про заснування Володимиром Святославовичем гóрода Володимира на 'Словенській землі', хрещення там намісників та спорудження ц. Богородиці. Простежено видозміни фактів та свідчень цієї звістки у пізніших літописних зводах, у яких назва 'Словенська' змінювалася на 'Смоленська', 'Суздальська' чи 'Заліська'. Наполегливе перелицювання московськими книжниками назви 'Словенська земля' мало за мету пов'язати згадку про заснування Володимира X ст. із однойменним гóродом на Клязьмі, заснованим на початку XII ст. заходами В. Мономаха. Обґрунтовано, що аналізована літописна стаття стосується Володимира на Волині. Її текст свідчить про заходи Володимира Святославовича із розбудови існуючого волинського гóрода, спорудження на території пригорода ц. Богородиці та хрещення намісників. Володимир розбудував давній гóрод на волинській р. Лузі і назвав його на свою честь Володимиром.

8. Виявлено, що використання у літописах назви 'Словенська земля' кореспондуються із назвою 'Словенський городок', під якою фігурує городище давнього Волиня, та її ремінісценсією у назві 'Слаутин', що закріпилася за пригородом сусіднього Грубешова, який перейняв традицію занепалого Волиня. Відзначено сюжетні паралелі місцевих волинських легенд з пізньолітописним новгородським текстом, відомим під назвою "Сказание о Словене и Русе и городе

Словенске”. Розкрито причини міграції новгородської урбаністичної легенди з Побужжя. Обґрунтовано, що в новгородському “Сказанні” про заснування та дворазове запусніння гóрода Словенська відобразилися урбанізації Побужжя у VI–VII століть. Зруйнування Зимнівського городища аварами наприкінці VII ст. спричинило перенесення центру Словенської землі до недалекого Волиня, а звідти, вже в IX–X ст., – до сусіднього Нового гóрода на Лузі, згаданого у повідомленні про заснування Володимира у Словенській землі й названого на честь Володимира Святославовича, народженого в сусідніх Будятичах (Будятиній весі).

9. На конкретних прикладах продемонстровано перспективні напрями досліджень архітектури княжої доби. Сформовано каталог свідчень про давньоруських будівничих X–XIV ст., який складається із 32 позицій, та виявлено інформативність іменослову будівничих, який слугує свідченням розвитку спадкової професійної діяльності у будівельному середовищі. Перспективи дослідження ролі замовника проаналізовано на прикладі аналізу походження планувально-просторового вирішення храму-квадрифоля, виявленого біля с. Побережжя (злам XII–XIII ст.) на околиці столярного Галича. Простежено прямі морфологічні та конструктивні збіги цього оборонного храму із донжоном королівського замку, побудованого на поч. XII ст. у французькому м. Ета́мпі. Залучення історично-генеалогічної складової дослідження дало можливість виявити, що причиною цих збігів могло стати безпосереднє знайомство із французьким прототипом фундатора галицького квадрифоля – князя Романа Мстиславовича. Зважаючи на особливу роль християнської семантики у середньовічних історичних джерелах, важливе місце у дослідженні дотичних до архітектури повідомлень мають згадки та сюжети, які вважають фантастичними, позбавленими змісту чи просто надуманими. Можливості їхнього дешифрування продемонстровано на прикладі легендарних переказів про заснування міста Львова та приміського княжого монастиря св. Юра. Можливості розширення джерелознавчої бази зарубіжними джерелами простежено на прикладі аналізу повідомлення про спровадження до Холма з Угорщини чаші з багряного мармуру. Аналіз візантійських джерел дав можливість з’ясувати, що, замовляючи в Угорщині чашу з “мрамора багряна”, Данило Галицький взурався на

константинопольські порфірові взірці, докладно описані, аж до згадок про драконів, які їх обвивали.

10. На вказаних прикладах акцентовано увагу на міждисциплінарному характері методичного інструментарію, який необхідно використовувати для забезпечення максимально повного осягнення комплексу уявлень про архітектуру, архітектурну творчість та виробничу і технологічну діяльність, а також про учасників дійства зі створення архітектурних об'єктів. Перспективи розвитку історично-архітектурної науки добачаються як у підвищенні освітнього рівня та наукової ерудиції архітекторів, так і у формуванні окремого освітнього напрямку з історії архітектури.

11. На підставі аналізу джерельної бази XI–XIV ст. визначено основні закономірності формування архітектури Русі: а) процеси розвитку архітектури Русі мають ступеневий характер і відображаються у низці послідовних етапів; б) у межах кожного з етапів свого розвитку архітектура Русі формувалася еволюційно, шляхом повторювання якісних взірців, передавання принципів, навиків та технологій у рамках розвитку професійних корпорацій та спиралася на спадковість професійної діяльності; в) якісно нові прояви зазвичай є результатом індивідуальних державницьких ініціатив володарів, що виникали під впливом змін в економічній та військово-політичній сферах; г) архітектурні традиції на кожному із етапів (включно із язичницькою добою) не мають замкненого та ізольованого характеру, а відображають зовнішні впливи; е) регіональні традиції розвивалися під впливом природно-кліматичних обставин та залежали від процесів політичної децентралізації регіонів Русі; є) якісні характеристики у розвитку архітектури підтримувалися орієнтацією на найкращі тогочасні європейські взірці; ж) запозичені та спроваджені на Русь новітні архітектурні та урбаністичні ідеї творчо адаптувалися до місцевих релігійних, культурних та природно-кліматичних вимог.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

1. Львівська Наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника.
Відділ рукописів, Ф. 3: Бібліотека монастиря василіан, спр. МВ—129: Rejestr ozdoby w cerkwi Kathedralnej spisany wtejże Kathedrze S^o Jerzego Lwowskiey. Spisany w roku 1719, арк. 51 зв.
2. Российская Государственная Библиотека.
Ф. 304. I: Главная библиотека Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, рукопись 2 (2027): Собрание некоторых книг В. Завета, Лист 144–151 об.
3. Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze.
Manoscritto in Codice Magliabechiano II.I.141: Francesco di Giorgio Martini “Trattato di architettura civile e militare”, Cart., sec. XVI, con disegni a penna.

Опубліковані джерела

4. Абрамович Д. И. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им / Д. И. Абрамович; издание Отделения русского языка и словесности Имп. АН. – (Памятники Древне-Русской литературы. – Вып. 2). – Петроград: Типография Имп. АН, 1916. – С. XXIII с., 204 с.
5. Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання / Абрамович Д. І. – Київ: Час, 1991. – XXIII с., 280 с.
6. Антологія літератур Сходу: переклади з адигейської, азербайджанської, арабської, асурської, бенгальської [...] турецької, японської та інших мов, зроблені або видані в Харкові / Упорядкування, вступ стаття та примітки А. Ковалівського. – Харків: Вид-во Харківського державного університету ім. О. М. Горького, 1962. – 452 с.: іл.
7. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. – К.: ДНВП “Картографія”, 2004. – 208 с.: іл.
8. Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской Духовной Академии. – Санкт-Петербург: В типографии Григория Труслова, 1860. –

- Т. 1: Никиты Хониата История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина / Перевод под редакциею профессора В.И. Долоцкого. – VIII, X, 446 с.
9. Высоцкий С. А. Киевские граффити XVIII вв. / С. А. Высоцкий. – К.: Наукова думка, 1985. – 135 с., LXIII табл., [4 с.].
10. Владимирский летописец. Новгородская вторая (Архивская) летопись // ПСРЛ. – Москва: Изд-во “Наука”, 1965. – Т. 30. – 240 с.
11. Вологодско-Пермская летопись // ПСРЛ. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. – Т. 26. – 414 с.
12. Галицько-руські народні легенди / Зібрав В. Гратюк // Етнографічний збірник. Видає етнографічна комісія НТШ. – Львів: Накладом Наукового Товариства імені Шевченка, 1902. – Т. XII. – XI, 215 с.
13. Геродот. Історії в дев'яти книгах / Переклад А. Білецького. – Київ: Наукова думка, 1993. – 576 с.
14. Гиляров Ф. А. Предания русской начальной летописи (по 969 год). Приложения / Ф. А. Гиляров. – Москва: Типография “Современных Известий”, 1878. – 325 с.
15. Грамоти XIV ст. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Упор., вступ. стаття, коментарі і словники-показчики М. М. Пащак. – (Пам'ятки української мови). – Київ: Вид-во “Наукова думка”, 1974 – 256 с.
16. Груневег Мартин. Опис Львова / Мартин Груневег; публікацію підг. Я. Ісаєвич // Жовтень.— Львів, 1980.— № 10.— С. 109—114. Ісаєвич Я. “Альтана посеред раю”: Львів у 1582—1602 рр. // Львів. Історичні нариси. – Львів: Каменярь, 1996. – С. 29–44.
17. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – М.: Русский фонд содействию образованию и науке, 2009. – Т. 3: Восточные источники. – 264 с.
18. Ермолинская летопись // ПСРЛ. – С.-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1910. – Т. 23. – V с., 241 с.
19. Зиморович Б. Потрійний Львів / Переклад з лат. мови Н. Царьової наук. коментар І. Мицька.— Львів: Центр Європи, 2002. – 224 с.

20. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Санктпетербург: В типографии Эдуарда Праца, 1843. – Т. 2. – IX, [2], 380 с.
21. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. 2. – XVI с., 938 стлб, 87 с., IV с.
22. Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст исследование и Словарь. – (Книги временные и образные Георгия Мниха). – Петроград: Российская государственная академическая типография, 1920. – Т. I: Текст. – XVIII с., 612 с., III с.
23. Книга степенная царского родословия. – М.: При Имп. университете, 1775. – Ч. I. – VIII с., 580 с.
24. Книга степенная царского родословия. Часть первая // Полное собрание русских летописей. – Санктпетербург, 1908. – Т. 21, первая половина. – С. 206–220.
25. Колядки та щедрівки / Зібрав В. Гнатюк // Етнографічний збірник. Видає етнографічна комісія НТШ. – Львів: Накладом Наукового Товариства імені Шевченка, 1914. – Т. 35. – XXXIV, 270 с.
26. Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст. Перевод. Комментарий / Ред. кол.: В. Л. Янин (отв. ред.) и др. – (Серия “Древнейшие источники по истории народов СССР”. Издается с 1977 г.). – М.: Наука, 1991. – 493, [3] с.
27. Константина, во Христе, Царе Вечном, василевса ромеев, к сыну своему Роману, боговенчанному и багрянородному василевсу // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья / АН СССР. Ин-т славяноведения и балканистики. – М.: Изд-во “Наука”, 1982. – С. 269–320.
28. Кругосветное странствие раби Петахии Регенсбургского // Три еврейских путешественника. – Иерусалим: Гешарим, 5764; М.: Мосты культуры, 2004. – С. 257–318.
29. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1, вып. 1: Повесть временных лет. – VIII с., 286 стлб.; 1927. – Т. 1, вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – [II с.], 289–488 стлб., [2 с.].

30. Лаврентьевская и Троицкая летописи // ПСРЛ. – Санктпетербург: В типографии Эдуарда Праца, 1846. – Т. 1. – XX, [2], 270 с.
31. Лактанций. О смертях преследователей (De mortibus persecutorum) / Пер. В. М. Тюленева. – (Серия “Античное христианство”. Раздел “Источники”). – СПб: Изд-во “Алтейя”, 1998. – 281 с.
32. Лейбович Л. И. Сводная летопись, составленная по всем изданным спискам летописи / Л. И. Лейбович. С.-Петербург: В типографии О. И. Бакста, 1876. – XLI, 414 с.
33. Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – Москва: Изд-во “Наука”, 1980. – Т. 35. – 306 с.
34. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки // ПСРЛ. – Санкт-Петербург: Типография Ф. Елеопского и К⁰, 1889. – Т. 16. – [4 с.], 320 стлб., 69 с.
35. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью // ПСРЛ. – Санктпетербург: В типографии Эдуарда Праца, 1862. – Т. 9. – XXIII, 256 с.
36. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – М.: Языки русской культуры, 2000. – Т. 9. – XXXII с., 288 с.; Т. 10. – IV с., 244 с.
37. Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью // ПСРЛ. – Санктпетербург: В типографии Леопида Демиса, 1863. – Т. 15. – VII, [1], 504 стлб., [1].
38. Летописный свод 1497 г. Летописный свод 1518 г. (Уваровская летопись) // ПСРЛ. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 28. – 412 с.
39. Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. – Санктпетербург: В типографии Эдуарда Праца, 1856. – Т. 7. – X с., 346 с.
40. Літопис руський / Переклад з давньорус. Л. Є. Махновця. Відп. ред. О. В. Мишанич. – Київ: Дніпро, 1989. – XVI с., 591 с.
41. Львовская летопись. Часть первая // ПСРЛ. – С.-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1910. – Т. 20, первая половина: – IV с., 418 с.
42. Лясота Еріх зі Стеблева. Щоденник / Еріх Лясота; перекл. з нім. Галина та Іван Сварники // Жовтень. Щомісячний літературно-мистецький та громадсько-

політичний журнал Спілки письменників України. – Львів: Каменяр, 1984. – № 10. – С. 97–110.

43. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам / Составил И. И. Срезневский. – Санктпетербург: Типография Имп. АН, 1893. – Т. 1 (А–К). – XI с., 1419 стлб., 49 стлб.; 1895. – Т. 2 (Л–П). – 1802 стлб.; 1903. – Т. 3 (Р–Ѓ). – 1683 стлб., 272 стлб., 13 с.

44. Медынцева А. А. Древнерусские надписи новгородского Софийского собора XI–XIV века А. А. Медынцева. – М.: Наука, 1978. – 311 с.

45. Московский летописный свод конца XV века // ПСРЛ. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949. – Т. 25. – 464 с.

46. Мученичество четырех святых венценосных, написанное Порфирием / Перевод с лат., вступ. статья и комментарии Ю. К. Колосовской // Вестник древней истории. – М.: Наука, 1992. – № 4 (203). – С. 222–241.

47. Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков (тексты, перевод, комментарий) / А. В. Назаренко. – (Серия “Древнейшие источники по истории Восточной Европы”) / РАН. Ин-т российской истории. Ред. кол: В. Л. Янин (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1993. – 240 с.

48. Народные песни Галицкой и Угорской Руси / Собранные Я. Ф. Головацким. – М.: В Университетской типографии (М. Катков), 1878. Ч. II: Обрядные песнию – 841 с., II с.; – Ч. III: Разночтения и дополнения. – Отд. 2: Обрядные песни. – III с., 747 с., 24 с., LXXX с., II с.

49. Никаноровская летопись. Сокращенные летописные своды XV века // ПСРЛ. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962. – Т. 27. – 417 с.

50. Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского // ПСРЛ. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – Т. 43. – 368 с.: ил.

51. Новгородская первая летопись. Берлинский список / Санкт-Петербургский государственный университет. Петербургское лингвистическое общество. Предисловие А. В. Майорова. – (Возвращенное наследие. Славянская рукописная книга в собраниях архивов и библиотек). – СПб: Скрипториум, 2010. – 444 с.

52. Новгородская первая летопись старшего и младшего извода / АН СССР. Ин-т истории. Под редакцией и с предисловием А. Н. Насонова. Отв. ред. М. Н. Тихомиров. – М.; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – 642 с., 5 л. илл.
53. Новгородская четвертая летопись // ПСРЛ. – Москва: Языки русской культуры, 2000. – Т. 4, ч. 1. – XXXVIII с., 690 с.
54. Новгородские летописи // ПСРЛ. – Санктпетербург: В типографии Эдуарда Праца, 1841. – Т. 3. – V, 308 с.
55. Новгородские летописи (Так названные Новгородская вторая и новгородская третья летописи) // ПСРЛ. – Санктпетербург: Типография Императорской Академии Наук, 1879. – Т. 3, вып. 2. – XXIV, 488, 114 с.
56. Новгородские и Псковские летописи // ПСРЛ. – Санктпетербург: В типографии Эдуарда Праца, 1848. – Т. 4. – VIII, [1], 363 с.
57. Павсаний. Описание Эллады. Книги I–IV. В 2-х томах / Перевод С. П. Кондратьева. – СПб.: Изд-во “Алтейя”, 2002. – Т. 1. – 336, [15] с. рис.
58. Повесть временных лет / АН СССР. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – М.; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – Ч. II: Приложения / Статьи и комментарии Д. С. Лихачева. – 556 с.+3 карты.
59. Повесть временних літ. Міжрядкове співставлення і парадосис (Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів) / Склав і відредагував О. Дональд. – Гарвард: Український Науковий Ін-т Гарвардського Університету, 1991. – Т. 10, ч. 1. – LXXXIII с., 690 с.
60. Попов А. Изборник славянских и русских сочинений и статей. Входящих в хронографы русской редакции (Приложение к обзору хронографов русской редакции) / А. Попов. – Москва: Типография А. И. Мамонтова и К°, 1869. – II с., [3 с.], 541 с.
61. Приселков М. Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста / М. Д. Приселков. – М.; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – 514 с.
62. Продолжение летописи по Воскресенскому списку // ПСРЛ. – Санктпетербург: В типографии Эдуарда Праца, 1859. – Т. 8. – VIII с., 302 с.

63. Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей / Пер. Я. Н. Любарского. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2009. – 400 с.
64. Псковские и Софийские летописи // ПСРЛ. – Санктпетербург: В типографии Эдуарда Праца, 1851. – Т. 5. – VI, [1], 279 с.
65. Псковские летописи / Под ред. А.Н. Насонова. – М.: , 1955. – Вып. 2. – 364 с.
66. Радзивилловская летопись // ПСРЛ. – Ленинград: “Наука”; Ленинградское отделение, 1989. – Т. 38. – 178 с.
67. Сказание о Борисе и Глебе. Факсимильное воспроизведение житийных повестей из Сильвестровского сборника (2-я половина XIV века) / Вступ статья Л. А. Дмитриева. – М.: Книга, 1985. – [160] с.: ил., Прилож. – 151 с.
68. Сказания о святых Борисе и Глебе. Сильвестровский список XIV века / Издалъ И. И. Срезневскій. – Санктпетербургъ: В типографии Императорской Академии наук, 1860. – XXVI с., 90 стлб., [1. с.], 147 с.
69. Смоленские грамоты XIII–XIV веков / Подг. к печати Т. А. Сумникова, В. В. Лопатин. Под ред. Р. И. Аванесова. – Москва: Изд-во АН СССР, 1963. – 140 с.
70. Софийская первая летопись старшего извода // ПСРЛ. – Москва: Языки русской культуры, 2000. – Т. 6, вып. 1. – VIII с., 312 с.
71. Староруські Київські і Галицько-Волинські літописи: Острозький список (Хлебніковський) і список Чертвертинського (Погодінський) / Вступ Омеляна Пріцака // Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів. – Гарвард, 1990. – Т. 8. – LXXXIX, 761 с.
72. Супрасльская рукопись содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи / Иждивением Общества Истории и Древностей Российских в председательство А. Ф. Малиновского. Трудами и попечением М. А. Оболенского. – Москва: В синодальной типографии, 1836. – XXIV с., 172 с., 32 с.
73. Типографская летопись // ПСРЛ. – Петроград: 2-я Государственная типография, 1921. – Т. 24. – [3 с.], 271 с.
74. Тихомиров М. Н. Русское летописание / М. Н. Тихомиров; отв. ред. С. О. Шмидт. – Москва: Изд-во “Наука”, 1979. – 384 с.

75. Торговля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянина / АН Української РСР. Археографічна комісія. Ін-т історії. ЦДІА УРСР у м. Києві та ін. – (Актові джерела) – Київ: Наукова думка, 1990. – 408 с.
76. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Юго-Западный отдел / Материалы и исследования собранные П. П. Чубинским. – Санкт-Петербург: В типографии В. Безобразова и комп., 1872. – Т. 3. – II, VIII, 486, II с.
77. Туптало Д. Життя святих (Четї Мінеї) / Дмитро Туптало. – Львів: Свічадо, 2007. – Т. 2. – 384 с.; Т. 3. – 580 с.
78. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянини і Полісся) / Упорядк., текстологічн. інтерпрет. і комент. О. І. Дея. – К.: Наукова думка, 1974. – 783 с.
79. Успенский сборник XII–XIII вв. / АН СССР Ин-т русского языка. Изд. подгот. О. А. Князевская и др. Под ред. С. И. Коткова. – Москва: Издательство “Наука”, 1971. – 752 с., 13 с. ил., 4 с.
80. Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII вв. // ПСРЛ. – Ленинград: “Наука”, Ленинградское отделение, 1982. – Т. 37. – 228 с.
81. Фома Сплитский. История архиепископов Салоны и Сплита / Вступительная статья, перевод, комментарий О. А. Акимовой. – М.: Изд-во “Индрик”, 1997. – 320 с.
82. Холмогорская летопись. Двинский летописец // ПСРЛ. – Ленинград: Изд-во “Наука”; Ленинградское отделение, 1977. – Т. 33. – 250 с.
83. Щавелева Н. И. Древняя Русь в “Польской истории” Яна Длугоша (книги I–VI): Текст, перевод, комментарий Н. И. Щавелева / Н. И. Щавелева. – Москва: Памятники исторической мысли, 2004. – 495 с.
84. Щапов Я. Н. Туровские уставы XIV в. о десятине / Я. Н. Щапов // Археографический ежегодник за 1964 год / АН СССР. Отделение истории. Археографическая комиссия. – М.: Изд-во АН СССР, 1965. – С. 271–273.
85. Щапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. / Я. Н. Щапов; отв. ред. А. А. Зимин. – М.: Изд-во “Наука”, 1972. – 340 с.

86. Щапов Я. Н. Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / Я. Н. Щапов. – М.: Изд-во “Наука”, 1976. – 240 с.
87. Archiwum książąt Lubartowiczów i Sanguszków w Sławucie. – Lwów: Z drukarni Instytutu Stawropigiańskiego, 1887. – Т. 1: 1366–1506. – XXIX s., 204 s., III tab.; 1890. – Т. 3: 1432–1534. – VII–XII s., XXXVI s., 556 s.
88. Beneventano (Beneventanus) Marco. Tabvla moderna Polonie Vngarie Boemie Germanie Rvssie Lithvanie. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://mapy.muzeum-polskie.org/katalog-map-crp/wiat-europa-i-sarmacja-europejska/239-tabvla-moderna-polonie-vngarie-boemie-ger-manie-rvssie-lithvanie.html>. Назва з екрана.
89. Długosz Jan. Dziejów Polskich ksiąg dwanaście / Jan Długosz; wydane staraniem A. Przezdzieckiego. Przekład K. Mecherzyńskiego. – Kraków: W Drukarni “Czasu” W. Kirchmayera, 1867. – Т. I. – [5 s.], XI s., 519 s., XXV s.
90. Germanus Nicolaus. Quod picta est parva germania tota tabella: Et latus italie gelidas quod prospicit alpes: Savromatum que truces populi: gentes que profundo Vicine adriaco: pelopis regnum que vetusti: Pannonios et findit agros qua frigidus hister: Atque licaonios terrarum quicquid in axes Vergit: et equoreas rhodanus qua verberat undas Gracia sit cuse nicolao, etc. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/1b/%C3%84lteste_Deutschlandkarte.jpg. Назва з екрана.
91. Gesta Hungarorum. Літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини / Переклад з латинської та угорської К. Найпавера. – Ужгород: “Карпати”, 2005. – 124 с.
92. Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum by Bede (673?–735). – Book II, chapter VII. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://classiclit.about.com/library/bl-etexts/bede/bl-bede-2-7.htm>. Назва з екрана.
93. Józefa Bartolomieja Zimorowicza Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się z polecenia reprezentacyi miasta / Wydał Dr. Korneli Heck. – Lwów: Gnin a Król, stoł. miasta Lwowa, 1835. – XLIV, 423, [1 s.] il.

94. Księga dziejów, czyli: historyje z dispozycyi i rozkazu przewielebnych przełożonych prowincyi ruskiej zakonu świętego Bazylego W. W Monasterze łwowskim pod tytułem świętego Jerzego męczennika dla pamiątki starożytności y dawności tegoż monasteru zebrane i spisane // Pamiątki historyczne krajowe / Zebrał i własnym nakładem wydał Ludwik Zielinski. – Lwów: Drukiem Piotra Pillera, 1841. – S. 75–108.
95. Lisle Guillaume de. Atlas nouveau, contenant toutes les parties su Monde, ou sont exactement remarquées les empires, monarchies, royaumes, etats, republicues, &c. / Guillaume de Lisle. – Amsterdam: Chez Jean Covens & Corneille Mortier, 1742. – 107 maps.
96. Passio Sanctorum Quattuor Coronatorum / Mitgetheilt von Hrn. Dr. Wattenbach. Mit einen Nachworte des Hrn. Präsidenten von Karajan // Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. – Wien: Aus der K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1853. – X band. – Heft II – S. 115–137.
97. Podanie o Hrubieszowie i Sławęcinnie // Współczesne podania ludowe / Wybór, wstęp i oprac. M. Jesiów. – Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1982. – S. 17–21: Z rękopisu Kazimiery Wiśniewskiej. [Електронний ресурс] / <http://osobliwosci.eduseek.interklasa.pl/~grzesiog/podania.htm>. Назва з екрана.
98. The Halliwell Manuscript. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://freemasonry.bcy.ca/texts/regius.html>. Назва з екрана.
99. The Strasburg Constitutions – 1459. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.rgle.org.uk/RGLE_1459.htm. Назва з екрана.
100. Vavassore, Giovanni Andrea di. Quot picta est parva Germania tota tabella : In quaesta taola [i.e. tavola] contienta Germania, [Ungaria, Boemia,] Polonia cun parte de la Flandria, de la Italia, de la Grecia, de la Turchia, de la Tarta[ria, de la Russia,] nouamente cum diligentia stampata. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://astronomie-rara.ethbib.ethz.ch/bau_1/maps/content/zoom/3945863. Назва з екрана.
101. Zimorowicz B. Historia miasta Lwowa królestw Galicyi i Lodomeryi z opisaniem dokładnem okolic i potrójnego oblężenia. – Lwów: Wyciśnięto krotłami Józefa Schnaydera, 1899. – XIV, 508 s.

Література

102. Александрович В. Ікона Богородиці початку XVI століття у церкві Різдва Богородиці в Камені-Каширському // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник / В. Александрович. – Луцьк: [б. в.], 2004. – Вип. 11: Матеріали XI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 3–4 листопада 2004 року. – С. 60–68.
103. Александрович В. Мистецтво Холма доби князя Данила Романовича / В. С. Александрович // Княжа доба: історія і культура. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 1. – С. 136–153.
104. Александрович В. Мистецькі сюжети Холмського літопису князя Данила Романовича: Нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела / В. Александрович // Український археографічний щорічник. – К.: Український письменник, 2009. – Вип. 13/14. – Т. 16/17. – С. 38–72.
105. Александрович В. Волинська іконографія Спаса у славі / В. Александрович // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Науковий збірник / Управління культури і туризму Волинської облдержадміністрації. Волинський краєзнавчий музей. – Луцьк: [б. в.], 2010. – Вип. 17: Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 21–22 жовтня 2010 року. – С. 12–39.
106. Александрович В. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія / В. Александрович. – (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 4). – Львів: [б. в.], 2010. – 468 с.
107. Александрович В. Не зафіксованого походження ікона Волинського краєзнавчого музею й початки української іконографії Спаса у славі // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник / В. Александрович. – Луцьк: [б. в.], 2011. – Вип. 18: Матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 27–28 жовтня 2011 року. – С. 36–48.
108. Алексеев С. В. Фольклорный первоисточник новгородской традиции XVII века / С. В. Алексеев // Проблемы источниковедения и политической истории. – Москва: Ин-т специальных исторических дисциплин РАН, 1995. – С. 3–33.
109. Алексеев С. В. Литературные и археологические источники о крещении Новгорода / С. В. Алексеев // Знание. Понимание. Умение: Научный журнал

Московского гуманитарного университета. – Москва, 2005. – № 2. – С. 189–195. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.zpu-journal.ru/zpu/2005_2/Alekseev/27.pdf. Назва з екрана.

110. Алпатов М. В. Всеобщая история искусств / М. В. Алпатов. – М.: Искусство, 1955. – Т. 3: Русское искусство до начала XVIII века. – 426 с., 52 л. ил., [2] с.

111. Алферов А. Рубежи, ребра, сорочьи лапки, крюки... Торговые пломбы Киевской Руси / А. Алферов // Антиквар. – Киев, 2010. – № 11 (48). – Ноябрь. – С. 22–25.

112. Алфьоров О. Пломби дорогичинського типу: методологічні рекомендації по опису та каталогізації О. Алфьоров // Сфрагістичний збірник / НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Ін-т спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих. Ред. кол.: П. С. Сохань (гол. ред.) та ін. – Київ: Вид-во “Софія-А”, 2011. – Вип. 1. – С. 189–221.

113. Андрейчева М. Ю. К проблеме истолкования образа Перуна в статье 6488 Повести временных лет / М. Ю. Андрейчева // Люди и тексты. Исторический альманах. 2012. – М.: ИВИ РАН, 2013. – С. 102–117.

114. Антипов И. В. Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в. Каталог памятников / И. В. Антипов. – СПб: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2000. – 204 с.

115. Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии / В. В. Антонович // Труды VI археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Одесса: Типография А. Шульце, 1886. – Т. 1. – С. 86–102 с.

116. Аристов Н. Промышленность древней Руси / Н. Аристов. – С.-Петербург: [Б. и.], 1866. – VI, 321, [3] с.

117. Аристов Н. Промышленность древней Руси / Н. Аристов. – Біла Церква: Видавець олександр Пшонківський, 2010. – XVIII, 258 с.

118. Аристов В. Коли і як виник “Галицько-Волинський літопис”? / В. Аристов // Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи / Наук. ред.: В. Ричка, О. Толочко. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України; Laurus, 2012.. – Том XI. – С. 172–175.

119. Артамонов М. И. История хазар / М. И. Артамонов; под ред. и с примечаниями Л. Н. Гумилева. – Ленинград: Издательство государственного Эрмитажа, 1962. – 522 с.
120. Археологическое изучение Новгорода / АН СССР, Ин-т археологии. Ред.: Б. А. Колчин, В. Л. Янин. – М.: Наука, 1978. – 237 с.
121. Архимандрит Леонид [Кавелин Л. А.]. Откуда родом была св. великая княгиня русская Ольга? / Л. А. Кавелин // Русская старина. Ежемесячное историческое издание М. И. Семева. – С.-Петербург: Типография В. С. Балашова, 1888. – Т. 59. – Июль–август–сентябрь. – № 7. – С. 215–224.
122. Архипов А. А. Об одном древнем названии Киева // Из истории русской культуры. – М.: Языки русской культуры, 2000. – Т. 2, кн. 1: Киевская и Московская Русь. – С. 30–46.
123. Архипова М. Д. Киприан Старорушанин – деятель Русской православной церкви и духовной культуры первой трети XVII в. / Автореф. дисс ... к. ист. н. – Воронеж, 2004. – 22 с.
124. Асеев Ю. С. Петро Милонег – видатний зодчий давньої Русі / Ю. С. Асеев // Вісник Академії архітектури УРСР. – К.: ,1950. – № 3. – С. 38.
125. Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева / Ю. С. Асеев. – Киев: Будівельник, 1982. – 160 с., ил.
126. Асклепий // Мифы народов мира. Энциклопедия / Главн. Ред. С.А. Токарев. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – Т. 1: А–К. – С. 113–114.
127. Астрахан Н. Герменевтична теорія Фрідріха Даніеля Ернста Шляєрмахера в контексті сучасних концепцій інтерпретації літературного твору / Н. Астрахан // Вісник Львівського університету. Серія іноземні мови. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2012. – Вип. 20. – Ч. 1. – С. 3–10.
128. Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині / В. В. Ауліх; відп. ред. О. О. Ратич. – Київ: Наукова думка, 1972. – 124 с.

129. Барановский П. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове / П. Барановский // Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР / Сб. статей под ред. акад. И. Грабаря. – М.; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 13–34.
130. Барац Г. М. Собрание трудов по вопросу о еврейском элементе в этнической истории славян и восточных романцев / Г. М. Барац. – Берлин: [Б. и.], 1924. – Т. 2, отд. 2. – С. 545–918.
131. Бейцар-Артеменко О., Присяжний К. Устилуг // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. – (Матеріали наукової конференції “Любартівські читання”. 30–31 березня 2012 року). – Луцьк: Видавництво “Терен”, 2012. – С. 363–374.
132. Белецкий В. Д. Церковь Кирилла 1374 г. в Пскове (По материалам археологических раскопок) / В. Д. Белецкий // Культура средневековой Руси. – Ленинград: Наука, 1974. – С. 103–107.
133. Белецкий В. Д. “Храм 1” и некоторые вопросы атрибуции церкви Довмонта города / В. Д. Белецкий // Археологическое изучение Пскова. – М.: Наука, 1983. – С. 163–191.
134. Бережков Д. Н. О храмах Владимиро-Суздальского княжества (XII–XIII века) / Д. Н. Бережков // Труды Владимирской ученой архивной комиссии. – Владимир: Типо-Литография Губернского правления, 1903. – Кн. 5. – С. 1–146.
135. Березяк В. В. Бушанський скельний рельєф / В. В. Березяк // Археологія. – К.: Наукова думка, 1994. – № 3. – С. 113–121.
136. Бернгейм Э. Введение в историческую науку / Э. Бернгейм. – М.: Книжный дом “Либроком”, 2011. – 72 с.
137. Бернштейн-Коган С. В. Путь из варяг в греки / С. В. Бернштейн-Коган // Вопросы географии. – (Историческая география СССР. – Сб. 20). – М.: Гос. изд-во географической литературы, 1950. – С. 239–270.
138. Бибииков М. В. Центр и периферия России в отражении средневековых греческих гео-административных категорий и церковного законодательства Константинополя / М. В. Бибииков. [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.portal-slovo.ru/philology/37317.php?ELEMENT_ID=37317. Назва з екрана.

139. Болсуновский К. Дорогичинские пломбы найденные на берегах Западного Буга / К. Болсуновский. – Киев: Типолитография Г. Л. Фронцкевича, 1894. – Часть I. – 168 с.
140. Болсуновский К. В. Жертвенник Гермеса-Световида. Мифологическое исследование / К. В. Болсуновский. – К.: Типография Т-ва Г. Л. Фронцкевича и Ко, 1909. – 18 с., 2 л. табл.
141. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельско-хозяйственном и других отношениях / А. Братчиков. – Житомир: В типографии губернского управления, 1869. – Вып. 2. – 3 с., 129 с., 26 с., 10 с., 13 с.
142. Брунов Н. И. Мастера древнерусского зодчества / Н. И. Брунов. – М.: Стройиздат, 1953. – 78 с.
143. Буланин Д. М., Турилов А. А. Сказание о Словене и Русе // Словарь книжников и книжности Древней Руси / РАН. Ин-т русской литературы. – С.-Петербург: Изд-во Дмитрий Буланин, 1998. – Вып. 3: XVII в. – Ч. 3: П–С. – С. 444–447.
144. Вагнер Г. К. О главном мастере Георгиевского собора 1234 г. в Юрьеве-Польском / Г. К. Вагнер // Советская археология. – М.: Наука, 1966. – № 3. – С. 99–108.
145. Вагнер Г. К. Мастера древнерусской скульптуры. Рельефы Юрьева-Польского. – М.: Искусство, 1966. – 144 с. с илл., 72 с., [1 с.].
146. Василевский В. Г. Древняя торговля Киева с Регенсбургом / В. Г. Василевский // Журнал Министерства народного просвещения. – С.-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1888. – Ч. 257. – Июль. – С. 121–150.
147. Васильев М. А. “Хорс жидовин”: Древнерусское языческое божество в контексте проблемы Khazaro-Slavica / М. А. Васильев // Славяноведение. – М.: Наука, 1995. – № 2. – С. 12–21.
148. Вернадский Г. В. Древняя Русь / Г. В. Вернадский. – (История России. – 1). – Москва: Аграф, 1999. – 448 с.

149. Вилинбахов В. Б. Несколько замечаний о легендах Великого Новгорода и древнейших межславянских связях // Вестник Ленинградского университета. – Ленинград: Изд-во Ленинградского гос. университета, 1963. – Сер. 2: История, языкознание и литературоведение. – Вып. 3. – № 14. – С. 31–43.
150. Винокур І. С. Дослідження бушанського скельного комплексу / І. С. Винокур // Археологія. – К.: Наукова думка, 1994. – № 3. – С. 122–130.
151. Войтович Л. В. Торгівля і торгові шляхи Л. В. Войтович // Історія української культури. – Київ, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – С. 81–92.
152. Войтович Л. “Баварський географ”: Проблеми ідентифікації слов’янських племен / Л. Войтович // Треті “Ольжині читання”. Пліснеськ. 31 травня 2008 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. Б. Возницький. Наук. ред. І. Мицько. – Львів: [б. в.], 2009. – С. 3–14.
153. Войтович Л. В. Прикарпаття у другій половині I тисячоліття н. е.: Найдавніші князівства / Л. В. Войтович // Вісник Львівського університету / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – (Серія: Історична). – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – Вип. 45. – С. 13–20.
154. Войтович Л. Етимологія назви Русь, Раффельштеттенський митний статут і гіпотеза про походження княгині Ольги з Пліснеська / Л. Войтович // П’яті “Ольжині читання”. Пліснеськ. 7 травня 2010 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. Б. Возницький. Наук. ред. І. Мицько. – Львів; Броди: Просвіта, 2011. – С. 13–18.
155. Войтович Л. В. Історичний коридор Віа Регія (Via Regia) в Україні / Л. В. Войтович // Туризм сільський зелений / Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні. – Київ, 2011. – Вип. II (лип.–груд.). – С. 4–9.
156. Воробьева Е. В. Рельеф с драконом из Галича / Е. В. Воробьева // Советская археология. – Москва: Наука, 1981. – № 1. – С. 209–218.
157. Ворон // Мифы народов мира. Энциклопедия / Главн. Ред. С.А. Токарев. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – Т. 1: А–К. – С. 247.

158. Воронин Н. Н. У истоков русского национального зодчества / Н. Н. Воронин. // Ежегодник Института истории искусств, 1952: Живопись. Архитектура / АН СССР, Институт истории искусств; Редкол.: И.Э. Грабарь, В.Н. Лазарев, М.Л. Нейман, О.И. Подобедова. – М.: АН СССР, 1952. – С. 257–316.
159. Воронин Н. Н. Архитектурный памятник как исторический источник (Заметки к постановке вопроса) / Н. Н. Воронин // Советская археология. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 41–76.
160. Воронин Н. Н. Литературные источники в творчестве древнерусских зодчих / Н. Н. Воронин // Труды Отдела древнерусской литературы. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1957. – Т. 13. – С. 364–374.
161. Воронин Н. Н. Зодчество северо-восточной Руси XII–XV веков / Н. Н. Воронин. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – Т. 2: XIII–XV столетия. – 558 с.
162. Воронин Н. Н. Повесть об убиении Андрея Боголюбского и ее автор / Н. Н. Воронин // История СССР. – М.: Наука, 1963. – № 3. – С. 80–97.
163. Воронцова Ю. Б. Материалы к словарю коллективных прозвищ жителей Архангельской области. II. Л–Я / Ю. Б. Воронцова // Вопросы ономастики. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2007. – № 4. – С. 104–105.
164. Все о Венгрии / Пер. с венг. М.Д. Попова; ред. и предисл. Ю. И. Монича. – М.: Прогресс, 1985. – 287 с.
165. Всеобщая истории архитектуры. В 12 томах / Ред. кол.: Яралов Ю.С. (ответственный редактор) и др. – М.; Ленинград: Стройиздат, 1966. – Т. 3: Архитектура Восточной Европы. Средние века. – 688 с.
166. Вуйцик В. С. Новый памятник древнерусской белокаменной резьбы / В. С. Вуйцик // Памятники культуры. Новые открытия. 1982. – Ленинград: Наука, 1984. – С. 212–214.
167. Галенко О. Рутенська марка за джерелами IX–XII ст. / О. Галенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. В. Ф. Кураса НАН України / Збірник. – (Серія “Політологія та етнологія”). – Київ: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2006. – Вип. 29. – С. 6–16.

168. Гедзь Т. М. Територія України на карті Південної Сарматії Бернарда Ваповського Т. М. Гедзь. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://archive.today/zH7O>. Назва з екрана.
169. Гейштор А. Образ Руси в средневековой Польше / А. Гейштор // Культурные связи России и Польши XI–XX вв. / Комиссия историков России и Польши. Ред. Н. И. Щавелева и др. – Москва: Эдиториал УРСС, 1998. – С. 17–26.
170. Генетическая критика во Франции: Антология / Собр., ред., предисл. А. Д. Михайлов; Вступ. ст. Е. Е. Дмитриева. – М.: О. Г. И., 1999. – 287 с.
171. Гнатюк М. М. Генетична критика і текстологія: діалогізм дискурсивних практик / М. М. Гнатюк // Літературознавчі студії: Зб. наук. праць. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2010. – Вип. 26. – С. 52–55.
172. Гнатюк М. М. Текстологічні студії. Навчальний посібник / М. М. Гнатюк. – К.: ВПК “Експрес-Поліграф”, 2011. – 156 с.
173. Голб Н., Прицак О. Хозарско-еврейские документы X века / Н. Голб, О. Прицак; Науч. ред. В. Я. Петрухина. Изд. 2-е испр. и дополн. – Иерусалим: Гершаим, 5763; М.: Мосты культуры, 2003. – 240 с.
174. Головки О. Б. Балтійські племена в політичних взаємовідносинах Давньоруської і Польської держав (X – перша третина XIII ст.) / О. Б. Головки // Україна і Польща в період феодалізму. Збірник наукових праць / АН УРСР. Ін-т історії України. – Київ: Наукова думка, 1991. – С. 23–34.
175. Голубець М. Начерк історії українського мистецтва / М. Голубець. – Львів: Накладом фонду “Учітеся, брати мої”. – Ч. 1. – 262 с.
176. Гольдберг А. Л. Легендарная повесть XVII в. о древнейшей истории Руси // Вспомогательные исторические дисциплины / АН СССР. Отделение истории. Археографическая комиссия. Ленинградское отделение. – Ленинград: Изд-во “Наука”; Ленинградское отделение, 1982. – Т. XIII. – С. 50–63.
177. Гордеев С. О времени основания города Владимира С. О. Гордеев // К вопросу о дате основания г. Владимира. Сб. статей / Под ред. С. В. Шевченко. – Владимир: ТОО “Местное время”, 1992. – С. 38–42. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.russiancity.ru/books/b82.htm>. Назва з екрана.

178. Гордиенко Э. А. Росписи 1125 г. в соборе Рождества Богородицы Антониевого монастыря в Новгороде / Э. А. Гордиенко // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. искусство. Археология. Ежегодник 1974. – М.: Наука, 1975. – С. 197–204.
179. Горін С. Монастирі Західної Волині (Друга половина XV – перша половина XVII століть) / С. Горін. – Львів: Видавництво отців василіян “Місіонер”, 2007. – 336 с.
180. Горский А. А. Русь: От славянского расселения до Московского царства / А. А. Горский. – (Серия “Studia historica”). – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 192 с.
181. Грабарь И. История русского искусства / Игорь Грабарь. – М.: Издание И. Кнебель, 1909. – Т. 1: Архитектура. До-Петровская эпоха. – 512 с.
182. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – Київ: Наукова думка, 1991. – Т. 1: До початку XI віку. – 736 с.
183. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. / М. С. Грушевський – (“Літературні пам’ятки України”). – Київ: Либідь, 1994. – Т. 4: Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII–XVII. – Кн. 1. – 336 с.; Кн. 2. – 320 с.
184. Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.) / И. И. Данилевский. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 399 с.
185. Данилевский И. Н. Герменевтические основы изучения летописных текстов. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук / И. И. Данилевский. – М.: [Б. и.], 2004. – 46 с. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://cheloveknauka.com/v/13223/a/#?page=1>. Назва з екрана.
186. Данилевский И. Н. Повесть временных лет: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов / И. И. Данилевский. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 370 с.
187. Данилевский И. Н. Текстология и генетическая критика в изучении летописных текстов // Герменевтика древнерусской литературы. – М.: Знак, 2005. – Сб. 12. – С. 368–407.

188. Данилевский И. Н., Акельев Е. В. Программа дисциплины “Историческая текстология” / И. Н. Данилевский, Е. В. Акельев. – М.: Национальный исследовательский университет “Высшая школа экономики”, 2011. – 25 с.
189. Даркевич В.П. Прикладное искусство / В.П. Даркевич // Культура Византии. Вторая половина VII –XII в. – Москва: Наука, 1989. – С. 520–556.
190. Дашкевич Я. Русь і Сирія: взаємозв’язки VIII–XIV століть / Я. Дашкевич // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів: Видавничий комплекс НТШ, 1994. – Т. 228. – С. 7–47.
191. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь / И. Х. Дворецкий. – М.: Русский язык, 2000. – 846 с.
192. Джексон Т. Н. Austr í Görðum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках / Т. Н. Джексон. – (“Studia Historica”. Series minor). – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 208 с.
193. Диба Ю. “Волохи”-будівничі (за колядками про спорудження церкви) / Ю. Диба // Народознавчі зошити. – Львів: Інститут Народознавства НАН України, 1996. – Зошит 1 (7). – С. 48–52.
194. Диба Ю. Джерела символіки планувального укладу центричних храмів Русі X–XIII століть / Ю. Диба // Сакральне мистецтво Бойківщини Другі наукові читання пам’яті Михайла Драгана. – Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 1997. – С. 70–76.
195. Диба Ю. Архітектурні прототипи іконописних зображень “кумирниць” XV–XVII ст. / Ю. Диба // Студії мистецтвознавчі. Архітектура. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – К.: Вид-во ІМФЕ, 2006. – Число 3 (15). – С. 51–61.
196. Диба Ю. Творці монументальної архітектури Русі / Ю. Диба // Буття в мистецтві: Збірник наукових праць і матеріалів на пошану Степана Костюка з нагоди 80-річчя / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. Наук. ред. і упоряд. Л. Купчинська. Відп. ред. М. Романюк. – Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 2007. – С. 191–212.

197. Диба Ю. Р. Майстер Бакун. До питання походження будівничого Георгіївського собору в Юр'єві-Польському 1230–1234 рр. / Ю. Р. Диба // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2010. – № 674: Архітектура. – С. 288–296.
198. Диба Ю. Професійний іменослов будівничих Русі XI–XIV століть / Ю. Диба // Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: історія і сучасність: доп. та повідомлення. Міжнар. Наук. Конф., Львів, 28–30 жовтня 2010 р. – Львів: Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, 2010. – С. 424–430.
199. Диба Ю. Р. Період антського та славинського ранньодержавних об'єднань. Будівництво / Ю. Р. Диба // Історія українського мистецтва: У 5 т. / НАН України. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Голов. ред. Г. Скрипник. – Київ: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2010. – Т. 2: Мистецтво середніх віків. – С. 278–279.
200. Диба Ю. “И сани ѿґа стоґать въ Плесковѣ и до сего днѣ”: перший приклад “музеєфікації» чи літературна містифікація? / Ю. Диба // Княжа доба: історія і культура / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Відп. ред. В. Александрович. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2011. – Вип. 5. – С. 9–28.
201. Диба Ю. Агіографічне джерело повідомлення ал-Мас'уді про споруди, вшановувані у слов'ян / Ю.Р. Диба // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів: [Б. в.], 2011. – Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 254–288.
202. Диба Ю. Історично-географічний контекст літописного повідомлення про народження Володимира Святославовича: локалізація Будятиного села / Ю. Диба // Княжа доба: історія і культура / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Відп. ред. В. Александрович. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012. – Вип. 6. – С. 37–70.

203. Диба Ю. Спадкова професійна діяльність в світлі іменослову будівничих Русі XI–XIV ст. / Ю. Диба // Проблемы теории и истории архитектуры Украины. Сборник научных трудов. – Одесса: Астропринт, 2012. – Вып. 12. – С. 186–196.
204. Диба Ю. Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (3: Новгород до Новгорода) / Диба Ю. // Студії мистецтвознавчі. Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво / НАН України. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Голов. ред. Г. Скрипник. – Київ: Вид-во ІМФЕ, 2012. Число 4 (40) – С. 78–110.
205. Диба Ю. Батьківщина Малковичів – “Страна своя” преподобного Варлаама Печерського / Ю. Диба // Волинський благовісник. Богословсько-історичний журнал Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. Гол. ред. протоієрей І. Швець. – Луцьк: [б. д.], 2013. – № 1. – С. 99–112.
206. Дыба Ю. Р. О болгарском происхождении мастера Георгиевского собора в Юрьеве-Польском / Ю. Р. Дыба // Известия Казанского государственного архитектурно-строительного университета. Электронное научное издание / Глав. ред. Р. К. Низамов. – Казань, 2013. – № 2 (24). – С. 19–31. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://izvestija.kgasu.ru/files/2_2013/19_31_Dyba.pdf
207. Дільтей В. Виникнення герменевтики / В. Дільтей. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/diltej.html>. Назва з екрана.
208. Дмитришина А. М. Семантика и символика цвета в изображениях навий на миниатюрах Радзивилловской летописи / А. М. Чернецова // Народы Евразии. История, культура и проблемы взаимодействия: Материалы II международной научно-практической конференции 5–6 апреля 2012 года. – Пенза; Баку; Белосток: Научно-издательский центр “Социосфера”, 2012. – С. 78–81.
209. Довнар-Запольский М. В. История русского народного хозяйства. – Киев; петербург: Склад издания в книжных магазинах Оглоблина, 1911. – Т. 1. – VIII, 366 с.
210. Доленга-Ходаковский З. Пути сообщения в древней России / З. Доленга-Ходаковский // Русский исторический сборник, издаваемый Обществом истории и

древностей российских. – Москва: В Университетской типографии, 1837. – Т. 1, кн. 1. – С. 1–50.

211. Дранникова Н. В. Чудь в устной культуре народов Европейского Севера // Народные культуры Европейского Севера. Республиканская научная конференция (Архангельск, 15–17 октября 2007 года) / Н. В. Дранникова. – Архангельск: Поморский университет, 2008. – С. 5–27.

212. Древняя Русь в свете зарубежных источников / РАН. Институт всеобщей истории. Университет Дмитрия Пожарского. Под. ред. Е. А. Мельниковой. Авторы: М. В. Бибиков и др. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2013. – 624 с.

213. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук. – (Словники України). – Київ: Наукова думка, 1982. – Т. 1: А–Г / Укл.: Р. В. Болдирев та ін. – С. 419. – 632 с.; 1985. – Т. 2: Д–Копці / Укл.: Н. С. Родзевич та ін. – 572 с.; Т. 4: Н–П / Укл. : Р. В. Болдирев та ін. – 656 с.; Т. 5: Р–Т / Укл.: Р. В. Болдирев та ін. – 704 с.

214. Жебелев С. А. Древняя Греция / С. А. Жебелев. – Петроград: Наука и школа, 1920. – Ч. 1: Эллинизм – 128 с.

215. Жебелев С. А. Христос-плотник / С. А. Жебелев // Христианский Восток. – Петербург: Изд. Российской Академии Наук, 1922. – Т. VI, в. III. – С. 303–314.

216. Жих М. До проблеми гіпотези Волинської землі (VI – початок X ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник / М. Жих; гол. ред. Л. Тимошенко. – Дрогобич: Коло, 2009. – Вип. 13. – С. 9–23.

217. Забашта Р. Бушанський рельєф у світлі нових іконографічних досліджень / Р. Забашта // Українська академія мистецтв. Дослідницькі та науково-методичні праці. – К.: [Б. в.], 2001. – Вип. 8. – С. 178–186.

218. Забашта Р. До питання атрибуції бушанського наскельного рельєфу (аналіз обрамленої таблиці з написом) (5) / Р. Забашта // Студії мистецтвознавчі. Архітектура. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – К.: Вид-во ІМФЕ, 2011. – Число 2 (34). – С. 20–39.

219. Забелин И. Опыты изучения русских древностей и истории. Исследования, описания и критические статьи / И. Забелин; издание К. Солдатенкова. – М.: Типография Грачева и К., 1872. – Часть. I. – 566 с., II с.
220. Забелин И. Е. История русской жизни с древнейших времен / И. Е. Забелин. – М.: Типография Грачева И. К., 1879. – Ч. 2. – II, 520 с.
221. Закревский Н. Описание Киева / Н. Закревский. – К.: В типографии В. Грачева и комп., 1868. – Т. 2. – С. 455–951.
222. Звіздецький Б. А. Про кордони Древланської землі / Б. А. Звіздецький // Археологія / АН УРСР. Ін-т археології. Ред. кол.: П. П. Толочко (гол. ред.) та ін. – Київ: Наукова думка, 1989. – № 4. – С. 47–58.
223. Звіздецький Б. А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлан / Б. А. Звіздецький. – Київ: [б. в.], 2008. – 176 с.
224. Звягин Ю. Великий путь из варяг в греки. Тысячелетняя загадка истории / Ю. Звягин. – (Тайны Земли Русской). – М.: Вече, 2009. – 240 с.
225. Зубашевський Н. Інститут полюддя у владній системі Київської держави X–XII ст. / Н. Зубашевський // Мандрівець. Всеукраїнський науковий журнал гуманітарних студій / Національний університет “Києво-Могилянська академія”. – Тернопіль: Вид-во “Мандрівець”, 2010. – № 3: травень–червень. – С. 53–60.
226. Иванов О. Что Н. М. Карамзин обнаружил в Хлебниковской библиотеке / О. Иванов. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://his.1september.ru/article.php?ID=200602106>. Назва з екрана.
227. Иерусалим в русской культуре. – М.: Восточная литература, 1994. – 224 с.
228. Иоаннисян О. М. Раскопки древнерусской ротонды-квадрифолия в окрестностях Галича / О. М. Иоаннисян // Археологические открытия 1979 года. – М.: Наука, 1980. – С. 273.
229. Иоаннисян О. М. Центрические постройки в галицком зодчестве XII в. / О. М. Иоаннисян // Краткие сообщения института археологии АН СССР. – М.: Наука, 1982. – Вып. 172. – С. 39–46.

230. Иоаннисян О. М. Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества XII века / О. М. Иоаннисян // Советская археология. – М.: Наука, 1983. – № 1. – С. 231–244.
231. История искусства народов СССР / Ред. кол.: Б. В. Веймари (главн. ред.) и др. – М.: Изобразительное искусство, 1973. – Т. 2: Искусство IV–XIII веков. – С. 327–402; 1974. – Т. 3: Искусство XIV–XVII веков. – С. 9–184.
232. История культуры древней Руси. Домонгольский период / Под ред. Н. Н. Воронина, М. К. Каргера, М. А. Тихановой. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – Т. 1: Материальная культура. – 484 с.
233. История Русского искусства / Под общ. ред. И. Э. Грабаря. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т. 1. – 575 с.; 1954. – Т. 2. – 428 с.; 1954. – Т. 3. – 747 с.
234. История русской архитектуры. Краткий курс / Ред. коллегия: С. В. Бессонов (главн. ред.) и др. – М.: Государственное издательство литературы по строительству и архитектуре, 1951. – VIII, 462, [2] с.
235. История русской архитектуры / Ред. коллегия: С. В. Бессонов (главн. ред.) и др. – М.: Государственное издательство литературы по строительству и архитектуре, 1956. – 615 с.
236. Источниковедение истории СССР / Под общ. ред. И. Д. Ковальченко. – М.: Высшая школа, 1973. – 560 с.
237. Історія українського мистецтва. В 6 томах / Головна ред. кол.: М. П. Бажан (гол. ред.) та ін. – К.: Київська книжкова фабрика “Жовтень”, 1966. – Т. 1: Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі. – С. 90–224.
238. Історія українського мистецтва. У 5 томах / Гол. ред. Г. Скрипник; ред. т. Л. Ганзенко, Р. Забашта та ін. – К.: [Б. в.], 2010. – 1296 с.
239. Історія української архітектури / За ред. В. Тимофійєнка. – К.: Техніка, 2003. – 472 с.
240. Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура (керівн. авторськ. кол.) та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.

241. Каравашкин А. В. Библейские тематические ключи: пределы верификации / А. В. Каравашкин // Ученые записки Московского гуманитарного педагогического института: сборник. – М.: Московский гум. пед. ин-т, 2005. – Т. 3. – С. 363–382.
242. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин; иждивением братьев Слениных. – Санктпетербург: В типографии Н. Греча, 1818. – Т. 2. – 250 с.
243. Каргер М. К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города / М. К. Каргер. – М.; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. – Т. 1. – 580 с.
244. Каргер М. К. К вопросу об источниках летописных записей о деятельности зодчего Петра и Феофана Грека в Новгороде / М. К. Каргер // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. – М.; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. – Т. 14. – С. 565–568.
245. Каргер М. К. Памятники древнерусского зодчества (Новые архитектурно-археологические открытия в Новгороде) / М. К. Каргер // Вестник Академии Наук СССР. – М.: Наука, 1970. – № 9. – С. 79–85.
246. Карнабед А. А. Новые данные о памятниках Чернигова XI–XII вв. А. А. Карнабед // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в. – М.: Наука, 1988. – С. 31–40.
247. Карпов А. Княгиня Ольга / А. Карпов. – (Жизнь замечат. людей. Сер. биогр. Вып. 1172). – М.: Молодая гвардия, 2009. – 376 с., [8 с.], ил.: [32 с.].
248. Карсавин Л. П. Философия истории / Л. П. Карсавин. – СПб: АО Комплект, 1993. – 352 с.
249. Кибинь А. С. Ятвяги в X–XI вв.: “балтское племя” или “береговое братство”? / А. Кибинь // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* / Санкт-Петербургский государственный университет. Кафедра истории славянских и балканских стран. – Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2008. – № 2 (4). – Июль–декабрь. – С. 117–132.

250. Климчук Ф. Очерк древней и средневековой истории Пинщины / Ф. Климчук // Гістарычная Брама. Гісторыя і культура Палесся: Навуковы часопіс / Палес. дзярж. ун-т. – Пінск, 2009. – № 1 (24). – С. 3–23.
251. Ключевский В. Древнерусские жития святых как исторический источник / В. Ключевский. – М.: Типография Грачева и К°, 1871. – III, 465, IV, III с.
252. Князев А. Указатель достопамятностей города Пскова / А. Князев. – М.: В типографии Александра Семена, 1858. – 43 с.
253. Ковалевский А. П. Аль-Масуди о славянских языческих храмах / А. П. Ковалевский // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. – М.: Наука, 1973. – С. 82–86.
254. Козак Н. Монастирі, церкви та ікони в житті ігумена Варлаама / Н. Козак // Вісник Львівського університету / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – (Серія: Мистецтвознавство). – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – Вип. 5. – С. 109–115.
255. Колосовская Ю. К. Агиографический источник по истории Паннонии / Ю. К. Колосовская // Вестник древней истории. – М.: Наука, 1990. – № 4 (195). – С. 45–61.
256. Комар А. В. Древние мадьяры Этелькеза: Перспективы исследований / А. В. Комар // Археологія і давня історія України НАН України. Ін-т археології. Центр пам'яткознавства НАН України та ін. – Київ: Ін-т археології НАН України, 2011. – Вип. 7: Мадьяри в Середньому Подніпров'ї. – С. 21–78.
257. Коновалова И. Г. К вопросу об этнониме нӯкарда у ал-Мас'уди / И. Г. Коновалова // Средневековая Русь / РАН. Ин-т российской истории. Ред. кол.: А. А. Горский (отв. ред.) и др. – Москва: Эдиторал УРСС, 1999. – Вып. 2. – С. 4–20.
258. Коновалова И. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы. Текст, перевод, комментарий / И. Г. Коновалова. – (Древнейшие источники по истории Восточной Европы: изд. с 1977 г.). – М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 2006. – 328 с.
259. Коновалова И. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье / И. Г. Коновалова, В. Б. Перхавко. – Москва: Памятники исторической мысли, 2000. – 272 с.

260. Корнаковський Х. Волинь до времен Гедими́на / Х. Корнаковський // Вестник Юго-западной и Западной России / Издаваемый К. Говоровским. – Киев: В типографии И. и А. Давиденко, 1863. – Год 2. – Т. 1. – Август. – С. 146–163.
261. Королев А. Святослав / А. Королев. – (Жизнь замечательных людей: сер. биограф. – Вып. 1284). – М.: Молодая гвардия, 2011. – 352 с.
262. Коронида // Мифы народов мира. Энциклопедия / Главн. Ред. С.А. Токарев. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – Т. 2: К–Я. – С. 6.
263. Костомаров Н. И. История Новгорода, Пскова и Вятки во время удельно-вечевого уклада (Севернорусские народоправства) / Н. И. Костомаров. – С.-Петербург: В типографии В. С. Эттингера, 1868. – Т. 1. – X с., [2 с.], 419 с.
264. Краутхаймер Р. Три христианские столицы. Топография и политика / Р. Краутхаймер. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. – 192 с.
265. Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу / І. Крип'якевич // Записки Чина св. Васи́лія великого.— Жовква: Печатня оо. Васи́ліян, 1926. – Т. 1. – Вип. 1–2. – С. 70–104.
266. Кугутяк М., Томенчук Б. Святилище просто неба / М. Кугутяк, Б. Томенчук // Галичина. регіональна газета з Івано-Франківська. – Івано-Франківськ, 24 червня 2010 р. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://galychyna.if.ua/publication/ukrainism/svjatilishche-prosto-neba/>. Назва з екрана.
267. Кугутяк М., Томенчук Б. Дивовижі Чорногори / М. Кугутяк, Б. Томенчук // Галичина. регіональна газета з Івано-Франківська. – Івано-Франківськ, 17 липня 2010 р. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.galychyna.if.ua/publication/ukrainism/divovizhi-chornogori/>. Назва з екрана.
268. Кугутяк М., Томенчук Б. Космогонія карпатської Чорногори / М. Кугутяк, Б. Томенчук // Галичина. регіональна газета з Івано-Франківська. – Івано-Франківськ, 12 серпня 2010 р. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.galychyna.if.ua/publication/culture/kosmogonija-karpatskoji-chornogori/>. Назва з екрана.
269. Кугутяк М., Томенчук Б. Прафеномен Чорногірського святилища / М. Кугутяк, Б. Томенчук // Галичина. регіональна газета з Івано-Франківська. – Івано-

Франківськ, 17 серпня 2010 р. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.galychyna.if.ua/publication/culture/prafenomen-chornogirskogo-svjatilishcha/>.

Назва з екрана.

270. Куза А. В. Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников / А. В. Куза. – М.: Христианское издательство, 1996. – 256 с., табл.
271. Кузнецов А. В. Тектоника и конструкция центральных зданий / А. В. Кузнецов. – М.: Гос. изд-во архит. и градостроительства, 1951. – Т. 1: От античного мира по итальянское Возрождение. – 275 с.
272. Кулик А. Евреи древней Руси: источники и историческая реконструкция / А. Кулик // Ruthenica: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України. Наук. ред. В. М. Ричка та О. П. Толочко. – Київ: Ін-т історії України, 2008. – № 7. – С. 52–70.
273. Кутайсов В. А. Четырехапсидный храм Херсонеса / В. А. Кутайсов // Советская археология. – М.: Наука, 1982. – № 1. – С. 115–169.
274. Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья / Ю. В. Кухаренко; под общ. ред. Б. А. Рыбакова. – (Археология СССР. Свод археологических источников. – Вып. Е1-57). – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. – 39 с., 14 табл.
275. Кучерук О. С. Карло Васильович Болсуновський (1838-1924) // Археологія. – К.: Наукова думка, 1992. – № 3. – С. 114–123.
276. Кучинко М. Володимир середньовічний. Історико-археологічні нариси / М. Кучинко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 144 с.
277. Кучинко М. Про час виникнення та ранню історію міста Володимир / М. Кучинко // Матеріали XLVII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-й річниці Хрещення Київської Русі та першої писемної згадки про м. Володимир-Волинський, м. Луцьк – м. Володимир-Волинський, 19–20 червня 2013 року. – Луцьк: [Б. в.], 2013. – Вип. 47: Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині. Науковий збірник. – С. 207–209.
278. Лаврентьев А. В. Летописный свод 1652 года как исторический источник для изучения русской средневековой повести XV–XVII вв. / А. В. Лаврентьев // Русская книжность XV–XIX вв. / Отв. ред. Т. В. Дианова. – (Серия “Труды

Государственного Исторического музея”. – Т. 71) – Москва: Гос. изд-во культурно-просветительной литературы, 1989. – С. 164–182.

279. Лаврентьев А. В., Турилов А. А. “Повесть о Словене и Русе” (“Сказание о Великом Словенске”) о происхождении и ранней истории славян и Руси // Славяне и их соседи. Миф и история. Происхождение и ранняя история славян в общественном сознании русского средневековья и раннего Нового времени. Тезисы 15 конференции. – Москва: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1996. – С. 19–25.

280. Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории / Ш.-ВЛанглуа, Ш. Сеньобос. – М.: Издательство: Государственная публичная историческая библиотека России, 2004. – 305 с.

281. Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории / А. С. Лаппо-Данилевский. – М.: Издательский дом “Территория будущего”, 2006. – 624 с.

282. Латышев В. В. Эпиграфические новости из южной России. Находки 1903–1905 гг. / В. В. Латышев // Известия Императорской археологической комиссии. – Санктпетербург: Типография Императорской АН, 1905. – Вып. 14. – С. 94–133.

283. Лашук Л. П. Чудь историческая и чудь легендарная / Л. П. Лашук // Вопросы истории / АН СССР. Отделение истории. Мин-во высш. и средн. специального образования. – Москва: Издательство “Правда”, 1969. – № 10. – С. 208–216.

284. Лебединцев П. Г. О св. Софии Киевской / П. Г. Лебединцев // Труды третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К.: В типографии Императорского университета св. Владимира, 1878. – Т. 1. – С. 53–93.

285. Леопардов Н. А. О печати царева мужа / Н. А. Леопардов // Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках. – Киев: Типография С. В. Кульженко, 1891. – Серия 2. – Вып. 1. – С. 19–24.

286. Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Агиография и выбор имени в Древней Руси / А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский // Славяноведение. – Москва: Наука, 2005. – № 4. – С. 25–42.

287. Литературная энциклопедия. В 11 т. – [М.], 1929–1939. – М.: Художественная литература, 1939. – Т. 11. – стлб. 224–227.

288. Ловмянский Х. Русь и норманны / Х. Ловмянский. – М.: Прогресс, 1985. – 304 с.
289. Ломоносов М. Древняя российская история от начала российского народа до кончины великого князя Ярослава Первого или до 1054 года / М. Ломоносов. – Санктпетербург: При Имп. Академии Наук, 1766. – [4 с.], 140 с.
290. Лукин П. В. Языческий “пантеон” Владимира Святославича в начальном летописании: устная традиция и литературные реминисценции? / П. В. Лукин // Восточная Европа в древности и средневековье. Устная традиция в письменном тексте: XXII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто, М., 14–16 апреля 2010 г.: материалы конференции. – М.: Институт всеобщей истории РАН, 2010. – С. 173–177.
291. Лушников А. А. Состояние восточнославянского язычества в конце X в. (по миниатюрам Радзивилловской летописи) / А. А. Лушников // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки. – М.: Изд-во МГОУ, 2011. – № 2. – С. 11–114.
292. Ляскоронский В. Г. Киевский Вышгород в удельно-вечевое время / В. Г. Ляскоронский // Журнал Министерства народного просвещения. – С.-Петербург: Сенатская типография, 1913. – Ч. 44. – Апрель. – С. 199–235.
293. Мавродин В. В. Образование древнерусского государства / В. В. Мавродин. – Ленинград: издательство Ленинградского государственного университета, 1945. – 432 с.
294. Мавродин В. В. Об одном изображении дикого зверя на фресках Софийского собора в Киеве / В. В. Мавродин // Культура и искусство древней Руси / Сборник Статей в честь М. К. Каргера. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1967. – С. 43–49.
295. Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславович. Володар, воїн, дипломат. у 2 т. / О. Майоров – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківській, 2011. – Т. 1: До вивчення джерел з історії внутрішньої та зовнішньої політики. – 318 с.; Т. 2: Політична та культурна спадщина, родина, династія. – С. 319–780.

296. Макаренко М. Скульптура й різьбярство Київської Русі передмонгольських часів / М. Макаренко // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – Київ: Комісія історії Києва ВУАН, 1930. – Зб. 1. – С. 27–96.
297. Макарий, архимандрит. Археологическое описание церковных древностей в Новгороде и его окрестностях / Архимандрит Макарий. – М.: В типографии Е. Готьк, 1860. – Ч. 1. – 654 с.
298. Макаров Н. А. Север и Юг Древней Руси в X – первой половине XIII в.: факторы консолидации и обособления / Н. А. Макаров // Русь в IX–XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. Тезисы докладов / РАН. Ин-т археологии. – М.: Наука, 2002. – С. 5–11.
299. Макарчук С. Писемні джерела з історії України / С. Макарчук. – Львів: Вид-во “Світ”, 1999. – 352 с.
300. Максимов П. Н. Творческие методы древнерусских зодчих / П. Н. Максимов. – М.: Стройиздат, 1976. – 239 с.
301. Мартон П., Шарфалви Б. Венгрия. Очерки физической и экономической географии / П. Мартон, Б. Шарфалви. – М.: Гос. изд-во географической литературы, 1962. – 315 с.
302. Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель святого Кирила / І. Марголіна, В. Ульяновський. – К.: Либідь, 2005. – 352 с.
303. Марченко Г. Дім Сатурна у лісі коло Вижниці / Г. Марченко // Карпати. Туризм. Відпочинок. – Івано-Франківськ, 2007. – № 1 (13) [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.karpaty.net.ua/index.php/arkhyvzhurnalu/2007-rik/27-zhurnal-karpaty/2007-rik/7-13-sichen-2007-r/243-dim-saturna-u-horakh-kolo-vyzhnytsi>.
Назва з екрана.
304. Матузова В. И. Английские средневековые источники IX–XIII вв. (тексты, перевод, комментарий) / В. И. Матузова; под общ. ред. В. Т. Пашуто и Я. Н. Щапова. – (Серия “Древнейшие источники по истории народов СССР”). – Москва: Изд-во “Наука”, 1979. – 268 с.
305. Махаон // Мифы народов мира. Энциклопедия / Главн. Ред. С.А. Токарев. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – Т. 2: К–Я. – С. 125.

306. Медынцева А. А. Граффити белокаменной архитектуры Владимиро-Суздальской Руси / А. А. Медынцева // Восточная Европа в древности и средневековье. XXII чтения памяти В. Т. Пашуто. Устная традиция в письменном тексте. Москва, 14–16 апреля 2010 г. Материалы конференции. – М.: [Б. в.], 2010. – С. 187–193.
307. Медынцева А. Имя мастера на фасаде Георгиевского собора в Юрьеве-Польском / А. Медынцева А. // Российская археология. – М.: Наука, 2012. – № 2. – С. 149–155.
308. Мень А. История религии / Александр Мень. – Т. 6, гл. 13: Жизнь в Назарете. 4 г. до н. э. – 12 г. н. э. [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.alexandermen.ru/books/tom6/6_g1_30.html#6. Назва з екрану.
309. Мијовић П., Ковачевић М. Градови и утврђења у Црној Гори / П. Мијовић, М. Ковачевић // Археолошки институт музеј Улцињу. Посебна издања. – Београд; Улцињ: Археолошки институт музеј Улцињ, 1975. – Кн. 13. – 190, LXXI с.
310. Милян Т. Оборонні укріплення Зимнівського ранньосередньовічного городища // Археологічні дослідження Львівського університету / Т. Милян. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – Вип. 9. – С. 235–248.
311. Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента X–XI вв. / В. Ф. Минорский. – Москва: Изд-во восточной литературы, 1963. – 284 с.
312. Мирмидоняне // Мифы народов мира. Энциклопедия / Главн. Ред. С.А. Токарев. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – Т. 2: К–Я. – С. 153.
313. Мифы народов мира. Энциклопедия / Главн. Ред. С.А. Токарев. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – Т. 1: А–К. – С. 113–114, 247; Т. 2: К–Я. – С. 6.
314. Михайловский Э. В., Ильенко И. В. Рязань. Касимов (Серия: Художественные памятники XII–XIX веков) / Э. В. Михайловский, И. В. Ильенко. – Москва: Искусство, 1969. – 240 с.
315. Мыцько И. Датское происхождение князя Олега / И. Мыцько. [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://conference.dansk.ru/content/view/28/39/>. Назва з екрана.

316. Мицько І. Куль святого Юрія (Георгія) в Україні та найдавніша історія львівського Святоюріївського монастиря / І. Мицько // Лавра. Часопис монахів Студитського уставу. – Львів: Видавець – Святоуспенська Унівська лавра, 1999. – Вип. 5. – С. 24–28.
317. Могитич І. Нариси архітектури української церкви / І. Могитич. – Львів: [Б. в.], 1995. – 49 с.
318. Мокеєв Г. А. Три Владимира / Г. А. Мокеєв // Новая книга. – 1998. – № 7. – С. 44–48. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.voskres.ru/school/3vladim.htm>. Назва з екрана.
319. Моця А. П. Новые сведения о торговом пути из Булгара в Киев А. П. Моця // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология). Сборник научных трудов / Ред. П. П. Толочко и др. – Киев: Наукова думка, 1985. – С. 131–133.
320. Моця О. Про відмінності давньоруської Півночі від Півдня / О. Моця // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / НАН України. Ін-т історії України. Відп. ред. В. А. Смолій. – Київ, 2004. – Вип. 4. – С. 95–104.
321. Моця А. П. Волга–Днепр–Дунай: средневековый путь Булгар–Киев–Регенсбург / А. П. Моця // Краеугольный камень. Археология, история, культура, искусство России и сопредельных стран / РАН. Ин-т истории материальной культуры. Отв. ред. Е. Н. Носов, С. В. Белецкий. – Санкт-Петербург; М.: Изд-во “Ломоносовъ”, 2009. – Т. 1. – С. 523–529.
322. Моця О. П. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху на “путехь” / О. П. Моця // Археологія / НАН України. Ін-т археології. – Київ: Наукова думка, 2010. – № 2. – С. 30–42.
323. Муратова К. М. Мастера французской готики XII–XIII веков. Проблемы теории и практики художественного творчества / К. М. Муратова. – М: Искусство, 1988. – С. 270, сноска 51.

324. Назаренко А. В. О “Русской марке” в средневековой Венгрии / А. В. Назаренко // Восточная Европа в древности и средневековье. – М.: Наука, 1978. – С. 302–306.
325. Назаренко А. В. Западноевропейские источники / А. В. Назаренко // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М.: Логос, 1999. – С. 259–407.
326. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. / А. В. Назаренко. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 784 с.
327. Назаренко А. В. Η ΕΞΩ ΡΩΣΙΑ: К политической географии древнерусского государства середины X века / А. В. Назаренко // *Gaudeamus igitur*. Сборник статей к 60-летию А. В. Подосинова / РАН. Ин-т всеобщей истории. Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, Г. Р. Цецхладзе. – Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – С. 294–301.
328. Наймушин С. В. Генетическая критика во Франции и интерпретация / С. В. Наймушин // Сумма философии. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2006. – Вып. 5. – С. 106–107.
329. Насонов А. Н. “Русская земля” и образование территории древнерусского государства. Историко-географическое исследование / А. Н. Насонов; отв. ред. В. К. Яценский. – М.: 1951: Изд-во АН СССР. – 262 с.
330. Нидерле Л. Славянские древности / Л. Нидерле. – М.: Издательство зарубежной литературы, 1956. – 450 с.
331. Никитин А. “Аз Святослав князь русский...” / А. Никитин // Наука и религия. Всесоюзный научно-популярный журнал / Всесоюзное общество “Знание”. – М.: Изд-во “Знание”, 1991. – № 9. – С. 40–45.
332. Никитин А. Л. Основания русской истории: Мифологемы и факты / А. Л. Никитин. – М.: “Аграф”, 2001. – 768 с.
333. Николаев И. С. Творчество древнерусских зодчих Николаев И. С. / М.: Стройиздат. – М.: Стройиздат, 1978. – 104 с.: ил.
334. Никольский Н. М. Повесть временных лет, как источник для истории начального периода русской письменности и культуры. К вопросу о древнейшем

- русском летописании / Н. М. Никольский // Сборник по русскому языку и словесности. – Вып. 1. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1930. – Т. 2, вып. 1. – 108 с.
335. Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода / АН СССР, Ин-т археологии. Ред.: Б. А. Колчин, В. Л. Янин. – М.: Наука, 1982. – 336 с.
336. Новицкий А. История русского искусства с древнейших времен / А. Новицкий. – М.: Издание В. Н. Линд. – Т. 1. – XXIV, XVI, III, 384 с.
337. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А. П. Новосельцев. – Москва: Наука, 1990. – 264 с.
338. Новосельцев А. П., Пашуто В. Т. Внешняя торговля древней Руси (до середины XIII в.) / А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто // История СССР / АН СССР. Ин-т истории СССР. Ред. кол.: Ю. А. Поляков (глав. ред.) и др. – М.: Изд-во “Наука”, 1967. – № 3. – С. 81–108.
339. Носов Е. Н. Новгородское (Рюриково) городище / Е. Н. Носов. – Ленинград: Изд-во “Наука”. Ленинградское отделение, 1990. – 211 с.
340. Огнева О., Присяжний К. Устилуг / О. Огнева, К. Присяжний // Незалежний культурологічний часопис “І” / Редакція: Т. Возняк (гол. ред.) та ін. – Львів, 2007. – Ч. 49: Волинський Усе-Світ. – С. 51–53. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n49texts/ogneva.htm>. Назва з екрана.
341. Остерхаут Р. Византийские строители / Роберт Остерхаут. – К.; М.: Корвин пресс, 2005. – 332 с.
342. Павлинов А. М. История русской архитектуры / А. М. Павлинов. – М.: Типо-литогр. Высоч. утвержд. Т-ва И. Н. Кушнерев, 1894. – [5], 264 с.
343. Пархоменко В. А. У истоков русской государственности (VIII–XI вв.) / В. А. Пархоменко. – (Библиотека обществоведения). – Ленинград: Государственное издательство “Типография имени Н. Бухарина”, 1924. – 116 с.
344. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр. / Я. Пастернак. – Львів; Краків: Українське видавництво, 1944. – 238 с., 17 табл., [1 с.].

345. Патріарх Димитрій. Церковне будівництво Західної України / Димитрій Патріарх; загальна редакція Ю. Криворучка. – Львів: Міжнародна школа церковної архітектури, 1998. – 68 с.
346. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – М.: Наука, 1968. – 472 с.
347. Перунін В. І. Зарічненщина, або Ритми глибинного Полісся втрачені Європою / В. І. Перунін. – Рівне: Видавець О. Зень, 2009. – 216 с.
348. Перхавко В. Б. Опыт комплексного исследования письменных и материальных источников для реконструкции истории припятско-бугского пути в IX–XIII вв. / В. Б. Перхавко // Проблемы исторической географии России / АН СССР. Ин-т истории СССР. – (Материалы второй всесоюзной конференции по исторической географии России. М., 25–26 ноября 1980 г.). – М.: Ин-т истории СССР АН СССР, 1983. – Вып. IV: Источниковедение исторической географии. – С. 4–27.
349. Перхавко В. Б. Распространение пломб дрогичинского типа / В. Б. Перхавко // Древнейшие государства Восточной Европы. 1994 год. Новое в нумизматике / РАН. Ин-т российской истории. Ред. кол.: А. П. Новосельцев (отв. ред.) и др. – М.: “Археографический центр”, 1996. – С. 211–247.
350. Перхавко В. Торговый мир средневековой Руси / РАН. Ин-т российской истории. – М.: Изд-во “Academia”, 2006. – 607 с.
351. Петегирич В. Поселенські структури V/VI – X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель / В. Петегирич // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2007. – Вип. 11. – С. 101–120.
352. Петрик В. М. Архітектурно-просторова організація стольних городів Галицької землі XI–XIII століть. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури / В. М. Петрик. – Львів, 2013. – 22 с.
353. Петров Н. И. Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих / Н. И. Петров // Волынские епархиальные ведомости. – Почаев: В типографии Почаевской Лавры, 1867. – № 5, часть неофициальная. – С. 75–87.

354. Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева (С планом древнего Киева 1638 г.) / Н. И. Петров. – К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, Н. Т. Корчак-Новицкого, 1897. – III, 268 с.
355. Петрухин В. Я. Древняя Русь: Народ. Князья. Религия / В. Я. Петрухин // Из истории русской культуры. – М.: Языки русской культуры, 2000. – Т. 1: Древняя Русь. – С. 11–410.
356. Петрухин В. Я., Раевский Д. С. Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье. – (Studia historica). – Москва: Знак, 2004. – 416 с.
357. Петрухин В. Я., Шелов-Коведяев Ф. В. К методике исторической географии. “Внешняя Россия” Константина Багрянородного и античная традиция // Византийский временник / В. Я. Петрухин, Ф. В. Шелов-Коведяев; отв. ред. З. В. Удальцова. – Москва: Наука, 1988. – Т. 49. – С. 184–190.
358. Пичета В. И. Введение в русскую историю (источники и историография). М.: Госиздат, 1922 (на обложке: М; Пгр., 1923). – 205 с.
359. Плахонін А. Г. Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X – перша половина XI ст.) / А. Г. Плахонін // Український історичний журнал / НАН України. Ін-т історії України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. – № 4. – С. 127–143.
360. Поветкин В. И. Которым же княгиня Ольга внимала гуслиам / В. И. Поветкин // У истоков Новгородской земли / Отв. ред. В. Л. Янин. Составители В. Я. Конецкий и А. Ю. Иванов. – Любытино: [б. и.], 2002. – С. 160–166.
361. Подалирий // Мифы народов мира. Энциклопедия / Главн. Ред. С.А. Токарев. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – Т. 2: К–Я. – С. 317.
362. Покровский Н. Очерки памятников христианской иконографии и искусства / Н. Покровский. – С.-Петербург: Типография А. Лопухина, 1900. – [2], XV, 481 с.
363. Поляков А. Н. Древнейшие русские города и начало цивилизации / А. Н. Поляков // Вестник Оренбургского государственного университета. – Оренбург: ГОУ ОГУ, 2007. – № 4. – С. 21–27.

364. Поппэ А. В. Родословная Мстиши Свенельдича / А. В. Поппэ // *Летописи и хроники*. 1973. Сборник статей / Посвящен памяти А. Н. Насонова. – М.: Изд-во “Наука”, 1974. – С. 64–91.
365. Прицак О. И. Происхождение названия RŪS/RUS’ / О. И. Прицак // *Вопросы языкознания*. – М.: Наука, 1991. – № 6. – С. 115–131.
366. Программа курса “Источниковедение истории СССР (для МГИАИ): проект”. – М.: [Б. и.], 1954. – 40 с.
367. Пуцко В. Г. Прикладное искусство Византии XIII – XV вв / В. Г. Пуцко // *Культура Византии. XIII – первая половина XV в.* – Москва: Наука, 1991. – С. 509–527.
368. Пуцко В. Г. Літописне оповідання про місто Холм / В. Пуцко // *Український історичний журнал*. – Київ: Наукова думка, 1997. – № 1. – С. 115–121.
369. Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Л. Н. Пушкарев. – М.: Изд-во “Наука”, 1975. – 282 с.
370. Пчелов Е. В. Топографические ориентиры в перечислениях восточнославянских племен начальной части Повести временных лет / Е. В. Пчелов // *Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти В. Т. Пашуто / РАН. Ин-т всеобщей истории*. – Москва: ИВИ РАН, 2006. – Вып. XVIII: Восприятие, моделирование и описание пространства в античной и средневековой литературе. – С. 159–163.
371. Рапов О. М. О времени и обстоятельствах крещения населения Новгорода Великого / О. М. Рапов // *Вестник Московского университета*. – (Сер. № 8: История). – Москва: Изд-во МГУ, 1988. – № 3. – С. 51–65.
372. Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. Издание 2-е, исправл. и дополн. / О. М. Рапов. – (Серия “Страницы русской истории”). – Москва: “Русская панорама”, 1998. – 416 с.
373. Раппопорт П. А. Древнерусская архитектура / П. А. Раппопорт. – М.: Издательство “Наука”, 1970. – С. 144 с.

374. Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. – (Археология СССР. Свод археологических источников / Под общ. ред. Б. А. Рыбакова. – Вып. Е1–32). – Ленинград: Изд-во “Наука”; Ленинградское отделение, 1975. – 180 с.
375. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / П. А. Раппопорт; под ред. Н. Н. Воронина. – (Материалы и исследования по археологии СССР. – № 140). – Ленинград: Изд-во “Наука”; Ленинградское отделение, 1976. – 240 с.
376. Раппопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников. – (Археология СССР. Свод археологических источников / П. А. Раппопорт; под общ. ред. Б. А. Рыбакова. – Вып. Е1–47). – Ленинград: Изд-во “Наука”; Ленинградское отделение, 1982. – 136 с.
377. Раппопорт П. А. Строительные артели Древней Руси и их заказчики П. А. Раппопорт // Советская археология. – Москва: Наука, 1985. – С. 80–89.
378. Раппопорт П. А. Зодчество древней Руси / П. А. Раппопорт. – Ленинград: Издательство “Наука”. Ленинградское отделение, 1985. – 160 с.
379. Раппопорт П. А. Древнерусская архитектура / П. А. Раппопорт. – СПб: Стройиздат. С.-Петербургское отд-ние, 1993. – 288 с.
380. Раппопорт П. А. Строительное производство Древней Руси X–XIII вв. / П. А. Раппопорт. – С.-Петербург: Изд-во “Наука”, 1994. – 158 с.
381. Распоряжение Президента Российской Федерации “О праздновании вступления города Владимира во второе тысячелетие”. – 10 августа 1995 г. – № 374-рп. [Электронный ресурс] / Режим доступа:
<http://giod.consultant.ru/page.aspx?1;1131961>. Назва з екрана.
382. Ревзина Ю. Е. Некоторые иконографические источники центрических храмов XV в. в Италии / Ю. Е. Ревзина // Иконография архитектуры. Сборник научных трудов. – М.: ВНИИ теории градостроительства и архитектуры, 1990. – С. 69–101.
383. Рідуш Б. Т. До питання про культові печери слов'ян у Подністров'ї // Археологічні студії / Б. Т. Рідуш; Інститут археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому державному університеті ім. Ю. Федьковича. – К.; Чернівці, 2000. – Вип. 1. – С. 184;

384. Рідуш Б. Т. До питання про культові печери слов'ян у Подністров'ї // Археологічні студії / Б. Т. Рідуш; Інститут археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому державному університеті ім. Ю. Федьковича. – К.; Чернівці: ТОВ “Видавництво “Наші книги”, 2000. – Вип. 1. – С. 184–193.
385. Ричка В. Княгиня Ольга / В. Ричка. – (Серія “Особистість і доба”). – Київ: Видавничий дім “Альтернативи”, 2004. – 336 с.
386. Ричка В. Холмський проєкт Данила Галицького / В. Ричка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів: [Б. в.], 2006–2007. – Вип. 13: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 103–109.
387. Ричков П. Просторова еволюція Володимира-Волинського: Від витоків до кінця ХІХ ст. // Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць / П. Ричков. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – Вип. 3. – С. 105–121.
388. Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 792 с.
389. Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути / Б. А. Рыбаков // История культуры древней Руси. Домонгольский период / АН СССР. Ин-т истории материальной культуры. – М.; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. – Т. I: Материальная культура. – С. 343–345.
390. Рыбаков Б. А. Русские системы мер длины XI–XV веков (Из истории народных знаний) / Б. А. Рыбаков // Советская этнография. – М.; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949. – № 1. – С. 67–91.
391. Рыбаков Б. А. Архитектурная математика древнерусских зодчих / Б. А. Рыбаков // Советская археология. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – № 1. – С. 83–112.
392. Рыбаков Б. А. Любеч и Витичев – ворота “внутренней Руси” / Б. А. Рыбаков // Тезисы докладов советской делегации на Международном конгрессе славянской

археологии (сентябрь 1965 г.) / АН СССР. Ин-т археологии. – М.: Наука, 1965. – С. 33–38.

393. Рыбаков Б. А. Путь из Булгара в Киев / Б. А. Рыбаков // Древности Восточной Европы (Материалы и исследования по археологии СССР. – Вып. 169). – М.: Изд-во “Наука”, 1969. – С. 189–196.

394. Рыбаков Б. А. Архитектурная математика древнерусских зодчих / Б. А. Рыбаков // Советская археология. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – № 1. – С. 83–112.

395. Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор “Слова о полку Игореве” / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1972. – 520 с.

396. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1987. – 784 с.

397. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества. 2-е изд., доп. / Б. А. Рыбаков. – М.: Изд-во “Наука”, 1993. – 592 с.

398. Рыздзевская Е. А. Холм в Новгороде и древнесеверный Holmgarðr / Е. А. Рыздзевская // Известия Российской академии истории материальной культуры. – Петроград: Российская Государственная Академическая типография, 1922. – Т. 2. – [8 с.], 384 с., 31 л. илл.

399. Рыздзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. (материалы и исследования). – (Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1978 / Е. А. Рыздзевская. – М.: Изд-во “Наука”, 1978. – 240 с.

400. Рубинштейн Н. Западные пути торговли Украины-Руси Н. Рубинштейн // Вісник одеської Комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук. – Одеса: Державний історично-археологічний музей, 1925. – Ч. 2–3. – С. 120–134.

401. Русанова И. П., Тимощук Б. А. / И. П. Русанова, Б. А. Тимощук. Языческие святилища древних славян. – М.: Научно-исследовательский центр “АРХЭ”, 1993. – 144 с., [71 с.] ил.

402. Русина Ю. А. История и теория источниковедения / Ю. А. Русина. – Екатеринбург: Изд-во УрГУ, 1997. – 124 с.

403. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – Киев: Типография Е. Я. Федорова. – 1874. – II, 176, X с.
404. Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси / М. Б. Свердлов; под ред. И. П. Шаскольского. – Ленинград: Изд-во “Наука”. Ленинградское отделение, 1983. – 240 с.
405. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В. В. Седов; отв. ред. тома Б. А. Рыбаков. – (Серия “Археология СССР с древнейших времен до средневековья”. – Т. 14). – Москва: Изд-во “Наука”, 1982. – 328 с.
406. Сементовский Н. М. Древнейшая в России церковь Спаса на Берестове, построенная святым великим князем Владимиром в Киеве, в 989 г. / Н. М. Сементовский. – Киев: Типография Сементовского, 1877. – 22, III с., 14 л. ил.
407. Сендерович С. Я. Метод Шахматова, раннее летописание и проблема начала русской историографии С. Я. Сендерович // Из истории русской культуры. – М.: Языки русской культуры, 2000. – Т. 1: Древняя Русь. – С. 461–499.
408. Січинський В. Архітектура старокнязівської доби (X–XIII ст.) (з 78 ілюстраціями) / В. Січинський. – Прага: Український громадський видавничий фонд, 1926. – 50 с., 24 с. іл.
409. Січинський В. Історія українського граверства XVI–XVIII століття В. Січинський // Бібліотека “Записок Чину св. Василя В.”. – Львів: Печатня оо. Василян, 1937. – Ч. 17. – 94 с.
410. Січинський В. Українська архітектура / В. Січинський // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.; іл. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://litopys.org.ua/cultur/cult17.htm>. Назва з екрана.
411. Скржинская Е. Ч. Греческая надпись из Тмуторокани Е. Ч. Скржинская // Византийский временник. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – Т. 18. – С. 74–84.
412. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.): В 10 т. / Главн. ред. Р. И. Аванесов, И. С. Улукханов. – М.: “Русский язык”, 1989. – Т. 2 (възлкати–добродѣтельникъ). – 496 с.; 1990. – Т. 3 (добродѣтельно – изжечисл). – 512 с.; 2002. – Т. 5 (молимо – обатьнъ). – 647 с.

413. Смиречанский В. Исторический очерк о Псковской епархии / В. Смиречанский // Псковский статистический сборник 1877 года. Издание Псковского губернского статистического комитета. – Псков: Типография губернского правления, 1878. – С. 29–141.
414. Смирнов Ю. И. Предания европейского Севера о чуди / Ю. И. Смирнов // Проблемы изучения финно-угорского фольклора / НИИ языка, литературы и истории и экономики при Совете министров Мордовской АССР. Научн. совет по фольклору при отделен. лит. и языка АН СССР. – Саранск: Мордовское книжное издательство, 1972. – С. 55–62.
415. Соловьев А. В. Был ли Владимир Святой правнуком Свенельда? А. В. Соловьев // Записки Русского Научного ин-та в Белграде. – Белград: Тип. “Светлост”, 1941. – Вып. 16–17. – С. 37–64.
416. Степовик Д. В. Українська графіка XVI–XVIII ст. Еволюція образної системи / Д. В. Степовик. – К.: Наукова думка, 1982. – 332 с.
417. Строганов С. Г. Дмитриевский собор во Владимире (на Клязьме). Строен от 1194 до 1197 года / С. Г. Строганов. – М.: Типография Александра Семена, 1849. – II, 114, II, III с., 23 ил. в лист.
418. Суслов В. В. Материалы к истории древней новгородско-псковской архитектуры / В. В. Суслов. – Санктпетербург: В типографии Императорской Академии Наук, 1888. – 124 с.
419. Татищев В. История Российская с самых древнейших времен / В. Татищев. – М.: Напечатано при Имп. Московском Университете, 1768. – Кн. 1, часть 1. – [9 с.], XXVIII с., 224 с.; 1769 – Кн. 1, часть 2. – [3 с.], с. 225–600; 1773. – Кн. 2. – [6 с.], 536 с.; 1774. – [4 с.], 530 с.
420. Терський С. Початки Володимира / С. Терський // Четверті “Ольжині читання”. Пліснеськ. 16 травня 2009 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. Б. Возницький. Наук. ред. І. Мицько. – Львів: [Б. в.], 2010. – С. 35–37.
421. Терський С. Волинська ділянка військово-стратегічного шляху “із хозар у німець” у XI–XIII ст.: історико-географічний коментар / С. Терський // Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні

науки / Редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України. – С. 201–207.

422. Терський С. Княже місто Володимир: Монографія / С. Терський; наук. ред. Л. Є. Дещинський. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2010. – 320 с.

423. Терський С. В. Початки формування мережі фортифікацій Волинського князівства в X-XI ст. / С. В. Терський // Історичні студії Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – Вип. 3. – С. 5–10.

424. Тимощук Б. О. Зустріч з легендою / Б. О. Тимощук. – Ужгород: Карпати, 1974. – 128 с.

425. Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б. О. Тимощук. – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.

426. Тимощук Б. А. Об археологических признаках восточнославянских городищ-святилищ / Б. А. Тимощук // Древние славяне и Киевская Русь. Сб. научн. трудов. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 74–83.

427. Тимощук Б. А. Социальная сущность городища Зимно // Раннеславянский мир. Материалы и исследования / Б. А. Тимощук; отв. ред. С. А. Плетнева, И. П. Русанова. – Москва: Изд-во “Наука”, 1990. – С. 151–157.

428. Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР с древнейших времен до конца XVIII в. Курс источниковедения истории СССР. / М. Н. Тихомиров – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1940. – Т. 1: С древнейших времен до конца XVIII в. – 257 с.

429. Тихомиров М. Н. Древнерусские города / М. Н. Тихомиров. Изд. 2-е, дополн. и перераб. – Москва: Государственное издательство политической литературы, 1956. – 477 с.

430. Тихомиров М. О купеческих и ремесленных объединениях в древней Руси (XI-XV века) / М. Тихомиров // Вопросы истории. – Москва: Правда, 1945. – С. 22–33.

431. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко. – Киев: Наукова думка, 1989. – 256 с.
432. Толочко П. П. Миф о хазаро-иудейском основании Киева / П. П. Толочко // Российская археология. – М.: Наука, 2001. – № 2. – С. 73–81.
433. Толочко П. П. Пути-дороги Киевской Руси / П. П. Толочко // Славяне и их соседи / РАН Ин-т славяноведения. – М.: Изд-во “Индрик”, 2008. – Вып. 12: Анфологион. Власть, общество, культура в славянском мире в средние века. К 70-летию Б. Н. Флори. – С. 334–348.
434. Толочко П. П. Ранняя Русь: история и археология. – СПб.: Русско-Балтийский информационный центр “Блиц”, 2013. – 208 с.
435. Томенчук Б. П. Черногора в історії давніх слов’ян / Б. П. Томенчук // Жовтень. Щомісячний літературно-мистецький та громадсько-політичний журнал Спілки письменників України. – Львів: Каменяр, 1985. – № 11. – С. 99–102.
436. Томенчук Б. П. Черногора в історії давніх слов’ян (за ал-Мас’уді X ст.) / Б. П. Томенчук // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ: ТОВ “Карпати-3000”, 2003. – № 8. – С. 25–34.
437. Топоров В. Н. Об иранском элементе в русской духовной культуре / В. Н. Топоров // Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской культуры: источники и методы. – М.: Наука, 1989. – С. 23–60.
438. Топоров В. Н. Еврейский элемент в Киевской Руси / В. Н. Топоров // Славяне и их соседи. Еврейское население Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы: Средние века – начало Нового времени. – М.: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1993. – С. 28–43.
439. Тот И. Х. Кирилло-мефодиевские традиции в средневековой Венгрии / И. Х. Тот // Вопросы языкознания. – М.: Наука, 1978. – № 5. – С. 110–120.
440. Тоцкая И. Ф., Заярузный А. М. Музыканты на фреске “Скоморохи” в Софии Киевской / И. Ф. Тоцкая, А. М. Заярузный // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в. – М.: Наука, 1988. – С. 143–155.

441. Уваров А. С. Взгляд на архитектуру XII века в Суздальском княжестве / А. С. Уваров // Труды первого Археологического съезда в Москве, 1869. – М.: В Синодальной Типографии, 1871. – Т. 1. – С. 252–266.
442. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер; перевод с нем. и дополнения О. Н. Трубачева. – М.: Изд-во “Прогресс”, 1971. – Т. III (Муза–Сят). – 828 с.
443. Федорова И. В. Конференция молодых ученых “Вопросы славяно-русского рукописного наследия” // ТОДРЛ. – С.-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003. – Т. 53. – С. 654–665.
444. Феоктистова И. К. Образ исчезнувших аборигенов в русских преданиях: система мифологических мотивов / И. К. Феоктистова // Филологический ежегодник. – Омск: ОмГУ, 1999. – Вып. 2. – С. 6–12.
445. Феоктистова И. К. Предание о белой березе / И. К. Феоктистова // Вестник Челябинского государственного университета. – Челябинск: Издательство Челябинского государственного университета, 2011. – Вып. 60. Филология. Искусствоведение. – № 33 (248). – С. 263–269.
446. Формозов А. А. О наскальном барельефе близ с. Буша в Поднепровье / Я. А. Фармозов // Советская археология. – М.: Наука, 1968. – № 2. – С. 103–110.
447. Формозов А. А. Еще раз о наскальном барельефе у с. Буша в Поднепровье / А. А. Фармозов // Археология. – К.: Наукова думка, 1994. – № 3. – С. 136–138.
448. Франко І. Колядка про святу Софію в Києві / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 42: Фольклористичні праці. – 599 с.
449. Фроянов И. Я. Мятёжный Новгород. Очерки истории государственности, социальной и политической борьбы конца XI – начала XIII столетия / И. Я. Фроянов. – Санкт-Петербург: Издательство С. Петербургского университета, 1992. – 280 с.
450. Фроянов И. Я. Рабство и данничество у восточных славян (VI–X вв.) / Фроянов И. Я.; под ред. А. Я. Дегтярева. – Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербургского университета, 1996. – 512 с.

451. Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в исторические времена (по раскопкам): С приложением описания раскопок в ус. М. М. Петровского в Киеве и с. Белгородке Киевского у. / В. В. Хвойка. – К.: Тип. Т-ва Е. А. Синкевич, 1913. – 101 с.
452. Хілько М. Давньоруські графіті церкви Івана Богослова в Луцьку / М. Хілько // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. 1998 р. – Луцьк: [Б. в.], 1998. – С. 162–163.
453. Холостенко М. В. Успенський собор Києво-Печерського монастиря / М. В. Холостенко // Стародавній Київ. – К.: Наукова думка. – С. 107–170.
454. Черный В. Д. Русская средневековая книжная миниатюра: направления, проблемы и методы изучения / В. Д. Черный. – М.: РОССПЭН, 2004. – 589, [2] с., [16] л. цв. ил.
455. Шахматов А. А. К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей / А. А. Шахматов. – С.-Петербург: Типография “В. С. Балашев и К^{ом}”, 1899. – 63 с.
456. Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах / А. А. Шахматов. – С.-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1908. – XX с., 686 с.
457. Шахматов А. До питання про північні перекази за княгиню Ольгу / А. Шахматов // Записки Українського Наукового товариства в Києві / Редакційний комітет М. Грушевський, В. Перетц. – Київ: З друкарні Першої Київської Друкарської спілки, 1908. – Кн. II. – С. 84–94.
458. Шахматов А. А. Повесть временных лет / А. А. Шахматов; Издание Императорской Археологической Комиссии. – Петроград: Типография А. В. Орлова, 1916. – Т. 1: Вводная часть. Текст. Примечания. – С. VIII, XXX, XLI, 402.
459. Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. / А. А. Шахматов. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1938. – 372 с.
460. Шахматов А. Разыскания о русских летописях / А. Шахматов. – М.: Академический проект; Жуковский: Кучково поле, 2001. – 880 с.

461. Шевчук Д. Герменевтика як теорія історичного пізнання: Вільгельм Дільтей, Густав Шпет / Д. Шевчук. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://kulturolog.org.ua/publications/-p-article/326-2011-02-15-19-55-35.html>. Назва з екрана.
462. Шлейермахер Ф. Герменевтика / Ф. Шлейермахер; Перевод с нем. А. Л. Вольского. – СПб: “Европейский Дом”, 2004. – 242 с.
463. Шмит Ф. И. Искусство древней Руси-Украины / Ф. И. Шмит. Харьков: Книгоиздательство “Союз” Харьковского Кредитного Союза Кооперативов, 1919. – 111 с.
464. Штендер Г. М. К вопросу о декоративных особенностях строительной техники новгородской Софии (По материалам исследований) / Г. М. Штендер // Культура средневековой Руси. – Ленинград: Наука. Ленинградское отделение, 1974. – С. 202–212.
465. Штернберг Я. И. Анастасия Ярославна – королева Венгрии / Я. И. Штернберг // Вопросы истории. – М.: Наука, 1984. – № 10. – С. 180–184.
466. Шушарин В. П. Христианизация венгров / В. П. Шушарин // Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси / Ответственный ред. Г. Г. Литаврин. – М.: Наука, 1988. – С. 159–186.
467. Щербаківський В. Архітектура у різних народів і на Україні / В. Щербаківський. – Львів; Київ: Из “Загальної друкарні”, 1910. – 256 с.
468. Юрасов М. К. Русско-Венгерские отношения второй трети XI в. / М. К. Юрасов // Мир истории. – М., 2002. – № 3. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://library.by/portalus/modules/history/readme.php?subaction=showfull&id=1096316981&archive=&start_from=&ucat=1&. Назва з екрана.
469. Юрасов М. К. Складывание русско-венгерской границы в X–XI вв. / М. К. Юрасов // *Rossica antiqua: Исследования и материалы*. 2006. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2006. – С. 297–313.
470. Юрковский О. Дрогичинские пломбы (размышления о назначении) / О. Юрковский // Домонгол. Альманах древней культуры и искусства. – Рыбинск: Искатели, 2010. – Вып. 1. – С. 177–182.

471. Якобсон А. Л. Закономерности в развитии средневековой архитектуры. Центральные области Византии, Греция, малая Азия, Сирия, Месопотамия, Югославянские страны, Древняя Русь, Закавказье, Средняя Азия / А. Л. Якобсон. – Ленинград: Издательство “Наука”. Ленинградское отделение, 1985. – 152 с.
472. Янин В. Таинственный X век / В. Янин // Знание-Сила. – 1969. – № 2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.znanie-sila.ru/?issue=projects/issue_84.html&r=1. Назва з екрана.
473. Янин В. Л., Алешковский М. Х. Происхождение Новгорода (к постановке проблемы) / В. Л. Янин, М. Х. Алешковский // История СССР / АН СССР. Ин-т истории СССР. Ред. кол.: И. Д. Ковальченко (глав. ред.) и др. – М.; Ленинград: Изд-во “Наука”, 1971. – № 2. – С. 32–61.
474. Янин В. Л. Летописные рассказы о крещении новгородцев: О возможном источнике Иоакимовской летописи // Русский город: Исследования и материалы / Ред. В. Л. Янин. – Москва: Изд-во МГУ, 1984. – Т. 7. – С. 40–56.
475. Янин В. Л. Крещение Новгорода и христианизация его населения / В. Л. Янин // Введение христианства у народов Центральной и Восточной Европы. Крещение Руси (Сборник тезисов) / АН СССР. Институт славяноведения и балканистики. Ред. кол.: Н. И. Толстой (отв. ред.) и др. – Москва: Изд-во “Наука”. Главн. ред. вост. лит., 1987. – С. 61–63.
476. Янин В. Л. Средневековый Новгород: очерки археологии и истории / В. Л. Янин. – М.: Изд-во “Наука”, 2004. – 416 с.
477. Янин В. Л. Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода / В. Л. Янин. – М.: Языки славянских культур, 2009. – 416 с.+2 карты (Вклейка после с. 272).
478. Янкович Дж. Средневековая культура сербов на границе с Западной Европой / Дж. Янкович. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.srpska.ru/article.php?nid=9998>. Назва з екрана.
479. Ars Quatuor Coronatorum. [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://archive.org/details/arsquatuorcoron01unkngoog>. Назва з екрана.

480. Buczek K. Wołyń w dawnej kartografji. (Wieki XV–XVIII). / K. Buczek // *Rocznik wołyński*. – Równe: Nakładem Zarządu Wołyńskiego Związku Nauczycielstwa Polskiego, 1935. – T. 4. – S. 1–37.
481. Chernetsov A. V. Medieval russian pictorial materials on paganism and superstitions / A. V. Chernetsov // *Slavica Gaudensia*. – Bruxelles, 1980–1981. – Nr. 7–8. – P. 99–112.
482. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia wołyńskiego / A. Cynkałowski; Polskie Towarzystwo Archeologiczne; pod red. J. Kostrzewskiego. – Warszawa: Wyd-wo Polskiego Towarzystwa Archeologicznego, 1961. – [7 s.], 265 s., 6 s., XXXI tabl.
483. *Dzieje sztuki Polskiej*. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971 Tom 1, część 1: Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku. – 914 c.
484. Gerevich T. Magyarország Románkori Emlékei / T. Gerevich // *Magyarország művészeti emlékei*. – Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938. – V. I. – 842 p.
485. Gervers-Molnár V. A középkori magyarország rotundái / V. Gervers-Molnár. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972. – 93 p.
486. Konečný L. Enporové rotundy s válcovou vezi / L. Konečný // *Umění*. – Praha: Československé akademie věd, 1978. – T. 26. – Nr. 5. – S. 385–411.
487. Kubiak W. Skarb monet kufickich z Antopola na Polesie a szlak wodny prypeckobużanski / W. Kubiak // *Vznik a počátky Slovanů / Československá akademie věd. Archeologický ústav. Slovanský ústav. Sekce historická. Úvod: J. Eisner*. – Praha: ČSAV, 1958. – Sborník 2. – S. 225–232.
488. Kutylowska I. Zabytkowy zespół warowno-kultowy w Stołpiu woj. Chełmskie. Tekst: Zeszyt Biura Badań i Dokumentacji Zabytków w Chełmie. – Lublin: Biuro Badań i Dokumentacji Zabytków, 1981. – Nr 2, cz. 1. – 13 s.
489. Lázár I. Kiált Patak vára / I. Lázár. – Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974. – 471 p., [20] leaves of plates.
490. Lewicki T. La voie Kiev – Vladimir (Włodzimierz Wołyński), d'après le géographe arabe du XII siècle al-Idrisi / T. Lewicki // *Rocznik Orientalistyczny / Polskie*

Towarzystwo Orientalistyczne. – Lwów: Z zasilku ministerstwa W. R. i O. P., 1937. – T. XIII. – S. 91–105.

491. Líbal D. Čtyři české rotundy / D. Líbal // Umění. – Praha: Československé akademie věd, 1968. – T. 16. – Nr. 4. – S. 407–408.

492. Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge / J. Marquart. – Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung Theodor Weicher, 1903. – 557 p.

493. Meurer Peter H. Cartography in the German Lands, 1450–1650 / Peter H. Meurer // The History of Cartography: Cartography in prehistoric, ancient, and medieval Europe and the Mediterranean. – Chicago: University of Chicago Press, 1987. – T. 1. – P. 1172–1245.

[Електронний ресурс] / Режим доступу:

http://www.press.uchicago.edu/books/HOC/HOC_V3_Pt2/HOC_VOLUME3_Part2_chapter42.pdf. Назва з екрана.

494. Mencl V. Stredoveká architektura na Slovensku / V. Mencl. – Praha; Prešov: Československá grafická Unia, 1937. – T. 1. – S. 353–355.

495. Panfil T. Lingua symbolika. O pochodzeniu i znaczeniach najstarszych symboli heraldycznych w Polsce / T. Panfil. – Lublin: Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2002. – 344 s.

496. Peacock D. P. S. The “Passio Sanctorum Quattuor Coronatorum”: a petrological approach / D. P. S. Peacock // Antiquity. – Cambridge, 1995. – T. 69. – P. 362–368. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.articlearchives.com/humanities-social-science/religion/506889-1.html>. Назва з екрана.

497. Poppe A. Gród Wołyń. Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego na pograniczu polsko-ruskim / A. Poppe // Studia Wczesnośredniowieczne. – Wrocław, Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo PAN, 1958 – T. IV. – S. 227–300.

498. Poppe A. Sweneld – ojciec Mścizy czy Sweneld – ojciec zemsty? (Ze sudiuw nad najstarszym liatopisarstwem ruskim. – Cz. 1) / A. Poppe // Studia źródłoznawcze. – Warszawa; Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. – 1971. – T. XVI. – S. 85–101.

499. Pošmourný J. Svatováclavská rotunda na Pražském Hrade ve svetle rotund velkomoravských / J. Pošmourný // Památky archeologicke. – Praha: Archeologický ústav CSAV v Akademii, nakl. CSAV, 1971. – R. LXII. – Cís. 2. – S. 457–487.
500. Sokołowski M. Ruiny na ostrowie Lednicy. Studium nad budownictwem przedchrześcijańskich i pierwszych chrześcijańskich wiekach w Polsce / M. Sokołowski // Pamiętnik Akademii umiejętności w Krakowie. Wydziały: filologiczny i historyczno-filozoficzny. – Kraków: Nakładem Akademii umiejętności w krakowskiej. W drukarni „Czasu”, 1876. – T. 3. – S. 117–277.
501. Sticotti P. Die römische Stadt Doclea in Montenegro / Sticotti P. // Kaiserliche Akademie der Wissenschaften. Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung. – Wien: In Comission bei Alfred Hölder, 1913. – B. 6. – 226 c.
502. Simonyi D. Sull'origine del toponimo “Quinque Ecclesiae” di Pécs / D. Simonyi // Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae. – Budapest: Akadémiai Kiadó. – T. VIII, fasc. 1–2. – P. 165–184.
503. Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w roku 1860, 1880 i 1882 / I. Szaraniewicz. – Lwów: Gubrynowicz & Schmidt, 1883. – 264 s.
504. Szyszko-Bohusz A. Rotunda świętych Feliksa i Adaukta (N. P. Maryi) na Wawelu / A. Szyszko-Bohusz. – Kraków: Druk W. L. Anczyca i spół., 1918. – 30 s.
505. Šekularac B. Dukljanska država i povelje dukljanskih vladara / B. Šekularac. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://montenegrina.net/pages/pages1/istorija/duklja/dukljanska_drzava_i_povelje_dukljanskih_vladara_b_sekularac.html. Назва з екрана.
506. Tomek W. Dějepis města Prahy. – Dil. 1 / W. Tomek // Novočeská bibliotéka vydávána nákladem Musea království českého. – Praha: U Komissí u Františka Řivnáče – Číslo 18. – Nr 4. – 636 s.
507. Tuulse A. Skandynawia romańska: zabytki architektury i sztuki Danii, Norwegii i Szwecji / A. Tuulse. – Warszawa: Arkady, 1970. – 252 s.
508. Wiatrowski A. Dzieje Hrubieszowa w świetle źródeł, dokumentów i zabytków historycznych. – Hrubieszów: TRH, 1988. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.tnn.pl/tekst.php?id=34>. Назва з екрана.

509. Zeiler J. Les origines chrétienne des provinces danubiennes de l'Empire Romain / J. Zeiler. – Paris: E. de Boccard, 1918. – 3, IV, 677 p.
510. Žemlička J. Das “Reich” des böhmischen Boleslavs und sterben Krise an der Jahrtausendwende: Zur Charakteristik der frühen Staaten in Mitteleuropa / J. Žemlička // Archeologické rozhledy / Archeologický ústav AV ČR. Vedoucí redactor J. Hrala. – Praha, 1995. – Roč. 47, č. 2. – S. 267–278.